

ה א ק ד מ י ה ל ל ש ו ן ה ע ב ר י ת

לְשׁוֹנֵנוּ

כתב-עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה

כרך עשרים ושלשה

תשי"ט

ירושלים

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ל ש ו נ ו

נערך בידי ד"ר א' צפרוני ז"ל (תרפ"ט—תרצ"ד)
בידי פרופ' נ"ה טור-סיני (תרצ"ד—תשי"ד)

יוצא לאור ארבע פעמים בשנה
על ידי ועד הפרסומים של האקדמיה ללשון העברית

מוזכיר המערכת : מאיר מוזן

העורך : זאב בן-חיים

האחריות לדעות המובעות במאמרים על מחבריהם

התוכן :

243	ניתוח מיכני והוראת התחביר . . .	עוזי אורנן נחמיה אלוני
57	פסיקתא דרב כהנא בניקוד ארץ־ישראלי . .	וא' דיא יס מאצ'ו זאכ בן־חיים
102	של האקדמיה ללשון העברית . . .	אירנה גרב
152	מזמרים הפונימי של השווא, של החטפים ושל בגדכפ"ת הרפויית בעברית המסורתית . .	דוד דירינגר
146	שלבו האחרון של הכתב העברי הקדום . .	מאקס וויינרייך
85	באה להשמיענו	י"א זיידמן
55	הוראה נוספת ל"תלה"	נ"ה טור־סיני
201, 1	בעקבות הלשון והספר (ח, ט) . . .	ישראל ייבין
35	השפעה תחבירית והשפעה מוסיקאלית על דרכי הקפת תיבות ועירות . . .	חנוך ילון
222	הילה — חומר למילון	אמוץ כהן
219	לזיהוי השמיר והשית	ש"א ליונשטם
72	לתורת הכינויים באוגריתית לאור הכנענית . .	אליעזר מרגליות
49	המשנה והתלמוד	שלמה נובל
172	תרגומי שאילה מיידיש בעברית הרבנית . .	דב סדן
224	בסוד צירופים	נאלי פלדה
235	שכיחות ההגיים בעברית	גד בן־עמי צרפתי
156	מונחי המתמטיקה של "משנת המידות" . .	מנחם צבי קדרי
129	באיו ארמית נכתבה מגילת אנטיוכס . .	חיים רבין
235	דברי הקדמה למאמרה של נ' פלדה . .	נח שפירא
185	המושק במקורות העבריים	

הערות :

	על מקורו של "זכר=הזכיר, הוציא דבר מפיו"	יהושע בלאו
188	שימוש במקרא	משה זיידל
128	הערה למשקל הפעילה	נ"ה טור־סיני
128	תיקון טעויות דפוס	" " "
	שתי הערות : א. ריבית קצוצה; ב. "גלגל חמה"	
259	מנסר ברקיע"	

124	הדשה — הרב ברזל	דניאל לייבל
190	'מן', 'מה', 'כמה'	" "
127	הערות ל"הערות למילון בן־יהודה" . . .	ע"צ מלמד
	הצעת מינוח יסודי למצב של חולי ממושך	דוד מרגלית
191	(כרוני)	
125	נוספות ל"אלפט' אלמשנה"	יהודה רצהבי

ביקורת וביבליוגרפיה
יעקב מנצור

ספרים חדשים בתחום הלשון, שיצאו בשנת
תשי"ח 193, 260

לשוננו כתב־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה כרך עשרים ושלשה, חוברת א"ב — תשרי־טבת תשי"ט

התוכן :

נ"ה טור־סיני	בעקבות הלשון והספר (ח) 1
ישראל ייבין	השפעה תחבירית והשפעה מוסיקאלית 35
אליעזר מרגליות	על דרכי הקפת תיבות ועירות 35
י"א זיידמן	לשאלת שפת הדיבור בזמן בית שני 49
נחמיה אלוני	ובתקופת המשנה והתלמוד 49
וא' דיאס מאצ'ו	הוראה נוספת ל"תלה" 55
ש"א ליונשטם	פסיקתא דרב כהנא בניקוד ארץ־ישראלי 57
מאקס ווינריץ	לתורת הכינויים באוגריתית לאור 72
זאב בן־חיים	הכנענית 72
	בני־הית ובני־חית באשכנז : הבעיה — 85
	ומה היא באה להשמיענו 85
	לעשייתו של המילון ההיסטורי ללשון העברית 102
	של האקדמיה ללשון העברית 102
הערות	
דניאל לייבל	חדשה — חרב, ברזל 124
יהודה רצהבי	נוספות ל"אלפאט' אלמשנה" 125
ע"צ מלמד	הערות ל"הערות למילון ב"יהודה" 127
משה זיידל	הערה למשקל הפעילה 128
נ"ה טור־סיני	תיקון טעויות דפוס 128

כתובות הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' ג'ה טורסיני, רח' ארלוזורוב 18, ירושלים
ישראל ייבין, רח' שמאי 15, ירושלים
ד"ר אליעזר מרגליות, רח' ארלוזורוב 18, ירושלים
י"א זיידמן, ת"ד 524, ירושלים
ד"ר נ' אלוני, רח' המלך ג'ורג' 41, ירושלים
Prof. A.D. Macho, Universidad de Barcelona, Espagne
ש"א ליונשטם, רח' שלמה מולכו 5, ירושלים
Prof. Max Weinreich, 119 Payson Ave. New York 34, N.Y., U.S.A.
פרופ' זאב בך-חיים, שיכון הריאל 5, בית הכרם, ירושלים
דניאל לייבל, בית אפרים ברוידא שדרות בן-מימון 29, ירושלים
יהודה רצהבי, קרית שלום 596, תל-אביב
ד"ר ע"צ מלמד, רח' ברגיורא 14, ירושלים
ד"ר משה זיידל, רח' הגאונים 15, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן, בע"מ

מִצְבּוֹ בְּנֵי מִשָּׁה ז"ל

האקדמיה ללשון העברית

מבכה את פטירתם של חבריה הדגולים

המשורר והסופר

זלמן שניאור ז"ל

— י"ב באדר ראשון תשי"ט —

המורה והחוקר, מוותיקי ועד הלשון העברית

אפרים פורת ז"ל

— כ"ח באדר שני תשי"ט —

בעקבות הלשון והספר

ח

אחת דָּבָר אֱלֹהִים שְׁפִיטִים זוּ שְׁמַעְתִּי

(תהלים סב, יב)

מרובים הם במסורת התנ"ך המקרים, אשר גם הסופרים, שקיבלנו את נוסח המקרא המקודש מידם, לא היו בטוחים בהם, אם כוונת האותיות למלה אחת בלבד, או שיש לשמוע מתוכן שתי מלים נפרדות. ואחרי שקבעו מה שקבעו, עדיין נשארו ספקות בלבם, ובמקומות לא מעטים אף הביעו הם עצמם ספק בזה, אם אמנם מה שנכתב כמלה אחת, סוף סוף אינו מייצג אלא שתי מלים צמודות, או, להפך, מה שנכתב בשתי מלים אינו למעשה אלא מלה אחת אחידה. והפרשנים והחוקרים שבאו אחריהם, הוסיפו על ספקותיהם, ויש שאף היום אנו מגלים מקרים כאלה, של אחת שפירושה שתיים, ושל שתיים שפירושה אחת.

שינויים מסוג זה מצויים הם אף בעצם הדפוסים של התנ"ך המסורתי ובכתבי היד, שדפוסים אלו סומכים עליהם. ואלה הם הידועים ביותר בהם: בשמות יז, טז: על פס 7, בספרים מרובים: כסיה כמלה אחת. בישעיה ז, יד: עמנו אל, בספרים אחרים: עמנואל, הואיל והוא שם עצם פרטי, כמלה אחת.

שם נד, ט: פִּי מִי נח, בקצת ספרים: כימי, כמלה אחת. שם סא, א: פֶּקַח קוֹחַ, בספרים אחרים: פֶּקַח קוֹחַ¹. בירמיה ב, לא: מאפליה (בשני טעמים), בספרים אחרים: מאפלי-יה, ועיין בהמשך.

בתהלים מח, יד: על מות, בהרבה כתבי יד: עלמות, ועי' בהמשך. שם נה, טז: ישימות, נוסח אחר: ישי מות, ועי' בהמשך. שם קיח, ה: ענני במרחב יה, בספרים אחרים: במרחביה². במשלי ל, לא³: ומלך אל קום עמו (מערבאי), אל-קום (מדינחאי). באיוב יח, ט: מבלי לו, בקצת כתבי יד: מִבְּלִי לוֹ. שם כו, ז: על פְּלִי מָה, בקצת כתבי יד: בלימה. בשיר השירים ח, ו: שלהבתיה, בספרים הרבה: שְׁלֵהֶבֶת נָה. בקהלת ד, י: ואילו האחד, בספרים הרבה: ואי לו. כמה מקרים כאלה רשומים במסורת ככתיב וקרי⁴, כגון אלה: בבראשית ל, יא: בא נד קרי.

1. השווה דברי מנחם בן סרוק, מהד' פיליטובסקי 42, על מלה זו: "נמצאת זאת המלה מחולקת לשני מליך".

2. השווה הערת גרסץ בפירושו לתהלים לכתוב, האומר, כי "מרחביה" היא מלה אחת כמו "פיליית". שערורייה, ואמנם עי' בהמשך.

3. על כוונת הפסקה כולה עי' בספרי "משלי שלמה" 123 וכו'.

4. שים לב לכך, שהניקוד, בכל מקום, אינו אלא של הקרי, ולא של הכתיב, ועי' עוד בהמשך.

בשמות ד, ב: מזה בידך, מה זה קרי.
 בדברים לג, ב: מימינו אשדת למו, אש דת קרי, ועי' בהמשך.
 בישעיה ג, טו: מלכם, מה לכם קרי.
 שם מד, כד: מי אתי¹, מאתי קרי.
 בירמיה ו, כט: מאשתם, מאש תם¹ קרי.
 ביחזקאל ח, ו: מהם, מה הם קרי.
 בתהלים י, י: חֲלָפָאִים, חל כאים קרי.
 שם כג, ד: הבו לגאיונים, לְנָאִי יוֹנִים קרי.
 באיכה ד, ג: כי עניים במדבר, יְעֲנִים קרי.
 בדברי הימים ב לד, ו: בחר בתייהם, בְּחַךְ בְּתִיָּהֶם קרי.
 וכן נזכר, למשל, על יד ישימות (תהלים נה, טז) גם קרי: יְשִׁיאֲמֹנֶת, בתוספת אל-ף.
 ונביא גם מדברי רשי על תהלים ט, א (על מות לבן): "וראיתי במסורה הגדולה
 שהיא תיבה אחת, שהרי חיבר לה (לקמן מח) והוא ינהגו על מות". ואמנם, כאמור,
 יש שגורסים על מות, בשתי תיבות, גם בתהלים מח.
 וכן נעיר גם על שינויים וחילופים בין כתוב לכתוב, כגון "מְנָהו" (איוב ד, יב)
 כנגד "מן-הוא והלאה (ישעיה יח, ב. ז)²; וכן בא יָפָה-פָּנָה כתואר (ירמיה מו, כ)
 כשתי מלים, ואילו הפועל יָפַּן-פָּנִיתָ (תהלים מה, ג) כמלה אחת, ואמנם, כדעת
 רבים, צ"ל: יָפּוּ יָפִיתָ.
 על מקרים אלו, שנרשמו במסורת, יש להוסיף כמה אחרים, אשר מפרשים
 מזכירים אותם בדבריהם, כגון בתהלים קב, ד: יַעֲצֹמֹתִי כְמוֹקֵד נַחֲרוֹ, אשר כמה
 מפרשניו בימי הביניים (וכנראה גם התרגום הלאטיני) גרסו במקומו: כְּמוֹ קֵד, בשתי
 מלים (כדברי ראב"ע: "ומלת מו קד שתיים"). ואף היו משוררים שהשתמשו לפי זה
 במלה קד, ועי' בערך זה במילון בן-יהודה. ועוד ידובר על מלה זו בהמשך.
 אבל בספרים אחרים תמצא עוד דוגמאות נוספות לתופעה זו, כגון, למשל, את
 הצירוף של אחרִיכֵן כמלה אחת (עי' בתנ"ך של קיטל-קאהלה, דברי הימים כא,
 לה; כד, ד, ועוד). ויש כתבי יד, הכותבים במקום: (או מי יחיה) משמו אל (במדבר
 כד, כג): משמואל, ולפי זה יש שגורסים, אולי בצדק, מִשְׁמוּאֵל, ועל יד זה הצעות
 אחרות. ולמעשה יש למנות כצירוף מתמיד של שתי מלים כתיבה אחת את מלת
 הללויה שבספר התהילים, שעיקרה, כמובן, הללו יה.
 שוב במקרים אחרים ההשקפה הדקדוקית קובעת הבדלי כתיב במלה אחת
 או שתיים. כן כתוב התואר אכזר, אכזרי בכל מקום כמלה אחת³, ואילו הפועל
 יודעי אך זרו ממני באיוב יט, יב – אולי גם משום שלא אכזריות ממש הורגשה
 בו אלא התנכרות קשה בלבד – כתוב הוא בשתי מלים. ואמנם השבועים מתרגמים
 גם כאן בלשון אכזריות ממש.

1. כן גם בשבועים.

2. במגילת ישעיה א במקום השני בהשמטת הנ"ן של "מן" (שכנראה הושלמה מעל לשורה), אבל גם כאן
 בשתי תיבות.

3. זאת ברוב הספרים גם במשלי יז, יא: "אך מרי יבקש רע ומלאך אכזרי ישלח בו", ואמנם
 הנוסחה קשה. ושים לב לכך, שהתרגום הסורי אינו מתרגם מלת "אך" הראשונה, וכנראה גרס במקום זה: "איש
 (גברא) מרי", וכן התרגום הארמי, ההולך בעקבות הסורי, לפי דפוס אמשטרדם. ואין לראות ב"רם", שבדפוסים
 אחרים אלא כתוספת לתיאום התרגום למסורת.

ואין התנ"ך המסורתי שומר עקיבות בענייני כתיב אלו. קשה, למשל, לקבוע, למה נכתב אספסוף כמלה אחת, בעוד שהמלה ער רב רב, שגם עיקרה "ער רב רב", המציינת אותו אספסוף, כתובה היא בשתי מלים¹. שמות פרטיים, במקום שהוכרו כאלה, כתובים במקרא כמלה אחת, אפילו כשהם מורכבים, אבל צפנת פענח וגם פוטי פרע בבראשית מא, מה וכו' כתובים הם כשתי מלים, וכן, למשל, גם (בעזרא ב, ב ועוד) מרדכי בלשן (שהוא השם הבבלי Marduk-belshunu כלו האל מרדוך הוא פֶּעֶלָם, אדוניהם של כל האלוהים). ועוד. על העובדה, שלא כיוונה המסורת לנכון בכמה מן המקרים האלה ובאחרים, ידובר עוד בהמשך.

ואולי כאן גם המקום להזכיר את הכתיב בשתי מלים לֶב קָמִי (ירמיה נא, א), שהוא, כדעת רבים, אתב"ש של "פֶּשְׁדִים", במלה אחת. ואילו שם העיר לדבר (יהושע יג, כו) נכתב בשמואל ט, ד בשתי מלים, "לו דבר", ושם יז, כו, וכדעת רבים, גם בעמוס ו, יג: "לא דבר".

מן הדוגמאות הנזכרות, שעדות להן במסורת, טענות דיון מיוחד שתי מלים: "חפר פרות" (במגילת ישעיה א: "חפרפרים") שבישעיה ב, כ, והמלה "מאפליה", שבירמיה ב, לא, וזאת בעיקר משום שתמורת המלים האלה בתרגומים הקדומים מעוררת לגביהן בעיות נוספות.

אשר, ראשונה, למלה "מאפליה" שבתוך דברי ירמיה שם: "המדבר הייתי לישראל אם ארץ מאפליה מדוע אמרו עמי רדנו לוא נבוא עוד אליך", כתובה היא ברוב הספרים כתיבה אחת, שאמנם ניתנו לה שני טעמים, ואילו קצת ספרים (ע"י בדברי "מנחת ש", ובהצעת בן-יהודה למלה במלוננו עמ' 2765) מביאים אותה כשתי מלים ממש. ואמנם ניקוד המלה שני הוא במחלוקת, כדברי רד"ק: "מאפליה מלה אחת בשוא הלאמד ונקודתה מחלוקת בין הספרים. יש ספרים שנקוד' מאפליה המ"ם בפתח והאל"ף בשוא, ויש ספרים שנקוד בהם מאפליה המ"ם בשוא והאל"ף בפתח והפ"א דגושה, ופירוש ארץ אפל ולהגדיל האפל סמך אותו למלת י"ה, וכן שלהבת י"ה, בהררי אל, עיר גדולה לאלהים" וכו'. ואין קושי של ממש בקבלת המלה כמו שהיא כלשון "מאפל" (יהושע כד, ז), אופל, חושך וצלמות; כי כן מתואר המדבר גם במקומות אחרים במקרא כארץ חושך כזאת; השווה, למשל, באותו פרק בספר ירמיה פס' ו: "המוליך אתנו במדבר בארץ ערבה ושוחה בארץ ציה וצלמות". ואולם קושי של ממש בדברי התרגומים הקדומים, המביעים, במקום מושג זה של חושך, לשון יובש וחרבה, השבעים *ἡ κρηγερωμένη* ז"א ארץ חרבה, וממש כך ת"י: "בארע חורבא", והסורית: "איך ארעא חרבתא" – יוצא מכלל זה רק התרגום הלאטיני: *terra serotina*, כלומר כאילו "ארץ מאוחרת בזמן", מלשון "כי אפילת הגה" בשמות ט, לב, אשר, עם כל הזרות שבו, משקף גם הוא בבירור את אותיות המלה "מאפל". ואילו אשר לרוב התרגומים, קשה מאוד למצוא יסוד להם באותיות שבמקור העברי. ואף נסיונו של בן-יהודה, לבאר "מאפליה" מן הערבית "פלא"ה, פלא: במשמעות "מרחב" המדבר, אינו מתקבל על הדעת, הואיל ובעברית המקראית אין שורש "פלא" או "פלה" במשמעות מתאימה. ואין לנו בררה אלא להניח, שהיה לפני התרגומים נוסח אחר, שונה מן העברי, שהושפע על ידי מקומות אחרים הרבה, שדובר בהם על מדבר וארץ ציה וכדומה,

1. לסוג זה של הכפלת השורש (כגון אדמדם, סקח-קוח, חפרפרות), שלפעמים קיצור בו ולפעמים נשאר בשלמות, שייכים גם מקרים כגון "ירח-חק" (מיכה ז, יא), וכן בהושע ד, יח: "סר סבאם הזה חזנו אהבו הבר", שכוונתו כאילו היה כתוב: "סבא סבאם חזנה חזנו אהבו אהבו".

ומלה שפירושה "ציה וחרבה" נכתבה בנוסחם במקום המלה "מאפליה", הבודדת בלשון המקרא. ואפילו הייתה מלה דומה בצורתה אל "מאפליה" במשמעות קרובה למושג של ציה וחרבה בלשון הקדומה, קשה להניח, שכל המתרגמים האלה, שלא הצטיינו בידענות הלשון, היו מכירים אותה ואת פירושה המדויק.

וקשה עוד יותר העניין לגבי המלה המסופקת שבישעיה ב, כ: "ביום ההוא ישליך האדם את אלילי כספו ואת אלילי זהבו אשר עשו לו להשתחות לחפר פרות ולעטלפים". ואחזור כאן על מה שאמרתי במקומות אחרים, ומה שלמעשה ברור יפה מתוך העניין, שאין "לחפר פרות ולעטלפים" המשכו של ראשית הפסוק הזה. לא לכך הכוונה, שביום ההוא ישליך האדם את אלילי הכסף והזהב שלו דווקא "לחפר פרות ולעטלפים", וגם לא שישתחוה האדם לחפר פרות ולעטלפים. עיקרו של פס' כ "ביום ההוא ישליך האדם" וכו', הוא עניין בפני עצמו, האומר, שישליך האדם את אליליו בחוצות, מבלי לבקש מקום מיוחד להם. ואילו סוף הפסוק מצטרף עם פס' יט: "ובאו במערות צרים ובמחלות עפר מפני פחד ה' ומהדר גאוונו בקומו לערץ הארץ" – "לחפר פרות ולעטלפים", ועל כן המשכו בפס' כא: "לבוא בנקרות הצרים ובסעפי הסלעים" וכו'. ולפי זה "חפר פרות ולעטלפים" בעלי חיים הם, המצויים "במערות צרים ובמחלות עפר" או "בנקרות הצרים ובסעפי הסלעים". במקומות אלה, אשר ינוס אליהם האדם מפני פחד האלהים, ימצא את בעלי החיים השוכנים בהם כרגיל: "חפר פרות ועטלפים".

והנה רגילים אנו להבין "חפרפרות", במלה אחת, כבעלי חיים חופרים באדמה, וזאת על פי התרגום הלטיני, המתרגם talpa, כלומר Maulwurf¹, ואולם בזוג של מלים "לחפרפרות", כנוברים החופרים באדמה, ו"לעטלפים" (מעופפים) – אין צירוף זה מסתבר². ולא זו בלבד, שבא פירוש כזה של המלה אך כהשערה על פי משמעות כוו של השורש "חפר" (באדמה) בעברית, ייתכן הדבר, שלא נולד תרגום זה, ראשונה, אלא על ידי כך, שהועתק השם "עטלף", בארמית עטלפא, שעל יד ה"חפרפרות", באותיות יווניות או לטיניות: talpa (a), ומחוסר ידיעה הבינו אותיות אלו כתרגום של המלה שעל ידה. והרי יתר התרגומים – אשר כולם קושרים מלה זו אל "להשתחות" – אינם מתרגמים את המלה במשמעות זו. תיאודוטיון, אשר כמעט בכל מקום גרסתו כגרסת המסורת הרבנית, מעתיק אותה באותיותיה: φαφαρωθ (ואולי בעיקר: -αφαρ). ובכך על כל פנים עדות לכך, שלא ידע את פירושה; עקילס, שגם הוא מייצג את המסורת העברית, מתרגם: ὄρυκταις, כאילו חפורות, טמונות (באדמה), ואילו התרגומים המלאים שבידנו, ת"י: לטעותא (ולצלמניא), הסורי: לסריקוטא, וגם השבעים: τοῖς ματαλοῖς, כאילו: לריקים, להבלים. אבל אם לבסוף עוד נשווה את תרגומו של סומכוס: ἀκαρποῖς, כלומר: לשאין להם פירות, נראה שלפני חלק ממתרגמים אלו הייתה אף גרסה אחרת, היא: "חסר פרות". די להשוות את הצירוף התלמודי "אילן סרק" ואת הנאמר עליו במשנה כלאים ו, ב: "איזהו אילן סרק כל שאינו עושה פירות", כדי להכיר, שגם "סריקוטא" שבתרגום הסורי בא לתרגם "חסר פרות" ולא "חפר פרות"; ואמנם גרסה זו לא נכונה היא בלי ספק, אבל כנראה היא שגרמה לחלוקת המלה לשתי תיבות. על כל פנים, גם תרגומים אלו מעידים על כך, שרוב המתרגמים,

1. מלה גרמנית זו עיקרה, כידוע: moltwerf, חורק עפר, מן molte עפר בגרמנית של ימי הביניים, ובצדק דוחה גם מנדלקרן את ההשערה הבטלנית, המבארת (חפר) פרה מן "פה Maul ירה".
2. מטעם זה קשה לקבל גם את דעת בן-יהודה המשווה "חורור" או "חברבר" כשם של לטאה.

ואולי אף כולם, לא ראו ב־חפרפרות בעלי חיים חופרים באדמה דווקא, ועל כן אין ללמוד מהם על פירוש זה של המלה.

ואם לדון על פי העניין, קרוב הוא הרבה יותר להניח, שעל יד המלה "עטלפים", העפים בעלטה (ומכאן כנראה גם השם "עטלף", שציקרו אולי "עפלט"), מורה גם המלה "חפרפרות", כשם כולל, על כל מה שפורח ומרחף באפלת הערב. והנה תרגומה של המלה "עטלפים" (בלאטינית: *vespertilio*, מן *vesper* ערב) בסורית בכתוב זה הוא "פרחדודא"¹, ומלה זו, כפי שהראה בצדק Schulthess במאסף Zeitschr. 27 f. Assyriologie, 238, מקבילה היא לערבית ח'פדוד, خفدود, באותה משמעות, עטלף, ולדעתו בא אולי גם בסורית בעיקר "חפרדודא" על יד "פרחדודה"; ואם כעת נזכור, כי במקום עטלף בא בארמית של התרגומים גם "ערפדא", נכיר שגם "חפרפרות" אינו אלא שם אחר בשביל העטלפים, כאחת הצורות, שכנגדן "חפרדודא", פרחדודא, ח'פדוד, ערפדא! אין כוונת הכתוב בעיקר לשני בעלי חיים מסוימים, אלא לכל בעלי החיים הקטנים הפורחים ומרחפים בנוף ועפים בעלטה הלילה, המתחבאים בנקרות הצורים ובמחילות העפר.

עדויות נוספות על שינויים כאלה בין הכתוב כמלה אחת לכתוב כשתי תיבות, אפשר להוסיף גם מן התרגומים הקדומים, מדברי חז"ל, וכעת גם מן המגילות ממדבר יהודה.

אם נקדים את עדותן המפורשת של המגילות, הנה כאן דוגמאות מתוך מגילת ישעיה א, בהקבלת הכתוב המסורתי אל נוסח המגילה:

המקום	קריאת הכתיב המסורתי	קריאת המגילה
ב, כ	לחפר פרות	לחפרפרים
ג, טו	מלכם	מלכמה
ו, ד	אוי לי	אילי ²
ח, כג	כי לא מועף	כלו מעופף
טו, א	שלחו כר מ של ארץ	כרמשל ³
טז, ו	לא כן בדיו	לכן ⁴

1. שים לב לכך, שלא כך הבין התרגום הסורי את המלה "עטלף" בתורה, בויקרא יא, יט ובדברים יד, יח. במקומות אלו מתורגם "דוכיפת" (שלפני"העטלף): תרגול ברא, וזאת בהתאם לדעת חז"ל, המובאת, למשל, גם בפירושו רש"י ושל רד"ק, ועוד (ועי' כנגד זה בדברי אבן עזרא בפירושו); ואילו "עטלף" מתורגם בסורי: "טוסא"! והשווה לשתי המלים גם ת"א: "נגר טורא ועטלפא", ובמכונה ת"י: "נגר טורא וטרפידא", ב"א: "ערפדא" או אף "ערפרא", ולכן השווה את הנאמר בתלמוד (בבא קמא טז ע"א): "תניא צבוע לאחר ז' שנים נעשה עטלף, עטלף לאחר ז' שנים נעשה ערפד, ערפד לאחר ז' שנים נעשה קימש" וכו'. ועוד אפשר שאין "נגר טורא" שבתרגומים ו"תרגול ברא" שבתלמוד ובסורי אלא גלגולים של אותה מלה יוונית *νυκταγίδα* (אקטסיבוס) באותיות עבריות נוקטרידא, שפירושה עטלף! ואמנם בבבלי גיטין סח ע"ב מובא סיפור שיטודו בויהוי "תרגול ברא" זה עם "נגר טורא" שבתרגומים, שאז כבר הובן כ"נגר טורא" ממש.

2. עי' לעיל על קהלת ד, י.

3. כידוע הבינו השבעים: כרמש ל...

4. כנגד זה תורגם בשבעים "לא כן" *οὐχ οὕτως* במקום: "לכן (גם את הרעות וכו')". בירמיה ב,

המקום	קריאת הכתיב המסורתי	קריאת המגילה
יח, א	צלצל כנפים	צל צל כנפים ¹
יח, ב. ז	קו קו ומבוסה	קוקו
כב, א	מה לך אפוא	מלכי אפוא
כב, כו	מה לך פה	מהלך פה
לג, ז	אראלם	אראלם ¹
לה, י	ישיגו	ישיגובה ² כמלה אחת
לו, ב. ד. יב	רבשקה	רב שקה
לו, ח	התערבו נא	התערבונא
לו, יא	דבר נא	דברנא
מ, יב	מי מדד בשעלו מים	מי ים
מא, טו	בעל פיפיות	פי פיית
סד, ח	הן הבט נא	הבטנה

ושינויים כאלה באים גם בכתיב היד השומרוניים לתורה.

כמה מן השינויים האלה מאלפים ומעניינים הם ביותר. יש בהם כאלה, המורים על הנכון, ובחלקם מקבילים הם לדעות שהובעו בפרשנות ובמדע, כגון בקריאה לחפרפרים (או, כפי שהוצע: לחפרפרות) כמלה אחת, או רב שקה, בשתי מלים, שכן זה תואר פקידות ולא שם פרטי, מִי יָם ולא מים (מ, כב); יש כאלה המכוונים לנוסחת תרגומים קדומים, כגון טו, א (עִי' לעיל); יח, א; צל צל, כתרגום עקילס: *σκιὰ σκιὰ* ועי' בהמשך על כך ועל "אראלם" (לג, ז); ויש המביעים השקפה דקדוקית מסוימת, ככתיב התערבונא, דברנא, הרואה בהברה נא סיומת, שהיא חלק מצורת הפועל, כמו בערבית, ואף הבטנה במקום הבט נא (סד, ח) לא נולד אלא מתוך כתיבת הבטנא כמלה אחת; ויש מקרים, שאין להכריע בהם, כגון בבעיה, אם יש לראות "קוקו" (יח, ב. ז) כמלה אחת או כשתי מלים (כמו "קו לקו, צו לצו" בפרק כח); ויש במגילה חילופים נוספים של הכתיבים מה ל-, מהל-, מל-, המורים על המעבר מכתיב זה לזה; ויש, לבסוף, גם מקרים של טעות ברורה, כגון אילו, כלו, לכן, ישיגובה, פי פיית, במקום: אוי לי, כי לא, לא כן, ישיגו, פיפיות.

מן התרגומים הקדומים ומדברי חז"ל יובאו כאן, לפי שעה, רק דוגמאות ספורות, ואמנם ידובר עוד על כאלה בהמשך:

מקרה נכון ופשוט הוא זה של דברי הימים ב לב, כב: "ויושע ה' את יחזקיה ואת ישיבי ירושלים וכו' ויגהלם מסביב", אשר שם גרסו השבעים והתרגום הלטיני, בוודאי בצדק: *גִּיָּגַח לֵם (=להם) מסביב*.

כמו כן יש לקבל, כדעת רבים, בירמיה ט, ד-ה: "(למדו לשונם דבר שקר) העזה נלאו: שבתך בתוך מרמה במרמה (מאנו דעת אותי)" את קריאת השבעים: העזו, נלאו שָב, תָּף בְּתָף מרמה במרמה.

בדומה לזה גורסים השבעים בדברי הימים א יג, בצדק: "והכנעתי את כל

1. עי' בהמשך.

2. שתי הנקודות שעל שתי האותיות "בה" מכוונות לספק, אם יש לקיים אותן או לא, והשווה באותו

צירוף גם בישעיה נא, יא: "ששון ושיחה ושיגון".

אויבך נאגדלך ובית יבנה לך ה' במקום נאגד לך, וכן צ"ל גם בשמואל ב, ז, יא במקום "והגיד לך ה'":

כמו כן צדקו התרגומים הקדומים, שהבינו, כדוגמת הנאמר לעיל על "מבלי לו" (איוב יח, טו) ועל "בלי מה" (שם כו, ז), בקראם גם באיוב כד, ו: "בשדה בלילו יקצירו ויכרם רשע ילקשו", "בלי לו" כשתי מלים, כגון השבעים *οὐκ αὐτῶν*, הלאטיני *non suum*, התרגום הארמי: "מדלא דלהק", והסורי "דלא דילהק"; ועי' על כוונת הכתוב בפירושי.

לא כל כך ברורים הם מקרים אחרים, כגון אלו:
בבמדבר כג, י: "מי מנה עפר יעקב ומספר את רבע ישראל", גורסים רבים, לפי הבנת העניין בתרגומים קדומים: "... ומי ספר". אך אין זה הכרחי לחזור כך על מלת השאלה "ומי", וכנראה הנכון הוא "וְסָפַר".
דומה הדבר בדברי חז"ל על "אמרתי אפאיהם" (דברים לב, כו), אשר רשי מזכיר אותם בפירושו בלשון זו: "ואנוקלוס תרגם אחר לשון הברייטא השנויה בספרי, החולקת תיבה זו לג' תיבות אמרתי אף אי הם, אמרתי באפי, אתנם כאלו אינם, שיאמרו רואיהם עליהם איה הם". ואמנם על יד "אפאיהם" נמצא בכתבי יד שומרוניים גם הכתיב "אפי הם", וייתכן, שהמכוון הוא: "אמרתי אָפִיתָם" כלשון "יפית בהם" (תהלים י, ג), ועוד.

בישעיה לג, ד: "ואסף שללכם (כן גם במגילת ישעיה א) אסף החסיל", מוצאים רוב החדשים בתרגום הארמי: "ויכנושן בית ישראל נכסי עממיא סנאיהן כמה דכינשין ית זחלא" תמורה של הקריאה: "ואסף שלל כמו אסף החסיל", ואכן פשוט הוא יותר לחלק: "ואסף שלל כמֶאֱסָף החסיל", ואין כאן שתי מלים במקום אחת אלא רק מקרה של חלוקת מלים בלתי מכוונת. ועי' עוד לקמן על המשך הכתוב הזה.

במקום "אני ידעתך במדבר" בארץ תלאבות (הושע יג, ה) מתורגם בשבעים (עי' בהערתי במילון בן-יהודה, עמ' 7761) כאילו "בארץ לא נושבת", ומסתבר הדבר שהתכוונו המתרגמים לקריאה: "לארץ תֵּלָא בות, לארץ שלא תוכל ללון בה. ואמנם קשה להכריע, אם יש לחפש את האמת בכיוון זה.

בחבקוק ב, טז: "שבעת קלון מכבוד שתה גם אתה והערל תסוב עליך כוס ימין ה' ויקילון על כבודך" מביעים השבעים במקום "ויקילון" כאילו פועל ושם: "וְיִקְלֶנָה *καὶ συνήχθη* קלון, בעוד שהתרגום הארמי והסורי אינם מתרגמים אלא "קלון" בלבד, כנראה כצורת חיווק מן-קלון, בהקבלה אל "קיקלתא" (במקום קלקלתא) במשמעות אשפה בארמית ובסורית (עי' בהערתי במילון בן-יהודה עמ' 5928). ואמנם במסורת הפרשנית שלנו היי שחשבו כי "אולי הם שתי מלים ותחסר אליך ככלב השב אל קיאו" (אבן עזרא). אך אין זה מסתבר.

במשלי ג, כו כתוב: "אל תמנע טוב מבעליו בהיות לאל ידך לעשות", וקשה המלה "מבעליו", הואיל ואין זה טבעי לקרוא לאדם זה, שבדעתך לעשות טוב(ה) לו, "בעלי" הטוב(ה). ועל כן סמכו כמה פרשנים על תרגום השבעים, שלפיו כאילו כתוב היה: "אל תמנע לעשות טוב לנִצְרָךְ (*ἐνδεδῆ*) כשתשיג ידך להושיעו", ועל יסוד כך יש מניחים, שכתוב היה במקום "מבעליו": "מבעי לו", כלומר מן הנוקק לו (לטוב). ואולם לפחות לאותיות "לו" או "ליו" אין כל תמורה בתרגום השבעים, ואין הבעה כזאת שהוצעה מצויה במקרא; ואין ספק, לדעתי, שתרגומו השבעים, מה שראו כותכין הפתגם, ולא כתמורת המלים שבו, בדומה לדרך הפרשנים העבריים, כשם שלמשל גם אבן עזרא בפירושו לפסוקאומר: "מבעליו העני", וכשם שתרגומו השבעים

גם במשלי כה, יג: (ונפש) אדניו (ישיב): *αὐτῶν αὐτῶν χρωμένων*: של הנצרכים לו, המשתמשים בו. ועל כן הקושי במקומו עומד. כי, אם אמנם אפשר לומר על האלוהים שהוא -לא ימנע טוב להלכים בתמים- (תהלים פד, יב), אי-אפשר לאמור לגבי בן אדם: -אל תמנע טוב מבעליו-. והואיל ואין למצוא כל מלה אחרת מתאימה לעניין, כגון: מעני, מדל, מאביון, בלשון המקרא, שיכלו לקרוא במקומה -מבעליו-, על כן יש לבקש את הפתרון לסתירה שבין המושגים -טוב- ו-בעליו-, במלת -טוב-. והנה אין לבאר את הפסוק כאן אלא ביחד עם המשכו, פס' כח: -אל תאמר לרעך לך ושוב ומחר אתן ויש אתך-. והמלצה כזאת לאדם, לתת דבר זה או זה לבעליו בו ביום ולא להלין אותו עד יום המחרת, מובעת בתורה, בדברים כד, י-טו, בנוגע לשני דברים, א) לגבי שכר השכיר, שבוודאי אין למצוא רמז לו באותיות -אל תמנע טוב-, וב) לגבי העבוס, עבוסו של האיש העני, ככתוב שם בפס' יב-יג: -ואם איש עני הוא לא תשכב בעבטו, השב תשיב לו את העבוס כבא השמש ושכב בשלמתו וברכך ולך תהיה צדקה לפני ה' אלהיך-. ובמקרה זה קל הוא להבין, שנכתב: -אל תמנע טוב מבעליו- במקום: -אל תמנע עבוס מבעליו-. לפנינו, אם גרסה זו היא המקורית, טעות שכיחה א) של האפלוגרפיה, בכתיבת ע' אחת במקום השתים שבסוף מלת -תמנע- ובתחילת המלה -עבוס-, וב) שיכול האותיות -בוט- במקום -טוב-. בין שגולד ראשונה שיבוש זה או זה, הוא שגרר אחריו שיבוש נוסף. אם גרסו -בוט-, מובן שתיקנו -טוב-, ואם גרסו -עטוב-, מובן שראו ב-ע' שבמלה אך כפל של -ע- זו, שקדמה לה במלת -תמנע-. ולפי זה אין -בהיות לאל ידך לעשות- אלא: לעשות כזאת. ואין -יש אתך- אלא קיצור לשון במקום -יש לאל ידך לעשות-. וכמו כאן מביאים משלי הספר גם הוראות אחרות הנאמרות בתורה, כשאין אלו צו לפי מידת הדין אלא ענין של חסד וצדקה לפני ה' אלהיך-.

החרוז במשלי כו, יי- (רב מחולל כל ושכר כסיל) וְשָׁכַר עֲבָרִים מתורגם בסורית, וכמעט ממש כך בתרגום הארמי שבמקראות: (סגי חאש בסרה דסכלא) ורואי עבר ימא, כלומר: וְשָׁכַר עֲבָרִים, ואם אמנם אין נוסח כזה מסתבר (ועי' בספרי -משלי שלמה- על כתוב זה), יש כאן עדות לכתיבת האותיות -עבריים- בשתי מלים בחלק מכתבי היד.

במשלי ל, טו -לעלוקה שתי בנות הב' הב' נחשב י'הב הב', בהתאם לחלוקת המלים במסורת, כשתי מלים, וכן בדרשות חז"ל בעבודה זרה יז ע"א, האומרות -שתי בנות שצועקות מגיהנם ואומרות בעוה"ז הבא הבא-, אבל על הבנות -הבהב' כמלה אחת, כלשון הבהוב אש הגיהנם, מורים דברי פיסנים, כגון במובא בתוספות, ד"ה לעלוקה, לבבלי שם: -וכן יסד הפייט בוולת של חנוכה יקדו בהבהבי עלק-, ובנאמר בסליחות ב' של עשרת ימי תשובה, אורחי (מובא במילקין בן-יהודה עמ' 1025): -תנאל עמך מהבהב, כי עליך משליכים י'הב-.

ונוכיר גם את לשון הכתוב בתהלים יא, א: -איך תאמרו לנפשי נודי (קרי) הרכם צפור-, אשר במקומו גם בתרגום הארמי: -אטלטלי לטורא היך צפרא-, כלומר: נודי הר כמו צפור-; ואולם אין הכיוון להר- דווקא מתאים לענין, ועל כן הוצעו הצעות אחרות¹, ואולי סוף סוף הקרוב ביותר הוא: -נוד מִהָרַר כצפור-.

במקום -הוא ינהגו על מות- (ג"א עלמות, ע' לעיל) בתהלים מח, טו, נאמר בתרגום הארמי: -הוא ידברגנא כיומיטליותנא, ז"א כבימי עלומינו, בקריאה עלמות,

או כבירושלמי מגילה פג ע"ב: בעלימות; ונביא כאן, למשל, את דברי ראב"ע: עלמות כמו עולמית, כי הוא עומד עולם ועד, הוא יהיה מנהג לעולם, ובעל מסורת אומר כי הם שתי מלות והטעם עד מותנו, ורבי משה אמר שהיא מגזרת עלם, ינהגו תמיד כמנהג הנערות וכו', ויש אומרים מגזרת ונעלם דבר ומנהג טוב נעלם מהנבראים. ואמנם כנראה שייכות שתי המלים 'על-מות' לכותרת המזמור מט, המדבר 'על מות (הרשע)'.¹

במקום 'כי יתחמץ לבבי' וכליותי אשתונן' (שם עג, כא) נאמר באותו תרגום: 'וכליתי בערן כאשא', בחלוקת המלה לשתיים: אש-תנן, כלשון 'תנן, תנא', עשן בארמית; ואמנם אין קריאה כזאת מסתברת, ואין ההצעות המסתמכות עליה באות בחשבון. כפי שיכולתי להראות בהערתי במילון בן-יהודה, עמ' 7330. אמנם הצעה חיובית לא יכולתי להציע גם שם, אבל היום אוסיף, שאין כנראה האותיות אשתנן שבמקור (ע' בתרגום) אלא שיכול אותיות במקום: 'כי יתחמץ לבבי וכליותי תִּאֲזָזֶנָּה', כלשון שמואל ב' יב, טו: 'ויגף ה' את הילד וכו' וַיִּאֲזָזֶנָּה'. לכתוב 'תאזנן' במקום 'תאזננה' השווה, למשל, בבראשית ל, לח-לט: 'תבאן, ותלדן', ובשמות א, יז-יט: 'ותיראן, ותחייך, ותאמרן', וכעין זה בכתובות קדומות.

כמלה מוכפלת, כלשון סאה בסאה, הובנה בתי' ובדברי חז"ל המלה 'סאסאה' שבישעיה כו, ח, אבל גם זה בטעות; אין 'סאסאה' אלא שם העץ mispelus, 'סאסא-בסורית'.

על תרגום השבעים למשלי לא, א וכו' ע' בהמשך בקשר לדברי רש"י לכתוב. ונביא כאן גם מקרה אחד מרבים, שהובנה בהם מלה מקראית אחת בתרגומים כשתיים, אף על פי שאין המלה הראשונה אלא מלת הזיקה ש, אשר דרכה להיכתב ביחד עם זו שאחריה. הצירוף 'שתם העץ' (במדבר כד, ג טו) מתורגם, כידוע, בתרגום אונקלוס: 'דשפיר חזי', הרואה יפה, היטב, ואם נעניין בשבעים, נמצא שם במקום זה (ע' בהערתי במילון בן-יהודה, עמ' 7501): *ὁ ἀληθινὸς ὄρεως* 'הרואה אמת', וזאת הואיל וגרס: 'ש(היה) תם העץ', שחזה חזון בתום, באמת, ולקריאה כזאת התכוון גם המתרגם הארמי.

כמה דרשות כאלה, שיסודן בתלמוד ובמדרשים, יובאו גם לקמן בשם הפרשנות העברית.

בכמה מן השינויים שבמגילות, בתרגומים ובדברי חז"ל, אפשר להכיר דרגות דרגות שבהתפתחות הלשון הכתובה, בעקבות התפתחותה של לשון הדיבור. כך למדו לבטא, למשל, הללויה כמלה אחת, ובעקבות מלה זו, כנראה, כתבו גם 'כסיה, מרחביה, שלהבתיה', במקומות שעיקר הכוונה בכל זאת לשתי מלים. אולי השפיעו כאן גם השמות המרובים המסתיימים בשם ה', כגון ישעיה, ירמיה ועוד, באותו כיוון.

והרי בלשון המקרא עצמה כבר החלו לצרף מלים מסוימות במבטא ובכתיב, כגון במלת זולת, שעיקרה: זו (=אשר) לת (=לא), כמו si-ne בלאטינית, יז-לא, דלא-בארמית, או בליעל במקום בלי יעל, בעוד שעדיין הכתיב מתחלף במלים כגון בלילו כנגד בלי - לו, בלימה כנגד בלי - מה, ועוד נזכיר כהנה. ועוד יותר מתפתח תהליך זה של הפיכת שתי מלים למלה אחת בתקופה שאחר המקרא; ואם בתנ"ך עדיין 'אי זה' שתי מלים הן, במשמעותן העיקרית: 'איה אפוא', בתקופה מאוחרת יותר 'איזה, איזו' וכו' תיבה אחת הן, אף בשינוי משמעותן, ובספרות

התלמודית מרובות הן אפילו מלים כגון "כיצד (בעיקר כאי-זה-צד), השגורות כמות שהן בלשוננו.

אבל רק חלק מן הדוגמאות של חילופי אחת בשתיים ושתיים באחת שבתרגומים, שבמגילות ושבדברי חז"ל, ואפילו בתוך המקרא עצמו, תוצאות הן של התפתחות לשונית כזאת. חלק אחר, וחלק ניכר בהן, אינו אלא הבעה לדרשה, לדרשת החכמים והמתרגמים, ושל הסופרים ושל אנשי המסורת, שמסרו לנו את כתבי הקודש בנוסח זה או זה.

יתר על כן. עצם כותבי התנ"ך אהבו לדרוש מלה אחת כשתי מלים. הכתוב עצמו דורש את שמו של הר הגלעד כשתי מלים: עד הגל הזה, ובכיוון כזה ממשיכים חז"ל לדרוש מלים מלים ושמות שמות אין מספר: ויעבירו (המצרים) את בני ישראל בפרך? אין זה אלא: בפה רך; טטפת: טט בכספי שתיים, פת באפריקי שתיים; (וישמעו את קול האלהים) מתה לך בן-נדרש, כאילו אמרו אדם וחווה: "מת, הלך אותו שבן-1; תועבה: "תועה אתה בה" (נדרים נא, ע"א), והרבה כאלה.

אבל גם עצם הניקוד בחלק גדול הוא מביע את הדרוש ולא דווקא את הפשט, וזאת גם במלים שלא נשמרה לנו לגביהן כל מחלוקת של קרי וכתוב בתיבה אחת או בשתי תיבות. הנה, למשל, מלת צלמות; אין פירושה, כידוע היום במדע, אלא חושך, כמו غلالة טלמה בערבית, ומבטאה המקורי, כדעת רבים, לא היה אלא צלמות, ואילו הניקוד צלמנות דרוש הוא. הדורש את המלה כשתי תיבות: צל המוות, כתרגומו: טולא דמותא. אבל הוא הדין במקרים אחרים הרבה, שאין לראות את ניקודם אלא כחלק של קרי כזה, הבא לדרוש ואינו קובע את כוונת הכותב.

גם בבראשית ל, יא ו"תאמר לאה בגד ותקרא את שמו גד", אין הניקוד שייך אלא לקרי: "גא גַד" (שנתקבל גם ע"י תרגומים קדומים), אך אולי אינו ככוונת כותב התורה, אשר, כדעת רבים, אולי התכוון לומר: גַד (כך גם השבעים והלאטיני). ז"א במול, כמו שנאמר בפס' יג: "באשרי - ואמנם (ע"י ת"א ועוד) גם כאן היו שביטאו: "בא אשרי". קרי שבדרוש כשתי מלים, ולא בפשט, יש להניח, למשל, גם בניקוד "מימינו אשדת" למו' בדברים לג. ב. למעשה אין כאן אלא מלה אחת; ואמנם אין לקבל את הצעות התיקון הזולות "אשדת" או "אשדד" כשם מקום. העניין כולו, ובפרט "למו" שאחרי "אשדת" דורש להכיר כאן פועל, כנשוא במשפט. ובהמשך למה שקדם: "ה' מסיני בא וכו' ואָתָה מרבבת קדש", צריך לבקש גם כאן פועל שמשמעותו הליכה; אלא שבהתאם להמשך "... כל קדשיו בידך והם תכו לרגלך ישא מדברתיך" בא פועל זה בגוף שני, כפתיחה להמשך: "מימינו אשדד" (או אשדד, ז"א צעדת או הולכת) למו', וע"י על פועל "אשר" זה במה שנאמר לקמן על תהלים קא, ב (אשכילה בדרך תמים). ולא כאן המקום לדון בקשיים האחרים שבפסקה.

ולכאן שייכים גם מקרים נוספים. אם נוקד, למשל, בבראשית מא, מג: "ויקראו לפניו אֶבְרָהָם", ניקוד זה מיוסד הוא על הדרשה המצויה בספרות התלמודית, הדורשת תיבה זו כשתי מלים: "אב למלך", לפי הוראת rex מלך, ברומית. ואילו אשר לפשט, אין כוונת המלה אלא שקראו לפני יוסף, בעברו במרכבתו: "אֶבְרָהָם", כלשון ברכה, ואין מקום לדברי הפרשנים והחוקרים. ושוב, אם נוקד בישעיה לג, ז: "הן אֶרְאֶלֶם צעקו חוצה", ניקוד זה יסודו בקריאה בשתי מלים: ארא לם, וכן כתובות אותיות אלו כשתי תיבות במגילת ישעיה א, ות"י כותב במקומן: אתגלי (נ"א: אתחזי)

1, ע"י גם בהמשך על משלי כ, ז.



להון (ועי' בהמשך בדברי רשי' על איוב טו, כט), וכעין דרשה זו בתרגום השבעים, ולא שהייתה מלה כגון אֶרְאֵל, בניקוד כזה, בלשון התנ"ך. וכן מזכיר מנחם בן סרוק (מחברת, ערך אראל), כי "אנשי פתרון אמרו כי מלה זאת נחלקה לשנים אֶרְאֵל לם, ואמנם אין דעתו כזאת. ואולי גם "גאי יונים" בשתי מלים (תהלים קכב, ד) מיוסד הוא על דרוש כזה.

אם, כנגד זה, מצורפות האותיות "לם רבה" (המשרה) בישעיה ט, ו, על אף המ"ם הסתומה, למלה אחת (גם במגילה א), ייתכן הדבר, כדעת רבים, שאין "לם" אלא כפל האותיות "של(ו)ם" שלפני כן, והנכון הוא: "רָבָה המשרה".

דרוש והבנת פשט יחד גרמו לחילופים אלו, בכתיב אחת ושתיים במסורת, והכרות נכונות ולא נכונות משמשות בהם בערבוביה. במה שקדם כבר קבענו עמדה כלפי חלק ממקרים אלו: יש שהם מראים על התפתחות בלשון ובכתיב, כצירוף של מלת השאלה או השלילה, כגון "אל", "בלי", למלה שאחריה, ללא הבדל בהבנת הענין; ויש ששתי אפשרויות לפניהם, כגון: "כמו קד" על יד "כמוקד", ובהמשך יובא חומר נוסף לבעיה זו; ויש שהקרי כוחו יפה מכוח הכתיב, כגון אולי בירמיה י, כט: "נחר מפח מאש תם עפרת", שכן אין כל מובן לאותיות "מאשתם" יחד, ואמנם אין גם "תם עפרת": ללא קשיים. ויש שלא קריאה זו ולא קריאה זו מאפשרות הבנה טבעית ומסתברת בכתוב, כגון במקרה זה של תהלים נה, טז: "ישימות (קרי: יְשִׁימוֹת, ואין "ישיא מות" אלא תיקון מאוחר לכך) עלימו ירדו שאול חיים". ודאי קרוב הוא, שכנגד "ירדו שאול חיים" ידובר לפני כן על "מות", ועל כן יש להניח, כי באמת שתי מלים לפניהם, והאותיות "ישי" מייצגות את הפועל במשפט. אבל, כיצד אפשר לקשור פועל זה, ללא מושא (object) אחר, עם "עלימו"? יותר מסתבר, שבאותיות, שהמסורת קראה אותן "עלימו", מסתתר אותו מושא ישיר, שם עצם ביחסת-את (accusative) שחסר. והואיל ואין "ישי" בדרך טבעית יכול לומר אלא: ישיכח (מן-נשה, והשווה בפרט: "צור ילדך תשי בדברים לב, יח). וגם במקומות אחרים נתחלף "עלימו" ב"עלומי", עלומי (כגון באיוב כ, יא: "עצמותיו מלאו עלומי", צ"ל "עצמותיו מלאו – זא יבשו – עֲלִימוֹ, ועי' בפיירוש), על כן אפשר להציע את הקריאה: "יְשִׁימוֹת עֲלִימוֹ" – כלומר: ימות הרשע בעצם ימי עלומי – בהקבלה אל "ירדו שאול חיים", כי גם "חיים" פירושו: בעודם במלוא חייהם, בריאים וצעירים. והשווה באיוב לג, כד – כה את דינו של בעל התשובה: "פדעוהו מרדת שחת מצאתי כפר, רטפס בשרו מנער ישוב לימי עלומי", כנגד דין הרשע, אשר "תמת בנער נפשם וחיתם בקדשים" (לו, יד).

מאידך עמדו פרשנים וחוקרים על מספר גדול של צירופי אותיות נוספים, אשר שאלת אחת או שתיים כזו חלה בהם, ואביא כאן מניסיונותיהם ומניסיונותיי אני. אלא שיובאו כאן בדרך כלל רק מקרים כאלה, אשר ההכרעה בבעיה זו דווקא היא עיקר בפתרון הקשיים שבהם. ולא אדון כאן, בפרט לגבי דברים ידועים במדע, במקרים כאלה, שעיקר הקושי בהם נגרם על ידי תופעה אחרת, כגון ע"י שיכול אותיות (כגון בישעיה כו, יב: "גם כל מעשינו" במקום: "פְּגָמָל מעשינו"¹, ועוד), בחלוקה לא נכונה של שתי מלים בכלל (כגון "ואל מצנים", איוב ה, ה, במקום: "וְאֶלֶם צנים"), שעדות לה במקרים אין מספר, בטעות באותיות דומות, ובסוגים ידועים אחרים של טעויות הסופרים. וכן פסלתי מראש כמה הצעות, שלדעתי אינן אלא מוטעות, כגון בתהלים

1. עי' "הלשון והספר" ב 123, והשווה באותו כתיב, למשל, בדברי הימים א לב, כה: "ולא כנגל

עליו", וכן בשופטים ט, טז: "ואם כנגמול ידיו עשיתם לו".

מט, יא: "במישרים" במקום "בם ישרים" (אבל עי' "הלשון והספר" ב 335-350 על מזמור זה כולו). או "הן נשא" במקום "הנסה" (איוב ד, ב), "עלעולה" (סערה) במקום: על-עולה (שם לו, לג; אך עי' בפירושי לכתובים אלו); או גם "על משכבותם" במקום "על משכבותם" בישעיה נז, ב; כי מה שגרם לקושי שבכתוב זה הוא, שהוכנסו המלים "ינוחו על משכבותם" בטעות לתוך המשפט נז, א-ב, שלא היה אלא: "כי מפני הרעה נאסף הצדיק (אשר) יבוא שלום הלך נכחו". ואילו "ינוחו על משכבותם" הוא חלק מן הדברים, הבאים ברובם לפני כן, נז, י: "כלם כלבים אלמים לא יוכלו לנבח היום שכבים אהבי לנום [ינוחו על משכבותם]!" כמו כן לא יבואו כאן מקרים של קיצור בראשי תיבות, שמעתיקי המקרא כתבו אותם, כאילו היו מלים בלשון, כגון "היכל ה'" המה "ירמיה ז, ד) במקום "המקום הזה", או "בכל הארץ" בשתם" (צפניה ג, יט) במקום "בשובי את שבותם" (עי' פס' כ), ועוד.

הצעות אחרות, החוזרות גם בספרי מדע מפורסמים, חוטאות הן תכופות לחוקי הלשון או להגיון הדברים, כגון בישעיה לג, יא: "תהרו חשש תלדו קש רוחכם אש תאכלכם" שרבים גורסים שם, בעקבות התרגום: "רוחי" כמו אש; ואמנם אפשר לומר בלשון המקרא "אש תאכלכם" אבל לא "רוח תאכלכם". ב"הלשון והספר" ב 134 כתבתי: "זכנראה הנכון, בשיכול: תרוכים, ז"א שרפה, כלומר: שרפה, אש תאכל-כם". או הצעה זו לגרוס בישעיה סד, ד במקום "הן אתה קצפת ונחטא בהם עולם ונושע": "בְּהִקְצֵץ יָמָם וּנְפִשֵׁעַ". וכלום בזה הושג משפט עברי הגיוני? והרבה כאלה.

מדברי פרשנינו העברים אזכיר כאן ראשונה, כדבר של כלל, את דברי אבן עזרא בפירושו לישעיה ה, ד על המלה "מדוע", השכיחה במקרא: "מדוע שתי מלות כמו מזה בידך (שמות ד, ב) וכן מלכם תדכאו עמי (ג, טו)". וכדברים האלה הוא אומר גם על "ואמרתם הנה מתלאה" (מלאכי א, יג): "חסר ה"א כמו מזה בידך מה זאת התלאה, בעבור המארה אין לחם לשום בשולחן". ואמנם במקרה זה אין הדברים מסתברים.

אחרי כן אביא, בזה אחר זה, הואיל ויש כאן קשר ענייני, את דברי רש"י, (א) על "פצירה פים" בשמואל א יג, כא, וכן (ב) על "ולא יטה לארץ מגלם" באיוב טו, כט: (א) והיתה להם הפצירה פים למחרשות. והיתה להם, לאותם שהיה להם טורח לרדת אל הפלשתים ללטוש, היתה הפצירה פים, לימ"א בלעז, שיש לה הפצר פיות¹ כלומר פיות וחידודים הרבה וכו'.

(ב) ולא יטה (לארץ מגלם)... והוא (מגלם) כאן בשתי תיבות מן להם: הכנתם, כמו וימן להם המלך (דניאל ח) ודומה להם הפצירה פים בשתי תיבות (שמואל א, יג) וכן אראלם (ישעיה לג) ת"י ארזילהן (צריך להיות: אחזי להן) - אראלם (!) וכו'. ואמנם לישעיה לג, א (כנולתך) מביא רש"י פירוש אחר.

מכאן, שהיו לפני רש"י גם "מגלם" וגם "הפצירה פים", כמו "אראלם", כתובות כתיבה אחת, אלא שפירש אותן כשתי תיבות.

ושוב רש"י על "פתיגיל" (ישעיה ג, כה): "כשתי תיבות פתי גיל, כלי שהוא מביא לידי גילה והוא בית הרחם.

ועל "למואל" (משלי לא, א) הוא אומר: "למואל לאל, כמו למופי (איוב מ, ד) -

סלע ריק במקום שהיו בו קודם בתי יישוב. מה תועלת תביא לכם אדמת טרשים זו! ואמנם בספרים שלנו 'למו פי', בשתי תיבות – 'לשמו של הקב"ה', ומעין זה בפס' ד¹. אבל ע"י על 'למואל' בספרי 'משלי שלמה' לכתוב.

וכאן דעת הראב"ע על 'לתלפיות' (שיר השירים ד, ד): 'אמר ר"א שהנאון אמר כי תשרש, וטעמו לתלולית, א"כ המלה שתיים, וטעמו לתלות פיות כמו חרב פיות, והעד אלף המגן תלוי עליו, ואינו רחוק' וכו'. וע"י בהמשך.

והנה כאן רשימה, לא שלמה, של כתובים-מלבד אלו שכבר נזכרו-אשר חוקרים חדשים מצאו בהם אותה תופעה, וביניהם אמנם גם כמה הצעות המוטלות בספק.

בבראשית מט, ז: 'עד כי יבא שילה' הכירו רבים אותו צירוף, שבמקומו כתוב בכתובים אחרים: 'יובל שי' וכדומה, אך ע"י על ענין זה במחקר המיוחד לו בספרי 'הלשון והספר' א.

בישעיה ט, ב: 'הרבית הגוי לא (נא לו) הגדלת השמחה', צ"ל, כדעת רייפמן ואחרים: 'הרבית הגילה'.

שם י, כה: 'כי עוד מעט מזער וכלה זעם ואפי על תבליתם-צ"ל: 'על תבל יתם' (שד"ל, בעקבות ת"י: על... עבדי תבלא לשיציותהן).

שם סג, יח: 'למצער ירשו עם קדשך'. כאן הוצע, אולי בצדק: 'לְמַה' (אֶצְעָדוּ (או אֶצְעָרוּ) רשעים קדשך'.

במקום 'מבליגיתי עלי יגון' (ירמיה ח, יח) הציע גיזברכט את הקריאה: 'מְבָלִיגְתִּי' במשמעות 'מה בְּלִיגְתִּי', ואולם במקרה זה נשמרה הקריאה הנכונה של האותיות, שיש לצרפן לסוף הפסוק הקודם (יג), בתרגום השבעים: 'ונשכו אתכם, נאם ה', מְבָלִי גְהוֹת' (כלשון 'ולא יגהה מכם מזור' בהושע ה, יג, ולא מבלי גְהָה, כבתנ"ך של קיטל-קאהלה), ביוחנית: *avíata*. כי כך בא 'נאם ה' לא בסוף המשפט בלבד, אלא גם בתוכו, כגון 'כי אתך אני נאם ה' להצילך' (ירמיה א, ט), אם תשוב ישראל נאם ה' אלי תשוב' (שם ד, א), ועוד.

בהושע ז, ד: 'כמו תנור בערה מאפה', צ"ל: 'כמו תנור בָּעַר הֵם, אופה' וכו' (רבים).

בעמוס ו, יב: 'הירצון בסלע סוסים) אם יחרוש בבקרים' הוצע התיקן 'אם יִחַרְשׁ בְּבָקָר יָם', שרבים קיבלו אותו ושראו בו הקבלה מתאימה אל 'הירצון בסלע סוסים'. תיקן זה בוודאי חריף הוא, אלא שכנראה איננו נכון; כי המשפט כולו צריך להתאים באיזה אופן שהוא, או למה שכתוב לפני זה בפס' יא: 'כי הנה ה' מצוה והכה הבית הגדול רסיסים והבית הקטן בקעים', או למה שכתוב אחרי זה באותו פס' יב: 'כי הפכתם לראש משפט ופרי צדקה ללענה'. ואמנם אי אפשר לקשור את החרו הגידון בהמשכו דווקא; כי, כנראה, 'כי הפכתם לראש משפט ופרי צדקה ללענה' הוא הנימוק לפס' יא, המנמק, למה מצווה האלוהים כי יוכה הבית הגדול רסיסים והבית הקטן בקעים: החטא גרם לעונש. ואם כן הדבר, בעל כורחנו עלינו לקשור 'הירצון בסלע סוסים' וכו' עם מה שקדם, 'והכה הבית הגדול רסיסים והבית הקטן בקעים', כלומר: עד כדי כך יוכו ויבוקעו כל הבתים, עד שלא יישאר כאן אלא

(1) כאמור בספרי 'משלי שלמה' 4 וכו' מיוסדים דברי רש"י על דרשות חז"ל, וכענין זה בתרגום השבעים לפס' א, שהבינו בו: 'דבריי (נאמר) למו אל מלך', ואילו בפס' ד הובן 'מלכים' כלשון עצה, כבארמית, ו'מואל' כלשון 'הואיל (לעשות)'. ובסורי בפס' א: 'מלוהי דמואיל מלכא נביא', ובפס' ד: 'מן מלכא מואיל תודה'.

ומה עניין לאמור בעניין זה "אם יחרש בבקרים"? כלום על ידי הריסת הבתים תיהפך היבשה לים? ואמנם אין המלה "בבקרים" מלה אפשרית גם לדעתי. אין "בקרים" בא בריבוי במקרא. אם כתוב בנחמיה י, לו: "זאת בכורי בקרינו וצאנינו להביא לבית אלהינו", אין זה אלא כתיב מלא, שעל ידו בכתבי יד גם: "בקרנו וצאנו", וכך לבד נכון. ובמקום ידמות בקרים תחת לו סביב וכו' בדברי הימים ב ד, ג כתוב במלכים א ז, כד: "ופקעים מתחת לשפתו סביב וכו'", ואין "בקרים" אלא שיבוש בולט במקום "בקעים", כמבטא אחר של "פקעים". וגם כאן אותו שיבוש לפנינו: "אם יחרש בבקעים", באותם הבקעים שנשארו במקום הבתים הגדולים והקטנים. אלא, שאם כן הדבר, ספק הוא, אם דובר גם בראשית הכתוב על ריצת סוסים, שאינה לתועלת לעצמה אפילו באדמה מיושבת. אם הייתה כאן הקבלה מכוונת, כי אז יש לראות הנכון בגרסה כגון זו: "היקצור (הקוצר, במקום "הירצון") בסלע (של) רסיסים אם יחרש בבקעים", באותם רסיסים ובאותם בקעים, שנשארו במקומות שהיה שם קודם יישוב¹.

בזכריה יא, ז: "לכן עניי הצאן", ושוב שם פס' יא: "ידעו כן עניי הצאן" צ"ל, כדעת כל החדשים: "כְּעֻנֵי (ו"א סוחר) הצאן". בתהלים כב, ל: "אכלו וישתחוו כל דשני ארץ" צ"ל, כדעת רבים: "אֶף לו' ישתחוו", אלא שבמקום "כל דשני ארץ" כנראה התכוון: "כל שכני ארץ". שם כו, יב-ג: "כי קמו בי עדי שקר ויפח חמס, לולא האמנתי לראות בטוב ה' בארץ חיים" צ"ל (עי' בפירושים): "ויפח חמס לו", לא האמנתי לראות וכו'. שם נה, כ: "ישמע אל יוענם וישב קדם סלה". אך הכוונה למעשה לשם הפרטי ישמעאל, במלה אחת (אהרליך ואחרים), ועי' הלשון והספר ב 431. שם עג, א: "אך טוב לישראל" צ"ל: "לְיִשְׂרָאֵל" (כך רבים), בהקבלה אל "אלהים לברי לב". במקום "אל עמו ואל חסידיו ואל ישובו לכסלה", שם, פה, ט מצא מ' ברקוביץ את הקריאה הנכונה: "ואל ישרי לב סלה". שם קו, ז, במקום "וימרו על ים בים סוף" גורסים רבים, על פי עז, יז (למרות עליון בציה), ושם פס' כו (וינסו וימרו את אלהים עליון): "וימרו על יו"ן". במשלי יח, כא: "מות וחיים ביד לשון אֶהְבִּיָּהּ יאכל פריה" הצעתי גם אני (משלי שלמה 68), אבל הציעו גם אחרים לפני (עי' גוניוס-בוהל מהד' 15 וכו' לערך אהב), את הקריאה: "אֶהְבִּיָּהּ יֵה יאכל פריה", הפותרת את הקשיים. בדה"יב ד, מא גורס אהרליך "א ה ל י ח מ" במקום "אהליהם". ראויים לדיון הם גם מקרים כאלה²:

1. גם ארליך הרגיש בכך, שבמקום "סוסים" ו"בקרים" יש לגרס "רסיסים" ו"בקעים" (מבלי להזכיר את ההקבלה שבין דברי הימים לספר מלכים), אלא שראה ב"ירצון" צורה מן "רצץ" ותיקן במקום "יחרוש": "יחרוש" והגיע למסקנות בלתי מסתברות בהחלט.

2. כמה הצעות שאינן מובאות כאן, מונה במיוחד פ' פרלס בספרו Neue Analecten, עמ' 11-17; ואולם יש לפתור את הקשיים שבכתובים הנדונים בדרך אחרת. הצעות נוספות, אשר פריד' דליטצש, Schreibe und Lesefehler im A. T., עמ' 3-4 מונה, אותן, ולדעתי, עד כמה שעניינן לכאן, אינן מתקבלות על הדעת, הן:

במלכים א יג, ט, במקום: "כי כן צוה אתי בדבר ה'" הוצע: "כי כן צויתני וכו'", אך אין המקרא נותן לספר כאלה בלשון סבילה אלא במקום הצורך, ובוודאי לא במקום, אשר ממילא על הכותב להוסיף "בדבר

בדברים לב, לדוכו: "הלא הוא כמס עמדי חתם באוצרתי לי (בשבעים ובשומרוני: ליום) נקם ושלם לעת תמוט רגלם כי קרוב יום אידם וחש עתדת למו, הכיר י. אפרת, כי בא "עתדת" במקום שתי מלים, שהראשונה בהן היא "עת". אבל "עת דת" אינו מתקבל על הדעת, והצעות אחרות שהוצעו אינן מסתברות יותר. על פי "לעת תמוט רגלם" שלפני כן יש לגרוס: "וְהָיָה עַתְּ דְּחִי לְמוֹ", והשווה תהלים נ, יד; קטז, ח. בישעיה טו, ח: "ובאר אלים יללתה". כאן היו שהציעו את הקריאה: ובאָרְאָלִים. ואמנם ניקוד זה לפחות מוטעה הוא, הואיל והוא מיוסד על זה של אראלם שבישעיה לג, ז; וזה כוונתו, כאמור לעיל, לדרוש בשתי מלים: "אראלם". במקום "רהב הם שבת", שם ל, ז, הציעו רבים לגרוס: "רהב הַמְשֶׁבֶת", ואין זה נכון. יש לגרוס כאן: "רַהֲבָם הֵם (= האויב) שֶׁבֶת", וכן במקום "שבתה מדהבה" (שם יד, ד): "שֶׁבֶת הֵם רַהֲבָה" (הלשון והספר ב 422).

בתהלים ד, ג: "בני איש עד מה כבודי לכלמה תאהבון ריק תבקשו כוב סלה" גורסים רבים, על פי השבועים, בחלוקת מלה אחת לשתיים: "עד מה כְּבֹדִי לֵב לָמָּה", מבלי להרגיש, שמשורר לא יכתוב במשפט אחד "עד מה" ו"למה" בזה אחר זה יחד. ואמנם (עי' "הלשון והספר" ג 405) צדקו השבועים בקריאת האותיות "לב למה",

ה". כנראה צודק נוסח המסורת בקריאה "כי כן צוה אחי ה'", ואין "בדבר" אלא כתיב כפול מוטעה במקום: "בדרך" שבהמשך.

שם יז, טו, במקום: "ותאכל היא והוא וביתה ימים", הוצע: "יום ים", ואין זה מסתבר; אין האכילה עניין של יום יום דווקא, ואין צורך בתוספת כזאת. לדעתי אולי הנכון: "ותאכל היא והוא, וביתה עמם". לישעיה ט, יח: "ויהי העם כמאכלת אש" ואילו כאן הוצע "התיקון": "ויהי העם כמו אוכלי איש". אך אין זאת, ט, ד: "ויהיתה לשרפה מאכלת אש"; ואילו כאן הוצע "התיקון": "ויהי העם כמו אוכלי איש". אך אין זאת, כמוכן, לשון עברית מקראית, ואין מקום לומר על מי שממש אכל את בשר זרעו (כנראה הכוונה לקריאה "זרעו") שהוא "כמו אוכלי איש", ואין התנ"ך יודע על אוכלי אדם סתם. ואם בכלל צריך הכתיב לתיקון, יש לבקש אותו בכיוון אחר. אך אין "איש בשר זרעו יאכלו" אלא הבעה לרעב, ואם על יד המונה זו נזכרה גם תמונת השרפה באש, אין זה אלא כמו בתיאור שבאיכה ה, י: "עורנו כתנור נכמרו מפני זלעפות רעב".

ביחזקאל לט, כז: "ונשו (קרי: ונשאו) את כלתם ואת כל מעלם אשר מעלו בי", הציע דליטצש: "ונשאתי", במשמעות "וסלחתני"; וכיצד אפשר לסלוח "כלימה"? אמנם אפשר, שאין "ונשו" אלא תיקון טופרים במקום "ונשאתי" (ז"א: ושכחתי), תיקון הבא כדי לא לייחס שכחה לאלוהים.

בתהלים עח, טט: "ויבן כמו רמים מקדשו כארץ יסדה לעולם", הוצע: "במרומים". ואולם לא הלשון בלבד היא קשה, אלא גם העניין. בעוד שטיקור המשפט "ויבן" ... מקדשו, כארץ יסדה לעולם" מובן הוא, ההשוואה אל "מרומים" או "רמים" בעצמה איננה מובנת, והנכון, כנראה, לא נמצא עד כה. השבועים הבינו: "כמו רמים" (=ראמים, *ὡς μονοκεράτων*), הסורי: "במו רמים" (על רומא); אך המצופה הוא אולי ביטוי המקביל אל "לעולם".

על איוב לב, ט "לא רבים יחכמו" שבמקומו הוצע, בהסתמך על תרגומים קדומים: רב ימים, עיי' בפירושי.

עוד אפשר לאסוף מן התרגומים ומן הספרות הפרשנית כמה וכמה מקומות, שנקרא בהם בחילוף אחת ושתיים. גם בכתובים, שגרסת המסורת אינה טעונה כל שינוי, כגון במלכים א טו, כב: "אין נקי" (בשבועים) *εἰς Ἐννακειμ* (כשם מקוב); במשלי כז ט: "ומתק רעהו מעצת נפש" (בשבועים) *καταργήνυται*; *δὲ* כאילו "ומתק" מן "קדע"; שם כה, ב: "ובאדם מבין יודע כן" *κατασβέσει αὐτὰς*: LXX; "עד בית"; או הצעת חדשים ז"א "ידעין", מן "דעך"; בירמיה ו, ו: "זאב ערבות ישרם", LXX: "עד בית"; או הצעת חדשים לקרא בעמוס ו, ה, במקום כדוד "עַד יְהוָה", "כד ויד חשבו להם כלי שיר", ועוד הצעות תמוהות כאלה.

ולא ללכלמה, אבל אם נשים לב לכך, שאותיות אלו באות בהקבלה אל (תאהבון) ריק (תבקשו) כזב, נכיר, שהנכון הוא: עד אנה (תתנו) כבודי לְבָל-מָה או לְבָלִי-מָה, בדומה לבלִי-מה או בלימה וזו שבאיוב כו, ג.

שם ענ, ד: כי אין חרצבות למותם ובריא אולם. כאן הציגו רבים את חלוקת המלה למותם לשתיים, בקריאה: כי אין חרצבות למו, פם ובריא אולם. אשר לצלע השנייה, בוודאי צדקו בעיקר הנוסחה; ואולם לגבי הצלע הראשונה לא צדקו. אין חרצבות (ע' בישעיה נח, ו) אלא: חבלים, מוסרות וכדו', וכיצד אפשר לתאר את הצלחת הרשעים במשפט, שאינו אומר אלא: אשר אין חבלים למו? כלום כואת, היא הקבלה מתאימה אל יתם ובריא אולם? ומה פירוש 'אולם' במשפט כזה? לדעתי יש לגרוס בקירוב: כי אין חָרָץ (או חָרֵץ) בְּחָלָם, וְתָם ובריא אולם, באותה הקבלה ובאותה משמעות כמו באיוב ה, ה (ע' בפירושי), שהמכוון בו הוא: וְאֵלָם צָנִים (במקום: ואל מצנים) יקחוו ושאף צמים חילים. חרץ בא כאן באותו שימוש כמו במשפטים המקבילים שבשמות יא, ז (ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשוננו) וביהושע י, כא (לא חרץ לבני ישראל לאיש את לשוננו), כלומר (ע' הלשון והספר מהד' שנייה, א 347): לא נגרם נזק לאיש, ואפילו ללשון הכלב. ואין 'אולם', כמו 'חילים', כאן וכאן, אלא: רכושם, בצאן ובבקר.

ויוזכר כאן גם הכתוב בתהלים עא, ז: כמופת הייתי לרבים וה' מחסי עזי. על אף תירוצי המפרשים קשה כאן כמופת, ולא די לומר, שבא מופת גם לרעה אף בדברים כח, מו: והיו בכ (הקללות) לאות ולמופת ובורעך עד עולם. כי זה עיקר הקושי, כי 'מופת', כמו 'אות', הוא דבר פלאים המורה לעתידות, 'עד עולם', ועל כן אפשר לומר, שיהיה מי שהוא או מה שהוא 'למופת' או 'לאות' (ולעזר, ולמופת), לאתות ולמופתים, וכן הרבה במקרא; אבל 'היה כמופת' לא ייתכן לומר, כשם שאי אפשר לאמור בלשון המקרא: 'היה כאות' (וכמופת) לפלוני.

איך שהוא, הרגיש גרטץ בקושי שבמליצה, ובפירושו לתהלים הציג לקרוא, כשתי תיבות: קָמוּ פְתֵי הַיָּתִי לְרַבִּים, ואולם גם כך אין המשפט מסתבר. מצד הלשון לא היה צורך לגבי 'פתי' לומר אלא 'פתי הייתי לרבים' (או: 'בעיני רבים'), כמבנה הכתוב בתהלים סט, ט: 'מוזר' ¹ הייתי לאחי ונכרי לבני אמי, וכן באיוב יט, טו: 'נכרי הייתי בעיניהם'; ומצד העניין, מה שדרוש כאן אינו מושג של פתיות וסכלות אלא של חוסר ישע ותקווה, בניגוד אל 'זה' מחסי עזי, בדומה אל תהלים ג, ג-ד: 'רבים אמרים לגפשי אין ישועתה לו באלהים סלה, ואתה ה' מגן בעדי כבודי ומרים ראשי'. על כן, ועל יסוד ביטויים כגון 'גופש בעליה הפחתי' (איוב לא, לט), 'יומוס אבד מנהם ותקותם מפח נפש' (שם יא, ב), אפשר להציע את הקריאה: 'בְּמִפָּח (ו-א כדוגמה של אכזבה ומפח נפש) הייתי לרבים, וה' מחסי עזי. ולפי זה אין כאן מקרה של אחת במקום שתיים. במקום 'מפח' נקל היה לקרוא 'מפת', ומכאן בכתוב מלא: 'מופת'.

במשלי ² ל, א: 'לאיתיאל לאיתיאל' הכירו רבים, שאין כאן 'איתיאל' שם פרטי, ועלינו לקרוא בשתי מלים: 'לְאִיתִי אֵל'; ואולם ע' על כל הפרשה בספרי משלי שלמה.

1. אמנם גם כאן היה מי שהציע, בטעות, לגרוס: 'כמו זר', בשתי מלים.

2. במקום 'כסף סיגים מצפה על חרש' (שם כו, כג) הוצע לגרוס, על יסוד האוגריתית והחיתית,

כספסיגים, אך ע' במה שכתבתי על כתוב זה בספרי 'משלי שלמה' 37-39.

בדברי הימים א כה, ד, ושוב שם, פס' כב-לג, נזכרים כבני הימן גם חנניה (חנני), אליאתה (נ"א אליתה), ישב קשה, וכשמות פרטיים נכתבו צירופי אותיות אלו, איש כמלה אחת. ואולם, כפי שהוכר בחלקו, וכפי שביררתי זאת ביתר בירור ב"הלשון והספר" א 427 (מהד' שנייה 455), אין כאן אלא שריד של מזמור "לבני הימן", ובתוך דברי המזמור עלינו לבטא: "חַנְיָה, אֱלֵי אֲתָה, יִשְׁמַע בְּקִשְׁתִּי", בשתיים שתיים מלים. על תופעות נוספות כאלה לדוב העירותי גם אני בספרים ובמאמרים, ולא אוכל להזכיר כאן אף את החשובות בהן אלא ברמז קצר; והקורא ימצא גימזק והסבר לפי מראה המקום שבסוף כל פסקה ופסקה, המורה בדרך כלל על המקום האחר-רון, שדנתי בו בכל עניין ועניין.

בבראשית י, כא וכו' נכתב "ארפכשד-כשם אחיד"; למעשה לפנינו צירוף, שמקורו במצרית: "אר-פ-כשד", ו"א-אר ה-כשדים", כי כן "פ" מסמנת את מלת היידוע במצרית (הלשון והספר ג 249-251).

בשמות כב, כח כתוב: "מלאתך ודמעך לא תאחר בכור בניך תחן לך", אך לפי שמות כג, יח (לא תזבח על חמץ דם זבחי ולא תליך חלב חגי עד בקר) ובמדבר יח, יד (אך בכור שור או בכור כשב או בכור עז לא תפדה קדש הם את דמם תורק על המזבח וכו'), כנראה המכוון: "מלאתך ודם עזיך לא תאחר" (הלשון והספר ב 412).

בויקרא טו, ה וכו' נכתב "עזאזל" כאילו כשם פרטי אחיד, בעוד שהכוונה לצירוף עז-אזל, עז העזאזל (לפי הערבית, שכנגדו azlu באכדית). השעיר נשלח אל עזי הבר שבמדבר ("ארץ ישראל, מחקרים בידיעת הארץ ועתיקותיה", ספר א, 77-80; הלשון והספר ג 148-155).

בדברים כא, ד (אל נחל איתן אשר לא יעבד בו ולא יורע), וכן בירמיה ה, טו (גוי ממרחק... גוי איתן הוא גוי מעולם - צל מַעְלָם - הוא גוי לא תדע לשנו ולא תשמע מה ידבר) ובכמה מקומות אחרים בא-איתן. לא כלשון תוקף וחזק אלא כמלה מורכבת משתיים: "אי-תן", וזא: שאין לתנות אותו, שאין לו שם ("לשוננו" כב, 83-88, ושם גם על מלת "איתן" אחרת).

בשירת דבורה, שופטים ה, יד: "אחרריך בנימין בעממך", וכן שוב בהושע ה, ח: "הריעו בית און אחרריך בנימין", הכוונה היא לקריאה: "אָח רֵף בנימין", כי כן מדובר על בנימין כעל הצעיר והרך שבאחי יוסף, גם אחרי היותו לשבט, גם בתהלים סח, כח: "שם בנימין צעיר רודם" ("בית מקרא" א, 19-20). ועי' עוד על "בנימין בעממך" בהמשך.

שם בפס' טו נאמר: "ושרי ביששכר עם דבורה ויששכר כן ברק", וכנראה בא-יששכר-שנית בדרשת השם יששכר (כעין הנאמר על שם זה בבראשית ל) כשתי מלים: "יששכר" ו"שכר כן ברק" (ספר בירם 37-44).

בשמואל א ו, יט: "ייד בעם שבעים איש חמשים אלף איש", המכוון הוא: "ייד בעם, שָׁב עִם אִישׁ-חֲמִשִּׁים, אלף איש" (הלשון והספר ג 89-92).

שם כד, יד: "כאשר יאמר משל הקדמני מרשעים יצא רשע וידי לא תהיה בך" כנראה הכוונה: "משל הנקי מדם" (לשוננו כב, 6).

בשמואל ב ו, יט (וכן בהקבלה שבדברי הימים): "ויחלק לכל העם למאיש ועד אשה לאיש חלת לחם אחת ואשפר אחד ואשישה אחת", אין אשפר ו-אשישה-תיבות לעצמן, אלא המכוון הוא: "ויחלק... לאיש חלת לחם אחת, וְאֵש שָׁר אחד, וְאֵש שָׁה אחת" (הלשון והספר א 361, מהד' שנייה 387).

שם יד, יד: "כי מות נמות וכמים הנגרים ארצה אשר לא יאספו ולא ישא אלהים נפש", צ"ל: "... וכמים הנגרים ארצה, אשר לא יאספו ולא ישא אֵל הַיָּם, נִפְשֵׁי" (הלשון והספר ב 416).

שם טז, ז: "צא צא איש הדמים"; "צאצא" מלה אחת היא במשמעות איש הצואה, כהקבלה שכיחה זו של "צואה" ו"דם" (הלשון והספר א 346, מהד' שנייה 372). שם יז, כ: "עברו מיכל המים" צ"ל: "עברו, מִי קָלָה מִיָּם" כלומר, בפתגם, מי יוכל לכלוא מים (הלשון והספר ב 417).

בישעיה ג, כד: "ותחת פתיגיל (ע' לעיל) מחגרת שק" צ"ל "תָּפִי גִיל" כסמל לשמחה, כנגד "מחגרת שק" כסמל לאבל (הלשון והספר ב 129). וע' עוד בהמשך. שם יא, ח: "ושעשע יונק... גמול ידו הדה", צ"ל "יָד הַיָּדָה", כשימוש דִּהְדָּה, בדומה אל "שעשע" בערבית (הלשון והספר א 352, מהד' שנייה 383).

שם יד, יב: "הילל בן שחר"; כמבואר ב"הלשון והספר" ב 254, זה כנראה שם איש בבלי כגון Ellil-bana-shuhur, האל הילל הֶסֶב חסד.

שם כג, יג: "הן ארץ כשדים זה העם לא היה אשור יסדה לציים" צ"ל: "הן אֲרֻצָּה שָׁד (-שִׁדְד) יָם, זה העם לא(-ללא) היה, אֲשֶׁר יסְדָה לְצִי יָם" (הלשון והספר ב 421; ג 399). ואולי צ"ל ביתר דיוק: "צִלִּי (במשמעות צוללי) יָם, וע' על תהלים עד, יד.

שם לג, יח: "לבך יהנה אימה איה ספר" וכו'. אין "אימה" שם עצם, אלא הכוונה לשתי מלות שאלה: "אִי-מָה, איה ספר" וכו' (הלשון והספר א 200, מהד' שנייה 222).

שם נא, י: "מהר צעה להפתח" כנראה צ"ל: "מְהֵרָצֶה" (הלשון והספר ב 423).

בירמיה י, יט: "אך זה חלי ואשאנו", כנראה צ"ל: "אֲבָכָה" (הלשון והספר ב 424).

שם ל, ז: "ועת צרה היא ליעקב וממנה יושע", כנראה צ"ל: "וְיָמֵי מָנָה יושע" (הלשון והספר ב 424).

בהושע ז, ו: "כי קרבו כתנור לבם בְּאֲרָכָם, צ"ל: "כי קָרְבוּ כתנור, לבם בְּאֲרָכָם" (הלשון והספר א 95-100, מהד' שנייה 115-120).

שם ז, ט: "גם שיבה זרקה בו", צ"ל: "גם שיבה (ז"א איש שיבה) זָרַקָה (-הקיא ורקק עליו) בו" (הלשון והספר ג 304).

שם ח, ו: "כי מִיִּשְׂרָאֵל צ"ל: "כי מִיִּשְׂרָאֵל" (הלשון והספר ג 47). שם יז, ז: "נדמה שמרון מלכה כקצף על פני מים" צ"ל: "בָּק, קָץ על פני מים" (הלשון והספר א 94, מהד' שנייה 115).

שם יג, ב: "ויעשו להם מסכה מכספם כתבונם עצבים", צ"ל: "ויעשו להם מסכה מכסף, מִקְתָּם נֹבַע עצבים" (הערתי במילון בן-יהודה, 7651).

בעמוס ה, ח: "המבליג שד על עז", צ"ל: "הַמִּבְלִיג שֶׁשְׁ" (הלשון והספר א 351, מהד' שנייה 377).

בחבקוק א, יב: "לא נמות ה' למשפט שמתו וצור להוכיח יסדתו", צ"ל: "לְאִמְנוֹת ה', למשפט שמתו" (הלשון והספר ב 139).

בתהלים ס, ח (וכן קח, ח): "אעלוה אחלקה שכם", כנראה צ"ל "אֶעֱלֶה לָהּ" (הלשון והספר ב 431).

שם סג, יב: "והמלך ישמח באלהים", צ"ל: "וְנָתַם לֵב" (הלשון והספר ב 432).

שם סח, יב: 'ה' יתן אמר) המבשרות צבא רב, צ"ל: בקירוב: הָמָּה בְּשָׁרוֹת צבא רב' (הלשון והספר ג 14).

שם סח, טז וכו': 'הר גבנינים', צ"ל: 'גִּבְנִינִים' (- גב תנינים, הלשון והספר ג 10 וכו').

שם סח, יז: 'רָכַב אלהים רַבְתִּים אלפי שָׁנָאן', צ"ל: 'רָכַב אלהים (בעיקר: ה') רַבֵּת יָם, אלפי שָׁנָאן' (באותו מקום).

שם סח, כד-כה: 'לשון כלביך מאיבים) מנהו: ראו הליכותיך' וכו', צ"ל: 'מִה נֹזֵרְאו הליכותיך' (הלשון והספר ג 13).

שם סח, לב: 'יאתיו חשמנים מני מצרים', צ"ל 'יאתיו חֹשׁ מְנִי מצרים', והאותיות 'מינימ' נכפלו בטעות המעתיק (הלשון והספר א 356, מהד' שנייה 382).

שם צ, יא: 'מי יודע עז אפך וכיראתך עברתך', צ"ל: 'יִפְרִי אֶתְךָ (- תִּתֶּךָ) עברתך' (הלשון והספר ג 433).

שם קה, כב: 'לאסר שריו בנפשו'; 'אולי הכוונה: 'בנף שור', כמו 'להנפה גוים בנפת שוא' בישעיה ל, כח (הלשון והספר ב 433).

שם קמ, ט: 'זממו אל תפק ירומו', צ"ל: 'זָמְמוּ, אֵל תִּפְקִימוּ' (הלשון והספר ב 434).

שם קמא, ו: 'נשמטו בידי סלע שפטיהם', צ"ל, בקירוב: 'שמן טוב יָדוּ, עָלָם שֵׁט פִּיָּהֶם' (על יסוד הלשון והספר ב 145).

שם קמו, יז: 'משליך קרחו כפתים', צ"ל: 'כָּפֶת יָם' (הלשון והספר ג 201). במשלי ד, ח: 'סלסלה ותרוממך', צ"ל: 'סָלַס' (= ציית, הישמע, כהוראת הפועל בערבית) לָה ותרוממך' (בספרי 'משלי שלמה' 53).

שם ד, טז: 'כי לא ישנו אם לא ירעו ונגולה שנתם אם לא יכשולו', צ"ל: 'אם לא יָכְלוּ שו' ('משלי שלמה' 83).

שם יב, יא-יב: 'עבד אדמתו ישבע לחם ומרדף ריקים חסר לב: חמד רשע מצוד רעים ושרש צדיקים יתן', צ"ל: 'ומרדף ריקים חסר לחם: בד רשע' (כנגד 'ושרש צדיקים') וכו' (הלשון והספר ג 391).

שם יח, ח-כו, כב: 'דברי גרן כמתלהמים' ¹ והם ירדו חדרי בטן, הכוונה, בחידוד, 'בְּמִהָלָת מים' ('משלי שלמה' 61-62).

שם יח, יח-ט: 'זבין עצומים יפריד: אח' וכו', צ"ל: 'זבין עץ (שמתחת) ומים (שמלמעלה) יפריד אח' (- כלי הבישול שבאמצע) ('משלי שלמה' 77).

שם כ, כו: 'מזרה רשעים מלך חכם וישב עליהם אופן', צ"ל: 'וישב עלי תם אופן' (ראשי תיבות-אור פניו) ('משלי שלמה' 79).

שם כד, י: 'התרפית ביום צרה צר כחכה', צ"ל, כנראה, לפי 'הלשון והספר' ב 408: 'תִּתֶּר פֶּת בַּיָּמִים צָרָה צָר בְּתִקְהָה', 'כלומר, שלח והתר את פיתך בים, על פני המים, ואז תוכל לצוד דגים בחכתך; כי אז יתאספו ויעלו אליך הדגים מלב הים, ואתה תצודם בחרמך ובחכתך'.

שם כז, טז: 'צפניה צפן רוח ושמן ימינו יקרא', צ"ל: 'צָפֶן יָה צָפֶן רוח וְשֵׁם יִמְנוּ (- נאמנו) יקרא' ('משלי שלמה' 68).

1. במירוש אחר, מירוש שבדרוש, מירשו גם חז"ל 'מתלהמים' כשתי חיבות, כדברי רש"י על משלי כז, כב: 'וירזל פרשו כמתלהמים' כמת להם, דברי המרגלים היו להם למיתה.

שם כח, ב: "בפשע ארץ רבים שריה", צ"ל: "בפשע ארץ רב, ישמר יה" (הלשון והספר ב 124).

בפירושי לאויב, בעברית ובאנגלית, נימקתי והסברתי את המקרים דלקמן:
שם ה, טו: "וישע מחרב מפייה ומיד חזק אביון" צ"ל: "מפי הָם" במשמעות מפי צר ואויב.

שם יא, ו: "כי כפלים לתושיה" צ"ל: "כי כָּפַל (האלהים) ים לתושיה".
שם יב, ה: "לפיד בוז לעשתות שאנן" צ"ל: "לְעֵת שֹׁת (אויבים עליו, הוא) שאנן".

שם יב, כג: "משניא לגוים ויאבדם שטח לגוים וינחם" צ"ל: "משניא לְגֵי ים", ושוב "שטח לגי ים", במשמעות "גלי הים", כמו בערבית.

שם טו, כט: "לא יעשר ולא יקום חילו ולא יטה לארץ מגלם (עי' לעיל)", הכוונה לרכוש הרשעים, שיעוף לאוויר ולא ישוב, לא יטה עוד דבר מן (אשר) לָם (= להם) לארץ.

שם כב, כ: "אם לא נכחד קימנו ויתרם אכלה אש" צ"ל: "אם לא נכחד קי (ז"א התינוק, המקיא והמשתין בקיר) מָנו".

שם כד, א: "מדוע משדי לא נצפנו עתים וידעו לא חזו ימיו". אין כאן "משדי לא" אלא תעתיק של הארמית "מִשְׁדִּילָא", ו"א: מן החנף, הרשע, מה שלא הובן.
שם כו, יג: "ברוחו שמים שפרה" צ"ל: "ברוחו שָׁם ים (לתוך) שפרה", כלומר: לתוך רשת ושק.

שם ל, יב: "על ימין פרחח"; אין "פרחח" מלה עברית, וצ"ל: "עָלִימוּ נָפֶר (ז"א נשבר) תָּח", שהושם בפיהם, כמו בפי הסוס והחמור.

שם לד, ו: "על משפטי אכזב אנוש חצי בלי פשע" צ"ל: "על משפטי אָף אָף".
שם לו, יג: "אם לשבט אם לארצו אם לחסד ימצאהו" אולי צ"ל: "אם לא רָצוּ".

שם מא, יו: "משתו יגורו אלים משברים יתחטאו" אולי צ"ל: "משב רום".
בשיר השירים ג, ט: "אפריון עשה לו המלך שלמה" אולי אין "אפריון" מלה אחת, אלא המכון הוא, בשתי מלים; "אָפְרִיוֹן (?) עשה לו המלך שלמה", ואמנם לא הוברר, מה צורתה המדויקת של מלה זו (הלשון והספר ב 388). ואכן אפשר, שקשורה צורת המלה הזאת "ריון" במה שנאמר מיד אחרי תיאור ה"אפריון": "צאינה וראינה" (פס' יא), כלשון "ראיון".

שם ד, ד: "בנוי לתלפיות". גם לדעתי שתי מלות לפנינו, ולפי ההקבלה שביחזקאל כו, יא: "וגמדים במגדלותיך היו שלטיהם תלו על חומותיך סביב המה כללו יפִיךָ" הכוונה כנראה לקריאה: "לתלות יפִי" (הלשון והספר ב 378).

שם ו, ד וכו': "אימה כנדגלות" כנראה צ"ל: "אֵי-מָה (עי' ישעיה לג, יח) פֶּה נדגלת" (הלשון והספר א 200, מהד' שנייה 222, ועוד).

שם ו, יב: "שמתני מרכבות עמי נדיב" צ"ל: "שָׁם תָּנִי מֶרֶץ, בת עמינדיב" (הלשון והספר ב 386).

שם ז, ו: "ראשך עליך ככרמל ודלת ראשך כארגמן מלך אסור ברהטים" צ"ל: "ודלת ראשך פָּאָרְגָּ, מִן מֶלֶךְ אסור ברהטים" (באותו ספר, 387).

ואכן, אחר כל אלה, יש לי להוסיף היום עוד כמה וכמה דוגמאות של חילוף אחת בשתיים בכתבי הקודש, שאביא אותן כאן בלשון קצרה ביותר, גם במקום שאולי כדאי היה להאריך.

ואמנם, גם היום, אחרי כל מה שלמדתי מאחרים, ואחרי יותר מיובל שנים של יגיעת מחקר בסודם של דברי הכתובים, הקדושים לעמנו והקדושים גם לי, לא אוכל להסתפק במה שנדמה לי כעת כוודאי, ואביא גם כמה הצעות, אשר בעצמי איני רואה אותן אלא כקרובות לוודאות. או אף כאפשריות בלבד, כשיש בהן כדי להסיר קשיים של ממש בכתובים אלו. כי זאת, לדעתי, חובת החוקר, המבקש את האמת, שלא להתעלם מכל קושי אמיתי ולשקול יפה כל אפשרות מסתברת, שתוביל אותו, או את הבאים אחריו, לקראת פתרונו.

בבראשית טו, ב מובאת תשובת אברם על הבטחת האלוהים "שכרך הרבה מאד" בלשון סתומה זו: "מה תתן לי ואנכי הולך ערירי ובן משק ביתי הוא דמשק אליעזר"¹, וזאת לפני תוספת הביאור, המובנה, שבפס'ג: "ויאמר אברם הן לי לא נתתה זרע והנה בן ביתי יורש אתי".

דברי המפרשים ידועים, אך אין בהם אמת, כי:
 (א) לא נמצא כל פירוש מסתבר למלת "משק", שיתאים בתוך צירוף כגון "בן משק ביתי", ושימוש המלה בלשוננו החיה, יסודו בדרוש, כת"א: "ובר פרנסא דביתא הוא דמשקאא אליעזר", ורש"י: "כמו (בראשית מא) "על פיך ישק, אפוטרופא שלי- וכו'. בשבצים אין תמורה למלה "משק", שלא הובנה.
 (ב) "דמשק" מה עניינה כאן? כלום מוצאו של "בן בית" זה, הנזכר בפס'ג, מדמשק מעלה או מוריד הוא בענין? ומאידך, כלום דמיון האותיות "משק" מכאן ו"דמשק" (פ?) מכאן במקרה הוא בא?

ג) "דמשק אליעזר": כלום אפשר לומר כך במקום "אליעזר מדמשק"?

ד) כלום באמת היה לאברם עבד בשם אליעזר, וכלום זהו שעמד לרשת את אברם? הנחה זו של האגדה, שהיה לאבר(ה)ם עבד בשם זה – אף על פי שגדולים וטובים הלכו אחריה – אין לה כל יסוד בתורה ובנביאים ובכתובים, וכולה לא באה אלא בדרשה לכתוב קשה זה שלפנינו. ואולם בסיפור על שליחות עבד אברהם בבראשית כד לא נקרא עבד זה בכל שם, אלא הוא מכונה "עבדו זקן ביתו המשל בכל אשר לו" (שם פס'ב), ב ואחר כך "העבד" (9 פעמים), "עבד אברהם" (2 פעמים), "האיש (הזה)" (8 פעמים) – ואילו ידע כותב התורה את שמו של העבד, כלום לא היה קורא לו, לפחות פעם אחת, בשמו? ושוב, עבד אברהם זה הוא "עבדו זקן ביתו", וכיצד יצפה זקן זה דווקא לרשת את אברהם אחרי מותו, ולא אחד הצעירים, שיש לו סיכויים להאריך ימים יותר מאדוניו? ברור, שאין "אליעזר" כאן שמו של אלמוני זה מבני ביתו של אברם, שסופו לרשת את אדוניו.

עד כאן הוכח, בשלילה, שלא כיחנה המסורת בקריאת האותיות "ובן משק ביתי" הוא דמשק אליעזר, ואין הצעות הגרסה שהוצעו אלא דברי הבל, שלא קשה לדחותם. ואשר לבירור חיובי של הדברים, שבעלי המסורת לא הבינו אותם, ועל כן בוודאי מיוחדים הם בתוכם ובסגנונם, עלינו לצאת, מעובדות אלו:

1. מקדיש אני סוגיה זו שבמאמרי, על בן משק ביתי הוא דמשק אליעזר, לידידי אליעזר מנור, אמרכל, ראש משק, של האקדמיה ללשון העברית.

(א) "משק" מכאן ו"דמשק" מכאן בוודאי בלשון נופל על לשון הם באים; והרי בלע-ל כזה בא "משק" במקרא גם בישעיה לג, ד: "ואסף שללכם אסף החסיל כמשק גבים שוקק בור". בכתוב זה מצא הניקוד גְבִים, מה שכנראה הבינו כלשון בורות מים (השווה מלכים ב ג, טז; כב, יב; ירמיה יד, ג, וכן "גבא", ישעיה ל, יד; יחזקאל מז, יא), אבל כדעת רבים מוטב לגרוס, בהקבלה אל "חסיל": "גְבִי", ז"א ארבה; ובשים לב לנאמר לעיל על הצלע הראשונה שבמשפט ולהערתו הנכונה של איש נעמי, שבהקבלה אל "שלל" עלינו לגרוס "גְבִי" במקום "בו" (השווה, למשל "מהר שלל חש בז" בישעיה ח, ג), צורתו המקורית של החרוז הייתה: "ואסף שלל כמאסף החסיל, כמשק גְבִי (מ) שוקק גְבִי, במשמעות: כמרחש (כהתקבץ וחלי הארבה הרוחשים), כאספסוף (שכן "כמשק" בא בהקבלה אל "כמאסף") של הארבה ירחשו ויתאסף בו ושלל. וכן כאן "בן משק ביתי" ביטוי של בוז הוא לרחישת אספסוף בביתו של אברהם, אשר כל אחד ממנו נחשב כ"בן משק" (ז"א מרחש) בביתו. ובין שנבטא גם כאן מֶשֶׁק, או שנינו, שאפשר להבין גם מֶשֶׁק באותה משמעות, אותה מלה לפנינו, ואל מלת "משק" זו מצטרף גם כאן אותו הפועל (כמו "שוקק"), המובע כאן באותיות "שק". ומכאן שהאותיות "דס" שלפני "שק", מלה לחוד הן באות לסמן, ולא חלק ממלת "דמשק".

(ב) מה שאברם בא לומר בעיקר על "בן משק" זה, בן אספסוף זה, הוא לפי העניין: שאינו בנו הוא – כנגד דברי האלוהים בתשובה לכך, בפס' ד: "לא יירשך זה"¹ כי אם אשר יצא ממעיך הוא יירשך – אלא הוא זר לו, ולפי זה יש להכיר באותיות האחרונות של הצירוף המדומה "אליעזר" מלה זו: "זר".

אם כעת נחלק את כל האותיות שבמשפט בקריאה טבעית, יצא לנו, בחלוקת "דמשק" (ע"י לעיל) לשתיים, ושל "אליעזר" לשלוש מלים קצרות, המשפט, האמור בלשון משל קדום: "ובן משק (אספסוף) ביתי הוא דָם שֶׁק (= שוקק, מתאסף) אֵלָּל יָעַזְר!" המלה "יע" אינה אלא צורת היחיד מן "יעים"² (כגון בשמות כז, ג: "ועשית סירתיו לדשנו וְיָעִיו וּמִזְרְקֵיָו, ועוד), שם המציין כלי קיבול לדם (הקרבן), *σφαγέλιον* ביוונית.

בפתגם הלכות מלשון הכהן המקריב קרבן על המזבח, אומר אברם, בתמונה קולעת: והרי בן אספסוף השרצים שבביתי טמא הוא, כדם הרוחש אֵלָּל יָעַזְר, הפסול לקרבן.

בשמות טו, יב נאמר, במשפט קצר, שהמסורת ייחדה אותו לעצמו: "נסית ימיך תבלעמו ארץ", וקשה העניין, שכן הים בלע את המצרים, ולא הארץ. ועל כן נדרש הדבר: "מכאן שזכו לקבורה", וכדומה³, ומן החדשים היו שהציעו תיקונים לא מסתברים, או שמצאו כאן, בתוך שירת הים, רמז לבליעת הארץ את בני קרח ואולם, למעשה, לא דובר כאן על "בליעה", בין בליעת הים את המצרים ובין בליעת הארץ אותם או אחרים; תיאור קריעת הים כבר נסתיים בפס' (נשפת ברוחך כסמיום צללו

1. לדעתי הנכון הוא: "לא יירשך זר"!

2. דעה זו, שצורת היחיד מן "יעים" היא יע ולא יעה, הובעה מכבר (ע"י, למשל, בהערת בן-יהודה במילוננו עמ' 2081, ובעמ' 2083, וראה שם גם על ההקבלות הערביות למלה זו).

3. ע"י במקורות המובאים במהדורת פירוש רש"י של ברלינר.

את המלים, שצורפו בפס' יב הקצר ושנקראו: "נטית ימינך תבלעמו ארץ", יש לצרף עם ההמשק שבפס' יג: "נחית בחסדך עם זו גאלת נהלת בעוזך אל נזה קדשך"; ומכאן שזאת כוונתו: "נטית ימינך תבלע עם ארץ, נחית בחסדך עם זו גאלת נהלת בעוזך" (- בימינך הנטויה!) אל נזה קדשך. ושים לב לכך, שרגיל המקרא לומר, בשיר ובפרוזה, "ארץ- במקום אל ארץ", כגון "ויבאו ארץ כנען" (בראשית מה, כה); "ואנחנו נעבר חלוצים לפני ה' ארץ כנען" (במדבר לב, לב); "וילך האיש ארץ החתים" (שופטים א, כו); "והלכתם ארץ בנימין" (שם כא, כא); "ובאת לך ארץ יהודה" (שמואל א כב, ה), ועוד, והשווה, עם הפועל "הוביל": "מי יובילנו עיר מצור" (גא: מבצר) בתהלים ס, יא; קה, יא.

בבמדבר יב, יב: "(ויאמר אהרן אל משה וכו') אל נא תהי כמת אשר בצאתו מרחם אמו ויאכל חצי בשרו". אין הקושי בכתוב זה בעיקר אלא בכך, שמרים המצורעת נמשלת כאן כאילו לשני משלים, (א) למת, (ב) לזה אשר נאכל חצי בשרו, וזאת בצאתו מרחם אמו דווקא; ואם נאמר בתרגום השבעים, על יד תמורת המלה "מת", גם "כמו נפל" *ὡσεὶ ἐκπεσῶν*, אין זה אלא פירושו, נכון או לא נכון, שאין כנגדו במקור. ולא נולד צירוף זה שבנוסחנו אלא על ידי כך, שגרסו בשתי מלים "כמת אשר", במקום מה שהייתה מלה אחת, כבינוני של התפעל מן "אשד", שפך (דם או מים) בלבד: "אל נא תהי כמתאשד (זא-כנשפך בדמו) בצאתו מרחם אמו ויאכל חצי בשרו". לפנינו מונח בתורת המילדות בתקופת המקרא, שאמרו בו: "התאשד הילד", כשלא הצליחו להוציאו שלם מרחם אמו. ואשר לצורה, השווה "אתאשד", אתשד- כתרגום שגור של "נשפך" בתא ובסורי (בראשית ט, וועוד).

בשופטים ה, יד: "מני אפרים שרשם בעמלק אחריו (צל- אָח רַף, עי' לעיל) בנימין בעממין", אשר בהמשכו נאמר: "מני מכיר ירדו מחקקים ומזבולן משכים בשבט ספר, ושרי ביששכר וכו', קרוב הוא לחשוב, כי בא "שרשם" במקום: "מני אפרים" שר שם; אלא, שאם כן הדבר, אין גם "בעמלק" מלה אחת, והמכוון הוא: "מני אפרים שר שם בעם..." (ועי' מיד על "בנימין בעממין"), ולפי זה האותיות "לק- מורות, בפועל או בתואר, על תכונה זו או זו של "עם- אפרים; והואיל ומסופר בפרשת נדעון בשופטים ז, ד-: "עוד העם רב, הורד אותם אל המים ואצרפנו לך שם וכו', כל אשר ילק בלשונו מן המים כאשר ילק הכלב תציג אותו לבד וכו', בשלש מאות איש המלקקים אושיע אתכם וכו', ייתכן, שסופר מעין המבחן הזה גם במעשה דבורה וברק, ולכך בא הרמז: "מני אפרים שר שם בָּעַם (זא: עַם עם אשר) לַק", עם שם שצריך במבחן כזה בליקית המים.

ואם על אפרים נאמר בקירוב, כי בא "מני אפרים שר שם בעם לק", כי אז אין לצרף כמלה אחת גם לגבי "בנימין אח רך" את האותיות "בעממין" בעממין: "כי מה העממים, בריבוי, שהיו לקטן שבשבטים, לבנימין? ומה "עממין" בכינוי בנוכח? הלא בגוף שלישי, בנסתר, מדובר כאן על אפרים ועל בנימין. אין גם "בעממין", או בכתוב החסר הקדום: "בעממך", אלא שתי תיבות: "אח רך בנימין בָּעַם מָךְ". ואמנם היה לשבט בנימין בתקופת השופטים רק עם מך, עני ודל, כדברי שאול בשמואל א ט, כא: "הלאו בן ימיני אנכי מקטני שבטי ישראל".

הנה בפסוק זה כמה דוגמאות של מלים קצרות, אשר "שתיים שתיים באו אל התבה" בנוסח המסורת.

בשמואל ב יח, יט-כג (בהשמטת כמה דברים) נאמר: "ואחימעץ בן צדוק אמר ארוצה נא ואבשרה את המלך וכו' (כ) ויאמר לו יואב לא איש בשרה אתה היום הזה

ובשרת ביום אחר וכו' (כא) ויאמר יואב לכושי לך הגד למלך וכו' וירץ (כב) ויסף עוד אחימעץ בן צדוק ויאמר אל יואב ויהי מה ארצה נא גם אני אחרי הכושי ויאמר יואב למה זה אתה רץ בני ולכה אין בשורה מצאת (כג) וכו' וירץ אחימעץ וכו'-. נדמה לי, שבמקום "מצאת" המכוון הוא: "מָצָאתָ", כלומר "מה תיחפו לרוץ", בכתב "מ" במקום "מה", כבמקרים הנמנים מקודם.

מישעיה ג, כד: "והיה תחת בשם מק יהיה, ותחת חגורה נקפה, ותחת מעשה מקשה קרחה, ותחת פתיגיל מחגרת שק" כבר הובאה למעלה המלה "פתיגיל", שעיקרה, בשתי מלים: "תְּפִי גִיל" כסמל לשמחה, כנגד "מחגרת שק", כסמל לאבל. אבל, אם כן הדבר, גם "קרחה" – ז"א קריחת קרחה – אך סמל לאבל היא, ועל כן גם "מעשה מקשה" אך סמל לשמחה, כנראה בהקֶשֶׁה בכינוי, שעל ידה "מעשה מקשה" של המקיש בקורנס, בפטישו, בעבודת המתכת. אבל "חגורה" (כנגד "נקפה" שלא נתפרש), כסמל לשמחה, קשה היא בעניין, בפרט כשנוכחה "מחגרת שק", כסימן לאבל, על ידה. וכן בא בישעיה לב, יא "חגורה" כסמל לאבל דווקא: "וחגורה על חלצים". על כן אפשר, שגם כאן עלינו לגרוס בקירוב, במקום "ותחת חגורה נקפה": "ותחת חג וְרָגָה קפה", בהבנת "קפה" כלשון רימה ותולעה, כמו בתוספתא תרומות ז, יא: "האוכל את התולעים שבעיקרי אילנות ואת הקפה שבירק חייב". וזאת בהקבלת "קפה" אל "מק" שבראשית הפסוק.

אחרי שנאמר בישעיה ז, כג–כד: "והיה ביום ההוא יהיה כל מקום אשר יהיה שם אלף גפן באלף כסף לשמיר ולשית יהיה, בחצים ובקשת יבוא שמה כי שמיר ושית תהיה כל הארץ", ממשיכה הנבואה ואומרת בפס' כה: "וכל ההרים אשר במעדר יעדרון לא תבוא שמה יראת שמיר ושית והיה למשלח שור ולמרמס שה". והנה, אשר למלים "לא תבוא שמה יראת שמיר ושית", שהתקשו בהן, עלינו להכיר, שאין "יראת" כאן אלא לשון ירייה בחצים ובקשת (עי' גם לקמן על יח, ב). בעוד שכל מקום הכרמים יהיה שמיר ושית, ואך "בחצים ובקשת יבוא שמה", לא כך דינם של ההרים "אשר במעדר יעדרון". ואולם כיצד אפשר להביא את "כל ההרים אשר במעדר יעדרון" כאילו בניגוד אל "כל מקום אשר יהיה שם אלף גפן באלף כסף"? כלום אין דווקא הכרמים מקומות כאלה, אשר "במעדר יעדרון"? ואולם אין כאן "עדר" בא במשמעות עיבוד האדמה במעדר, אלא כלשון עדר ומרעה, ועלינו לקרוא: "וכל ההרים אשר במעדר (בשימוש למרעה), יעדרון", כלומר: ירעו במעדרים, גם להבא, והיה למשלח שור ולמרמס שה". והשווה בפרט בראשית כט, ג: "ונאספו שמה כל העדרים וגללו את האבן מעל פי הבאר", וגם שם בפס' ח: "ויאמרו לא נוכל עד אשר יאספו כל העדרים וגללו את האבן מעל פי הבאר", אשר תרגומים קדומים מתרגמים שם "העדרים" במשמעות "הרועים", לא משום שהיו לפנייהם אותיות אחרות, אלא שביטאו את המלה, כנראה בצדק: העֲדָרִים, ז"א רועי העדרים.

בישעיה יח, א–ג, ושוב שם בפס' ז נאמר: "הוי ארץ צלצל (עי' גם לעיל) כנפים אשר מעבר לנהרי כוש, השלח בים צירים וכו' אל גוי ממשך ומורט, אל עם נורא מן הוא והלאה גוי קוקו ומבוסה אשר בזאו נהרים ארצו וכו', בעת ההיא יובל שיה' צבאות עם ממשך ומורט ומעם נורא מן הוא והלאה גוי קוקו ומבוסה אשר בזאו נהרים ארצו" וכו'.

אשר, ראשונה, למלת "בזאו", הגה הובנה זאת במסורת הפרשנים והבלשנים כצורת פועל מן "בוא", פועל לא ידוע מכל מקום אחר, אשר ניסולפרשו לפי הבנת

המפרש את הענין, שאמנם מטופל הוא במלים סתומות הרבה. ואולם תרגום השבעים (אשר בפס' ב אין להכיר בו, כיצד הבין את המלים על דיוקן) בפס' ז אינו מתרגם "בזאו" כפועל משורש "בזא", אלא רואה הוא בית ז, שבראשית המלה, כבית היחס, ואילו "זאו" כשם עצם במשמעות קרובה אל "זוית" (בכתיב הערבי: "זאווית"), בהבנת הענין כלשון "אשר בקצה" (ביוונית: ἐν μέρει) נהרים ארצו, בהקבלה מלאה אל מה שנאמר על יד זה על העם וארצו: "אשר מעבר לנהרי כוש". ואם נוסיף ונשווה לענין את מה שנאמר בישיעה ז, יח: "ביום ההוא ישרק ה' לזבוב אשר בקצה יארי מצרים ולדבורה אשר [בעברי נהר]¹ בארץ אשור", נכיר, שצדקו השבעים. "זבוב", "דבורה" ו"צלצל" אחד הם. כל ארץ, אשר בקצה נהרות ויאורים, ארץ עשירה בזבובים מכל המינים היא, ובפרק ז כוונת הנבואה, שכל שרץ העוף, ולא רק הדבורה, יבואו באחרית הימים לארות דבש למאכל לבני יהודה. ולא נאמר על הארץ אלא שהיא "ב-זאו", וזא בקצה נהרים, בעברי נהר. ובכיוון זה אין ספק, שגם במקום "הוי ארץ צלצל כנפים" עלינו לגרוס, בשתי מלים: "הוי ארץ צלצל, פֶּנֶף יָם", אשר מעבר לנהרי כוש". והשווה כנגד זה "מכנף הארץ" במשמעות "מקצה הארץ" בישיעה כד, טו.

ואגב אעיר, שאין "גוי (או-עם)" נורא מן הוא והלאה" לשון יראה ופחד. צירוף כזה, כגון "מן הוא והלאה", אינו בא בלשון המקרא אלא בשמואל א כ, כא וכו': "אם אמר אמר לנער הנה החצים ממך והנה קחנה ובאה כי שלום לך ואין דבר חי ה'", ואם כה אמר לעלם הנה החצים ממך והלאה לך כי שלחך ה'". וכמו שבמקום הזה מדובר על ירייה בחצים, כן גם כאן הצירוף "עם נורא מן הוא והלאה" לשון ירייה בחצים הוא. והכוונה: כאילו עם, הדומה לחץ, שירו אותו רחוק רחוק, שקשה מאוד להגיע אליו, בדומה לביטוי גרמני כגון: verschlagen, שטולטל רחוק רחוק, עד לכנף ים, לקצה יאורי מצרים, מעבר לנהרי כוש. ל-זאו נהרים.

בישיעה כו, ד, על ענין הכרם, נאמר: "חמה אין לי מי יתני (אולי צל: יתנו) שמיר שית במלחמה אפשעה בה אציתנה יחד". נדמה לי, שהמכוון הוא: "במלו (א) חמה אפשעה בה את צונה (מן-נתן) יחד". ועי' על ירמיה ח, ו.

בישיעה כט, טז "הפככם (במגילת ישעיה א: הפך מכם) אם כחמר היצר יחשב", מורה המשך השאלה ב-"אם", שה-אזו שבראש החרח ה-א השאלה היא, במשפט שלם לעצמו, ולא תחילת השורש "הפך" באיזו צורה שהיא. הקריאה הפשוטה ביותר היא, בקירוב: "הָפִי כָּכֶם", או: "הָפִי כָּפְכֶם", אם כחמר היצר יחשב.

שם לב, יט-כ: "וברד ברדת היער ובשפלה תשפל העיר, אשריכם ורעי על כל מים משלחי רגל השור והחמור", המכוון הוא: "וברד (=ובמורד), ברדת (=במורד) היער, ובשפלה (אשר שם) תשפל העיר, אֲשֶׁרִי (=אֲשֶׁרָה, אשכך) כָּם ברדת היער ובשפלה) משלחי רגל השור והחמור".

שם סג, יט: "היינו מעולם לא משלת בם לא נקרא שמך עליהם", כנראה הכוונה: "היינו לְמוֹ עַם לא משלת בם". וכי'.

במקום "כלה שב במרצותם (קרי: במרצותם) כסוס שוטף במלחמה" בירמיה ח, מתורגם בשבעים, כאילו היה כתוב לפניהם, בקירוב: "כסוס שוטף במצהלחו" (ἐν χορμετισμῷ αὐτοῦ), והתמונה המקבילה שבפרק ה, ח: "סוסים מיונים משכים היו איש אל אשת רעהו יצהלו", וכן הביטוי "שטוף בזמה", השכיח

1. שתי מלים אלו נתגלגלו בטעות לתוך פס' כ: "במער השכירה (בעברי נהר) במלך אשור", ומקומן כאן.

בלשון חז"ל, מקרבים את המסקנה, כי מצד העניין לוימה הכוונה ולא למלחמה, ועל כן מסתבר, שיש לגרוס, בקירוב, במקום "במלחמה": "במלא יְחִמָּה", כלשון "בכל יָחַם הצאן" (בראשית ל, מא). ועי' לעיל על ישעיה כז, ד בירמיה לא, א-ב כתוב: "כה אמר ה' מצא חן במדבר עם שרידי חרב הלך להרגיעו ישראל. מרחוק ה' נראה לי ואהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד. לפי נוסח הדברים מדובר כאן כאילו על עם אחר, שרידי חרב, שמצא חן (בעיני מי?) במדבר, וישראל מצווה ללכת "להרגיעו" (כאילו בזה די), וזאת בניגוד להמשך, אשר אלוהי ישראל מביע בו את אהבתו לעמו זה ולא לזולתו. ואולם בהקבלה אל "(שרידי) חרב" יש להכיר בתוך "להרגיעו", שאינו מסתבר כאן, את האותיות "להרג" או "להרגו"; השווה לא רק את הצירוף "הרג בחרב" השכיח כל כך, אלא גם ביטויים כגון "לו יש חרב בידי כי עתה הרגתיך" (במדבר כב, כג) או "משם אצוה את החרב והרגתם" (עמוס ב, ד), ועוד, ואף "מכת חרב והרג ואבדך" (אסתר ט, ה). ובקירוב, ובהסתייגות, אפשר להשלים את הרעיון בכיוון כזה: "מצא חן במדבר עם שרידי חרב, הִלַּךְ לְהַרְגוֹ עַלְיוֹ", וְשָׁר אֵל (ז"א ונלחם עם אל, כלשון "וישר אל מלאך", הושע יב, ה). (ואולם) מרחוק ה' נראה לו (כך צ"ל), (והוא שאמר לו): אהבת עולם אהבתיך על כן משכתיך חסד.

ביחזקאל טז, לו נאמר על ירושלים הבוגדת: "יען השפך נחשתך ותגלה ערותך בתנוותיך", וקשה העניין. והנה כבר היו שגרסו במקום "השפך": "חֲשִׁפָּה", במשמעות גילוי ערוה, המתאימה כאן, ואישנעמי הציע לקרוא: "יען נחשפה (שלא כדקדוק) שִׁמָּה, בהסתמכו על לשון ישעיה כ, ד: "ערום ויחף וחשופי שתי ערות מצרים, ואולם אין בכל אלה פתרון למלת "השפך" נחשתך. עלינו לגרוס: "יען חֲשָׁף קִנְיָן שִׁמָּה ותגלה ערותך", כרמו למסופר בבראשית ט, כא-כב: "וישת (נח) מן היין וישכר ויתגל בתוך אהלו: וירא חם אבי כנען את ערות אביו" וכו'. אמנם, כמוכן אפשר היה לומר ביתר דיוק: "יען חֲשִׁפָּה כנח שתך", בכיף כפולה, אבל אין צורך בכך; השווה בספר יחזקאל גם: "יען הכאות לב צדיק" (יג, כב); "יען שמות ושאל אתכם" (לו, ג). ואף על פי שעיקר כוונת הסיפור שבספר בראשית לקללה שנתקלל בה חם אבי כנען, דנו בתקופת המקרא גם את נח כראוי לגינוי.

כמקום "חרן וכלנה ועדן רכלי שבא" אשור כלמד רכלתך- ביחזקאל כז, כג, נאמר בתי: "מדינן אתור ומדי אינן תגריך", ולפי זה היו שהציעו לגרוס: "וכל מדי". אך אין זה מסתבר, שיצורף "כל" אל שם ארץ מדי דווקא, מה שאינו כן בכל הרשימה שבפרשה. ברשימה שבפרק בא "כל" רק לגבי צירוף כל המשרתים בסחר צר וכדומה (בפס' ט: "כל אניות הים ומלחיהם"; כא: "ערב וכל נשיאי קדר"; כז: "וכל אנשי מלחמתך אשר בך ובכל קהלך אשר בתוכך"; כט: "כל תפשי משוט מלחים כל חבלי הים"; לד-לה: "וכל קהלך בתוכך נפלו, כל ישבי האיים שממו עליך") או לגבי כל סחורתם (פס' ה: "את כל לחתים"; יב: "מרב כל הון בכסף ברזל בדיל ועופרת"; יח: "מרב כל הון ביין חלבון וצמר צחר"; כב: "בראש כל בשם ובכל אבן יקרה וזהב"). וכאן אפשרות שנייה זו מסתברת, בקריאה: "קָל-מֵד (ז"א: כל בגדו) קָלָתָהּ, ולזה בא הפירוט בפס' כד: "המה רכליך במכללים בגלומי תכלת ורקמה" וכו'. "מֵד" ביחיד בא, כידוע, בתהלים קט, יח: "ילבש קללה כְּמֵדוּ".

ביזאל א, טז וכו' כתוב: "הלא נגד עינינו אכל נכרת מבית אלהינו שמחה וגיל, עבשו פרדות תחת מגרפתיהם נשמו אצרות נהרסו ממגרות כי הביש דגן, ואין פירוש של ממש למלים המסומנות כאן בפיוור. מה שהיה פירוש המלים "עבשו פרדות" -

והשבעים מצאו במקום "פרדות": "פְּרוֹת", *δαμάλεις* – על כל פנים אין "מגִּרְפְּתֵיהֶם" מלה אחת אלא טעות המעתיק במקום "מִן רִפְתֵּיהֶם", והרי, למעשה, השבעים מתרגמים: *ἐπὶ ταῖς φάτναις αὐτῶν* – (מ)על רִפְתֵּיהֶם, באותה מלה שהם מתרגמים: "(ואין בקר) ברפתים": *ἐπιφάτναις* בחבוקק ג.י. ומכאן שאין "תחת" מלת היחס הידועה אלא פועל, והצירוף "תחת מן רפתיהם" מקביל הוא אל הנאמר בישיעיה ז, ח: "יָתַת (ו-א יחדל, יאזל) אפרים מעם". ואם מותר להצביע על אפשרות קריאה – אמנם בלתי מוכחת – גם בשביל "עבשו פרדות", הייתי מציע, בהסתייגות, את הקריאה: "עָנְשׁוּ (כלומר: חבלו וגזלו) פרות (כקריאת השבעים). תַּתַּת מִן רִפְתֵּיהֶם". לפועל "עָנְשׁ" בשימוש כזה השווה בפרט בעמוס ב, ה: "וְעַל בְּגָדִים חֲבָלִים יִטְוֹאֲצֵל כָּל מִזְבַּח וַיֵּין עֲנוּ שֵׁם יְשׁוּתוֹ בֵּית אֱלֹהֵיהֶם", ובערבית עֲנִי, "עָנְשׁ", במשמעות של עֲנִיּוֹ וְגֹל. וכפי שהעירתי ב"הלשון והספר" ב 139–140, ג 391, גם כוונת הדברים שבמלאכי ב, יב וכז: "יִכְרַת ה' לְאִישׁ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה עֵר וְעֹנָה מֵאֵהֱלֵי יַעֲקֹב וּמִגִּישׁ מִנְחָה לֵּה' צִבְאוֹת" היא בקירוב: "יִכְרַת ה' לְאִישׁ אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה רָעָה וְעֹנָה (ז-א אֲשֶׁר יִגְזֹל צֶאֱן מַעֲדָר הַרְעוּעָה) וּמִגִּישׁ (נִזְלָתוֹ זו) מִנְחָה לֵּה' צִבְאוֹת". ואמנם אפשר, שיש לקרוא בהמשך הפסוק, ביתר דיוק: "תַּתַּתָּן, מִרְפְּתֵיהֶם", בריבוי, אבל חילוף יחיד ורבים כזה שכיח הוא במקרא.

בחבוקק ב, ו: "הִיוּ הַמִּרְבָּה לֹא לוֹ עַד מָתִי וּמַכְבִּיד עָלָיו עֲבָטִיט", מצופה במקום "עד מתי", שאינו מתאים לענין, שם עצם כמושא לפועל "המרבה", ואולי הנכון הוא: "היו המרבה לֹא לוֹ עַד מָתִי", והשווה חגי ב, טז (מהיותם בא אל ערמת עשרים); רות ג, ז (ויבא לשכב בקצה הערמה); שיר השירים ז, ג (ערמת חטים), ועוד. בהמשך יש לגרוס, לדעת, בקירוב: "וּמַכְבִּיר (!) עָנְלוֹ קָטִיט", בהקבלת "עולו" אל "לא לו", והשווה בפרט זכריה ט, ג: "זֶתְצַבֵּר כֶּסֶף כַּעֲפֹר וַחֲרוֹץ כְּטִיט חֻצוֹת".

בתהלים ב, א: "לִמָּה רָגַשׁוּ גוֹיִם וְלֹאֲמִים יִהְיוּ רִיק" – הוצעו פירושים שונים, בלתי מניחים את הדעת, לפועל "רגשו". ואולם, אם נשים לב לכך, שמשפט זה בא בהקבלה אל "ולאמים יהו ריק", נכיר, כי שתי האותיות שבסוף "רגשו" באות כאן במשמעות "שו", ככתיב זה, המצוי במקומות לא מועטים במקום "שו". לפי הענין המבוקש הוא בקירוב "למה רָגַשׁוּ גוֹיִם וְלֹאֲמִים יִהְיוּ רִיק". אחרי שהושמטו האותיות "נו", שאולי נחשבו אך כנוסח אחר במקום "שו", צורפו האותיות "רגשו" יחד, כאילו זה הפועל במשפט.

שם לח, יא: "לִבִּי סָחַרְחָר עֹזֹבִנִי כְחִי וְאוֹר עֵינִי גַם הֵם אֵין אֲתִי". כלום הלב הוא סחרחר, ולא הראש? ואולם ההקבלה אל "עֹזֹבִנִי כְחִי וְאוֹר עֵינִי גַם הֵם אֵין אֲתִי" מוכיחה, שאין הכוונה למלה כנון "סחרחר", אלא צִל־לִבִּי סָר, חָסַר (או: חָסַר, סָר) – בשתי מלים, והשווה "חסר לבו" (קהלת י, ג) ואת הצירוף השכיח "חסר לב" (משלי ו, לב; ז, ז; ט, ד ועוד) כנגד "סרת טעם" (שם יא, כב), וכן "מה יקחך" (= יקח ממך?) לבך. (איוב טו, יב), כנגד "זנות יין ותירוש יקח לב" (הושע ד, יא), וכן "מסיר שפה לנאמנים וטעם זקנים יקח" (איוב יב, כ).

בתוך מזמור מה, הנקרא בכותרת "למנצח על שונים לבני קרח משכיל שיר ידידת", ואשר לדעתי מוקדש הוא לשלמה המלך, שנקרא גם "ידידה", התקשו כל המפרשים בפס' ז: "כִּסְאָךְ אֱלֹהִים עוֹלָם וְעַד שֶׁבֶט מִיֶּשֶׁר שֶׁבֶט מַלְכוּתְךָ". אין מקום לפנייה אל אלוהים בתוך מזמור זה, הפונה כולו אל המלך, ואף המשך החרוז בפס' ח: "אֶהְבֶּת צֶדֶק וְתִשְׁנָא רֶשַׁע עַל כֵּן מִשְׁחָךְ אֱלֹהִים אֱלֹהֶיךָ" וכז' מעיד על כך, שגם "שֶׁבֶט מִיֶּשֶׁר שֶׁבֶט מַלְכוּתְךָ" ומה שקודם לו בפס' ז, אל המלך הוא מדובר ולא אל

האלוהים. ואין גם דברי החדשים ואף הצעות התיקון שהוצעו אלא תירוצים דחוקים. לדעתי היה כתוב כאן, בשתי תיבות, במקום מה שנקרא "אלהים": "כסאך אל יתם עולם ועד", כדוגמת כתובים כגון: "ואתה הוא ושנותיך לא יפמו" (תהלים קב, קח). אחרי שנקרא "אלהים" במקום "אליתם", טבעי היה, שמצאו באותיות אלו "אלהים" שם עד, יד כתוב: "אתה רצצת ראשי לויתן תתנו מאכל לעם לציים" (והשווה את הצירוף השכיח, הבא גם בתהלים עט, ב: "נתנו את נבלת עבדיך מאכל לעוף השמים", וכדומה). ואולם "לעם לציים" אינו מסתבר כך, וכן אין לקבל את הצעתו החריפה של ע' לו לגרוס: "לעמלצי ים" במשמעות "לדגי הכרישים החלקים" שבים. כי אמנם בא השורש "מלץ" במשמעות חלק (ומתוק לחץ), כבערבית גם בעברית שבמקרא, אבל צורה כגון "עמלץ" (במקום אמלץ), הנהוג כך בערבית) אינה מסתברת בעברית, וכן אין זה מסתבר לומר בלשון המקרא "חלקי ים" במקום "דגי הים". לדעתי "לציים" שתי מלים הן, המצורפות אל "עם" במשמעותו הרגילה, ואולי הנכון הוא בקריאה: "לעם צלי (= צוללי) ים". לפינו, על כל פנים, קו מתוך סיפור קדומים על נצחון הבורא על לויתן שר הים. ועי' גם לעיל על ישעיה כג, יג.

שם קא, א-ב נאמר:

(א) לדוד מזמור

חסד ומשפט אשירה לך ה' אומרה:

(ב) אשכילה בדרך תמים מתי תבוא אלי

אתהלך בתם לבבי בקרב ביתי:

וקשה כאן, על יד פרטים אחרים (עי' גם בהמשך), גם הצירוף "אשכילה בדרך תמים", כהקדמה אל פנייה ישירה אל איש מן האנשים, לאמור: "מתי תבוא אלי", וכן אי-אפשר לצרף יחד "אתהלך בתם לבבי" עם "בקרב ביתי". כלום רק בקרב ביתו התהלך המשורר "בתם לבבו"? המעיין במזמור ימצא ללא ספק, שכל תוכנו הזמנה להולך בתמים לבוא אל בית המשורר, וכנגד זה אוהרה לרשע, דובר השקרים, לבל יבוא שמה. בכיוון זה גבין את כל ההמשך: (ג) "לא אשית לגד עיני דבר (כך צ"ל, כדעת רבים, ולא דבר) בליעל, עֲשֵׂה (לא עֲשֵׂה) סטים שנאתי לא ידבק בי. (ד) לבב עקש יסור ממני רע לא אדע. (ה) מלושני כסתר רעהו אותו אצמית, גבה עינים ורחב לבב אתו לא אוכל. (ו) עיני בנאמני ארץ לשבת עמדי, הלך בדרך תמים הוא ישרתני. (ז) לא ישב בקרב ביתי עשה רמיה, דבר שקרים לא יכון לגד עיני. (ח) לבקרים אצמית כל רשעי ארץ להכרית מעיר ה' כל פעלי און". וכלום באמת, כנגד "לא ישב בקרב ביתי עשה רמיה", אפשר להבין "בקרב ביתי" שבפס' ב, בהמשך הזמנה המפורשת "מתי תבוא אלי", כתיאור הליכות המשורר עצמו בקרב ביתו? ברור הדבר, שאחרי הזמנה למהלך בדרך תמים לבוא אל המשורר, יש לגרוס במקום "אתהלך", בשתי מלים: "אֵלֶּה (= בוא) הֵלַּךְ בתם לבבו (!) בקרב ביתי". ואין כאן "אתהלך" בגוף ראשון ובהתפעל אלא טעות סופר מובהקת.

ואולם הפנייה בגוף שני "מתי תבוא אלי" דורשת גם במקום הפועל שבראש החרוז, הסתום בעניין, "אשכילה" (בדרך תמים), צורה מקבילה ממש אל "הולך בתם לבבו", וכעת יש להכיר, כי מה שהיה כתוב במקור, לא היה אלא: "אֲשָׁרִי לֵה (= וְאֵה) הַהוּלֵךְ" בדרך תמים מתי תבוא אלי. הפועל "אשר" במשמעות "הלך" בא במיוחד בקשר עם "בדרך", והוא בא לא רק בבניין פיעל, כגון "בארץ רשעים אל תבא ואל תאשר בדרך רעים" (משלי ד, יד); "שמע אתה בני וחכם ואשר בדרך לבך" (שם

ג' (יט). אלא גם בבניין קל, במשלי ט, ו: "עזבו פתאים וחיו ואשרו בדרך בינה". והרי גם מבניין פיעל נאמר במקרא תכופות בבנינוי, למשל, "דובר" במקום "מדבר", וצורה זו באה גם במזמורנו עצמו. צורת הבינוני המורחבת "אֲשָׁרִי" במקום "אֲשֶׁר", הרי היא המצויה ביותר דווקא במזמורי התהלים, כגון "המגביה לשבת, המש" פילי לראות, מקימי מעפר דל, מושיבי עקרת הבית" (תהלים קיג, ה-ט), וכן בא במזמור זה עצמו, פס' ה: "מלושני בסתר רעהו". הכתיב "לה" במקום "לו" בויוז הוא הכתיב שרווח בתקופת המקרא, כעדות הכתובות וכעדותם של כתובים הרבה במקרא. וכדוגמה הדומה אל "אֲשָׁרִי לה" בשתי התופעות ואף בצלצולה, נזכיר מבראשית מט, יא: אֲסָרִי לגפן עירָה". ונקל להבין, שגרס אחד המעתיקים במקום האותיות "אשרילה": "אשכילה".

ואגב עוד זו: באותו מזמור, פס' ח, נאמר: "לבקרים אצמית כל רשעֵי ארץ". גם מלה זו, "לבקרים", קשה היא כאן, ושוב אין דברי המפרשים אלא תירוצי שוא. כלום באמת הצמתת הרשעים היא דבר שהזמן גורמו, ושתאמר עליו, "לבקרים אצמית"? ואין הדבר דומה לנאמר, למשל, באיוב ז, יח: "ותפקדנו לבקרים לרגעים תבחנונו", או בתהלים עג, יד: "זאהי נגוע כל היום ותוכחתי לבקרים"¹. שם מדובר על ייסורים חוזרים ונשנים בכל יום, בבוקר בבוקר. אבל "הצמתת" הרשעים לצמיתות היא באה, וכיוון שנעשתה פעם אחת, מה צורך לחזור עליה מדי בוקר בבוקר? וגם זו: הרי כל הפסקה, מפס' ב² עד סוף המזמור, בנויה היא במשקל המחומש, הנוהג גם ברוב הקינות שבמקרא, ושבא בהן משפט אחד ארוך יותר (בעיקר שלוש מלים מוטעמות) ומשפט אחר קצר יותר (של שתי מלים מוטעמות), ואילו כאן המשפט הראשון, כמו שהוא לפנינו, קצר הוא מכפי המידה, ולא די בהערה כזו של גונקל ואחרים, שהמלה "לבקרים" כאילו נושאת טעם כפול; לא היא; לפי מבנה המזמור כולו "לבקרים אצמית" צריך להביע עניין שלם בפני עצמו. אפשר, שאין כאן אלא טעות שבניקוד, וצ"ל "לִבְקָרִים אצמית", גם זאת כבינוני בבניין קל על יד הפועל בפיעל במשלי כ, כה "מוקש אדם ילע קדש ואחר נדרים לִבְקָר, כלומר להבקר, להפקיר עצמו (מלשם). כי כן בא, כאמור גם לעיל, "פקר" באותה משמעות כבמשנה בתהלים קמ, ט בקריאה "אל תִּפְקֶירְמוּ" (במקום "תִּפְקֶי רִימוֹ") ואז הכוונה: לבקרים (את פורקי העול) אצמית, כל רשעי ארץ". ואמנם אלי צו': "לִבְנָדִים אצמית".

שם קיח, י"ב כתוב: "כל גוים סבבוני בשם ה' כי אמילם, סבוני גם סבבוני בשם ה' כי אמילם. סבוני כדבורים דעכו כאש קוצים בשם ה' כי אמילם". הפועל "אמילם" לא מצא כל פירוש מסתבר, ועל כן אף ניסה פ' פרלס, אשר אחרים הלכו בעקבותיו, בהסתייגות מפורשת, למצוא כאן ראשי תיבות, כגון: "(בשם ה') כוס ישועות אשא מה יעשה לי אדם". אין הצעה כזאת – שהיא גם מאריכה את החרוז יותר מכפי המידה – מתקבלת על הדעת. והנה אין מזמור קיח אלא המשך לסדר תפילות החג, הפותחות, ללא כותרות ביניים, בפרק קיג, בפסוקי ההלל; ובאותו סדר ההלל נאמר, בדומה לחרוזים הנדונים כאן, בפרק קטז, א–ב: "אהבתי כי ישמע ה' את קולי תחנוני, כי הסה אונו לי ובימי אקרא". וכבר הבעתי (ב"הלשון והספר" ב 122, ושוב שם 144) את הדעה, שאין (ב)ימי" כאן לשון ימים (ולילות), אלא ימי-

1. בישיעה לג, ב: "היה זרעם לבקרים אף ישועתנו בעת צרה", אין הנוסח מוסמך. הגרסה הנכונה נשמרה בתרגום השבעים, כפי שאוכיח במקום אחר.

2. פס' א "חסד ומשפט אשירה לך ה' אומרה", השונה מהמשכו בתוכן ובמשקל, בא כנראה כפתיחה כוללת, ולא דווקא של מזמור זה בלבד.

הוא לשון שבועה משורש ימי, ימא זה, השגור כלשון שבועה בכל בנות הלשון הארמית, ולפי זה יובימי אקרא פירושו: בשבועה (בשם ה') אקרא. ומשורש זה בא, למשל, בתי למלכים א ח, לא יונשא בו אלה להאלתו ובא אלה לפני מזבחך): יירשי ביה מומי לאומיותיה, ויתי ויומיניה קדם מדבחק וכו'. ומלה פולחנית זו היא שבאה כאן, כמלים שאולות מארמית הרבה בספר התהלים, והמכוון הוא: כל גוים סבבוני, (אבל) בשם ה' כי אמי לם, ויאבדו. על לם במקום להם, למי דובר לעיל.

במשלי כ, ז נאמר: מיתהלך בתמו צדיק אשרי בניו אחריו, וכבר הדגשתי בספרי משלי שלמה עמ' 10, כי בא מאמר זה כנגד פתגמים דומים, המשלימים זה את זה, כגון יד, כו: ביראת ה' מבטח עוז ולבניו יהיה מחסה, ושם יד, לב: ברעתי ידחה רשע וחסה במותו צדיק, ואמרת: הכוונה המלאה היא, בצירוף ניסוח לניסוח: ביראת ה' מבטח עוז אף לבני הצדיק; בנו הוא שיחסה, במותו, אחריו; וברעת הרשע יידחה אף בנו, במותו. וכן יא, ז: במות אדם רשע תאבד תקוה ותוחלת אונים (- בנים) אבדה. וגם כאן לא נתנה המסגרת הצרה לכנס את העניין במלואו לפתגם אחד.

אולם, אם אמרתי, שכוונת הפתגם במשלי כ, ז, למותו של הצדיק, אלא שאין דבר זה מפורש בכתוב, למעשה אפשר למצוא זאת מפורש בו, אם נגרוס במקום מיתהלך, בשתי מלים: מַת הַלֵךְ בתמו, צדיק, כלומר: כשמת הצדיק ההולך בתומו, בכל זאת: אשרי בניו אחריו. והנה לאמתו של דבר בא הפועל הלך עם ביטוי כגון בתמו, בתום לבבו וכדומה בדרך כלל בבניין קל; השווה שמואל ב טו, יא: והלכים לתמם; מלכים א ט, ד: כאשר הלך דוד אביך בתם לבב ובישר; תהלים טו, ב: הולך תמים ופעל צדק; שם כו, א: כי אני בתמי הלכתי; שם שם, ו: ואני בתמי אלך; שם פד, יב: לא ימנע טוב להלכים בתמים; שם קא, ו: הלך בדרך תמים הוא ישרתני; משלי ב, ז: מִן הַלְכִי תֵם; שם ט, ט: הולך בתם ילך בטח; שם יט, א-כח, ו: טו ברש הולך בתמו; שם שם, יח: הולך תמים יושע. ואם, לכאורה, כנגד כל המקומות האלה, בא בתהלים קא, ב: אשכילה בדרך תמים מתי תבוא אלי, אתה לך בתם לבבי בקרב ביתי, כאילו בהתפעל, כבר הוכח לעיל, כי טעות סופר לפנינו. ולפי כל אלה מסתבר הדבר, שבאמת גם במשלי כ, ז הכוונה: מת הלך בתמו ולא מיתהלך.

שם כט, ח כתוב: אנושי לצון יפיתו קריה וחכמים ישיבו אף. גם בספרי משלי שלמה קבעתי, כי במקום קריה דרושה, לפי העניין, וכנגד ישיבו אף, מלה במשמעות אחרון אף. אלא רק כעת, אחרי שהוברר, כי במקום יעצמותי כמוקד נחרו (תהלים קב, ד) כתוב היה בחלק מן הספרים: כמו קד בשתי מלים, אפשר הוא להכיר, שבפתגם שלפנינו הכוונה: אנושי לצון יפיתו קד זה (אש חרון האלוהים), וחכמים ישיבו אף.

מתוך כל הדברים שנאמרו, אפשר לעמוד גם על דרכים מסוימות, שחילוף זה של אחת ושתיים הוא שכיח בהן. חילופים כאלה קרו בפרט במקרים, שמלה קצרה, שאף שימשה סיומת, יכולה הייתה להיחשב כחלק ממלה אחרת או כמלה לעצמה, כגון במקרה של יהי כשם האלוהים או כסיום דיקדוקי, או במלת ים, שנחשבה כסיומת הריבוי בכתוב המלא, שאמנם לא בא כך, כעדיות כתבי לכת, אלא אחר חורבן הבית הראשון. ועיון יותר מעמיק בתנאי התופעה הזאת אולי אף יביא להכרת מקרים נוספים על אלה, שנמנו כאן.

והנה אצרף כאן, לנחיות הקורא, רשימה של הכתובים במקרא, שנדונו במחקר זה:

רשימת הכתובים שנדונו במחקר זה

בראשית
י, כא וכו' (ארכפחד)
יג, כא, (הפצירה פים)
כד, יז (הקדמוני)

טו, ב (משק, דמשק אליעזר)
ל, יא-יג (בגד, באשרי)
מא, מג (אברך)
מא, מה (צפנת פענח, פוטי פרע)
מט, ז (יבא שילה)
שמות

ד, ב (מזה)
טו, יב (תבלעמו)
יז, טז (כסיה)
כב, כה (ודמעך)

מלכים א
יג, ט (צוה אתי)
יז, טו (ימים)
יח, כב (מצאת)
ויקרא
טז, ה וכו' (עזאזל)

ישעיה
ב, כ (לחפר פרות)
ג, טו (מלכם)
ג, כה (פתיגיל, חגורה נקפה)
ו, יד (אוי לי)
ז, יד (עמנו אל)
ז, כד (במעדר)
ח, כג (כי לא)
ט, ב (הגוי לא)
ט, י (למרבה)
ט, יח (כמאכלת)
י, כה (תבליתם)
יא, ה (ידו הדה)
יד, יב (הילל בן שחר)
טו, ח (ובאר אלים)
טז, א (כר משל)
טז, ו (לא כן)

דברים
כג, ד (איתן)
לב, כו (אפאיהם)
לב, לד (עתדת)
לג, כ (אשדת)
שופטים

ה, יד (שרשם בעמלק, אחריך, בעממך)
ה, טו (וישכר)
שמואל א
ו, יט (שבעים)

יח, א וכו' (צלצל כנפים)
יח, ב וכו' (מן-הוא, קו קו)
כב, א (מה לך)

יחזקאל
ח, ו (מהם)
טז, לו (השפך נחשתך)
כז, כג (כלמד)
לט, כז (ונשו את)

הושע
ז, ד (בערה מאפה)
ז, ו (בארבם)
ז, ט (זרקה)
י, ז (כקצף)
יג, ב (כתבונם)
יג, ה (תלאבות)

יואל
א, יז (מגרפתיהם)

עמוס
ה, ח (המבליג שד)
ו, ה (כדויד)
ו, יב (בבקרים)
ו, יג (לא דבר)

מכה
ז, א (ירחק חק)

חבקוק
א, יב (לא נמות)
ב, ז (עד מתי)

צפניה
ג, יט (בשתם)

זכריה
יא, ז וכו' (כן עניי)

מלאכי
א, יג (מתלאה)

כב, כז (מה לך)
כג, יג (כשדים, לציים)
כו, ב (גם כל)
כז, ד (במלחמה)
כז, ט (בסאסאה)
כט, טז (הפככם)
ל, ז (רהב הם שבת)
לב, כ (אשריכם)
לג, ד (שללכם אסף וכו')
לג, ז (אראלם)
לג, יח (אימה)
לג, יא (רוחכם)
לה, י (שיגו)
לו, ב וכו' (רבשקה)
לו, יא (דבר נא)
לו, יח (התערבו נא)
מ, יב (מים)
מא, טו (פיפיות)
נא, י (מהר צעה)
נד, ט (כי מי נח)
נו, ב (משכבותם)
סא, א (פקחקוח)
סג, יח (למצער ירשו עם)
סג, יט (מעולם)
סד, ד (בהם עולם)
סד, ח (הבט נא)

ירמיה
ב, לא (מאפליה)
ב, לג (לכן)
ה, ו (ערבות)
ז, ד (המה)
ח, ו (במלחמה)
ח, יח (מבליגיתי)
י, יט (אך זה)
י, כט (מאשתם)
לא, א (להרגיעו ישראל)
לט, יז (וממנה)
מו, כ (יפה-פיה)
נא, א (לב קמי)

ת ה ל י ם

ב, א (רגשו)

ד, ג (לכלמה)

ט, א (על מות)

י, ז (חלכאים)

יא, א (הרכם)

כב, ל (אכלו)

כו, יג (לולא)

לה, יח (סחרחר)

מה, ג (יפיפיה)

מה, ז (אלהים)

מח, טו (על מות)

מט, יא (בם ישרים)

נה, טז (ישימות)

נה, כ (ישמע אל)

ס, ה (אעלוה)

סג, יב (והמלך)

סח, יב (המבשרות)

סח, טז (גבננים)

סח, יז (רבתיים)

סח, כד (מנהו)

סח, לב (חשמנים)

עא, ז (כמופת)

עג, א (לישראל)

עג, ד (חרצבות למותם)

עג, כא (אשתונן)

עד, יד (לציים)

עז, סט (כמו רמים)

פה, ט (לכסלה)

צ, יא (וכיראתך)

קא, ב (אשכילה, אתהלך)

קא, ח (לבקרים)

קב, ד (כמוקד)

קה, כב (בנפשו)

קו, ז (על ים)

קית, ה (במררחב יה)

קית, י-יב (אמילם)

קכג, ד (לגאיונים)

קמ, מ (תפק ירמו)

קמא, ט (נשמטו בידי סלע שפטיהם)

קמו, יז (כפתים)

מ ש ל י

ג, כז (טוב מבעליו)

ד, ה (סלסלה)

ד, טז (יכשולו)

יא, יא-יב (לב, חמד)

יז, יא (אכורי)

יח, ה - כו, כב (מתלהמים)

יח, יח (עצומים)

כ, ז (מתהלך)

כ, כו (עליהם)

כד, י (התרפית)

כו, כג (כסף סיגים)

כו, י (עברים)

כו, כג (כסף סיגים)

כו, ט (ומתק רעהו)

כו, טז (צפניה)

כח, ב (רבים שריה, יודע כן)

כט, ח (קריה)

ל, א (לאיתיאל)

ל, טו (הב הב)

ל, לא (אל-קום)

לא, א וכו' (למואל)

א י ו ב

ד, ב (הנסה)

ה, טו (מפיהם)

יא, ז (כפלים)

יב, ה (לעשתות)

טו, כט (מנלם)

יח, יט (מבלי לו)

יט, יב (אך זרו)

כב, כ (קימנו)

כד, א (משדי לא)

כד, ו (בליליו)

כו, ז (בלי מה)

כו, יב (שמים)

ל, יב (פרחח)

לד, ו (אכזב)

לז, יג (לארצו)

מא, יז (משברים)

קהלת
ד, ו (ואילו)

שיר השירים

ג, ט (אפריון)

ד, ד (לתלפיות)

ו, ד (אימה)

ו, יב (שמתני מרכבות עמי נדיב)

ז, ו (כארגמן)

ח, ו (שלהבת יה)

איכה

ד, יד (כיענים)

עזרא

ב, ב (מרדכי בלשן)

דברי הימים א

כה, ד, כב-לג (אליאתה, ועוד)

יו, י (ואגד לך)

דברי הימים ב

כ, א ועוד (אחרי כן)

לב, כב (וינהלם)

לד, ו (בחר בתייהם).

הערה למשקל הפעילה

למאמרי ב-לשוננו¹ כב, (עמ' 181–182)

משכתי בקסתי לתומי ונמצאתי מכוון לדברים שכבר נאמרו על ידי אחר. אחד מידידי הפנה את תשומת לבי למאמר „עיונים לכסיקליים בלשון חכמים“ למר ניסן ברגרין בלשוננו כרך יח, והנה מצאתי שם עמ' 13, להפתעתי, שמר ב' הקדימני בעניין צורת הרעיה, השביעה, שעליה דגתי ברשימתי „משקל הפעילה“ בלשוננו כרך כב. על כגון דא כבר דיברו חכמינו ז"ל בבבא בתרא יב. מובן שאילו היה המאמר הנ"ל ידוע לי מעיקרא, לא הייתי מעלה את הערתי על הכתב – אך בדיעבד, אני מנחם את עצמי, אין להצטער על כך. כי דומני, שנוסף משהו בדבריי מסביב לעניין, אם לא לעצם הדבר.

והרי עוד דוגמה למשקל הפעילה בלשון חכמים. בתנחומא ב' פ' שלח אות א', עמ' 62, נאמר: „שׂאין לך חביב לפני הקב"ה כשליח שהוא משתלח לעשות מצוה ונותן נפשו להצליחותו“. להצליחותו הוא ממשקל הפעילה, שבסמיכות או עם הכינוי בא בצורת הפעילות ע"ד משקל הפעילה בארמית ובסורית, השווה להודעתני, דנ' ב, כו, מן „להודעה“; להתבונן, שם ג, טז, מן „להתבונן“. אך אולי נפלה טעות בתנחומא ובמקום „להצליחותו“ צ"ל להצליח בליחותו, כמו שאומר אח"כ על שני המרגלים ששלח יהושע: ונתנו נפשם להצליח בשליחותו.

משה זיידל

תיקון טעויות דפוס

במאמרי שבעמוד 1–34 שבתוברת נפלו כמה טעויות דפוס, מקצתן קלות, שהקורא יעמוד על תיקונן בעצמו, אבל מקצתן חמורות, הסותמות את הבנת הדברים, ואלו הן:

בעמוד 13: השורה העליונה שבעמוד, מקומה הנכון בסוף העמוד:
...עד שלא יישאר כאן אלא סלע ריק במקום שהיו בו קודם בתי יישוב.
מה תועלת תביא לכם אדמת טרשים זו! ומה עניין לאמור...

בעמוד 23: בראש העמוד הושמטה שורה שלמה. יש לגרוס אחרי צללו שבסוף עמוד 22:

כעפרת במים אדירים), ואחריו באים דברי השבח של פס' יא (מי כמוכה וכו');
ואילו את המלים, שצורפו בפס' יב הקצר ושנקראו: „נטית ימינך תבלעמו ארץ“, יש לצרף עם ההמשך...

אודה לקורא, אם יואיל לתקן שגיאות אלו לפני קריאת המאמר.

ג"ה טור-סיני

השפעה תחבירית והשפעה מוסיקאלית על דרכי הקפת תיבות ועירות

(פרק במשפטי טעמי המקרא)

הקפתה של תיבה במקרא באה להורות, שהתיבה המוקפת אין בה טעם, והיא נקראת בטעמה של התיבה הבאה אחריה. יכולים אנו לראות את המקף כאחרון בשורת טעמי המקרא, המודרגים לפי מידת הטעמתם; שורה זו כך היא: טעמים מפסיקים לדרגותיהם, הבאים לציין שהתיבה המוטעמת בהם מופרדת במידה גדולה פחות או יותר מחברתה הבאה אחריה; טעמים מחברים (או משרתים), הבאים לציין שהתיבה המוטעמת בהם אמנם מחוברת אל התיבה שאחריה, אך עם זאת יש לה טעם עצמי משלה; ולאחרונה – המקף, הבא לציין שהתיבה שהוא מסומן אחריה לא בלבד שהיא מחוברת אל התיבה הבאה, אלא גם נקראת בטעם אחד אתה, היינו: אין בה טעם עצמי. כללי ההקפה אינם אפוא אלא חלק מכללי טעמי המקרא.

סיבות שונות להקפת תיבות במקרא, ולפיהן נוכל למנות בה סוגים שונים: (א) הקפה בגלל דוחק בטעמים, שסיבתה הטעמתו הכללית של הפסוק וחלוקת הטעמים שנקבעה בו; (ב) הקפה בגלל סמיכות טעמי שתי תיבות רציפות; הנקדנים השתדלו למונע סמיכות כזו בדרכים שונות (כגון על ידי הסגת הטעם של התיבה הראשונה), ואחת מדרכים אלו היא ההקפה; (ג) הקפת תיבות ועירות, ובעיקר מלות יחס ומלות חיבור, לתיבה שאחריהן¹.

חוקי ההקפה לא נחקרו די הצורך, ובמידה שדנו בהם החוקרים, הייתה זו בעיקר ההקפה מן הסוג השני, זו שבגלל סמיכות טעמים, שכן עניין זה קרוב ביותר לבעית הנסיגה, שבה עסקו הרבה. משום כך מוקדש לסוג זה של ההקפה מקום רב, למשל, בספריהם של פריטוריוס ושל היידנהיים. בהקפה מן הסוגים האחרים לא נגעו אלא בקצרה.

אולם כיוון שההקפה היא חלק בלתי-נפרד מהטעמת המקרא, יש בכלליה כדי להשלים את כללי הטעמה ולנסוך עליהם אור נוסף. כללי הקפת התיבות הועירות (סוג ג), למשל, דנים אמנם בפרטים לא-חשובים (שהרי הקפה או אי-הקפה בסוג זה אינה משנה את מובן המלה, ועל פי רוב גם לא את ניקודה), אך דווקא משום כך יש בהם כדי להעמידנו על הגוונים הדקים ביותר שבדרכי ההטעמה.

מצויות עשרות תיבות ועירות שונות, וכללי הקפתן אינם שווים. יש להבחין בעיקר בין שני סוגי תיבות ועירות: (א) אלו המנוקדות ב-תנועה קטנה-בהברה סגורה, כגון

* מאמר זה הוא עיבוד מתוך חיבור-גמר מקיף על הנושא "הטעמת התיבות הועירות במקרא", שנכתב בהדרכתו של פרופ' ז' בן-חיים בחוג ללשון עברית באוניברסיטה העברית.

1. חלוקת סוגי ההקפה כאן היא לפי Praetorius, Über den rückweichenden Akzent 1897 (להלן: פריטוריוס), ובעקבותיו Spanier, בנספח ד של ספרו Die massoretischen Akzente, ברלין 1927 (להלן: שפנייר). החלוקה אצל המדקדים העבריים, יהב"י הנקדן, "טוב טעם", "מקנה אברים", היידנהיים ("משפטי הטעמים"), אינה שונה מזו הרבה.

אָת, והן מוקפות ברובם המכריע של המקומות שבהם הן באות במקרא; (ב) אלו המסתיימות בהברה פתוחה ("שופן אוי-ה", לפי ההגדרה הבאה ב"טוב טעם" של ר' אליהו בחור, שהיה הראשון שהבחין בין סוגים אלה), והן לפעמים מוקפות ולפעמים אינן מוקפות, לפי כללים קבועים². כאן נעסוק בתיבות מן הסוג השני בלבד, כיוון שכללי הקפתן של תיבות סוג זה דווקא יש בהם כדי להאיר דרכים מסוימות בהטעמה. לא נוכל לדון בכל התיבות של סוג זה ובכל אופני הטעמתן, אלא נהא חייבים לצמצם עצמנו לדיון בתיבות אחדות ובמצבים אופייניים בלבד, ורק במידה שדי בה לצייר תמונה של דרכי הטעמת תיבות מסוג זה. לפיכך אדון כאן בשתי תיבות בלבד: "כי" ו"אשר". תיבת "כי" היא האופיינית והמצויה ביותר מתיבות הסוג השני, וכמוה (או כמעט כמוה) הטעמת התיבות "לא", "מי", "או", "אז", "זה", ועוד. תיבת "אשר", אף על-פי שלפי צורתה היא דומה יותר לתיבת אָת (הסוג הראשון), היא היחידה מן התיבות בעלות מבנה זה, שכללי הקפתה דומים (אך לא שווים בכול, כפי שנראה להלן) לתיבות הסוג השני. על כך כבר עמד פריטוריוס, הטוען נגד דעת שטאדה³, שכללי הקפת תיבת "אשר" שונים משל התיבות אָת, "פל", וכדומה.

להלן נראה, שכללי הטעמת "כי" ו"אשר" קרובים, ונעמוד על השווה שבהם והשונה שביניהם. לשם הפשטות והקיצור נדון כאן באלטרנטיבה אחת בלבד: הקפת התיבה הזעירה או הטעמתה במחבר. אמנם, לפעמים התיבה הזעירה מוטעמת במפסיק דווקא, אך כיוון שהטעמה כזו מותנית בחלוקת הטעמים הכללית שבפסוק, ולאו דווקא בכללי הטעמת הטעמים הנפרדים – לא נעסוק בה כאן.

- את הדיון נערוך לפי הטעמים המפסיקים השונים, ונחלקם לחמישה סוגים⁴:
- א. המפסיקים הגדולים שייתכן להם בעיקר רק משרת אחד: סילוק, אתנח, טפחא.
 - ב. המפסיקים הגדולים שייתכנו להם משרתים יותר מאחד: סגול, זקף, רביע.
 - ג. המפסיקים ה"משנים": זרקא, פשטא, תביר.
 - ד. הטעמים ה"גבוהים", שכוח הפסקתם מועט אך נגינתם בהרמת הקול: גרש, פזר, תלישא גדולה.
 - ה. לגרמיה.

1. סוג א: סילוק, אתנח, טפחא

כאשר התיבה הזעירה "כי" או "אשר" באה בחטיבה⁵ בת שתי תיבות של אחד מטעמים אלה, אם התיבה הבאה אין טעמה בראשה – מוטעמת התיבה הזעירה במחבר המתאים:

2. הבחנה זו בין סוגי התיבות הזעירות, שאני מזכירה כאן, חייבת להיות ביסוד כל חקירה של הקפת תיבות אלו. רבים מן החוקרים שעסקו בפרשת ההקפה אמנם מבחינים לפעמים (ביחס לכללים מסוימים) בין התיבות הזעירות לפי חלוקה זו בקירוב, אך אין ביניהם אפילו חוקר אחד, שעמד על ההבחנה בין סוגים אלו בכל היקפה. אפילו שפנייר, שהוא האחרון שעסק ב"מקף", מזכיר בנשימה אחת וללא הבחנה תיבות מן הסוג השני יחד עם תיבות כגון "אם", "ם", שהן מן הסוג הראשון.

3. B. Stade, Lehrbuch der hebräischen Grammatik, לייפציג 1879, עמ' 54.

4. חלוקה זו דומה, אך אינה זהה, לחלוקה המקובלת של הטעמים המפסיקים לפי דרגת הפסקתם.

5. "חטיבה" היא קבוצת התיבות המוטעמות במפסיק מסוים או במשרתיו, או המוקפות אל מפסיק זה

כִּי נִמְצָאוּ (שִׁמְאָ ט, כ) אֲשֶׁר בַּחֲרָתָם (שׁוֹפ' י, יד)

אך כאשר התיבה הבאה טעמה בראשה ונוצרת סמיכות טעמים – מוקפת התיבה הוצירה:

כִּי־טוֹב (בִּר' א, ד) אֲשֶׁר־בָּא (מִל־א יג, יב)

בחטיבה בת שלוש תיבות, כיוון שלמפסיקי סוג זה ייתכן רק מחבר אחד בלבד⁶, מוקפת התיבה הוצירה לעולם, כגון:

כִּי־סֶגֶר הָ (שִׁמְאָ א, ו).

מבין מאות דוגמות להטעמת תיבות וזעירות בחטיבות אלו לא מצאתי יוצאים מן הכלל במהדורת קִק־ במהדורות אחרות מצויים יוצאים שונים, כגון:

אֲשֶׁר־שָׁמוּ (שׁוֹפ' כ, לו) – כך גם ירושלים. גִּנְצָבוֹרֵג: אֲשֶׁר שָׁמוּ, בלי שִׁנ־⁷; וכך בטעות גם במהדורת קִק־ (מתוקן לפי צילום כִּי־ל).

כִּי הַיּוֹם (שִׁמְאָ כא, ו) וכך גם גִּנְצָבוֹרֵג בלי שִׁנ־ (כדין). ואילו ירושלים: כִּי־הַיּוֹם (!)

דרך זו בהקפת התיבות הוצירות היא המסתברת ביותר על פי חוקי הטעמים, שהרי פירושה: כאשר יש מקום לטעם מחבר (בחטיבה בת שתי תיבות) – מוטעמת בו התיבה הוצירה. כאשר אין לו מקום (בחטיבה בת שלוש תיבות) – מוקפת היא; וכך הדבר רק אם התיבה הוצירה אינה סמוכה לתיבה שטעמה בראשה; אם היא סמוכה לתיבה כזו – מוקפת היא אליה גם בחטיבה בת שתי תיבות, כדי למנוע סמיכות טעמים. על הטעמה פשוטה זו כבר עמדו רבים מן החוקרים, כגון היידנהיים, פריטוריוס ושפנייר (אם כי בניסוח שונה במקצת). כאן אקרא לה בשם "ה ט ע מ ה ר ג י ל ה" של התיבות הוצירות.

כדי להעמיד את הקורא מיד על הדרך ההפוכה ל"הטעמה הרגילה", אדון עתה בהטעמת התיבות הוצירות בחטיבות הסוג הרביעי של הטעמים, ואקדימה לדיון בסוגים השני והשלישי.

2. סוג ד: הטעמים "גבוהים": גרש, פזר, תלישא גדולה

מבין שלושה טעמים אלה, החומר מרובה בחטיבת גרש, ואילו בשאר החטיבות מועט. לכן אדון בחטיבה זו במפורט. בדיקת הדוגמות המצויות מגלה לנו, שהטעמת התיבות הוצירות בחטיבה זו אינה "הטעמה הרגילה". נוסף לכך, כללי הטעמה אינם חד־משמעיים וברורים כמו בסוג הקודם, ונראה יותר שיש כאן נטייה

או אל משרתיו, כגון:

וּשְׁלַח שְׁלֹמֹה – חטיבת זקף בת שתי תיבות

לֹא אֶל־אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וְדֹבֶשׁ – חטיבת פשטא בת שש תיבות.

6. 14 מקומות במקרא שבאו בהם שני משרתים לטפחא (דרגא ומרכא כפילה), וכשלושים מקומות שבהם

שני משרתים לאתנח (שני מונחים) – לא אדון בהם כאן.

7. מקום שאני מביא פסוק מקראי בסתם הוא לפי הוצאת קיטל־קאלה (קִק־). "גִּנְצָבוֹרֵג" – ההוצאה הגדולה של גִּנְצָבוֹרֵג עם חילופי נוסחאות מ־75 כתבי־יד ומדפוסים ישנים. "ירושלים" – תנ"ך ירושלים, הוצאת־הספרים על שם י"ל מאגנס.

ולא כלל; וגם זה אופייני לסוג זה של הטעמה. על כך כבר עמד שפנייר באמרו: כאשר הפועל (דווקא!) מוטעם באחד המפסיקים החלשים גרש, תלישא ופזר, מוקפת התיבה הועירה הקודמת על-פי רוב (ספרו הנ"ל, עמ' 134).

בחטיבה בת שתי תיבות, תיבת "אשר" מוטעמת כב-הטעמה הרגילה, היינו: במחבר לפני תיבה שאין טעמה בראשה ובמקף לתיבה שטעמה בראשה:

אשר יצוד (וי' יז, יג) אשר-בָּא (שמ"ב יט, לא)

ולא מצאתי יוצא מכלל זה.

אולם תיבת "כי" מוטעמת בדרך אחרת. אם התיבה שאחריה אין טעמה בראשה, אבל היא קצרה (היינו: אין בה אלא הברה אחת בלי שווא נע לפני הברת הטעם) – "כי" מוקפת, כגון:

כי-תראֶה (שמ' כג, ה) כי-נֶחֱשׂ (שמ"א יב, יב)
כי-שָׁמַיִם (יש' נא, ו)

ואילו אם התיבה שאחר "כי" ארוכה יותר – אין "כי" מוקפת, כגון:

כי המקוֹם (יח' י, יא) כי דרכֵיךָ (יח' ז, ד)
כי לקחֹו⁸ (במ' לד, יד) כי יאמרוֹ⁸ (שופ' יב, ה)
כי בָּתִּי⁹ (וי' כה, לג)

כמללים אלה מצאתי 10 יוצאים במקרא; "כי" מוקפת גם לפני תיבות ארוכות מצויה בדוגמות אלו:

כי-יִשְׁלָחִים (הו' יד, י) [בגניצבורג: כי, בלי ש-נ]

כי-אֶבְיָאֻנוּ (דב' לא, כ) [בגניצבורג הרבה כ"י, ועיין היידנהיים, משפטי הטעמים, כ, ב]

כי-נִבְלָה (בר' לד, ז) [גניצבורג: כי, בלי ש-נ]

כי-גְדוֹלָה (מל"ב כב, יג)

ואילו "כי" בלתי-מוקפת גם לפני תיבות קצרות מצויה בדוגמות אלו:

כי עֲבָרֹו (יר' ב, י) כי גִבָּה (קה' ה, ז)
כי בָּטַח (חב' ב, יח) כי תפֹּעַ (שמ' כג, ד)
כי תִּשָּׂא (שמ' ל, יב) כי שָׁמַעְתִּי (יר' כ, י)

8. האם יש ללמוד משתי דוגמות אלו שראו את השווא אחרי תנועה גדולה כנע?

9. את התנועה הראשונה בתיבה "בתים" ראו כארוכה במיוחד, כעדות תכונות אחרות שלה לגבי ההטעמה (כגון הטעמת ההברה הראשונה בתיבה זו במתג או בטעם מחבר).

להטעמת תיבת כ"י¹⁰ דומה הטעמת התיבות "לא", "אז"¹¹, "מי" וכיוצא באלו. אכן, אם אחרי כ"י תיבה אחרת מוקפת אל התיבה שאחריה – לא תוקף כ"י:

כִּי עַל-כֵּן (בִּר' לִגִּי) כִּי אִם-הִכִּיתָם (יִר' לִזִּי)

ועוד. ההטעמה ברורה פחות כאשר אחרי כ"י תיבה שטעמה בראשה. בכל המקרא מצאתי חמש דוגמות שבהן הוקפה כ"י וחמש שבהן לא הוקפה, ואלו הן:

כִּי-אֵין (דֶּה-ב יט, ז) [לפני רביע] כִּי טֹוב (בִּמ' כד, א) [לפני פשטא]

כִּי-הָמָּה (דֶּה-ב ח, ט) [לפני פשטא] כִּי הִנֵּה (שִׁמ'א כז, ח) [לפני פשטא]

כִּי-הֵם (מִלֵּא ט, כב) [לפני רביע] כִּי כָרַם (יִש' ה, ז) [לפני פשטא]

כִּי-הָוָא (מִלֵּא ה, ד) [לפני רביע] כִּי יֹום (יִש' ב, יב) [לפני תביר]

כִּי-אֵשׁ (יִר' מח, מה) [לפני רביע] כִּי זָרַע (יִש' סה, כג) [לפני פשטא]

איני רואה שום עיקרון של הבחנה, פרט אולי לכך, שעל-פי רוב הוקפה כ"י, אם הטעם שאחריה הוא רביע, ולא הוקפה, אם הוא אחד מן המפסיקים ה"משנים" (מפלל זה יוצא אחד: דֶּה-ב ח, ט), ואולי יש קשר כלשהו בין דרך הטעמה זו לכלל הידוע ("שערי זמרה" לרז"ה, ח, ב, ה): "גרשים לא יבוא לעולם במלה ועירה שאין בה רק תנועה אחת, אבל יבוא אז תלישא גדולה תמורתו, וזהו דווקא לפני פקידים (בלשוננו: "משנים"), אבל לפני מונח רביעי יתכן להיות גרשים, אפילו במלה בת תנועה אחת. עד כאן בפרטות על חטיבת גרש. בחטיבת פ ז ר ה הטעמה גם היא "מיוחדת", אך הדוגמות המצויות מועטות מכדי הסקת כלל. תיבות "אשר" ו"כי" מצויות רק לפני תיבה שאין טעמה בראשה. תיבת "אשר" אינה מוקפת, כב-הטעמה הרגילה:

וּאֲשֶׁר עֲשִׂיתֶם (יִהר' ב, י)

תיבת כ"י מוקפת לפני תיבה קצרה:

כִּי-יִדְעָתִי (מִלֵּב ח, יב)

אך לא לפני ארוכה:

כִּי יִסִּיתָךְ (דִּב' יג, ז).

אכן, היא מוקפת בצירוף כ"י-על-כן (יִר' לח, ד), לא כבחיבת גרש (עיין למעלה). בחטיבת ת ל י ש א גדולה – תיבת "אשר" מוטעמת כב-הטעמה הרגילה:

10. מצויות כמה הערות מסורה הדנות בהטעמת כ"י לפני גרש; עיין גינצבורג, "המסורה", אות כ, סימנים 130, 130a, 135; פרנסדורף, המסורה הגדולה, הנובר ולייפסיג תרל"ו, עמ' 240, הערה 2.

11. מצאתי רק שלוש דוגמות בכל המקרא שמצויה בהן "אר" בחטיבה כזו. בשתיים מהן, לפני תיבה קצרה (כנ"ל) – הוקפה "אר" (אֲרִימִים [בִּמ' ט, כג], אֲרִידֹדוֹ [וִי' כה, מט]), ובאחת לפני תיבה ארוכה – לא הוקפה (וְאִיבָה [בִּמ' לה, כא]).

אֲשֶׁר עָשָׂה (שִׁמְעָא יד, מה) אֲשֶׁר-שָׁמַתָּ (יר' לב, כ)
 תיבת כ"י – כב־הטעמה המיוחדת; לפני תיבה שאין טעמה בראשה, אם קצרה –
 תוקף: כִּי־הָיָא (דה־א כב, ד)
 ועוד. אם ארוכה – לא תוקף:
 כִּי בְּרָאוֹתוֹ (יש' כט, כג)
 ויוצא: כִּי־אֶדְבֵּר (מל־א כא, ו).
 אבל לפני תיבה שטעמה בראשה:
 כִּי אִזּוֹ (דב' כט, יט) כִּי זָבַח (יר' מו, י)
 עד כאן על חטיבות בנות שתי תיבות. את הדין בחטיבות טעמי סוג זה בנות שלוש
 תיבות אצרך לדיון בסוג הבא.

3. סוג ג: ה"משנים" זרקא, פשטא, תביר

בחטיבות טעמי פשטא/תביר בנות שתי תיבות ההטעמה הרגילה:
 אֲשֶׁר לִקְחוּ (שִׁמְעָא ל, טז) כִּי לְמוֹעֵד (שִׁמְעָא ט, כד)
 אֲשֶׁר־נָכַח (יהו' טז, ז) כִּי־כָכָה (שִׁמְעָא יז, כא)
 ולא מצאתי שום יוצא מן הכלל במהדורת ק"ק. במהדורות אחרות אפשר למצוא
 יוצאים בודדים, כגון:
 כִּי הִשְׁלַכְתָּ (יש' לח, יז) [כך גם ירושלים, אבל גינצבורג: כ"י, בלי שום שינוי].
 כך ההטעמה גם בחטיבת זרקא, אלא שבה כבר מצויות דוגמות אחדות,
 שהוטעמו ב־הטעמה המיוחדת, כלומר: בצד דוגמות מרובות של הטעמת כ"י
 במחבר לפני תיבה שאין טעמה בראשה, כב־הטעמה הרגילה, כגון:
 כִּי שִׁמְעָתָּ (בר' ג, יז)
 (וכן תמיד תיבת "אשר", כדין, מצויות דוגמות ספורות שבהן הוקפה כ"י, כגון:
 כִּי־יִחַם (דב' יט, ו) [כך ירושלים, גינצבורג: כִּי בלי שינוי]
 כִּי־הָיָה (שִׁמ' טז, כט) [כך ירושלים, גינצבורג: כִּי (16 כ"י), כִּי (19 כ"י)]¹².
 לפני תיבה שטעמה בראשה מצאתי את תיבת כ"י פעם אחת בלבד, ואינה מוקפת,
 כב־הטעמה המיוחדת:
 כִּי לִי (במ' ג, יג)
 את תיבת "אשר" לא מצאתי לפני תיבה שטעמה בראשה בחטיבה כזו בכל המקרא.

12. וכך הוקפה התיבה הזעירה "כה", שדינה דומה לשל "כ"י, בצירוף כה־אמר, המוטעם כך תכופות.

ההטעמה בחטיבה בת שלוש תיבות דומה בכל שלושת ה-משנים; אך בעוד שבחטיבה בת שתי תיבות הטעמת התיבות הזעירות 'רגילה', מצויה כאן ה-הטעמה המיוחדת 'דווקא'.

תיבת 'אשר' - לפני תיבה שאין טעמה בראשה - לא תוקף, כגון:

אשר השיבו פלשתים (שמ"א ו, יז).

ומצויות במקרא מאות דוגמות להטעמה כזו. אך כאשר קדמה תיבה מוטעמת בגרש לתיבת 'אשר' - תוקף 'אשר' לתיבה שאחריה, כגון:

המקום אשר-יפנה הראש (יח' י, יא)

מלבד אשר-נתן המלך (דה"ב יז, יט)

מניתי 35 מקומות כאלה, וכולם מוטעמים כך בהוצאת ק"ק; במהדורות אחרות של המקרא יש הרבה שגו ואין אחידות (כפי שאפשר לראות מתוך עיון בגינצבורג). מסתבר שרצו המסרנים למנוע הטעמת קדמא אחרי גרש. אך אין זה חוק, שהרי לפעמים בא קדמא אחרי גרש, ואפילו בתיבת 'אשר'. מניתי למעלה מעשרה מקומות כאלה במקרא, כגון:

ואמר לאשר בירכתי הבית (עמ' ו, י)

הגזירה אשר על-אחריה ואתיקיה (יח' מא, טו)

דוגמות אחדות, כגון השנייה המובאת כאן, אפשר להסביר את ההטעמה בהן בכך, שאחרי 'אשר' כבר באה תיבה מוקפת אחרת, ולא רצו להקיף שלוש תיבות, אך לא כל הדוגמות אפשר להסבירן בדרך כזו.

אם אחרי 'אשר' תיבה שטעמה בראשה, מצאתי 12 דוגמות במקרא, שמוקפת בהן 'אשר', ו-13 דוגמות, שבהן אינה מוקפת; ועקרון ההבחנה הוא: אם אחרי 'אשר' בא פועל - מוקפת היא, כגון:

אשר-שב אל-ה' (מל"ב כג, כה)

אשר-שמתי חול' (יר' ה, כב)

ויוצא אחד מן הכלל, שבו 'אשר' מוקפת גם כשאחריה לא פועל:

אשר-אור לו' (יש' לא, ט) [גינצבורג בלי שג']

ואם אחריה תיבה שאינה פועל - אינה מוקפת, כגון:

אשר נגד הגזירה (יח' מב, א)

אשר הם זובחים (וי' יז, ה)

מסתבר שהפועל קרוב יותר בעניינו לתיבה הזעירה שלפניו מאשר השם או שם-הגוף. תיבת 'כי' - אם התיבה שאחריה אין טעמה בראשה - 'כי' מוקפת (כ-הטעמה המיוחדת)¹³:

13. לא נדון כאן בדוגמות שבהן כבר מצויה אחרי 'כי' תיבה מוקפת לתיבה שאחריה - מקרים המצריכם

כִּי־יִהְיֶה עֲלֶיךָ (י' ש' ס, ה)

וכך במאות דוגמות במקרא. ומצאתי רק 12 יוצאים, שבהם הוטעמה תיבת "כי" במונח, כגון:

כִּי סִרְבִּים וּסְלוּנִיִּם (יח' ב, ו) כִּי אֲנִי מֵת (דב' ד, כב)

כמעט בכל הדוגמות הללו התיבה שאחרי "כי" אינה פועל מוגדר והיא ארוכה ביותר. אכן, במקומות אחרים מוקפת תיבת "כי" גם לפני תיבות ארוכות כאלו, וההבחנה כאן אינה ברורה¹⁴.

ומצוי יוצא מן הכלל נוסף אחד, שעליו כבר עמדה המסורה, המשווה שני פסוקים אלה:

כִּי חֶקֶךָ וְחֶקֶךָ בְּנִיךָ הוּא (וי' י, יג)

כִּי־חֶקֶךָ וְחֶקֶךָ בְּנִיךָ נִתְּנָה (שם, פס' יד)

ב"המסורה" הגדולה של גינצבורג, כך ג, ערך "נוספות", נאמר על פסוקים אלה: כי חקך וחקך בנך קדמ' שופר תני' געיא¹⁵.

אם התיבה שאחרי "כי" טעמה בראשה¹⁶ – מוטעמת "כי" במשרת ("הטעמה מיוחדת"), כגון: כִּי בָא יִרְמְיָהוּ (יר' לו, טז), וכיוצא בהטעמה זו במאות דוגמות אחרות.

ומצאתי שני יוצאים מן הכלל בתיבה זו בכל המקרא:

א. כִּי־טוֹב ה' (יר' לג, יא). אבל: כִּי טוֹב לָנוּ (שם' יד, יב) – כדין (בחטיבת גרש: כִּי טוֹב; עיין למעלה).

ב. כִּי־לִי בְּיִשְׂרָאֵל (וי' כה, נה). מעניין שעל דוגמה זו כבר העירה המסורה הקטנה (וכן גינצבורג, "המסורה", כך א, ערך "חילופים"): כִּי־לִי בְּיִשְׂרָאֵל עבדים, כי לי כל-בכור, וסימ' עבדיא זריזין¹⁷ בוכריא מתינין.

מכאן נראה בבירור, שבעוד שההטעמה בחטיבת ה"משנים" בת שתי תיבות היא ה"רגילה" (חטיבת זרקא יש בה חריגים מעטים), הרי ההטעמה בחטיבת בת שלוש תיבות היא ה"הטעמה המיוחדת" על כל אי-הקביעות שבה. דבר זה יש בו כדי להראות על קרבה בין חטיבה זו לבין חטיבת גרש (ושאר הטעמים ה"גבוהים") ולאשר את דבריהם של החוקרים, החל ברו"ה וכלה בוויקס, על הטעמת חטיבת ה"משנים"

14. למען הקיצור לא אדון כאן בדוגמות שבהן אחרי "כי" תיבה שטעמה בראשה אלא שקדמה לאות הטעם אות שוואית. בייחוד מעניין לעמוד על הצירוף המצוי "כי אני ה'", שבו בדרך כלל "כי" אינה מוקפת בהוצאת ק"ק, פרט לשני מקומות (יש' מה, ג; יח' לו, יד), שבהם היא מוקפת. ביחס לשניהם (או לאחד מהם בלבד) מצויה הערה על חילוף ב"א וב"ג.

15. ומעניין, שבמסורה הקטנה שבהוצאה הרגילה של המקראות הגדולות נאמר על פסוקים אלה: "קדמ' כי חקך וחקך בנך הוא נתנין כי חקך וחקך בנך נתנו", וכיוון שעל-פי רוב אין ניקוד והטעמה במסורה בהוצאות שלנו, נראה כאילו באה מסורה זו להזכיר את ההבחנה בין התיבות "הוא", "נתנו" שאחרי התיבות השוות בשני הפסוקים, ולא שכונתה להעיר על הנוהג השונה בהטעמת התיבה "כי" בהם.

16. אין כלל זה חל אם התיבה השנייה טעמה בראשה רק בגלל נסיגת הטעם, כגון: כִּי־מָצָא בַּה' (דב' כד, א); במקרה כזה התיבה הועירה מוקפת תמיד.

17. זריז – מוקף. עיין פרנסדורף, המסורה הגדולה, ברשימת הקיצורים והמונחים, עמ' 4.

בת שלוש תיבות. ויקס אומר על חטיבה זו, שאם ההפסקה (או ה-חצייה- בלשוננו) היא בתיבה הראשונה – תוטעם בגרש או במשרת, לפי מידת ההפסקה שבעניין, ואילו אם ההפסקה היא בתיבה השנייה – יתחלפו הטעמים. התיבה הייתה צריכה להיות מוטעמת בגרש, המפסיק הפחות מן ה-משנה, אך גרש אינו בא סמוך לפני טעם -משנה- אלא במקומות בודדים במקרא ורק כאשר התיבות המוטעמות בטעם ה-משנה- הן ארוכות ביותר (הוא מונה את כל הדוגמות להטעמה כזו שבמקרא, ומספרן פחות מעשר). משום כך מתחלף הגרש למשרת ה-משנה- (ויקס, טעמי כ"א ספרים, אוקספורד 1887, עמ' 100).

כללי ההקפה שהבאנו כאן מאשרים השערה זו משני צדדים:

א. ראינו שתיבת "אשר", שתמיד היא מוטעמת בחטיבה כזו בקדמא, מוקפת על פי רוב אם בא לפניה גרש, והסיבה לכך היא, כנראה, שהתיבה שאחרי "אשר", המוטעמת במשרת ה-משנה-, דינה כמוטעמת בגרש, ואין גרש מתרדף.
ב. וזה העיקר: הטעמת התיבה הועירה בחטיבת "משנה" בת שלוש תיבות היא ה-הטעמה המיוחדת-, האופיינית לחטיבת גרש בת שתי תיבות. חטיבות אלו מקבילות. מצד זה נוכל לראות חטיבת טעם "משנה" בת שלוש תיבות כחטיבת גרש בת שתי תיבות.

השערה זו יש לה חשיבות להסברת כמה מחוקי הטעמים. אכן, הטעמה שיטתית של גרש במקום המשרת של ה-משנה- שבטקסט הטברני שלנו אינה מצויה בשום טקסט טברני הידוע לי, וכן לא בשום טקסט מוטעם הטעמה ארץ-ישראלית או בבליית. משום כך יש לראות השערה זו כהיפותטית, כהסברה של "כאילו", ואין להניח שהיה לה יסוד כלשהו במציאות הטקסט הכתוב והמוטעם. אמנם, ייתכן שהייתה התפתחות כזו שבהטעמה בקריאת התורה עצמה, לפני שנקבעה ההטעמה בכתב. לאחר שדגנו בחטיבת פשטא/תביר בת שלוש תיבות (וראינו שהטעמתה דומה במידה מרובה להטעמת חטיבת גרש בת שתי תיבות), נדון בקצרה בהטעמת חטיבת גרש בת שלוש תיבות. גם כאן ההטעמה "מיוחדת", והיא מקבילה בכולה להטעמת החטיבות הקודמות.

תיבת "אשר". אם התיבה שאחריה אין טעמה בראשה – מוטעמת "אשר" בתלישא קטנה¹⁸:

אשר קנה אברהם (בר' מט, ל)

בצד עשרות דוגמות מתאימות לכלל זה מצאתי רק שלושה יוצאים ממנו:

אשר-היו אתו את-גדליהו¹⁹ (יר' מא, ג)

אשר-יבחר ה' אלהיכם (דב' יב, ה)

אשר-יבחר ה' אלהיך (דב' טז, ו)²⁰

18. אבל אם לפני "אשר" כבר באה תיבה מוטעמת בתלישא קטנה או בתלישא גדולה – תוקף "אשר", שכן (פרט לדוגמה אחת בכל המקרא) לא תתרדפה התלישות.

19. הדוגמות הן לחטיבת פשטא בת ארבע תיבות, אך דינה כדיון חטיבת גרש בת שלוש תיבות. הדבר מובן מאליו לפי האמור למעלה.

20. מעניין שלשתי הדוגמות האחרונות מקבילים יוצאי-כלל בדיבור דומה בחטיבת פשטא/תביר

אם התיבה שאחריה טעמה בראשה – תוקף "אשר", כגון:

אשר-שְׁמוּ פְּנֵיהֶם (יר' מד, יב)

מצאתי 8 דוגמות מתאימות לכלל זה, שבהן הוקפה "אשר" בין אם התיבה שאחריה היא פועל מוגדר בין היא שם (כאן לא באה ההבחנה המצויה בחטיבת פשטא/תביר בת שלוש תיבות, כפי שראינו למעלה), ודוגמה אחת יוצאת מן הכלל:

אשר אֶצֶל צָרְתָּנָה (מל"א ד, יב)

תיבת "כי". אם התיבה שאחריה אין טעמה בראשה – מוקפת "כי" ב־39 מקומות במקרא, על-פי רוב אם אחריה פועל מוגדר, כגון:

כי-תֵּצֵא אֵשׁ (שם' כב, ה)

ולא הוקפה ב־36 מקומות במקרא, כאשר אחריה תיבה אחרת, כגון:

כי הִנֵּךְ הָרָה (שופ' יג, ה)

אך יש גם יוצאים מן הכלל (כ־15%).

אם התיבה שאחריה טעמה בראשה – אין "כי" מוקפת, כגון:

כי חָק לַכֹּהֲנִים (בר' מז, כב)

ולא מצאתי יוצא מכלל זה.

ההטעמה בחטיבות גדולות יותר של גרש, בנות ארבע וחמש תיבות, גם היא כמעט שווה להטעמת החטיבות שלמעלה, ולשם הקיצור לא אדון כאן בפרטים, אסתפק בעריכת טבלה להשוואה בין החטיבות:

לפני תיבה שטעמה בראשה	לפני תיבה שאין טעמה בראשה	
חטיבת פשטא/תביר	תיבת "אשר"	
(=חטיבת גרש בת 2 תיבות)	אשר השיבו פלשתים	אשר-בָּא אליו
חטיבת גרש בת 3 תיבות	אשר נָבֵא לָכֶם	אשר-שְׁמוּ פְּנֵיהֶם
חטיבת גרש בת 4 תיבות	אשר העלה ואשר הביא	אשר הם מִזְרַע צִדּוֹק ²¹
חטיבת גרש בת 5 תיבות	אשר שמע קול אלהים חיים	—
חטיבת פשטא/תביר	תיבת "כי"	
(=חטיבת גרש בת 2 תיבות)	כי-ארוכות השמים	כי זָבַח הַיּוֹם
חטיבת גרש בת 3 תיבות	כי-תִּלְבְּשִׁי שָׁנִי	כי קָוַל כַּחֲוִלָּה
חטיבת גרש בת 4 תיבות	כי-אתה ה' צְבָאוֹת	כי כֹּה אָמַר ה'
חטיבת גרש בת 5 תיבות	כי-תִּצְוֹר אל-עִיר יָמִים רַבִּים	—

בת שלוש תיבות כשקדמה תיבה מוטעמת בגרש (דב' יב, יד), ובחטיבת גרש בת ארבע תיבות (דב' יב, יא).

21. סוג זה יוצא מן הכלל. עיין למעלה על היוצאים המרובים המקבילים בחטיבת פשטא/תביר בת

לשני סוגים בטבלה זו לא מצאתי כל דוגמה. בשאר הסוגים ההטעמה מקבילה, פרט לסוג אחד, שהוא יוצא מן הכלל (אך גם בחטיבות האחרות יש יוצאים מן הכלל בסוג זה). הטבלה בכללה מציגה את ההטעמה המיוחדת, וגם היוצאים מן הכלל המרובים ביחס בסוגים אלה אופייניים להטעמה המיוחדת.

סוגים אלה, שעמדנו עליהם עד כאן, הבליטו את ההבדל בין הטעמה רגילה ובין הטעמה מיוחדת, וזה עיקר כוונת מאמר זה. אעבור בקצרה על שאר סוגי המפסיקים.

4. סוג ב: סגול, זקף, רביע

ההטעמה בחטיבה בת שתי תיבות של מפסיקים אלה היא "מיוחדת" בחלקה. תיבת "אשר" הטעמתה "רגילה":

אֲשֶׁר מַעֲלוֹ (דֶּה־ב ל, ז) אֲשֶׁר עָשׂוֹ (בִּמ' ה, ז)

אֲשֶׁר־חִי (בִּר' ה, ה) אֲשֶׁר־לֹ (דֶּה־ב לה, כד)

ואילו תיבת "כי", בבואה לפני תיבה שאין טעמה בראשה – תוטעם במשרת, כב־הטעמה הרגילה:

כִּי רָאוּ (מִל־א ג, כח) כִּי אוֹהֵב (מִל־א ה, טו)

אך גם בבואה לפני תיבה שטעמה בראשה תוטעם במשרת, והפעם – כב־הטעמה המיוחדת:

כִּי הוּא (הו' יג, טו) כִּי בָם (דב' כא, ה)

בחטיבת סגול לא מצאתי דוגמה בתיבת "כי".

תופעה זו כבר עמד עליה ר' אליהו בחור ב־טוב טעם, והוא אומר: "וכל מלות זעירות שסופן אחת מאותיות יהו"א, כמו: או, מי, כי, לא, זה, כשיסמכו לתיבת מלעיל הן במקף על פי רוב; ולא־באה, כי־נפש, מי־זה. ובכל מקום שיבוא לפני רביע – ייבטל המקף, כמו: אוֹ נֶפֶשׁ (וי' ב). ובהסמכם לפני הפשטא הם במקף, כמו: כי־הוא".

כלל חשוב זה חידשו הבחור, ומעניין, שהוא עצמו וכל אלה שבאו אחריו והעתיקו כלל זה ממנו, לרבות היידנהיים ב־משפטי הטעמים, כו, א; סד, א, מדברים על חטיבת רביע בלבד, ולא שמו לב שכלל זה חל גם על חטיבת זקף, שהוא טעם מצוי לא פחות מן הרביע.

בחטיבות בנות שלוש תיבות של מפסיקים אלה תוקפנה על־פי רוב התיבות הזעירות, אך לא אעמוד כאן על פרטי הטעמתן, אף שיש בה עניין.

5. סוג ג: לגרמיה

טעם זה הוא סוג לעצמו. חטיבת לגרמיה היא היחידה, שלעולם תוקף בה התיבה הזעירה (אפילו תיבת "אשר", ועל כך כבר עמד פריטוריוס) לתיבה שאחריה, בין טעמה בראשה בין אין טעמה בראשה. כמו כן לעולם תוקף התיבה הזעירה בחטיבת

שלוש תיבות. בחטיבה זו מצאתי רק ארבע דוגמות (ורק באחת מהן התיבה שאחרי "אשר" היא פועל מוגדר):
יח' מג, יט; וי' יא, כו; שמ' ה, ח; שמ"א כה, לט.

לגרמיה בת שלוש תיבות. ייתכן שגטייה מרובה זו להקפה היא תוצאה מכוח-ההפסקה החלש של לגרמיה.

6. סיכום

פרט לטעם לגרמיה, שהטעמתו קובעת סוג לעצמה, לפניו שתי דרכים בהטעמת התיבות הועירות: "דרך רגילה" – במפסיקים הגדולים, ו"דרך מיוחדת" – במפסיקים הקטנים (בעיקר: גרש, פור ותלישא גדולה). המפסיקים ה"משנים" הטעמתם "רגילה" בחטיבה בת שתי תיבות (פרט לזרקא, הנוטה במקצת להטעמה המיוחדת) ו"מיוחדת" בחטיבה בת שלוש תיבות (שאפשר לראותה בעצם כחטיבת המפסיק הקטן גרש בת שתי תיבות, כנזכר למעלה).

בשני דברים נבדלת ההטעמה המיוחדת מן ה"רגילה": (א) הטעמת התיבה הועירה בחטיבה בת שתי תיבות היא הפוכה בשתי דרכי ההטעמה: באותם התנאים בהם התיבה הועירה מוטעמת במשרת ב"הטעמה הרגילה" היא מוקפת ב"הטעמה המיוחדת", ולהפך; (ב) בעוד שדרך הקפת התיבות הועירות ב"הטעמה הרגילה" משתנה לפי גודל החטיבה, וההקפה בחטיבה בת שלוש תיבות, למשל, שונה מאשר בחטיבה בת שתי תיבות (כפי שראינו למעלה, בסוג א, למשל), הרי ב"הטעמה המיוחדת" ההקפה דומה בכל גודל של חטיבה (כפי שמראה בעיקר הטבלה שהבאנו בדינונו בסוג ד).

שני הבדלים אלה שבהטעמה נובעים, כמובן, מן האופי השונה של שני סוגי המפסיקים. ואכן, המפסיקים הגדולים נבדלים מן הקטנים משתי בחינות שונות: (א) מבחינה תחבירית (בחינת כוח-ההפסקה). גרש, פור ותלישא גדולה הם מפסיקים חלשים; הם עומדים במקום האחרון בסולם המפסיקים מבחינת כוח-ההפסקה ("שלישים", לעומת "משנים", "מלכים" ו"קיסרים"); (ב) מבחינה מוסיקאלית. אלה הם טעמים "גבוהים", בהם מגביהים את הקול. בן בלעם אומר על קבוצה זו: "החלק האחר ירים הקול ויעלהו". הם נקראים בטון גבוה יותר מן המפסיקים הגדולים, אף-על-פי שכוח-הפסקתם קטן יותר. בשתי בחינות אלו, שבהן נבדלים המפסיקים הגדולים מן הקטנים (ה"גבוהים"), מצוי שורשם של שני ההבדלים, שבהם נבדלת ההטעמה המיוחדת מן ה"רגילה". (א) ההבדל בהטעמה בחטיבה בת שתי תיבות נובע כנראה מן ההבדל בתכונה המוסיקאלית של שני סוגי המפסיקים. מבחינה תחבירית גרידא היו התיבות הועירות בחטיבות המפסיקים "צריכות להיות מוקפות לעולם, ממש כדין בחטיבת לגרמיה, שהיא יכולה לייצג לנו, לשם השוואה, את דרך ההטעמה הרגילה" במפסיק שכוח-הפסקתו דומה לכוח-הפסקתם של המפסיקים ה"גבוהים". אילו היו רק סיבות תחביריות להטעמת התיבות הועירות, אין לראות משום מה לא הייתה ההטעמה בחטיבות המפסיקים ה"גבוהים" מקבילה בכלולה להטעמה בחטיבת לגרמיה. אך דווקא כיוון שמבחינה מוסיקאלית שונים מפסיקים אלה מלגרמיה, דווקא כיוון שבהם הקול "מתרומם" ביותר (ולא כך בלגרמיה) – ההטעמה כאן אינה "רגילה". כנראה שהרמת-הקול הצריכה בתנאים מסוימים הטעמת תיבה במשרת לפני הטעם ה"גבוה", וכך אנו רואים שהתיבות הועירות בחטיבה כזו לפעמים הן מוקפות ולפעמים (ודווקא לפני תיבה שטעמה בראשה) מוטעמות במשרת – דבר שהוא ניגוד למה שמצוי בחטיבות המפסיקים הגדולים.

(ב) את ההבדל בין ההטעמה הרגילה ובין ההטעמה המיוחדת בחטיבות

שגודלן משתנה יש לייחס לתכונה השנייה שבה נבדלים שני סוגי הטעמים – ה ת כ ו נ ה ת ח ב י ר י ת , ועניין זה דרוש לו הסבר:

המפסיקים הגדולים: אתנח, סגול, טפחא, זקף, רביע, וכו' ייתכנו לפנייהם מפסיקים פחותים מהם (כגון: פשטא לפני זקף, תביר לפני טפחא, וכדומה). משום כך, אם יש צורך בהפסקה לפנייהם, יבוא מפסיק פחות מהם; אם התיבות שלפניהם מחוברות בעניין – תוטעמנה במשרתים, ואם לפנייהם מספר מרובה של תיבות מחוברות תוקפנה תיבות ועירות שביניהן. באופן כזה נזהגת בחטיבות של מפסיקים אלה הדרך הרגילה – שבהקפה, היינו: תיבות מחוברות מועטות (על-פי רוב אחת בלבד) – תוטעמנה במשרת, תיבות מרובות יותר – תוקפנה.

לא כן הדבר בחטיבות המפסיקים הגבוהים²². כיוון שהם המפסיקים החלשים ביותר בכוח-ההפסקתם, לא ייתכן לפנייהם מפסיק חלש מהם²². משום כך, אם תבוא לפנייהם תיבה מופסקת קצת בעניין, לא תוטעם במפסיק אלא במשרת: תלישא קטנה, קדמא או מונח. מצד שני, גם אם תבוא לפנייהם תיבה סמוכה בעניין – תוטעם באותו משרת. הטעמים שלפני גרש יש להם אפוא לפעמים כוח מפסיק ולפעמים כוח מחבר, ואין הבחנה לעניין זה במקום הטעם ומרחקו מן הגרש: אם הוא משרת הגרש, למשל, אם הוא התלישא הקטנה שלפניו או המונחים שלפניה, וכיוצא בזה אם הוא אחד משורת מונחים הבאים ברגיל לפני תלישא גדולה או פור – כולם דינם שווה לעניין זה²³.

משום כך האופי התחבירי של חטיבת מפסיק גדול, למשל זקף, שונה מן האופי התחבירי של חטיבת מפסיק קטן, למשל גרש. התיבות שבחטיבת זקף כולן קרובות זו לזו בעניין (שהרי לולא היה כך, היו מטעימים את התיבות שאינן קרובות בעניין במפסיקים פחותים – אפשרות שאינה קיימת בחטיבת גרש), ולפי קרבה עניינית זו תוטעמנה בסדר מודרג של טעמים: מקף, משרת, מפסיק.

ואילו חטיבת גרש, התיבות שבה אינן בהכרח קרובות זו לזו מבחינה עניינית, אלא אפשר שנכללו כולן בחטיבה זו והוטעמו כולן במשרתים כיוון שאין אפשרות להבחין בתוך חטיבת גרש בין תיבות מחוברות ובין תיבות מופסקות קצת בעניין. משום כך אין הסדר המודרג של הטעמים נזהג כאן וכלל ההקפה כאן אינו הכלל שבחטיבת זקף, אלא אחר; היינו: דרך הטעמת התיבות הזעירות בחטיבת גרש בת שתי תיבות (שהיא עצמה מוסברת מן הבחינה המוסיקאלית של טעם זה, כמו שראינו בהבדל א, למעלה) אינו משתנה בכל גודל של חטיבה, והיא דומה בחטיבות בנות שתיים, שלוש, ארבע תיבות או יותר.

לאופי זה של משרתי הטעמים הגבוהים יש ליחס גם את התכונה הנוספת שראינו בהטעמה המיוחדת – (כגון בחטיבות פשטא/תביר או גרש בנות שלוש תיבות): הריבוי היחסי של היוצאים מן הכלל, שאינו מצוי בהטעמה הרגילה. אופיים של המשרתים כאן, שלפעמים הם משרתים ממש ולפעמים יש להם כוח של מפסיקים חלשים – הוא שגרם לריבוי היוצאים מן הכלל; ומשום כך יש בחטיבות אלו הבחנה בהטעמה גם

22. גם אם יבוא לפנייהם מפסיק שווה להם (כגון תלישא גדולה לפני גרש), הוא יהיה, לפי הכלל

הידוע בטעמי המקרא, גדול, ולא קטן מהם בכוח-ההפסקתו.

23. קרובים לדבריי אלה על אופייה התחבירי של חטיבת המפסיקים הגבוהים (=ה"שלישים") מבחינת המשרתים שבה הם דבריו הנאים של מרדכי ברויאר בספרו "פיסוק טעמים שבמקרא", ירושלים תשי"ח, עמ' 68, על אופיים של ה"שלישים", שהוא שונה משל שאר המפסיקים.

לפי סוג התיבה שאחרי התיבה הזעירה (אם היא פועל מוגדר או לא) – הבחנה שגם היא אינה מצויה ואינה קובעת ב־הטעמה הרגילה.

הטעמתן של התיבות הזעירות, בייחוד מסוג זה שדיברנו עליו במאמר זה, היא אפוא תוצאה של שני קווי השפעה שונים, הנובעים הן מסגולותיהם התחביריות הן מסגולותיהם המוסיקאליות של הטעמים. בעוד שבירובם של הטעמים, היינו המפסיקים הגדולים, ההשפעות המוסיקאלית והתחבירית מתאזנות בדרך כלל ותוצאתן היא "הדרך הרגילה" בהטעמת התיבות הזעירות, הרי הקבוצה הקטנה של הטעמים החלשים: גרש, פור ותלישא גדולה, תכונותיהם המוסיקאליות והתחביריות מנוגדות: טעמים אלה נמצאים בשלב התחתון בסולם המפסיקים מבחינה תחבירית, אך הם מנוגנים בטון גבוה, ולכן מדרגתם המוסיקאלית אינה התחתונה. משום כך השפיעו הגורמים המוסיקאלי והתחבירי בחטיבות של טעמים אלה בדרכים מנוגדות זו לזו, והתוצאה היא מה שקראנו "הדרך המיוחדת" בהטעמת התיבות הזעירות.

בדרך כלל לא קל להבחין במשפטי טעמי המקרא בין הגורם המוסיקאלי ובין הגורם התחבירי בהטעמה, שהרי אין ספק שהגורם המוסיקאלי הוא הראשוני בהנחת הטעמים, וערכם התחבירי אינו אלא פועל־יוצא ממנו. אך ביחס לאלטרנטיבה הקלה שבהטעמת התיבות הזעירות במחבר או במקף, שאין לה ערך מרובה לא בתחום התחבירי ולא בתחום המוסיקאלי – נמצא לשני גורמים אלה, התחבירי והמוסיקאלי, שטח השפעה חפשי, שאינו משועבד לגורמים חזקים אחרים. ועובדה זו היא המאפשרת לנו, כפי שנראה לי, לעמוד, על ידי חקירת הטעמתן של התיבות הזעירות, על השפעותיהם השונות של שני גורמים אלה.

לשאלת שפת הדיבור בזמן בית שני ובתקופת המשנה והתלמוד *

לפי השיטה הרווחת – אפשר לקרוא לה "השיטה העברית" – לא היו גלות בבל תוצאות מרחיקות לכת במערכה הלשונית של היהודים בתקופת בית שני ובתקופה שלאחריה. גולי בבל חיו אמנם בארץ, שרוב תושביה דיברו ארמית, אבל מתוך תקווה לשוב בקרוב לארץ אבותיהם נשארו נאמנים ללשונם ולא השכיחוהו מלבם ומפיהם. והראייה, שבין הנביא יחזקאל ובין ישעיה השני, שהוכיחו את העב קשה למדי, לא הוכיחם על עובם את לשונם. וטבע הדבר מחייב, שאלה ששבו מן הגולה לארץ מכורותם היו היותר לאומיים והיותר דבקים בלשון העברית בעם. חגי חכריה, שדיברו עברית אל העם, דיברו כמובן בשפה שהייתה מדוברת בפי העם, וחגי ששאל את הכהנים תורה, הוכיח אותם על אי-בקיאותם בדיני טומאה וטהרה ולא על שלא דיברו עברית¹ – עזרא (ראה עזרא פרק ח' ופרק ט') דיבר עברית, כמו כן אנשי כנסת הגדולה (היו מתונים בדין והעמידו תלמידים הרבה וכו'), אבות א, א. את ההלכות והתקנות שקבעו ותיקנו אנשי כנסת הגדולה ניסחו בעברית, אבל נוסחות של מעשה בית-דין ושטרי אמנה בין אדם לחברו במשא ומתן וכיוצא בזה היו בארמית, בשביל שהנוסחות האלה כבר נקבעו בבבל, שם הארמית הייתה השפה הרשמית. הספרים דברי הימים, קהלת, אסתר ובן-סירא, שנכתבו בימי אנשי כנסת הגדולה, כתובים עברית. ס' דניאל שנחתבר בתקופת המכבים, כתוב גם הוא עברית, והחלק הארמי שבו הוא המעשה שבין דניאל ונבוכדנאצר, ששניהם דיברו ארמית². ר' יהודה הנשיא, שכתב את המשנה בעברית, הבטיח על ידי זה את קיומה של השפה העברית בתור שפת הדיבור לזמן ניכר ונלחם את מלחמת העברית בצרחה, בלשון הארמית. הוא אמר: באי לשון סורסי למה, או לשון הקודש או לשון יוונית³. גם ר' מאיר נלחם בארמית: כל מי שהוא קבוע בארץ ישראל ואוכל חולין בטהרה ומדבר בלשון הקודש וקורא את שמע בבוקר ובערב מובטח לו שהוא מחיי העולם הבא⁴. – לעומת זאת מחליטה שיטה אחרת – אפשר לקרוא לה השיטה הארמית – שבאי כוחה העיקריים הם אברהם גייגר⁶ ודלמן⁷ – שהלשון העברית חדלה כבר בימי גלות בבל להיות שפה חיה

* מאמר זה יסודו בהרצאה בקונגרס השני למדעי היהדות בירושלים, באב תשי"ז.

1. השווה "המבוא הגדול" למילון הלשון העברית לבן-יהודה, עמ' 83–85; שם מובאה גם הספרות המדעית על העניין.
2. השווה "המבוא הגדול", עמ' 95–121.
3. בבא קמא פב, ב – פג, א.
4. כך תני בשם ר' מאיר (ירוש' שבת א, דפוס קרוטושיץ, ג ע"ג).
5. עי' במבוא הגדול, פרק "ימי האחרונים של הלשון".
6. במבוא לספרו Lehr- und Lesebuch zur Sprache der Mishnah, עמ' 2–1.
7. בספרו: Die Worte Jesu, 1890, עמ' 7 (השווה המבוא הגדול עמ' 131).

והייתה מכאן ולהבא רק ל-*religiöse Gelehrtensprache*⁸, לשפה דתית של החכמים, כעין הלאטינית לנוצרים בימי הביניים. והנה השיטה הזאת מופרכת ע"י העובדה עצמה, שהשמות של כלי-הבית, של כלי-המלאכה השונים, שהביטויים לכל מיני עבודה בשדה ובכרם, המצויים בספרות התלמודית הם בעברית, ולמראה העושר הרב הזה של מלים וביטויים אלה בעברית, שאינם ידועים מן המקרא, עלינו להחליט, שהעברית הייתה חיה גם באותו חלק מן העם, שהיה חורש ועודר וקוצר ונוטע וזמר ומנקף בשדה ובכרם.

אבל כשם שאין להפריז בתוצאות גלות בבל בנוגע למצב הלשוני בתקופה הנדונה, ככה אין לזלזל בהן. גלות בבל חרשה תלמים עמוקים בשדה הלשון של העם העברי. אבותינו הכירו הכרה עמוקה את הלשון הארמית בימי שבתם בבבל ולא השתחררו ממנה עוד. הפרקים הארמיים שבמקרא הם עדות מובהקת לשימוש הלשון הארמית בתקופה שלאחרי שיבת ציון. הטעם, שאין אנו מוצאים בדברי יחזקאל, ישעיה השני או בנבואות חגי וזכריה תוכחה על הדיבור הארמי, הוא פשוט, מפני שהדיבור הזה לא נחשב לעוון בעיניהם; הנביאים לא שמו לב לדבר חיצוני כזה. אפילו נחמיה, שאותו חושבים חוקרי "השיטה העברית" לראשון בין לוחמי מלחמת העברית, הוכיח את העם בעיקר על ש"הושיבו נשים נכריות" ורק כתולדה מזה, רק כטפלה לנשיאת נשים זרות הזכיר ש"בניהם אינם מכירים לדבר יהודית". – לאמיתו של דבר היה העם העברי בתקופה המדוברת דו-לשוני. הוא דיבר עברית וגם ארמית, או דיבר ארמית ודיבר גם עברית. ה"זוגות" דיברו בשתי הלשונות. יוסי בן יועזר היה אומר: "יהי ביתך בית ועד לחכמים והוי מתאבק בעפר רגליהם וכו'"⁹, ובעדיות¹⁰ העיד ר' יוסי בן יועזר איש צרדה על איל קמצא¹¹ דְּכִי¹² ועל משקה בית מטבחיא¹³ דאנן דְּכִין¹⁴ וכו'. הלל דיבר עברית ודיבר ארמית. הוא היה אומר: "הוי מתלמידיו של אהרן אוהב שלום ורודף שלום וכו'"¹⁵. אם אין אני לי מי לי וכשאי לעצמי מה אני ואם לא עכשיו אימתי¹⁶. אבל אמר גם כן: "גד שמא אבד שמיה וכו'"¹⁷. על דאטפת אטיפוך וסוף מטיפיך יטופוך¹⁸ – שמעיה ואבטליון דיברו עברית ודיברו ארמית: שמעיה אמר פעם אחת לאבטליון: אבטליון אחי בכל יום הבית מאיר והיום אפל שמא יום מעונן הוא¹⁹. ובמקום אחר²⁰ מסופר על שיחה בין שמעיה ואבטליון לבינהכהן הגדול בארמית. (בן-יהודה מביא ב"מבוא הגדול" שלו, בחלק "הלשון העברית" פרק ח, המון ראיות, שהמקורות התלמודיים מוסרים את מאמרי חכמי התלמוד בצורה כפי שיצאו מפי אומריהם, והדעה הזאת, אם כי אולי אינה נכונה בכמה מקרים, יש ויש לה על מה לסמוך.) ביכלר רוצה להוכיח²¹, שאפילו בבית המקדש הייתה הארמית הלשון המדוברת, ממה שהיה כתוב על השופרות שבמקדש "תקלין חדתין ותקלין עתיקין"²², וששמעון הצדיק ויוחנן כהן גדול שמעו בת קול בארמית יוצאת מבית קודש הקדשים²³.

8. ביטוי של גייגר בראש המבוא לספרו הנזכר.

9. אבות א, ד. 10. פרק ח משנה ד.

11. מין חגב. 12. שהוא מותר באכילה.

13. הדם והמים בבית המטבחים שבעזרה. 14. שאינם מקבלים טומאה.

15. אבות א, יב. 16. שם א, יד. 17. שם א, יז.

18. שם ב, ו. 19. יומא לה, ב. 20. יומא עא, ב.

21. בספר Die Priester und der Kultus, עמ' 65 ואילך.

22. משנה שקלים ו, ה. 23. תוס' סוטה יג, ה וירוש' סוטה ט, יג.

אבל על הראייה השנייה הזאת יש להשיב מה שהשיבו כבר לר' אליעזר בן הירקנוס²⁴: אין אנו משגיחין בבת קול. ואשר לשפת הכהנים בבית המקדש יש לנו הרבה ראיות, שהכהנים דיברו עברית, או שדיברו גם עברית: אישי כהן גדול קרא אתה בפך שמא שכחת או שמא לא למדת²⁵. אמרו לו אישי כהן גדול אנו שלוחי בית דין ואתה שלוחנו ושליח בית דין משיבעין אנו עליך במי ששיכן שמו בבית הזה וכו'²⁶. והם אומרים מה קול בעזרה, קול בן לוי לוקה ובגדיו נשרפים שישן לו על משמרו²⁷. אמר להם הממונה בואו והפיסו מי שוחט מי זורק מי מדשן מזבח הפנימי וכו'²⁸. והוא הדין גם בענין השטרות, שגם הם נכתבו בשתי הלשונות גם יחד. הכתובה נכתבה ארמית²⁹, והפרחבול של הלל נכתב עברית³⁰, מפני שהיו משתמשים בשתי הלשונות גם יחד. כיוצא בו בדבר מגילות תענית, שנכתבה בארמית. רוב החוקרים סוברים, שהמגילה נכתבה ארמית, כדי שיבינוה המון העם, אשר הלשון הארמית הייתה לשונם הרגילה והמוכנת להם³¹. לפי בן-יהודה הטעם הוא בהכלל, שדברים שבבעל פה אי אתה רשאי לאומרן בכתב, כשם שהיה קיים הכלל, שדברים שבכתב אי אתה רשאי לאומרן בעל פה. מפני זה כתבו מגילת תענית לכל הפחות בארמית ולא בעברית³². אבל גם כאן הטעם הוא פשוט, בשביל שלא הבדילו כמעט בין שתי הלשונות, ולשתיהן הייתה זכות אורה בישראל.

נראה לי שבעלי "השיטה העברית" מתארים את מעמדה של הלשון הארמית בתקופה המדוברת שלא כדין ומכניסים כוונות זרות במאמרי חז"ל בענין הלשון הארמית. הם רואים בר' יהודה הנשיא בשביל שכתב את המשנה בעברית ובגלל המאמר "בא"י לשון סורסי למה", מקנא קנאת הלשון העברית ולוחם בארמית. אבל שרבי לא היה קנאי לעברית ושלמעשה לא הייתה עינו צרה בארמית, יוצא מן הדיבורים הרבים שלו שנמסרו בארמית. הוא דיבר ארמית עם אנשים, שבלי ספק היה יכול לדבר עמהם עברית. הוא אמר לר' אפס: כתוב חד אנרא מן שמי למרן מלכא אנטונינוס³³. לר' חייא אמר: זיל לעין טב וקדשיה לירחא ושלח לי סימנא דוד מלך ישראל חי וקים³⁴. רבי מפקד לאבדן אמוריה: אכריו קומי ציבורא מאן דמצלי ליצלי דרמשא עד יומא קאים³⁵. גם בר' מאיר רואים כמו שהזכרתי למעלה, לוחם בארמית בגלל אמרו: כל מי שקבוע בא"י ומדבר לשון הקודש וכו'. אבל גם ר' מאיר דיבר הרבה ארמית³⁶. ולפי דעתי לא התכוון ר' מאיר במאמרו להבליט את זכותה הגדולה של העברית על חשבון הארמית, אלא על חשבון לשון אחרת, על חשבון הלשון היוונית. השפה הארמית לא הייתה יכולה לגרום נזק נפשי, להעביר את האדם על דעת קונו, אלא השפה היוונית, ששימשה כניסה ל"חכמת יוונית". ר' מאיר היה תלמידו של אלישע בן אבויה, של "אחר", שיצא לתרבות רעה, שהתלמוד מספר

24. בבא מציעא נט ע"ב. 25. משנה יומא א, ב.

26. שם א, ה. 27. משנה מידות א, ב.

28. משנה תמיד ג, א. 29. תוספתא כתובות יב, א.

30. משנה שביעית י, ג-ד. 31. ע"י במבוא הגדול, עמ' 228.

32. השווה "המבוא הגדול", עמ' 230-231.

33. בראשית רבה עה, ה. 34. ראש השנה כה, א.

35. מי שמתפלל תפלת ערבית של מוצאי שבת יכול להתפלל בעוד יום; ירוש' ברכות ד, א.

36. למשל פסחים קיב ע"ב. שבת קנב ע"א. כתובות עב ע"א ועוד (במבוא הגדול שלו מביא בן-יהודה

עליו שלא פסק זמר יווני מפיו ושהרבה ספרי מינין נושרין מחיקו³⁷. ואותו הדבר הוא, לפי דעתי, גם בענין מאמרו של בר קפרא: בשביל ד' דברים נגאלו ישראל ממצרים שלא שנו את שמם ואת לשונם ולא אמרו לשון הרע ולא היה ביניהן אחד פרוץ בעריות³⁸ לפי בן-יהודה הכוונה גם כאן ללשון הארמית. לפי דעתי גם זו טעות, ויגיד עליו רעו: לא היו קורין ליהודה רפוס ולא לראובן לוליאני ולא ליוסף ליסטיס ולא לבנימין אלכסנדר. ובכן יש כאן התנגדות לשמות יוניים, ומזה יש להקיש גם על הלשון, שגם בלשון התכונן בר קפרא ללשון יוונית, ולא ללשון הארמית. רק מאמר אחד בספרות התלמודית מדבר בגוה של הארמית: ר' יוחנן אמר כל השואל צרכיו בלשון ארמי אין מלאכי השרת נוקקין לו שאין מלאכי השרת מכירין בלשון ארמי³⁹. לעומת זאת מדברים מאמרים אחרים בשבחה של הארמית: אדם הראשון בלשון ארמי סיפר⁴⁰, ובעל המאמר הזה הוא רב יהודה בשם רב, בשם האמורא שקרוב לוודאי שהוא מחברן של התפילות היותר געלות שלנו (מלכיות, זכרונות, שופרות). ורבי שמואל בר נחמן אומר: אל יהי לשון סורסי⁴¹ קל בעיניך שבתורה בנביאים ובכתובים מצינו שהקב"ה חולק לו כבוד, בתורה ויקרא לו לבן יגר שהדותא וכו'^{42 43}.

אבל כשם שאין להסיק ממגילת תענית, שאבותינו בתקופה הנדונה דיברו ארמית, כך אין להסיק מן המשנה, הכתובה עברית, שהעברית הייתה אז השפה המדוברת בעם. מן הלשון שאיזה ספר נכתב בה, אין לדון, לדעתי, על לשון הדיבור בעם באותה תקופה. שאם לא כן, יהיה החוקר לעתיד לבוא רשאי להחליט, שיהודי רוסיה במאה התשע עשרה דיברו עברית, היות שכמעט כל הסופרים היהודיים ברוסיה במאה זו, החל בר' יצחק דוב לווינוב ואדום הכהן לבנון וכלה באחד העם וביאליק, כתבו עברית. ספרים, הנכתבים במחשבה תחילה בלשון מסוימת, אין בהם משום עדות לגבי השפה המדוברת אז בעם, אלא רק דברים שנאמרו לפי תומם. ומטעם זה אין ללמוד גם ממגילות ים המלח כלום על שפת הדיבור, שהייתה נהוגה אז, מפני שגם שם נאמרו הדברים במחשבה תחילה, ולא לפי תומם. אין ספק שבזמן חיבור המגילות הנצונות – בזמן הלל ושמאי בערך, לפי הסכמת החוקרים – הייתה קיימת בענייני הלכה ודיני ממונות כבר אותה הטרמינולוגיה הידועה לנו כל כך יפה מן המשנה והתלמוד. אבל במגילות אין זכר לטרמינולוגיה זו. בספר ברית דמשק אנו קוראים: אל יעש איש ביום הששי מלאכה⁴⁴. הלשון הרגילה אז הייתה בוודאי: לא יעשה אדם שום מלאכה בערב שבת. במקום 'וביום השבת אל ידבר איש דבר נבל וריק'⁴⁵, אמרו אז: אסור לדבר דברים בטלים, או דברי בטלה בשבת. כמו כן לא הייתה הלשון 'אל ישה ברעהו כל'⁴⁶ הלשון הנהוגה אז, אלא: לא יתבע מן חברו, או: לא יטעון את חברו

37. חגיגה טו ע"ב. 38. ויקרא רבה לב, ה.

39. שבת יב ע"ב. 40. סנהדרין לח ע"ב.

41. זוהי הגרסה הנכונה ולא 'לשון פרסי', כמו שיוצא מן ההמשך ומגרסת תוספות בבא קמא פב ע"א, ד"ה לשון סורסי.

42. בראשית רבה, סוף ויאצא.

43. דרך אגב: לאור היתוס הזה של עמנו לארמית בעבר נראית כמרחיקת לכת דרישתו של יוסף קלחנר,

שאנו בוודאי מקשיבים קשב רב לדבריו, לבער משימושנו כל מלה ארמית.

44. ברית דמשק י, יד-טו.

45. שם י, יז-יח. 46. שם י יח.

כלום. במקום אל ילך איש אחר הבהמה לרעותה חוץ מעירו כי אם אלפים באמה⁴⁷ אמרו בימי הלל: לא ינהג אדם את הבהמה לרעותה מחוץ לעיר אלא בתוך התחום, או: בתוך תחום שבת. נראה שכשם שאנשי הכת הבדילו את עצמם משאר העם במעשיהם ובאורח חייהם וחיו חיי פרישות וטהרה, ככה הבדילו את עצמם משאר העם גם בלשונם והשתדלו לדבר על טהרת הקודש, בלשון כתבי הקודש.

אמרתי שאין לדון על שפת אבותינו בעבר מן הספרות בתקופה מסוימת, אלא מן הדברים שנאמרו אז לפי תומם. דברים כאלה הם למשל דברי תנאים של המתורגמן יהודה בר נחמני⁴⁸, כשמת בנו של ריש לקיש: וירא ה' וינאץ מכעס בניו ובנותיו, דור שאבות מנאצים להקב"ה כועס על בניהם ועל בנותיהם ומתים כשהם קטנים. או הדברים שאמר שם אותו המתורגמן כנגד האבלים: אחינו המיועזים המדור כאים באבל הזה תנו לבבכם לחקור את זאת, זאת היא עומדת לעד נתיב הוא מששת ימי בראשית, רבים שתו רבים ישנו, כמשתה הראשונים כך משתה אחרונים, אחינו בעל נחמות ינחם אתכם, ברוך מנחם אבליים. הדברים האלה נאמרו בציבור, קבל עם, לא נאמרו רק לחכמים; מכאן שבימי ריש לקיש, חברו של ר' יוחנן, דיבר העם עוד עברית. כמו כן יש ללמוד ממה שמסופר⁴⁹ על הדברים ששרי באי בימי רב דימי(בן דור אחד אחרי ר' יוחנן) לפני הכלה: לא כחל ולא שרק ולא פירכוס ויעלת חן. הרי שלא נכונה הדעה, שתומך בה גם בן-יהודה, שכבר בימי ר' יוחנן חדלה השפה העברית באי להיות שפת העם והייתה רק ללשון החכמים⁵⁰, מפני שר' יוחנן אמר⁵¹ - לשון תורה לעצמה ולשון חכמים לעצמה, אלא העברית הייתה חיה בפי העם, בימי ר' יוחנן וגם אחרי ר' יוחנן. אבל גם בתנו מקום לדעה הזאת, נשים נא לב לטיבה של - לשון החכמים. מי הם החכמים שדיברו עברית בימי ר' יוחנן ובדורות שלאחריו? הלא אי אפשר, שהכוונה כאן רק לקומץ אנשים קטן, רק לגדולי החכמים, לר' יוחנן וריש לקיש, לר' אמי ור' אסי וכיוצא בהם בדורות שלאחריהם. הלא החכמים האלה לא פעלו בחלל ריק, אלא היו להם תלמידים, וגם היו סתם לומדי תורה, שקיבלו מהם ושנשאו ונתנו עמהם, כמוכן, בלשון חכמים, ז"א בעברית. וככה הקיפה השפה העברית את כל באי בית המדרש, את כל לומדי תורה שבדורות האלה, ולפי המקורות היו אלה אחוז גדול של העם. בירושלמי ברכות פרק ד' בסוף גשאלת שאלה: כמה ספסלין היו שם (בבית המדרש ביבנה). אחד אומר שמונים ספסלים היו שם של תלמידי חכמים חוץ מן העומדין לאחורי הגדר, השני אומר שלש מאות היו שם חוץ מן העומדין לאחורי הגדר. - רב הונא הוה דריש בתליסר אמוראי⁵², כי הוה קיימי רבנן ממתיבתא דרב הונא ונפצי גלימיהו⁵³, הוה סליק אבקא וכסי ליה ליומא ואמרי במערבא קמו ליה ממתיבתא דרב הונא בבלאה⁵⁴. המאמר האחרון הוא בודאי נזמא, אבל יסודה במספר העצום של חכמים ולומדי תורה, שחלקם המספרי בעם היה רב. ובכן אפילו כשנסכים לדעה, שהעברית הייתה בימי ר' יוחנן שפת דיבורו של חלק העם בלבד, רק שפתם של באי בית המדרש ולומדי תורה, רשאים אנו לחשוב לשפה חיה באותה התקופה, שהרי מספר הדוברים בה היה עוד די גדול.

47. שם יא, 5-6. 48. כתובות ח ע"ב. 49. כתובות יז ע"א.

50. השווה המבוא והגדול, עמ' 201. 51. ע"ז נח ע"ב, חולין קלו ע"ב.

52. ב"ג אמוראים, וכל אחד הסביר את הדרשה לחלק אחר של הנאספים; כתובות קז ע"א.

53. והיו מנעירין את בניהם מן האבק.

54. כתובות קז ע"א.

ומקומה זה של השפה העברית אינו מתערער גם ע"י העובדה, ששלטונה לא היה שלטון מוחלט אלא שלטון שותפי עם הארמית.

ומה שמחייבים השכל והסברה, מתקיים ע"י הרשום בכתב. הדין נותן כי, היות ששתי הלשונות שימשו במשך תקופה ארוכה זו בצד זו, הן נתמזגו לבסוף והיו כמעט ללשון אחת. ולשון זו משתקפת באמת במקורות התלמוד והמדרש, בדברים, שאין לנו סיבה שלא לראותם כאספקלריא נאמנה של הדיבור כפי שיצא מפי דובריו: דיבור עברי בלול בארמית, או דיבור ארמי בלול בעברית, חלק אחד של המשפט או של המאמר בעברית, והחלק השני בארמית, או להפך. ויש שהערבוב הזה חוזר כמה פעמים באותו המשפט או באותו המאמר. למשל: אול (רבן גמליאל) גבי ר' יהושע אשכחיה יתיב עבד מחטין, א"ל אילין את חיי, א"ל ועד כדון את בעי מידע, אי לו לדור שאתה פרנסו. אמר לו נענית לך⁵⁵. הסיפור הזה פותח: מיד הלך לו ר' גמליאל אצל כל אחד ואחד לפייסו בביתו; ומסיים: ושלחון גבי ר' אלעזר בן עזריא חד קצר (מתחיל בעברית וגומר בארמית). – ר' אליעזר הגדול אומר מיום שחרב בית המקדש שרו חכימא למהוי כספריא וספריא כחזניא וחזניא כעמא דארעא ועמא דארעא אזלא ונדלדלא ואין מבקש, על מי יש להשען על אבינו שבשמים⁵⁶). (ובכן תחילתו ארמית וסופו עברית). ואף ר' ישמעאל בר' יוסי מטא כי האי מעשה⁵⁷ לידיה, פגע ביה אליהו, אמר ליה עד מתי אתה מוסר עמו של אלהינו להריגה, אמר ליה מאי אעביר, הרמנא דמלכא הוא, אמר ליה אביך ערק לאסיא את ערוק ללודקיא⁵⁸ באורתא אמר להן (ר' אלעזר בר'ש לייסורים) אחיי ורעיי בואו, בצפרא אמר להן זילו מפני ביטול תורה, ואשתו אמרה לו: את קא מייתית להו עילויך כלית ממך של בית אבא⁵⁹. ובכן חצי הדברים בעברית וחציים בארמית. אמר רבה בר בר חנה כי הוה אזלינן בתריה דר' אלעזר לשיל בתפיחה⁶⁰ זמנין אמר המקום יפקדך לשלום וזמנין אמר רחמנא ידכרינך לשלום⁶¹. ר' ברכיה פתח גם במעליו יתנכר נער⁶², אמר ר' ברכיה עד דהיא פגה אפיקת כוביא, הוא מה שהנביא עתיד להנבאות עליה בסוף, ראיתי את הארץ והנה תהו ובהו⁶³. אמר ר' אבהו מלמד שהיה בורא עולמות ומחריבן עד שברא אלו אמר דין הניין לי, יתהון לא הניין לי⁶⁴. מובן שאין זו לשונו של הקב"ה אלא לשונו של בעל המדרש, המדבר כנהוג עברית וארמית בערבוביא. – ויפל ה' אלהים תרדמה⁶⁵, רבי יהושע דסכנין בשם רבי לוי אמר תחלת מפלה שינה, דמך ליה ולא לעי באורייתא ולא עביד עבדתא⁶⁶. דוגמאות כאלה אנו מוצאים כמעט על כל דף ודף של התלמוד והמדרשים.

ובכן טעות היא לחשוב שהעברית חדלה להיות שפה מדוברת בפי העם כבר בזמן גלות בבל, אלא הייתה חיה עוד בתקופה מאוחרת מאוד, בתקופת האמוראים, אם כי שלטונה בחיי העם לא היה שלטון בלי מצרים, אלא שיתפה בו גם את הלשון הארמית.

55. ירוש' ברכות ד, דף ז ע"ד. 56. משנה סוטה ט, טו.

57. שמינתה אותו המלכות לתפוס גנבים.

58. בבא מציעא פד ע"א.

59. ב"מ פד ע"ב. 60. לבקר חולים.

61. שבת יב ע"ב. 62. משלי כ, יא.

63. ירמיה ד, כג, ב"ר ב, א. 64. ב"ר ט, ב.

65. בראשית ב, כא. 66. בראשית רבה יז, ה.

הוראה נוספת ל"תלה"

בתלמוד מצינו בכמה מקומות את המלה "תלה", שבהם קשה לפרשה לפי ההוראה המקובלת - שים דבר-מה על יתד או על עץ, או -המת בן-אדם בתלייה-, ואין לפרש את המלה "תלה" - "היה בספק". המקומות בתלמוד הם: בבבא בתרא מז ע"ב נאמר: "אמר רב הונא תליוהו¹ חובין וביניה זביגי". המפרשים היו חוככים לפרש את המלה "תליוהו" כפשוטו ממש: רבינו גרשון מפרש ואומר: "אי אמרו ואיימו לאיש תלוהו בעץ אי לא מזבין לו שדהו וחבין מחמת יראה". לפי דבריו הכוונה, לא שתלוהו ממש, אלא איימו עליו בלבד. רש"י מפרש אגמם מקודם: "מי שתלו אותו" - אבל אח"כ, כנראה שהרגיש בקושי שבפירושו, שהרי אפשר שמת האדם ע"י התלייה; ולכן מוסיף: "או עשו לו יסורין עד שמכר". מקור תלמודי זה מנוסח אצל הרמב"ם כך: "מי שאנסוהו עד שמכר ולקח דמי המקח" (מכירה י, א); ורק אח"כ הוא מביא לשון הגמרא: "אפילו תלוהו עד שמכר - ממכרו ממכר".

אולם אם אפשר עוד בדיעבד, לקבל את הפירוש הרווח ל"תלה" או "תלו" בגמרא שלפנינו - באשר כאן מתארים מצב דברים של אותה תקופה: גבר אלים ותקיף עשה מה שעשה, ועליו לדעת איך לפסוק הלכה - הרי קשה יהיה מאוד להחזיק באותו פירוש למה שנאמר בניטין (לו, ע"ב) דרך עצה טובה: "המחזיר חוב לחברו בשביעית צריך שיאמר לו משמט אני. ואם אמר לו: אף על פי כן, יקבל הימנו, שנאמר: וזה דבר השמטה". ורבה מוסיף ואומר: "ותלי ליה (המלווה ללווה) עד דאמר הכי". עד כמה קשה פה לפרש "ותלי ליה" כפי המקובל - אנו יכולים לראות מלשון הרמב"ם. בהלכות שמיטה ויובל ט, כח - כט, הוא מוסר את המקור שבגמרא כך: "צריך המלווה לומר למחזיר: משמט אני וכבר נפטרת ממני. אמר לו: אף על פי כן, רצוני שתקבל - יקבל ממנו... ולא אמר לו כן, מסבב עמו בדברים עד שיאמר לו".

עתה לשם ביאור הסתומה, נביא כמה מקומות בתלמוד, שבהם, כמדומה לי, אי אפשר לפרש "תלה" בהוראה המקובלת: "עשרה דברים מביאים את האדם לידי תחנוניות ואלו הן... ויש אומרים אף התולה עצמו" (שבת פא ע"א). כאן מפרש רש"י שאינו יושב, אלא כאילו תלוי באוויר; אולם, כמו שנראה להלן, מוכרע ממקומות מקבילים ש"תלה" בעניין בית-הכיסא פירושה "דחק". בשבת פב ע"א נאמר: מאן דעייל לבית הכסא לא ליתב בה דיא"; מפרש רש"י: "במהרה ובחזק, לפי שנפתח הנקב בחזקה, וניתקן שיני הכרכשתא ויוצאת"; ובהמשך שם: "ולא ליטרח² טפ"י". את המלה "ליטרח" - ליטחר-, מפרש רש"י: פדיימברא בלעז. ועל זה מעיר בעל ערוך השלם (ערך טחר): רש"י בדפוס שונצ' לועז פריימברא והוא ליצ ואיט' drücken, premere ונבנה מן השם טחרים לפי הקריי. מקביל עברי ללשון הארמית שבשבת, מצינו בברכות: "אף התולה עצמו בבית הכסא יותר מדי" (נה ע"א),

1. רש"י מביא גם גרסא "תלוהו" - בלי יו"ד.

2. גרסת הערוך: ליטחר, ופירושו: "לא יעצום עצמו מאד לצאת".

במקום 'ליטחור טפי'. ברי אפוא ש'תלה' פירושה דחק, וזה מוכרע אף מן העניין, שהרי המדובר במחלת תחתונות, ואין ספק שהדחיקה יתר על המידה אף היא מן הדברים המביאים לידי אותה מחלה.

מעטה עלינו לפרש, בלא היסוס, את המלה 'תלה' בהוראת דחק, לחץ ואנס גם במקומות בתלמוד, ששם מדובר על משא ומתן. לפי פירוש זה יובנו יותר כל דברי הגמרא בבבב שם. 'אמר רב הונא תליוהו חובין וביניה זביני. מאי טעמא כל דמזבין איניש, אי לאו דאניס לא הוה מזבין'. לפי המסקנא, 'תלה' נרדף אפוא ל-'אנס' שבאותו עניין. המלה תלה פירושה גם: דחק, אנס, לחץ והכריח בכוח; וכן בעניין שמיטה שנוכר למעלה.

העירני העורך ח"ל:

המשמעות אנס ודחק תולדות הן של המשמעות אחיזה, שיש בשורש תלה הן בעברית והן בארמית.

בעברית אנו מוצאים אותה בכגון 'אשרי אדם שיש לו יתד להיתלות בה' (יר' תענית פ"ד ה"א), או בדברי ינאי (מהדורת זולאי, עמ' שמ) 'התלויים כך לא ייבושו', כל הדבקים כך.

בסורית באה משמעות זו ד"מ במשושה בר' לט, יב 'ואת תלית בלבוא', והוא תרגום של 'ותתפשהו בבגדו', וכן במקומות אחרים, ועיין באוצר הלשון הסורית לפ' סמית', עמ' 443, בעיקר לפי המשמעות traxit ('משך').

אף נראה לי לפרש כך במנדאית בכמה מקומות שב-דרשא די'איהא (מדרש יחנן). שם, מהדורת לידוברסקי עמ' 67, ש' 6-9 (וכן עמ' 69, ש' 9-11) מצאנו: 'שאמש אראב ושראנא דנא נרא תלא ת לאת בית עמא וגוטרא גטאר בית מקדשיא גהו גא במארכאבאתא דארקא נאדאת מן דוכתה', שתרגמו: 'השמש ערב והאור זרח והאש אחזה בית העם ועשן (גוטרא = קוטרא) עשן (ב) בבית המקדש, ועזוע זע במרכבה עד שהארץ נדה ממקומה'. המהדיר, שם עמ' 75, תרגם תלא ת לאת במשמעות הרגילה בלשוננו ובארמית, Feuer hing, אבל מכאן קשה להבין, כיצד נשתלשלה במנדאית המשמעות של דלקה ובערה ב'תלא', משמעות היוצאת בבירור ממקומות אחרים שבאותו המדרש, למשל שם, עמ' 141, ש' 13 'ונורא את ליא בעורא שלאם... וגאטלינון לתרמידא בעורא שלאם', שתרגמו: 'ואש האחיו בירושלים... והרג את הכהנים בירושלים' (וע' עוד שם בתרגומו, עמ' 137, הערה 7). והזכירני ידידי ד"ר מלמד 'אתלא שרגא' בשבת כו ע"א, שפירושו 'הבעירה את הנר' ברור.

המקומות הנ"ל בסורית ובמנדאית יש בהם כדי לחזק את ההנחה, ש'תלה' במקורותינו הארמיים והעבריים משמש גם במשמעות תקיפה ואונס (> אחז). ואמנם כבר פירש כך לוי במילונו, ערך תלא, את המובא מבבב, וכן הדין עם יאסטרוב (מילונו, ערך תלי, עמ' 1671), המפרש את הביטוי 'תלי אותן בייסורין' (באיכ"ר ג' לפסוק סח): אנסם בייסורים; וטעה מתנות כהונה, שפירש 'תלה' שם בלשון עייפות וליאות.

פסיקתא דרב כהנא בניקוד ארץ-ישראלי

א. פתיחה. הקטעים המתפרסמים להלן ידועים כבר משנת 1900, משעה שפירסם טיילור את הפלימפססטים באוסף הגניזה של קאהיר על שם טיילור שכתר¹, ובו שני לוחות² והם שרידים של הספר פסיקתא דרב כהנא בניקוד ארץ-ישראלי, ולא נמצא עד היום חוקר שיפרסם עמודים אלה. תצלומים מהם היו באוסף הפרטי של אלוני עשר שנים ולא נתפנה לפרסמם, עד שבא פרופ' דיאס מאצ'ו לבקר בארץ בימי הקונגרס השני למדעי היהדות בקיץ 1957 ובדקו את כל התצלומים והחליטו לפרסם יחד³ את הקטעים בניקוד הארץ-ישראלי שלא נתפרסמו עדיין. כאן נמסר לפרסום הקטע מפסיקתא דרב כהנא.

ב. תיאור הקטע. חמישה דפים של פלימפססט והכתב התחתון הוא יווני, הכתב העליון עברי. שלושת הצדדים של הדפים לקו בחסר, ואין השוליים נראים בהם אלא בצד האחד החיצוני לפנים. קלף, הגדל הוא 18 ס"מ בערך \times 15 ס"מ בערך, כפי שאפשר לשער על יסוד החסר בשורות ובעמודים מהנוסח. השוליים היו צרים ברוחב של ס"מ אחד מימין ומשמאל, ואילו למעלה ולמטה מסתבר כי היו רחבים יותר, אבל אין לשער את מידתם המדויקת. נוסף לליקויים של הקרעים קשים מאוד דפים אלה לקריאה בגלל הדיו, שאכלה את החומר ובגלל הכתב שנתמרס במקומות רבים. ונוסף לכל אלה יש עוד שתי סיבות לקשי הפענוח: א) היות הדפים פלימפססט, כפי שנוכח למעלה ונמצאים בכל עמוד שני כתבים טבועים בו, יווני ועברי; ב) נטבע כתב שלישי, אותיות עבריות הפוכות של העמודים שממולם, כשהיו הדפים מונחים זה על גבי זה, ונמצאים שלושה כתבים טבועים בכל עמוד זה על גבי זה.

המודפס בספר הפלימפססטים הוא:

לוח IX: א, ב, ג, ד, א; ה, א.

לוח X: א, ב, א; ג, א; ד, ב; ה, ב.

ג. התוכן. הכתוב בכתב התחתון הוא מהברית החדשה, ספרי מתי ויוחנן. האותיות הן אונציאלים גדולים מהמאה הרביעית. פענוח קטעים יווניים אלה ועיבודם המדעי נעשו על ידי טיילור, ואינם מענייניו במאמר זה. תוכן הכתב העברי הוא פסיקתא דרב כהנא והוא מקביל למהדורת באבער⁴

1. C. Taylor, Hebrew-Greek Cairo Genizah Palimpsests from the Taylor-Schechter Collection, Cambridge 1900. ועי' קאהלי, MdW, כרך א, עמ' 30 (= להלן: ק').
קטע הגניזה הנדון כאן מסומן כעת: T-S. 16/93.

2. לוח IX ולוח X.

3. קטעים אחרים של מקרא בניקוד זה פרסמו יחד בספרדית בכתבי-עת ספרדיים:

1) Dos manuscritos "palestinoses" más de la Geniza del Cairo, Estudios Bíblicos, vol. XVII (1958), pp. 83-100; 2) Otros dos manuscritos "palestinoses" de Salmos, Sefarad, vol. XVIII (1958), pp. 254-271. קטעי פיוט אחדים יתפרסמו בקרוב בכתב-עת בארץ.

4. ליק תרכ"ח (1868), והוא נזכר להלן רק בשם מהדורו: באבער.

דפים סד ע"ב-עב ע"ב; עט ע"ב-פ ע"א בדילוגים שונים בגלל ליקויים של הדפים האלה.

קטע זה הוא חשוב מאד, כי מעטים מאוד הקטעים של ספרות המדרש שנתגלו בניקוד ארץ-ישראלי, וזהו הקטע הראשון מסוג זה היוצא לאור. הדעות על זמן חיבורו של הפסיקתא דרב כהנא מחולקות הן: יש מקדימים לתקופת סיום התלמוד הירושלמי, ויש מאחרים לכל הפחות למאה השמינית. אין בקטע זה כדי להכריע במחלוקת זו, שכן לפי צורת האותיות יש מקום לשער, כי זמן כתיבתו הוא מהמאה השמינית או התשיעית. בין כה"י הידועים לנו הכתב קרוב לזה של הספרא ואטיקן מס' 66⁵, אולם ביחס לזמן כתיבתו הדעות חלוקות ויש מקדימים למאה השמינית והתשיעית⁶, ואילו מר משה לוצקי⁷ מאחרו למאה העשירית – האחת-עשרה. כ"י אחר קרוב לצורת הכתב שלפנינו הוא ספר "המעשים לבני א"י"⁸, אולם לא נדונה בעית הזמן בכ"י זה. אולי יש גם לציין, כי קרוב לכה"י שלפנינו כה"י של המוזיאון הבריטי, מס' 4445, ומרגליות משער⁹, כי הוא מהמאה התשיעית. מכל המשווה לעיל לכה"י שלפנינו ועל סמך הניקוד הארץ-ישראלי הטהור בלי ערבוב השיטה הטברנית יש מקום להשערה, כי כה"י הוא מהמאות השמינית-התשיעית.

יצוינו כאן תכונות אחדות של נוסח כה"י שלפנינו בהשוואה לנוסח הנדפס ע"י באבער:

א) לשון קצרה ומצומצמת בניגוד ללשון המהדורה הנדפסת שהיא מורחבת וארוכה. ב) לשון ברורה ונוסח בהיר יותר מאשר בנדפס, כגון בקטע דף א ע"ב שבנוסחנו יש שתי פסקאות לסיחון ולסיסרא, ואילו בנדפס הם נתמזו לפסקה אחת שראשה סיחון וסופה סיסרא. מדרשים אחרים, שבהם נמצאת תקבולת למקום זה, מאשרים את נוסח כה"י שלפנינו.

ג) נוסח הלשון הוא הנוסח הארץ-ישראלי ומה שמכנים גם הכתיב הארץ-ישראלי¹⁰. חילוף הכתיב "ה ככה"י כנגד "א בנוסח המודפס, לא ראינו צורך להעמיד עליו במדור שינויי הנוסח.

במהדורת באבער

אדם¹¹

הונא¹²

בקטע

א, ב ש' 2: אדן

א, ב ש' 6: חונייה

5. ההדיר פרופ' אליעזר אריה פיקלשטיין, הוצאת בית-המדרש לרבנים, ניו-יורק תשי"ז.

6. שם, מבוא, עמ' א. 7. שם, שם, עמ' ע-עז.

8. תרביץ, שנה ב (תרצ"א), עמ' 308–327.

9. קטלוג המוזיאון הבריטי, כרך א, עמ' 36. ועי' קאהלי, גניזת קאהיר (אנגלית), לונדון 1947, עמ' 67–68,

שלפיו יש לאחר כ"י זה למאות עשירית, אחת-עשרה; ל' גולדשמידט, The Earliest Editions of the

Hebrew Bible, ניו-יורק 1950, עמ' 55.

10. עי' דאלמן. דקדוק הארמית היהודית הארץ-ישראלית, לייפציג 1905, סעיף 15 (= דאלמן); י"ב אפשטיין,

מבוא לנוסח המשנה, חלק ב, ירושלים תש"ח, עמ' 1207–1269 (= אפשטיין); י' קוטשר, מחקרים בארמית

הגלילית, תרביץ, כרכים כא–כג (תשי"ב–תשי"ד) (= מחקרים); הנ"ל, The Language of the Genesis Apocryphon, Scripta Hierosolymitana, IV, Jerusalem 1957, pp. 1–35.

11. אפשטיין, שם, עמ' 1230, שם גם ספרות; ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 1, 11, 321; קוטשר, מחקרים,

עמ' 14, 38; סקריפטא, עמ' 23.

12. עי' דאלמן, עמ' 98 למטה; קוטשר, מחקרים, עמ' 45.

אין ¹³	א, ב ש' 7: אן
דאמר ¹⁴	א, א ש' 12: דמר
וכיסחת ¹⁵	ג, ב ש' 4: וכיסחתה
בכמה ¹⁶	ה, א ש' 4: בכמן
לבושא ¹⁷	ה, א ש' 8: לבושה
למיכל ¹⁸	ה, ב ש' 5: למיכול

לסדר הפסקאות של הפסיקתא יש לציין, כי סדרן בקטע שלפנינו אינו לא של צונץ¹⁹ ולא של באבער, כי כאן באה סמוכה פסקה י לפסקה ח ולא ידוע לנו אם פסקה ט הייתה באותו כ"י, ואם הייתה, היכן היה מקומה. לפי פרופ' חנוך אלבק²⁰ לא היה כלל וכלל מקום קבוע לסדרות, ותמצא סברתו סמך בקטעו²¹.

ד. הניקוד בקטע הוא ארץ-ישראלי, ואלה הם סימניו:

1. \dot{x} קמץ = \dot{x} , \ddot{x} , \acute{x} , \grave{x} ; כגון: הפורענות (א, ב ש' 4); בא (שם ש' 8); עצמה (שם ש' 5).
2. \bar{x} פתח- \bar{x} , כגון: ומשמטין (א, א ש' 8); גם חטף פתח, כגון: ערימה (ג, ב ש' 5).
3. \dot{x} צרי = \dot{x} , \ddot{x} , \acute{x} , כגון: לֵה (ה, א ש' 8); לוקח (ג, א ש' 14); עיניכם (שם ש' 2).
4. \dot{x} סגול = \dot{x} , \ddot{x} , \acute{x} , \grave{x} , כגון: בתיהן (א, א ש' 7); קשה (ב, א ש' 14); ותהי (שם ש' 15).
5. \dot{x} חיריק = \dot{x} , \ddot{x} , \acute{x} , כגון: והילכו (א, ב ש' 11); עמם (ב, ב ש' 11); מזריח (ג, א ש' 10).
6. \dot{x} חולם = \dot{x} , \ddot{x} , כגון: עֹנֶה (ד, א ש' 4); אהרן (שם ש' 5).
7. \bar{x} קבוץ ושורק = \bar{x} , \acute{x} , כגון: מְשׁוּבֵר (א, ב ש' 13); תֹּם (ה, ב ש' 8).
8. \dot{x} דגש: כמיכפר (א, ב ש' 11); חיצים (ב, א ש' 7); ספרא (ה, א ש' 12).

* 13. אפשטיין, עמ' 1237; קוטשר, מחקרים, עמ' 38; סקריפטא, עמ' 4, 19; כ"י גיאופיטי מס' 1 התרגום הירושלמי לתורה כמעט תמיד: אן.

14. אפשטיין, עמ' 1250–1251; דאלמן, עמ' 298. [שורה זו צריכה לבוא בראש.]

15. עי' קוטשר, סקריפטא, עמ' 11.

16. עי' ליברמן, תוספתא כפשוטה, עמ' 2 הערה 9; קוטשר, סקריפטא, עמ' 8.

17. עי' קוטשר, סקריפטא, עמ' 26; מחקרים, עמ' 54.

18. קוטשר, מחקרים, עמ' 20; סקריפטא, עמ' 9.

19. הדרשות, ירושלים תשי"ד, עמ' 86.

20. שם, עמ' 105–106.

21. יש קטעי גניזה אחרים מספר זה, כגון: לנינגרד, אנטונין 1020 (= באבער דפים עט ע"ב–פא ע"ב; קצ ע"א–קצא ע"ב), ועי' קטלוג כץ, מס' 25; אוקספורד Ms. Heb. c. 18 (מס' 2634/7), דפים 13–16 (באבער צט ע"א ובטופו של הקטע 15 ע"ב – סוף הוא באבער קפא ע"א). לפי תיאור קטע ב על ידי קאולי הרי סדר הפסקאות בכ"י זה לא היה כמו במהדורת באבער, ואחרי פסקה יא באה הפסקה כח.

צרי וסגול מתחלפים, כגון: אָצל (א, א ש' 11); עליהן (ב, א ש' 6).
 אותו סימן לצרי ולשווא נע: לָה (ה, א ש' 5); שְׁמואל (א, ב, ש' 16); ולסגול ולשווא
 נע: העוֹמָר [ד, ב ש' 8]; ותהי (ב, א ש' 15).

קמץ ופתח מתחלפים משוּבֵר (א, ב ש' 13); כֶּךְ (ב, א ש' 9); פעם אחת בא במקום
 חולם בטעות: העוֹלָם (א, ב ש' 10), וייתכן כי ניקד המנקד את המלה כארמית:
 עֹלָם. אולם ייתכן כי השתמש בקמץ במקום חולם²³.

השורק מתחלף בחולם: הרצוּעה (ג, א ש' 3).

$\bar{X}X$ = שתי האותיות במבטא a, כגון: חֵלֵב (ה, ב ש' 4). וכך גם בכי אדלר 2107
 (502), דף 1.

ה. סימני פיסוק כמעט שאינם מופיעים בכי זה והיחידים בו הם:

1. \bar{X} – תביר \bar{X} : ואפֿלָה (ב, ב ש' 14).
2. X – סוף פסוק, סילוק (ב, ב ש' 6) ועוד שם.
3. X^s סוף עניין; סוף פסקה (ג, ב ש' 7).

ו. סימני קיצור

1. X – (א, א ש' 6) ועוד רבות.
2. \bar{X} – (א, ב ש' 9) ועוד רבות.
3. \hat{X} : מֶצ (ב, ב ש' 2).

ז. סימנים אחרים

1. \dot{X} – למבטא העיצור: חיי (ג, ב ש' 6).
2. \hat{X} – סימן מעל לאותיות הגרוניות, כגון: שלפרֿעָה (ד, א ש' 3).
3. \ddot{X} על שם הויה: יי, הרי זה סימן אדוני או יהוה (ד, א ש' 2; 5).
4. למילוי סופי שורות משמשת אלף מקוצצת.
5. כסימן מחיקה משמשים קו ונקודות גם יחד, כגון: עֵד זה מדבֿר (א, ב ש' 15).

ח. קריאות מעניינות

כמה וכמה מהמלים ראויות לציון מיוחד כמעניינות בקריאתן בקטע שלפנינו:

1. א ב י וֹן – שאפשר לקרוא אבֿן, אבֿן, אבֿן (א, ב ש' 6).
2. דורמסִיֹות, במקום: דורמסִיאות (ב, א ש' 8).
3. כְּבָשִׁים, במקום: כובשִׁין (ב, א ש' 10), היינו על משקל פֶּעַל: כְּבָשִׁים.
4. כְּמִכְפֶּר, במקום: מכפֶּר (א, ב ש' 11).

23. עי' דיאס מאצו, Vetus Testamentum, IV (1957), עמ' 28; VIII (1958), עמ' 130.

5. סנט'רך, במקום: סנטורך (ג, ב ש' 14).
6. קינט'גריץ, במקום: קינטרין (ה, א ש' 5).
7. ק'רוס, במקום: קרינוס (א, ב ש' 10).
8. ויהי חשך ואפלה, במקום: ויהי חשך אפלה (שמות י, כב), חהו הנוסח השומרוני ות-א; בשאלות עתיקות, HUCA, XXI (1948), עמ' מה ש' 18 נמצא נוסח ספרינו.

ט. הקטע נדפס כאן לראשונה בפענוח, עד כמה שעלה בידינו לפענחו. ההשלמות הן על פי המהדורה של באבער, ולעתים קרובות לא על פי הנוסח המובא בפנים הנדפס אלא בנוסח אחר המובא בהערותיו שנראה לנו כקרוב יותר לנוסח הקטע שלפנינו.

השתדלנו באופן מיוחד לדקדק במסירת סימני הניקוד הארץ-ישראלי ובמקום של ספק ציינו סימן שאלה²⁴. קראנו את הקטע קריאה משותפת ובבירור מפורט, ונוסף לקריאה זו קרא כל אחד מאתנו כמה קריאות בשעת חיבור המאמר ואילו בקריאת ההגהות ובשעת הדפסתו לא השתתף פרופ' דיאס מאצ'ו בגלל ריחוק מקום ישיבתו. הקטע ניתן כאן שורה כנגד שורה בכה"י, כדי שיקל מן המעיין לבדוק את קריאתנו. נדמה לנו, כי יהא רצוי מאמר זה גם לחוקרי ספרות המדרש וגם לחוקרי הבלשנות העברית²⁵.

24. אין הסימנים השונים בקטע גמטרים בדפוס בצורתם המדויקת במקור מבחינת הממדים ולא מבחינת מקומם. המדפיס עשה ככל אשר לאל ידו, והחוקר ישלים את העיון הדק בעזרת הפקסימיליות של חלק מהקטע המצורפות למאמרו.

25. כאן נעים לי להביע את תודתי לפרופ' דיאס מאצ'ו לא רק על שעוררני לספל בקטעי הנגיזה בניקוד הארץ-ישראלי (עי' דבריו בדור"ח על הקונגרס השני למדעי היהדות בכתב-העת "ספרד", כרך XVII (1967), עמ' 459–460), אלא עוד יותר על מידת הכנסת האורחים הנאה שנהג בי ימי שהותי בארץ ספרד לרגל שליחותי לשם כינוס כה"י העבריים בשם המכון לכה"י העבריים של משרד החינוך והתרבות (נ"א).

דף א עמוד א (סד ע"ב – סה ע"א)

1.] לא לזכר ל' א
2.]לנקה ומה אני מקיים כי אין וגו' א"ר א' בא בר אחא ע' ע
3.]אפטרופוס של בית היה מת הכ' דת' שמרי הראש וגו' 0
4.]תני בשם ר' גתן ביום] שהיה בכור]ו שלאחד מהן מת היה צר
5.]איקונין שלו בתר] ביתו בו ביום] היתה נידוקת ונשחוטת
6.]וניזורת והיתה קשה] עליהן] כאילו באותו היום קברו א' א
7.]יודן לפי שהיו] המצריים קוברין בתוך בתיהן והיו ע' ע
8.]הכלבים נכנ] סין דרך הביבין ומשמטין את הבכורות [מבין]
9.]המתים אחרים ומ]תעתעים בהן והיתה ק'ש]ה עליהן כאילו ע' ע
10.]בו ביום ק' ברום מבכור פרעה מגיד שפרעה היה
11.]בכור ונכנסו כל הבכ' וורות אצל אבתיהן אמרין בגין ע' ע
12.]דאמר משה] ומת כל בכור בא מצ' וכל מה דמר על אילון
13.]עמה אתא ע]ליהן] הו]ן אלא אתון נפק אלין עיבראי מן.
14.]בינן ואי ל'א] איל]ן עמה מיייתין אמרו עשרה ב'נים]

1.]ל'א רק שריד של האלף ניכר בכה"י.
2. בר אחא שם: בר חמא, כמו בילקוט ופסיקתא רבתי. ע"י באבער.
3. הראש שם: הראשון, בניגוד לכתוב בדהי"א כו, י, ולא העיר באבער.
4. היה שם: ליתא.
5. בו ביום] שם: ואותו היום. נידוקת ונשחוטת שם: נדקת ונשחקת – והכוונה בנוסח כנראה לשורש שחט=סחט, כפי שאפשר לראות מהמשך "נזרת" מלשון ויזר (שופטים, לח) ולא כמו שפירש באבער, שם הערה נ. באבער הביא מפיוט מעריב ליל שני של פסח "ליל שמורים להדק נשחק איקונם", שלפיו הנוסח: "נשחקת" נכון יותר. וע"י אפשטיין-מלמד, מכילתא דרשב"י, עמ' 29 ש' 4.
6. באותו שם: אותו. קברו שם: קברום. א"ר שם: ור'.
7. קוברין שם נוסף: מתיהן.
8. הביבין שם: הכובין, ותיקן באבער: הכוכין. ומשמטין שם: ומשמיטין.
9. בהן שם: בהם.
10. קברום שם נוסף: הוי כיו... מת. מגיד שפרעה היה שם: מכאן שהיה פרעה.
11. הבכ' וורות שם: הבכורים. אבתיהן שם: אבותיהם. אמרין בגין שם: ואמרו להם כיון.
- 12-13. וכל מה דמר על אילון [עמה] שם: כל מה דאמר על הדין עמא.
13. אתון נפק אלין שם: איתין ונפיק הדין.
- 13-14. מן [בינן] שם: מבינן.
14. [איל]ן שם: הדין. עמה שם: עמא, ולפי הכתוב כאן גשלם כך גם בש' 13. אמרו שם: אמר להון.

15. [לחד מנן ימָא] זין(?) בחד מינהון ולא תק[ים]
16. [דאלין עיבראי אמ] רין כל סמא דמל[תה] זי[נזיל] לגבי פרעה
17. [דהוא בכור דילמ] א חייס על נפשי[ה] ויפק אלין[עב] ראי(?)
18. [מבנין הלכו להם לגבי פר]עה אמר[נ] ליה בגין דאמר
19. [משה ומת כל ב]כור [בה] וגו' אמר[נ] עלן ועל אילון עמא
20. [אתא עליהון אלא קום פוק אלין עיבר]אי מב[נין] ואי לא אילון

דף א עמוד ב (סה ע"ב – סו ע"א)

1. [שר]ה ב[ת] אשר כשירדה למצרים כדנוה בריחיים וכל בכור
2. בהמה אם אדן חטא [בהמה מה חטאה אלא המצריים היו]
3. משתחויים לטלאים ש[לא] יאמרו יראתנו
4. [ה]ביאה עלינו את הפורענות קשה(?) [יראתנו שעמדה]
5. על עצמה קשה יראתנו שלא של[טה] הפורענות בה לפיכך לקה
6. ר' חונייה ר' יהושע בן אביון ר' זכריה [בן לוי בשם]
7. ר' לוי אן בעל הרחמין נוגע בנפשות תחי[לה] וממי אתה
8. למ[נ] כ[ך] מאיוב ומלאך בא אל וגו' הבקר היו [חורשות]
9. והאתר ר' על ידי' א' חמא בר חנינה נע[שה] לו

15. ימ[א] זין(?) בחד מינהון ולא תק[ום] שם: ימות חד מנהון ואל תקום. המלה הראשונה נוסחת לא ברור ועל כן גם הכוונה לא ברורה.
17. על נפשי[ה] שם: עלן ועל נפשיה.

דף א' ע"ב

- ש' 1. [שר]ה ב[ת] אשר שם: שרה אמנו. עי' באבער. נוסחנו יהא תעריבת, וצ"ל: סרח בת אשר.
2. אדן שם: אדם.
3. ש[לא] שם: וכדי שלא.
- 6-7. ר' חונייה ר' יהושע בן אביון (!) ר' זכריה [בן לוי בשם] ר' לוי שם: ר' הונא ור' יהושע חתניה דר' לוי בשם ר' לוי. נוסחנו דומה לויקרא רבה. – ר' מחציתא ויו ומחציתא ריש. – אביון יש סימן חולם על היוד(?) – אות אחת יתירה, היוד או היוי, ונמצא השם בשלוש קריאות: אביון, אביון, אביון. אולם מסתבר כי סימן המחיקה הוא על היוד וקרא המתקן: אביון.
7. הרחמין שם: [הרחמים].
8. [חורשות] שם נוסף: מאי הבקר היו חורשות.

10. דיגמת העולם הבא הכדת' ונגש חורש ב[קוצר א' ר' אבא]
11. [בר] כהנא יצאו כמיכפ' קרנוס והילכו כל הא[בילין כולו]
12. וכיוון שהגיעו למגדל צבעייה מתו [א' ר'] חו[ננייה רק לשון]
13. מיעוט אף הוא משובר ומלוקה הי[ה] א' [ר' יודן]
14. לבדי עד לבדי מגיד לך אף הוא כ[יוון שהגיד בשורתו מת מיד]
15. [הכ] דכ' עוד זה מדבר: ע' [זה] מד[בר] וזה בא ויאמר]
16. [כשדים שמו] וגו' א' ר' שמואל בר [נחמן כיוון ששמע]
17. [א] יוב [כך התחי] ל מ'י' עליהם חיי[לוותיו למלחמה]
18. [הכדת' כי] אערוץ וגו' א' [איוב אומה בזויה]
19. [מכל האומות היתה א] רץ כשד[ים] הלאי לא]
20. [היה סבור לי] תן אימתו [עלי כיוון שאמרו לו אש אלהים נפלה]

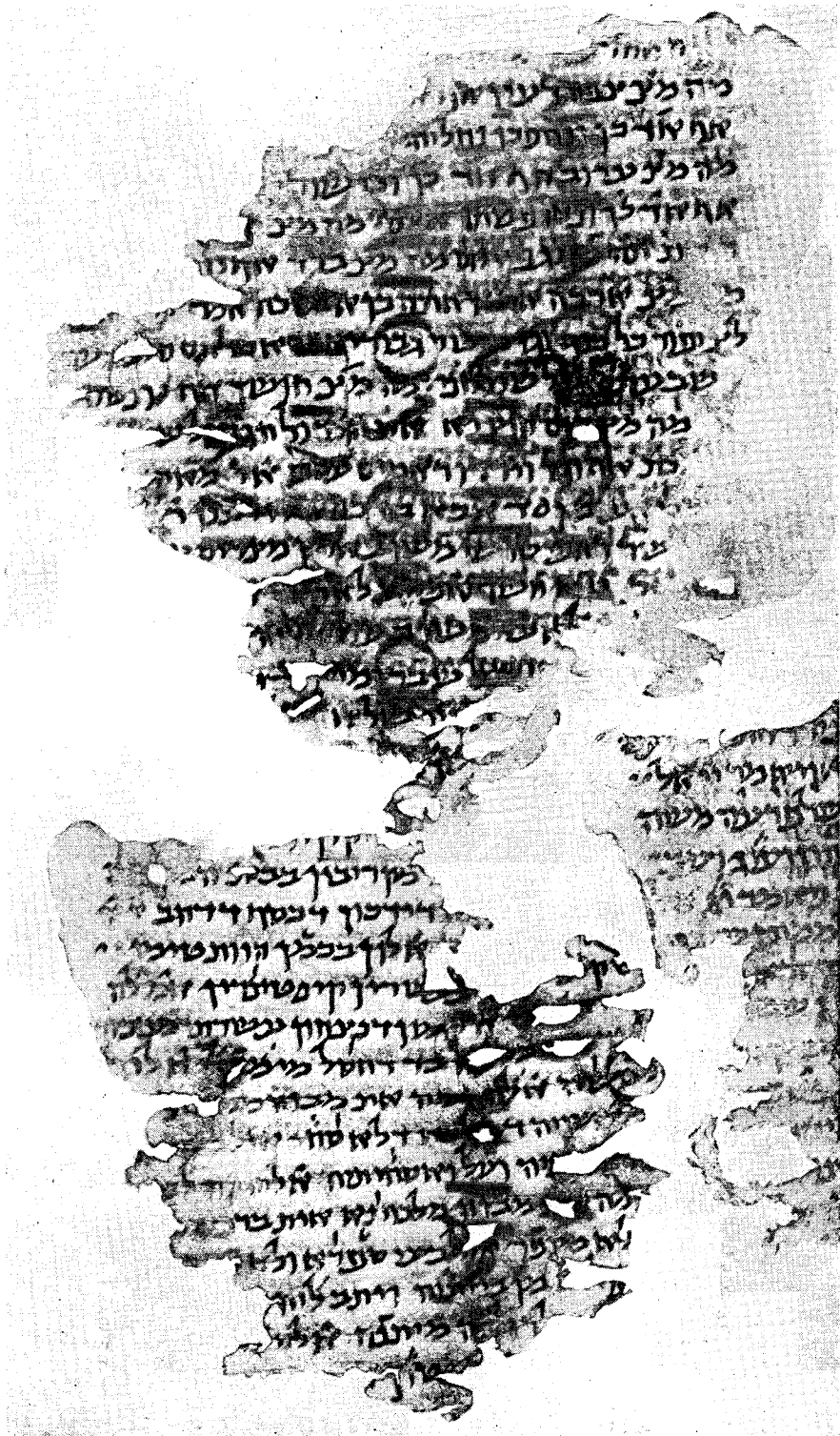
דף ב עמוד א (סו ע"ב - סו ע"א)

1. [שנ' ושרף את הבגד ואחר כך מ]ת בגופו ואם
2. [חזר בו ינאלו ואם לא]ו בד' ישב מחוץ וגו' 0
3. [וכן במצרים בתחילה נגע]ה מידת הדין בממונן דכת'
4. [ויך גפנם: ואחר כך ויסגיר לב]רד: ואחר כך ויך כל בכור במצרים וגו'
5. [ר' לוי ור'] זכריה בר' ברכיה בטכסיס מלכין בא ע[ל]יהן^(?)
6. [הקב"ה כגון בתחילה סגר] אמת המים שלהן ואחר כך הביא [עליהן]

10. דיגמת העולם הבא שם: דוגמה מעין עוה"ב.
11. כמיכפ' שם: מכפר. והילכו שם: והלכו. קרנוס שם: קרינוס. ועי' ויקרא רבה, מהדורת מרגליות כרך ב, ירושלים תשי"ד, עמ' שעט הערה 3; כרך ג, ירושלים תשס"ז, עמ' תרטו.
12. למגדל שם: אל מגדל.
13. אף שם: ואף.
14. לבדי עד לבדי שם: לבדי. מגיד לך שם: להגיד לך.

דף ב ע"א

- ש' 1. [מ]ת שם: מתחיל.
3. בממונן שם: בממונם. דכת' שם: שנאמר.
5. בטכסיס מלכין שם: בטכסיסי של מלכים.
6. שלהן שם: שלהם, שהרי חזרו לדם.



7. [קולנין ואחר כך יר]ה בהן חִיצִים ואחר כך הביא על[יהן]
8. [לגיונות כגון הערוב וא]חר כך נתן להם דורמסיות ואחר כך רמה בהן
9. [נפט כגון השחין] ואחר כך השליך עליהן אבני בלסטרא ואחר כך
10. [העמיד ע]ליהם כִבְשִׁים ואחר כך חֲבֵשֶׁן בפילקיות ואחר
11. [כך הוציא] את הגדול הגדול שבהן והִרְגוּהוּ כך בתחילה
12. [אחר כך הפך את] המים שלהן דם ויהפך לדם: ואחר כך הב[ניא]
13. [עליהם קולני]ם צפרדעין ותעל הצפרדע: א' יוס[ה]
14. [בִּיר חנינא קרקין ה]י קֶשֶׁה להם מן הכל ואחר כך [יר]ה
15. [בהם חיצים כגון הכנס] ותהי הכנס וגו' ואחר כך [הביא עליהם]
16. [לגיונות כגון הערוב ה]ב[ניא] עֲרוֹב כבד: ואחר [כך נתן להם]
17. [דורמסיות כגון הדבר ויהי דבר] כבד מאד [ואחר כך הביא עליהם]
18. [נפט זה השחין שגו' ויהי שחין אב]עבור[עות ואחר כך השליך עליהם אבני בלסטרא]

דף ב עמוד ב (סז ע"ב – סח ע"א)

1. [מן] האחר[וניים]: מה מצ' בדם אף אד' כך שג' ונתתי מופתים:]
2. מה מצ' צפרדעין אף [אד' כך שג' קיל שאון מעיר: מה מצ' כנים]
3. אף אד' כך ונהפכו נחליה: [כמד"א והך את עפר]
4. מה מצ' ערוב אף אד' כן וירישוה ק[את: מה מצרים דבר]
5. אף אד' כן ונשפטתי איתו: מה מצ' [שחין אף אד' כך שג']
6. [ומא]ת תהי המגפה וגו' מה מצ' ברד אף: [וגשם שוטף]

7. [קולנין] שם נוסף: כגון הצפרדעים. בהן שם: בהם. חיצים שם נוסף: כגון הכינים.
8. דורמסיות שם: דורמסיות, כגון הדבר. רמה בהן שם: הביא עליהם.
9. עליהן שם: עליהם. בלסטרא שם נוסף: כגון הברד.
10. כִבְשִׁים שם: כובשין כגון הארבה. חֲבֵשֶׁן בפילקיות שם: הביאם בפילקיות כגון החשך.
11. את הגדול הגדול שם: כל גדול. שבהן שם נוסף: כגון מכות בכורות. והרגו... סוף העמוד ליתא שם.

דף ב ע"ב

2. צפרדעין שם: צפרדע.
3. ונהפכו שם: שג' והפכו.
4. מה שם: ומה. וירישוה בכה"י היוד אחרי חיוו היא מעל לשורה.

7. מה מצ' ארבה אף: ואתה בן אדם כה אמר [יי אלהים אמור]
8. לציפור כל כנף וגו' בשר גבורים ואכלתם חלב לש[כבה]
9. שבעתם על שולחני: מה מצ' חושך אף: ונטה [עליה]
10. [קו] מה מצרים הוציא את הגדול הגדול ש[בהם]
11. [והרגם ו]כת' אף וגו' וירדו ראמים עֲמֹם א' ר' מֵאִיר [וירדו]
12. [רומים] עימן 0 ר' אבא בר כהנא ורבנן ר' [אבא בר כהנא א']
13. [ח]שך ואפִּילָה שימשו בארץ מצרים ש[לשת ימים]
14. [שנאמר] ויהי חשך ואפִּילָה: לֹאֲרֹן מצרים אבל
15. [תהו ובוהו] לֹא שימשו בעול[ם ה]ז[ה] [והיכן עתידים]
16. [לשמש בכרך גדו]ל שברומי [שנ' ונטה עליו]
17. [קו תהו ורבנן אמרי אומות ה]עו' שלא [קיבלו את התורה]
18. [שניתנה מתוך הח]שך [הכדכ' חשך ענן וגו']

דף ג עמוד א (סח ע"ב – סט ע"א)

1. [שמח בחור בילדותיך וגו' והלך בדרכי לבן ובמראה עי]ניך
2. [משה אמר לא תתורו אחר לב]בכם ואח' עֵינֵיכֶם
3. [וגו'] ושלמה אמר והלך בדרכי לבן [וגו'] הותר[ה] ה[ר]צִיעָה לית
4. [דין ולית דיין כיוון] שאמר ודע כי על כל אלה וגו' י
5. [אמרו יפה אמר] שלמה ד' א' מה יתרוך לאדם וגו' א' ר'
6. [יודן תחת הש]מש אן לו למעלה מן השמש יש [לו]

7. מה שם: ומה. אף שם נוסף: אדום כן שנ'.
10. מה שם: ומה. את הגדול הגדול שם: גדול.
12. ר' אבא בר כהנא ורבנן ליתא שם.

דף ג ע"א

4. שאמר ליתא שם.
 6. [תחת הש]מש אן לו שם: תחת השמש הוא דאין לו. למעלה שם: אבל למעלה. יש [לו] שם
- נוסף: וזהו תורה דכתיב ה' קנני ראשית דרכו.

7. [ר' הונא ור' אחא] בש' ר' חלפתא א' עמל הוא תחת השמש
8. [ואוצר הוא] למעלה מן [השמש] ר' לוי [ורב]נן ר' לוי
9. [א' כל מה שהברו]ית מ[סג]לין מצוות [ומ]עש[ים טובים]
10. [בעולם הזה דיין שה]קב"ה מוֹרִיחַ להם את ה[שמש שנ']
11. [זורה השמש ובא ה]השמש ורבנן אמ' כל מה [שהצדיקים עושים]
12. [מצוות ומעשים טובים ב]עול' הזה דיין שהקב"ה [מחדש פניהם]
13. [כנגלגל כמה שנ' ואו]הביו כצאת [השמש בגבורתו]
14. [א' ר' ינאי בנהוג שבעולם] אדן [לוקח] לו ליטרה בשר
15. [כמה הוא יגע כמה צ]ער [הוא] מ[צטער עליה עד] ש[לא בשל בה]
16. [והבריות הם] יש[נים על מטותיהן והקב"ה משיב רוחות]

דף ג עמוד ב (סט ע"א – ע ע"א)

1. [האור שולט] בו נתנוהו ב[עזרה כדי שתהא הרוח מנשבת בו]
2. שלא להוציא ממנו עש[ירון שהוא מנופה בי"ג]
3. נִפְּחָה א' ר' לוי [הר']י שעמלתה וחר[שתה וזרעתה וניכשתה]
4. וכיסחתה ועימרתה וקצרתה ונדשתה ועשיתה אותה]
5. עֲרִימָה אם אינו מוציא לך מעט רוח [שתורה מהיכן]
6. אותו האיש חי' הרי אן את נותן לו א[לא שכר הרוח]

7-8. עמל... [לוי] ליחא שם.

9. מ[סג]לין שם: מתגדלין, בקה"ר: מסגלין והעיר באבער, ועל פיו השלמתנו שהיא גם בהתאם לריח
- של שתי אותיות בכה"י.
14. אדן שם: אדם.

דף ג ע"ב

1. נתנוהו שם: שטחוהו. אולם הנוסח כאן רובו חסר ואין ודאות בהקבלתו, ואין ודאות כי ההשלמה נכונה.
2. שלא להוציא שם: והציאו, ונוסחנו מוקשה ולא נהיר.
3. שעמלתה שם: שעמלת.
4. וכיסחתה ועימרתה וקצרתה שם: וכסחת ועדרת וקצרת.
5. אם אינו שם: אם אין הקב"ה.
6. הרי אן את נותן לו א[לא] שם: ואין אתה נותן.

7. מה יתרון לנ] שיעמל לרוח 0 א' ר' [אלעזר כתיב ולא]
8. [אמר]ו בלב[בם נ]רא נא את יי הנותן יהב [לכון כולה ואין]
9. [א]תם צ[ריכין] ליה מן כדון שבועות ח[קות קציר ישמור לנו]
10. [מן השרב] ומן ה[רו]חות הקשלות] ומן [הטללים הרעים]
11. [ואימתי באי]לו שבע שבתות ש[בין פסח לעצרת]
12. [תני ר'] חיי[ה] שבע שבתות [תמימות תהיינה]
13. [אימתי הן תמי]מות בומן [ישוע ושבניה ביניהם]
14. [א' ר' יהושע בן] לוי סנ'טרך [אנה ולית את יהב]
15. [לי סנטורתי כלום א' ר' לוי] מגי'סך אנה ולית את]
16. [מטעים לי מתבשילך דנ]יד[ע מה אינון צריכין אם רוח אם טל]

דף ד עמוד א (ע ע"ב)

1. [אברהם וכל המצומתין לו ד' א' אשר] קצירו זה פ[רעה ר]עב
2. [זה משה ואהרן ואל מצי]נים: לא בזיין: ויאמר יי אל..
3. [משה מה תצעק ושאף מי] דחק לממונו שלפר'עה משה
4. [ואהרן וכל המצומתין] ל': ד' א' א[שר] קציר' זה סיחון וע'וג רעב
5. [זה משה ו]אהרן ואל: לא בזיין וגו' ויאמר יי אל
6. [משה אל תיר]א אותו: ושאף: מי דחק לממונן [שלסיחון]
7. [וע'וג משה ואהרן ו]כל: ד' א' אשר קציר' זה סיסר'א [רעב זה דבורה]
8. [ויברק] ואל מצ' יק': לא בזיין מן שמ[ים וגו']

8. יהב שם: דיהב.

9. [א]תם שם: אתן. מן כדון שם: מן הדין.

10. הקשלות] שם: קשות.

דף ד ע"א

2. לא בזיין שם נוסף: לא בזיין ולא במגן אלא בתפלה ובתחנונים שנא'
- 5-6. ויאמר... אותו ליתא שם.
- 7-8. אשר קציר' זה סיסר'א... ואל מצ' יק' לא בזיין מן שמ[ים וגו'] ליתא שם, ונמצאת הפסקה שם: זה סיחון... סיסר'א... מורכבת משתי פסקאות, שראשיתה סיחון וסופה סיסר'א. וזה מתאים לכי' אוקספורד ופסיקתא רבתי, והעיר באבער.

9. [ושאף: מי דחק] למ[מונו] שלסיסר'א דבורה וברק [וכל המצומתין]
10. [להם ד' א' אשר קצו' זה] סנחריב רעב [זה ישעיהו]
11. [וחזקיהו ואל מצ' יק': לא בזיין וגו' וי' סב חזקיהו]
12. [פניו אל הקיר וש]אף: מי דחק לממונו [שלסנחריב]
13. [ישעיהו וחזקיהו וכל ה]מצומתין להם: ד' א' [אשר קצו']
14. [זה המן רעב יאכ]ל [זה מרדכי ואסתר ואל מצ']

דף ד עמוד ב (עא ע"א)

1. [ר' יעקב בש"ר יהודה בר סימון] ר' י[וחנן ור"ל ר' יוחנן אומר]
2. [לעולם]ם לא תהא מצוות [העומר קלה בעיניך שעל ידי]
3. מצוות העומר זכה [א]בר[הם אבינו לירש ארץ]
4. כנען דכ' ונתתי לך ולזרעך [וגו' על מנת ואתה את ברייתי]
5. תשמר ואיזו זו זו מצוות העומר ור' ש[ב"ג]
6. א' לעולם לא וגו' שעל ידי מצוות העומר [עשה הקב"ה]
7. [שלום] בין איש לאשתו הדא הוא דכ' והבניא האיש]
8. [את אש]תו וגו' ואיזו זו זו מצוות העומר[ר' אבהו ואמרי]
9. [לה] ר' סימון א' לה ר' יהושע בן לוי ור' [שמואל]
10. [בן נח]מן ר' יהושע בן לוי א' היא ש[עמדה להם בימי גדעון]
11. [שנ'] ויבא גדעון והנה איש וגו' [צליל להם שעורים]
12. [מהו צליל] על שצלל עליהם אותו ה[דור מן הצדיקים]

10. סנחריב שם: סנחריב.

13. [ה]מצומתין שם: המצומתים.

דף ד ע"ב

4. דכ' שם: שנא'.
5. ואיזו זו זו שם: ואי זה זה. ש[ב"ג] שם: ר"ל.
6. לא וגו' שם: לא תהא מצוות העומר קלה בעיניך.
8. ואיזו זו זו שם: ואי זה זה.
9. א' שם: ואמרי.

13. [ובאיוזו] זכות ניצולו בזכות צ[ליל לחם שעורים]
 14. [ואיוזו זו זו מצ] וות העומר ר' שמואל [בן נחמן א' היא]

דף ה עמוד א (עא ע"ב – עב ע"א)

1. [א' לון במה אתן עסו] קין [א' לה במצוות]
2. [העומר שהיו ישראל] מקריבין בבית המקדש
3. [ביום הזה א' לון וממה הדין עומרא] דידכון דכסף דדהב יָ אַ
4. [או דחטין או דשעורין א' לה דשעורים] אַ לון בכמֶן הוות טימי
5. [בעשרה] קינ[טיגריין או בע]שרין קינטיגריין אַמֶּ לָה
6. [סגייין בעשרה מגין] אַ קומון דנצחון עשרת מניכון
7. [לעשרת אלפי קינטיגריין ד] כס[פ]א כד דחֶסֶל מימְצִלי אַ לָה
8. [סב לבוש הדין ל] בושָה אַ לָה מה את מבזה מל[כותא] (?)
9. [אית בר נש לביש] לבושיה ד[מ]לכה דלא סְחִי אֶזֶל בְּעִי[בלגה ולא אשכחיה]
10. [מה עבד אסר זונית] יה ועל ואסחִיתיה אַ לִיה קום לב[וש הדין כלילה]
11. [א לָה] מה את מבזה מלכותָא אית בר נש לביש[?] (?)
12. [כלילה דמלכה ו] לא מספֶר אֶזֶל בעי ספֶרָא ולא [אשכחיה מה עביד]
13. [אזל לבייתיה ואייתי מאני ספרא] מן בייתיה ויתב לִיה [ומספר ליה]

13. [ובאיוזו] זכות ניצולו שם: ובזכות מה נצולו.

דף ה ע"א

1. [עסו] קין שם: עסוקים.
- 2–3. מקריבין בבית המקדש [ביום הזה] שם: מקריבין ביום הזה בבית המקדש.
3. דכסף דדהב שם: מדהבא או מכספא.
4. אַ לון בכמֶן הוות טימי שם: א-ל וכמה הוא טימי.
5. קינ[טיגריין] שם: קנטריין.
6. קומון שם: קומו. דנצחון שם: דנצחין. מניכון שם: מנכון.
7. כד דחֶסֶל מימְצִלי שם: כיון דחֶסֶל מן מצלי. אַ לָה שם: אמר המן למרדכי.
8. [ל]בושָה שם: לבושא דמלכותא.
9. לבושיה שם: לבושא. דלא שם: ולא.
10. ואסחִיתיה שם: ואסחיה, ונוסף: כיון דנפקי. אַ לִיה קום שם: א-ל סב.
13. מן בייתיה שם: מגו ביתיה. ויתב לִיה שם: ויתב.

14. [שרי מיתנח א' לה מה] לך [ככ]ה מיתנח א' לה [ווי ליה להווא גברה]

15. [דעביד קמוס פנ]טון [קמוס קלטור ואתעביד בלן וספר]

דף ה עמוד ב (עב ע"ב; עט ע"ב – פ ע"א)

1. [בקריאת ש]מע היה ע[ו]טק ולא הפסיק שני' למען וגו']
2. בשלח [ברצות ה' וגו' ר' מאיר]
3. אר זה הכלב ר' יהושע בן לוי אר' ברצות וגו']
4. רעייה חלבן חלב אתא [חיווייה ואכל מיניה חמ]תיה [כלבה]
5. דיתבן למיכול שרי נבח בהן [ולא אתבוננון לסופה קם ואכל]
6. מיניה ומית וקברוניה ועבד [ון לה נפשה עד כדון] (?)
7. [מתק]רייה נפשיה דכלבה ור' יהושע בן לוי א' ברצות וגו' זה הנחש]
8. [דחד בר]נש שחק תום אתא [חיו]ייה דטורה [ואכל חמתייה]
9. חיווייה דבייתה יתבן למי[כול] שרי מתרתר עפרה עליהון]
10. [ולא] אתבוננון לסופה זרק גרמיה [לגווייה ר' אבהו אזל]
11. [לקס]רין ואודמן גבי חד גבר[ר] ואייתב [כלבה לגביה א' לה]
12. [כל הדין ב]זיונה אנה שלים לך [א'] ל[ה] מארי טיבו סגי]
13. [אנה של]ים ליה חד זמן עלון ש[ב]יין לקרתה ואתא חד מנהון]
14. [ובעי למשכב עם איתתי וקם] ואכ[יל] ביצוי ר' יוחנן א']
15. [ברצות וגו' זה אשתו] דכתי[ב] אויבי איש אנשי ביתו]

14. [א' לה מה] לך [ככ]ה מיתנח ליתא שם, ודומה לנוסח המוצע ע"י באבער בהערות.

דף ה ע"ב

- 3 הכלב... סוף השורה שם: הכלב, והשאר ליתא.
5. למיכול שם: למיכל.
6. מיניה ומית שם: ומת.
- 7-10. ר' יהושע... גרמיה שם: כל הפסקה באה לאחר הפסקה ר' אבהו... ביצוי (ש' 10-14).
7. נפשיה דכלבה שם: נפשא דכלבא. בן [לוי] ליתא שם.
8. שחק שם: שחקי. תום שם: תומא.
9. יתבן למי[כול] ליתא שם.
10. לסופה שם: לטוף.
11. ואודמן שם: ואידמן. גבי שם: גביה. ואייתב שם: ואייתב.

הערות לתורת הכינויים באוגריתית לאור הכנענית *

ההכרה שהכינויים נמנים עם יסודותיה הקדומים של הלשון, נהפכה זה כבר לנחלת הרבים. כמו כן ראו החוקרים אל נכון, שאותם הכינויים הקדומים נוצרו – לפחות בשפות השמיות – בדרך צירופי יסודות חד-הברתיים בעלי אופי מרמזי¹. ועוד קבעו בדין, שכינויי הלשונות השמיות לובשים צורה ופושטים צורה אגב חילוף חפשי של הרכבי אותם היסודות המרמזים². בין המחקרים, שהוקדשו לשאלה זו, תופסת עד היום את המקום הראשון המונוגרפיה של בארט על הכינויים בשפות השמיות³, אף על פי שנוספו פה ושם חידושים נכבדים לדבריו, כגון חידושו של פרופ' טור-סיני, שאין לנתח במקרא את התיבה פִּיּוּם כלשון פִּיּוּם, אלא שמילית זו מורכבת מכִּיּוּף הרימוז בתוספת מִם⁴. יתר על כן, מאז חיבורו של בארט נתגלו מקורות חדשים והללו מחד גיסא טעונים מחקר לאור התופעות הלשוניות הידועות מכבר, ומאידך גיסא הם גם תורמים את תרומתם להבנת החומר הישן. החשובים שבהם הרי הם כתבי אוגרית ומכתבי אל-עמארנה, שבתוך נוסחם האכדי מובלעים לפעמים כינויים בעלי אופי כנעני מובהק. במאמר זה ננסה לקדם את הבנת כינויי האוגריתית במסגרת תורת הכינויים של הלשונות השמיות בכלל, אגב תשומת לב מיוחדת ללשון מכתבי אל-עמארנה וללשון העברית, שהקבלותיהם אל כתבי אוגרית מניחות מקום לסענה, שלפחות מבחינת תורת כינוייה נמנית האוגריתית עם הלשונות הכנעניות.

(א) כינויי השאלה מִי, מִי, מִי, מִי, מִי

1. מלת השאלה מי ידועה ברוב הלשונות השמיות, בין בצורתה הקצרה, בין בצורות מורחבות על ידי יסודות מרמזים נוספים. בחבשית מִי פירושה מִי, ולהוראה זו מקבילה משמעות כינוי השאלה האכדי minum = מִי. בתלמוד הבבלי שכיחה מלת השאלה מִי במשמעות כִּלּוּם⁵. ברבים מלהגי ערב החדשים מצוי כינוי השאלה מִי במשמעות who⁶ ואין צריך לומר, שזו היא הוראתו הרגילה של כינוי השאלה העברי מִי⁷. לכאן שייך גם כינוי השאלה mi-ia, הנמצא בכתבי אל-עמארנה, על פי הרוב בצורות המורחבות mi-ia-mi או mi-ia-ti, ששימושן תואם בכל מקום

* חובה נעימה לי, להביע כאן את תודתי לד"ר יהושע בלאו, שעצמו עמדה לי בחיבור מאמר זה.

1. ר' לארונה. F. Rundgren, Über Bildungen mit s- und n-t Demonstrativen im Semitischen, Uppsala 1955, pp. 8 f.

2. Rundgren, op. cit., p. 318. מובא אצל C. Brockelmann, Anthropos 27, p. 38.

3. J. Barth, Die Pronominalbildung in den Semitischen Sprachen, Leipzig 1913.

4. גִּיָּה טורשנינר, תעודות לכיש, ירושלים ת"ש, עמ' 149 ואילך.

5. לדעתו של בארט (op. cit., p. 42) יש לפרש מִי בהוראה זו גם בעמ' ז, ב, ה.

6. Barth, op. cit., pp. 137 f.

7. כנראה נמצא מִי בהוראה זו גם בפניקית-פונית. אך אין הדבר ברור כל צורכו, ר' J. Friedrich,

Phönizisch-Punische Grammatik, Roma 1951, §120.

את שימוש כינוי השאלה העברי 'מי'. אמנם מילונו של אבלינג, בעקבות תרגומו של קנודזון, מתרגם *-mi-ia*, *wer, was*⁸, ותרגום זה עלול ליצור את הרושם, כאילו מלה זו מקפת את כל תחום המשמעות של 'מי' ו'מה'. אך רושם זה מטעה, שכן כינוי השאלה *mi-ia* סובל את התרגום העברי 'מי' אף באותם המכתבים, שבהם קנודזון מתרגם אותו *was* כגון במשפט: *mi-ia-mi shu-nu marē (m)abdi-a-shir-ta u [l]a-ku* (mat sharri a-na sha-shu-nu מכתב 116, ש' 67-69), היינו: 'מי הם בני עבדאשרת, כי יקחו את ארץ המלך לעצמם?' כינוי השאלה *mi-ia-mi* שואל כאן על אופיו של בן-אדם, ובמשמעות זו מתחלפים בעברית כינויי השאלה 'מי' ו'מה' חילוף חפשי. השווה, למשל, משפטים הנוקטים לשון 'מי' - כגון: מי עבדך כלב כי זכר אדני את עבד[ה] (תעודות לכיש, חרס 20, ש' 3-5)⁹; מי אנכי כי אלך אל פרעה (שמ' ג, יא)¹⁰ - למשפטים הנוקטים לשון 'מה', כגון: כי מה עבדך הכלב כי יעשה הדבר הגדול הזה (מל"ב ב, ח); מה אמך לביא (יח' ט, ב). באוגריתית נמצא כינוי השאלה 'מי' פעמיים בטקסטים אפיים. כלל מקובל הוא, שהאות יר"ד משמשת בטקסטים אלו כעיצור ולא כאם-קריאה, אף כשהיא נמצאת בסוף המלה¹¹. מכאן נפתח פתח להשערה, ש'מי' בוטאה באוגריתית *miya*, והוא הדין למכתבי אל-עמארנה. כבר בארט דן בזמנו על *ya* כיסוד רימוזי, המיתוסף בשפות שמיות לכינויי הגוף ולכינויים רומזים¹². השוואתם של כתבי אוגרית אל כתבי אל-עמארנה מקרבת אל הדעת, שאותו היסוד הרימוזי נצמד גם לכינוי השאלה 'מי'. משמעות המלה 'מי' ברורה וידועה במשפט: 'מי באלמי ידי מרצ גרשמ זבלני'¹³, היינו: 'מי באלים יסיר מדוהיגרש מחלה?'. ברורה פחות הוראת

8. E. Ebeling in J. A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln*, Leipzig 1915, Zweiter Teil, p. 1469. על "ח" כיסוד רימוזי נוסף עי' לקמן ה, סוף. יש להעיר כאן גם על שימוש המוטעה של הכינוי האכדי *mi-nu-me* במשמעות 'מי' (מכתבי אל-עמארנה 126, ש' 14; 130, ש' 51), וברור, שמקור הטעות בלשון כנען, וכבר עמד על כך F. M. Th. Böhl, *Die Sprache der El-Amarnabriefe*, Leipzig 1909, p. 29.

9. ע' טורטשינר, שם, שם.

10. מטיפוס אחר הוא כנראה החילוף בין 'מי שמך' (שופ' יג, ז) ל'ומה שמך' (שמ' ג, יג). כאן כינוי השאלה 'מה' הוא הנורמלי לפי הרגשתנו, ומסתבר, שחילופו עם 'מי' נובע מזיהוי השם עם עצם האישיות. על כך ועל תופעות מקבילות בלשונות חבש, ע' 153 p. Rundgren, op. cit.

11. כלל זה הנוגת בכתיב הקדום של האפוס האוגריתי, אינו חל על הכתיב המאוחר, הניכר במכתבים מאוגרית, שבהם כבר משמשת יר"ד בסוף המלה כאם קריאה, למשל בביטוי: 'אֲחִי בני ישאֲלִי' (אֲחִי בנמינאטיבוס. וכן השווה, למשל, את הצירוף 'אֲלִי אַגְרַת תַּעֲרֵב', Charles Virolleaud, *Palais Royal d'Ugarit II* Paris 1957, text 15, ll. 4-6, היינו 'אֲלִי אוגרית יצורך', שבו משמש הצירוף 'אֲלִי אַגְרַת' בנמינאטיבוס; משמע, שכבר נעלמה סיומת הנומינאטיבוס u בסמיכות רבים והחלפה בסיומת ה-obliquus, ממש כמו בעברית, ועוד השווה, Claude F. A. Schaeffer, *Ugaritica*, III, Paris 1956 p. 81, המביא את חותמו של המלך Ammistamri, שבו נכתב שם המלך בכתיב המלא למחצה 'עמית־תמר' וע' גם S. E. Loewenstamm, *IEJ* 8 (1958), p. 139, note 8.

12. Barth, op. cit., pp. 3, 7, 10, 116.

13. Gordon, op. cit., text 126 v., ll. 10-21.

המלה 'מי' במשפט: 'בעל מת מי לאֵם בן דגן'¹⁴. אך נראית דעתו של גראי¹⁵, שיש להסמיק את החרוז האוגריתית לכתוב על רות לאמור: ותבוא אל חמותה ותאמר מי את בתי ותגד לה את כל אשר עשה לה האיש (רות ג, טז). משמעות שאלתה של נעמי מתבררת כל צורכה מהמשך הסיפור. הרי נעמי שלחה את רות אל בועז, כדי שתברר, אם הוא מוכן לשאת לו את רות לאישה, ובחזרתה היא שואלת אותה: מה לך, מה נתברר לך? שימוש המלה 'מי' בפסוק זה אינו נבדל אפוא משימוש המלה 'מה' בשאלה, שהציגו בני דן למרגליהם השבים לאמור: מה אתם (שופ' יח, ח), היינו מה בפיכם, מה ביררתם?¹⁶ לאור כתובים אלו נפרש את החרוז האוגריתי מי לאֵם בן דגן' במשמעות 'מה לאֵם בן דגן?', היינו 'מה גורלו?', ולא נתמה, שלשאלה זו יש כאן משמעות של קינה, אם נשים לב לשימושה המקביל של מלת השאלה 'איך' בעברית המקראית.

2. כינוי השאלה 'מה' נמצא בכל הלשונות השמיות¹⁷, חוץ מאכדית ומחבשית. שימושו באפוס האוגריתי¹⁸ ברור ואינו טעון הסבר¹⁹. היגיו באוגריתית אינו ברור כל צורכו, ורק אחת נוכל לקבוע במידה מרובה של הסתברות, שהה'א שבסוף המלה הייתה נשמעת. לעומת זאת נעלם ממנו, אם ביטאו אחרי הה'א תנועה, שלא כדין שאר הלשונות השמיות, ואין גם להוציא מסקנות בטוחות מהצורה 'מהי', הנמצאת במכתב אוגריתי²⁰. אמנם אפשר לשער, שהייד משמשת במלה זו כאם קריאה²¹, וכי כתיב מלא זה מוסר לנו את היגיו של 'מה'. אך השערה זו רופפת ושקולה כנדה דעתו של גורדון, המסביר 'מהי' כלשון 'מה' + 'הי'²².

3. מלת השאלה 'מן' משמשת באוגריתית במשמעויות שונות ואין לשלול את האפשרות, שהאותיות 'מן' מציירות יותר ממלה אחת. השווה, למשל, באכדית *manu* 'מי'?, אל *mīnu* 'מה'?. היסוד 'מן' ידוע במשמעות 'מי' בערבית, בארמית, בחבשית ובאכדית. באוגריתית אין עדות ודאית לשימושו של 'מן' במשמעות זו. מצינו: 'מן אֵב יפ[ע] לבעל'²³, וכיצא בזה: 'מִנִּם אֵב יפֵּע לבעל'²⁴. תרגומו המקובל של החרוז הוא: 'איזה אויב הופיע לבעל?' מתרגום זה יוצא אפוא, ש'מן' משמשת באוגריתית במשמעות 'איזה?'. אך שימוש זה של 'מן' אינו ידוע משאר הלשונות השמיות, ולפיכך אולי מוטב להסביר את המלים 'יפֵּע לבעל' כמשפט זיקה אסינדרטי, לאמור: 'מיהו האויב [אשר] הופיע לבעל?'. במשמעות 'מה' אין למצוא 'מן', קִנָּא' אלא בארמית

14. Gordon, op. cit., text 62, l. 6.

15. Gordon, op. cit., J. Gray, The Legacy of Canaan, Leiden 1957, p. 52. אחרת.

Glossary, No. 1095, 1097, המפריד בין כינוי השאלה 'מי' למלת הקריאה 'מי', שמשמעותה 'אוי'.

16. לקרבת הכתובים בשופ' יח, ח ורות ב, טז כבר רמז H. L. Ginsberg, The Legend of

Keret, New Haven 1946, p. 35.

17. זה חל, כנראה, גם על הערבית הדרומית, אך אין למצוא בכתובות ערב הדרומית כינוי שאלה כלל

בשל סגנון המיוחד; והשווה M. Höfner, Altsüdarabische Grammatik, Leipzig 1943, p. 54.

18. Gordon, op. cit., Glossary No. 1072.

19. אך השווה H. L. Ginsberg, op. cit., p. 35 וכן גורדון Gordon, op. cit., text Krt, l. 38.

הגורס 'מן'! במקום 'מאת'.

20. Gordon, op. cit., text 138, l. 9.

21. השווה הערה 11.

22. Gordon, op. cit., Glossary No. 1072.

23. Gordon, op. cit., 'nt III l. 34.

24. Gordon, op. cit., 'nt III l. 48.

(ב) הכינויים הסותמים (Pronomina indefinita) 'מנכ', 'מנמ', 'מהכ'

I. N. Epstein apud Maisler-Ginsberg, JPOS 14 (1934), p. 250; Friedrich, ³²
 op. cit., §124a; H. L. Ginsberg, JBL 56 (1937), p. 140 (הערת פרופ' ז' בן-יהודה).

בלבכ אל תשת³³. וירולו קבע את משמעות המלה החדשה 'מהכ' לפי הקונטקסט בהוראת צער, דאגה, אך לא עמד על גירון המלה. והנה גם בנידון זה נוכל להסתייע בכתבי אל-עמארנה, שבהם נמצאים ביטויים מקבילים, כגון: *bêli-ni mi-im-ma-ma*; (מכתב 170 ש' 7, 8); היינו: 'אדוני שום דבר בלבכ אל תשת'. גם שם כוונת המלה *mimmama* לפי הקונטקסט, לצער ולדאגה, והדין עם קנודון המתרגם (*irgend welchen* (Kummer). כיוצא בזה מצינו במכתב אחר: *la-a ti-sh[a]-k[â]n mi-ma i-na libbi(bi)-ka* (מכתב 34, ש' 12, 13) אל תשת שום דבר בלבכ, היינו: 'אל תדאג, אל תצטער'. מכאן נמצאנו למדים, שאין המלה האוגריתית הסתומה 'מהכ' אלא 'מה' בתוספת 'כ' רימוזית. הצורה המוארכת 'מהכמ' היא כמו כן 'מהכ' + 'מ', והשווה לעיל 'מן אב' אל 'מנמ אב'. מכאן מתברר גם הביטוי האוגריתי 'מנכ מנכמ ליקח'³⁴. כאן הכיר כבר גורדון במלה 'מנכ' את היסוד 'מן', אלא שחשב את 'כ' לכינויי הדבוק של הנוכח ואת 'מ' של 'מנכמ' לסופית הרבים. אך ברור, שדינו של 'מנכמ' כדינו של 'מהכמ'. בשני הכינויים הסותמים משמעות גם כ"ף וגם מ"ם כיסודות רימוזיים נוספים³⁵. אף הכפלת הלשון בביטוי 'מנכ מנכמ' אינה מפתעת, שהרי באותה המשמעות ממש מצינו באכדית את הכינוי הסותם *mamman* שיסודו *manman*, היינו הכפלת היסוד 'מן'. גם כאן אפשר להביא אישור מכריע לסברתנו מתעודות אכדיות, הפעם מתעודות שחוברו באוגרית עצמה, כגון *ma-am-ma-an la i-le-qi*³⁶, היינו 'אף אחד אל יקח', או מניסוחו הנרדף *ma-an-nu-um-ma ...ûl i-la-q-q*³⁷, וכמוהם רבים. בדין השווה גורדון לביטוי 'מנכ מנכמ' את הביטוי האוגריתי הנרדף לו 'בנש בנשמ' שבמשפט 'בנש בנש מ ל יקחנ בד'³⁸, היינו 'אף אחד אל יקחנו מיד...'. כן יש להסכים גם לדעת וירולו, המסביר 'בנש' כצירוף של 'בן' + 'נש', היינו 'בן אנוש'. אך אין לקבל גם כאן את הדעה, הרואה ב'מ' של 'בנשמ' מ"ם של ריבוי, אלא דינו כמו בצירוף 'מנכ מנכמ' דין יסוד רימוזי נוסף. והשווה גם בעברית פסוקים מן הטיפוס: 'איש איש אל כל שאר בשרו לא תקרבו' (וי', ו), שגם בהם משמש השם 'איש', הנרדף ל'בנש', בהכפלתו בלשון

33. Ch. Virolleaud, *Correspondance de l'Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, 1955 p. 77; Gordon, op. cit., Glossary No. 1073a

כעת אצל Ch. Virolleaud, *Palais Royal d'Ugarit II*, Paris 1957, text 13

34. Gordon, op. cit., Glossary No. 1129a

35. בהיטוס אציג את השאלה, שמה אפשר לגלות בלשון התלמוד הבבלי זכר לכינוי השאלה 'מאנכי' המקביל לכינוי הסותם 'מנכ' באוגריתית. מצינו בבבא בתרא ק"י ע"א-ע"ב את השאלה: 'אלא מאן כו' לירות'. על המלה הסתומה "כו" מעירה מסורת הש"ס: "ס"א ב". הבי"ח מעיר: "מאן לירות. כצ"ל ותיבת כו" נמחק". בכתב יד מינכן מצאתי: "מאן כ". M. Jastrow מעיר במילונו, ערך II קָשָׁא: "מאן כו לירות? Who else should be the heir? (כו not, קְהוּדוּ)". ואינו נראה. ואולי צ"ל 'מאנכו' או 'מאנכי' במלה אחת וזו צורה מוארכת של 'מאן'? אך אין אפשרות להגיע לכלל מסקנה ודאית על סמך דוגמה מפורקת אחת.

36. J. Nougayrol. *Le Palais Royal d'Ugarit III*, Paris 1955, p. 49, R. Sh. 16. 248

11. 15, 16

37. idem, ibid., p. 46, R. Sh. 16, 140 ll. 14, 15

38. Virolleaud, op. cit. text 8, ll. 16 f. כעת, וע' Gordon, op. cit., Glossary No. 335

יחיד בתפקיד של כינוי סותם. ויש להשוות להשתלשלותו של שם-עצם במשמעות 'איש' לכינוי סותם גם מקבילות בלשונות ההודו-אירופיות, כגון $nemo < ne-homo$ בלאטינית או $man < Mann$ בגרמנית בצרפתית on (מן) $homo$ בלאטינית) ובדומה לכך בסלאבית.³⁹

ג. 'כ' כיסוד רימוזי באוגריתית.

הראינו לעיל, שכ"ף רימוזית משמשת באוגריתית ליצירת הכינויים הסותמים 'מהכ', 'מנכ'. תופעה זו יש בה עניין רב: אמנם שימושה של כ"ף כיסוד רימוזי ידוע מכבר,⁴⁰ אבל עד כאן לא מצינו בשמית כ"ף כמרכיב כינויים סותמים. משמע שהמלים 'מהכ', 'מנכ' מעידות עדות נוספת על החופש הנוהג בלשונות השמיות בהרכבת כינוייהן מתוך יסודות רימוזיים. כיוצא בזה רק באוגריתית בלבד מצינו דוגמה להרחבת מלה מצעת על ידי כ"ף. בתפקיד מציע משמשות באוגריתית, כידוע, שתי המלים הנרדפות 'הל' ו'הן', שמשמעותן בעברית 'הן, הנה'.⁴¹ והנה מצינו, שכ"ף רימוזית נוספת עשויה להיצמד גם ל'הל'. כוונתנו לטקסט: 'הלכ כתר כיצע ויעצ תדרך חסס הלכ קשת יבלנ הל ישרבע קצעת אפנכ דנאל מת רפא אפנכ עזר מת [ה]רומי גמ לאתתה כיצח',⁴² היינו: 'הליכת כתר כי ראה וירא צעידת חסס הנה קשת יוביל הנה יביא חצים (?) מיד דניאל איש רפיא מיד גיבור איש הרגים בקול צוח לאשתו'. ההקבלה בין 'הלכ' ל'הל' מראה בעליל, שהיינו 'הל' היינו 'הלכ'.⁴³ באותו הטקסט מוצאים אנו את תואר-הפועל 'אפנכ' בהקבלה ל'אפנח'. 'אפנכ' יש לנתח בעקבות גורדון⁴⁴ כצירוף של 'אפ' + 'הן' + 'כ', היינו בעצם כלשון 'אף הנה'. גם לשימוש זה של כ"ף לא מצינו דוגמה בשאר השפות השמיות. אין זאת אומרת, כמובן, ששימושה של כ"ף הרימוזי חורג באוגריתית תמיד ממסגרת התופעות הידועות מאז. אין צריך לומר, שדוגמת כל הלשונות השמיות, משמשת כ"ף באוגריתית ככינוי הדבוק של הנוכח, וכידוע נמצאת באוגריתית על יד כינוי הגוף 'אנ' הצורה המורחבת 'אנכ', שאלה נדבקה כ"ף רימוזית, דוגמת העברית, הפניקית והאכדית.⁴⁵ בדומה לעברית משמשת גם באוגריתית המלה 'כי' (בשירה תמיד בכתוב חסר 'כ') כמלת חיזוק, ושוב בדומה לעברית עוברת מלת חיזוק זו לתפקיד של מלת-חיבור משעבדת. לפיכך אין לקבל את דעתו של גורדון, המפריד הפרדה מוחלטת בין שני התפקידים ואף קובע את הכלל, ש'כ' החיזוק באה בכל מקום לפני הפועל המועתק לסוף המשפט.⁴⁶ כלל זה מופקפק למדי. שכן מצינו את החרוז הפותח דיבור ישיר: 'כיענ לטפן אל

39. הערת פרופ' ז' בן-חיים.

40. ע' למשל 110, 108, 83-78, pp. Barth, op. cit.; טורר-סיני, שם, שם.

41. משמעותם הנרדפת של היסודות 'הן' ו'הל', הקרובים זה לזה גם מבחינה פונטית, מתאשרת לאור השוואת תוארי הפועל 'הנני' ו'הלני', המשמשים ללא הבחנה בהוראת 'כאן', וע', Gordon, op. cit., § 11, 3.

42. Gordon, op. cit., 2 Aqht V ll. 10-15.

43. הרכבה של מלת 'הלכ' הנידונה כאן מ'הל' + 'כ' ידוע מכבר. אך גורדון, op. cit., No. 555, מפרש גם כאן את הכ"ף ככינוי הדבוק של הנוכח, וגם כאן הסבר זה דחוק.

44. Gordon, op. cit., Glossary No. 214.

45. Rundgren, op. cit., p. 319.

46. Gordon, op. cit. § 9, 13; 12, 3; 13, 46.

דפא[ד] 47, היינו: 'ויען', או 'ואמנם ענה' לטפן אל הרחמים; משמע, ש'כ' משמשת כאן כמלת חיוק ברורה, אף על פי שהפועל נשאר בראש המשפט. מאידך גיסא אפשר לפעמים להסביר 'כ' כמלת-חיבור משעבדת גם בחרוים, שבהם מועתק הפועל לסוף הפסוק, כגון: 'הלכ בעל אֶת־תרת כתען... בה פענמ [תטט] 48. והרי מסתבר, שאפשר לפרש כאן: 'הליכת בעל כאשר ראתה אשרה... בה נטיו פעמיה', ולפחות ניתן להכיר כאן את המעבר ממלת חיוק למלת חיבור משעבדת. גם תואר-הפועל של השאלה 'אֶכ', שמשמעותו כנראה 'מדוע' 49, מקביל במבנהו לעברית 'איך', ויש לציין, שגם המלה העברית מתקרבת לפעמים להוראת 'מדוע', כגון בפסוק: 'אֵיךְ לֹא יֵרָאֶה- (ש"ב א, יד). עוד מן הראוי להזכיר כאן את תואר-הפועל האוגריתי 'אֶדכ', היינו 'אז', שקרכתו אל הערבית צוינה מכבר 50. נוסיף לרשימת המלים האוגריתיות המסתיימות בכ"ף רימוזית את הכינוי הרומז 'הנכ', הנמצא במשפט 'ומלכ בעלי למ שכן הנכ לעבדה' 51, היינו: 'ומלך בעלי למה שת אלו על עבדו?'. אין להתעלם מדמיונה של צורה זו אל הכינוי הרומז 'הנך' בארמית של התלמוד הבבלי ובמנדעית, ומקביל ל' בסורית של ארץ-ישראל הכינוי 'הליך', וברור ש'הנכ' מורכב מן היסודות 'הנ' + 'כ'.

ד. כינויים רומזים

הגענו בזה לשאלת הכינויים הרומזים באוגריתית. ידיעותינו על כינויים אלו מצומצמות ביותר. באפוס האוגריתי לא מצינו להם אף דוגמה אחת, ומסתבר, ששימושם זר הוא לסגנונו 52. בטקסטים פרוזאיים נמצא עד כה, מלבד הצורה 'הנכ' הנ"ל, עוד הכינוי הרומז 'הנד' בצירוף 'לימ הנד' 53, היינו 'מהיום הזה'. אין ספק, ש'הנד' מורכבת מן היסודות 'הנ' + 'ד', וכי אין 'ד' אלא היסוד הרימוזי 'ד' הידוע בכל הלשונות השמיות, חוץ מן האכדית. בעברית מקביל לו 'זה', 'הלו(ה)' והחילוף בין 'הן' האוגריתית ו'הל' העברית מובן ביותר לאור מה שנאמר לעיל על אופיים של

47. Gordon, op. cit., text 126 IV, l. 10, והשווה p. 238 (1941), Brockelmann, *Orientalia* 10.

הקובע בדיון, שתפקידה של המלית 'כ' מצטמצם לפעמים להדגשת המושא הפועלי.

48. Gordon, op. cit., text 51 II, ll. 13-17.

49. מ"ד קאסוטו, האלה ענת, ירושלים, תשי"א עמ' 82.

50. Gordon, op. cit., Glossary No. 47; Driver, op. cit., p. 135.

51. Virolleaud, op. cit., text 12, ועיי' כעת, Gordon, op. cit., Glossary No. 1830.

11.22-24, והשווה גם Glossaire שם, שבו המחבר אומר בדיון: "cela" (= hn + k) hnk.

52. J. Aistleitner, *Untersuchungen zur Grammatik des Ugaritischen*, Berlin אחרת.

H. Goeseke, 1954, pp. 31 f. החושב את היסודות המציעים 'הן' 'הנ', 'הת' לכינויים רומזים והשווה גם,

Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin Luther Universität Halle Wittenberg, VII.3 1958

635 p., המתרגם תַּמַּם חשק מסכ הות (1 Aqht l. 224), "פעמים ישנה מסך זה". אך יש לתרגם בעקבות

גינזבורג (ANET p. 155) "פעם שניה חשק אותו מסך".

53. S. E. Loewenstamm, IEJ 6 (1956), והשווה, Gordon op. cit., Glossary, No. 574.

pp. 221 f. והשווה כעת גם את הצירופים 'ספר הנד', 'עבדה הנד', 'ספר מלכ הנד' (Virolleaud, op. cit.,

cit. text 5, ll. 9, 11, 13), ובייחוד את הצירוף 'מלאכתי הנד' (שם 12 l. 35 text) שבו משמשת 'הנד'.

אחרי שם נקבה. הצורה 'הנד' משותפת אפוא ללשון זכר ונקבה בדומה לכינוי 'ז' בפניקית (Friedrich,

op. cit. §289) ולצורות העבריות 'זה', הנבדלות בניקודן בלבד. הסברה של 'הנד' ככינוי רומז מתאשר על

די טקסטים אכדיים מקבילים ש"א ליונשטם, תרביץ כ"ח תשי"ט, עמ' 246, 247).

היסודות 'הל' ו'הן' הנרדפים זה עם זה באוגריתית. בארט ניתח בזמנו את 'הל' כצירוף של 'ה' + 'ל' בתוספת 'ל' באמצע⁵⁴. אך לאור האוגריתית נראה ניתוח זה מלאכותי. מוטב לפרש 'הל' בפשטות כצירוף של 'ה' + 'ל'. שני היסודות, שהכינויים הרומזים 'הנד' ו'הל' מורכבים מהם, עשויים לשמש בשמית ככינויים רומזים, אף כשהם עומדים לבדם. אפשרות שימושה של 'ל' ככינוי רומז אינה טעונה ראייה, אך ההנחה, שגם היסוד 'הל' = 'הן' משמש באותו התפקיד לא זכתה עד כה להכרה כללית על אף הכינוי הרומז 'הל' בלשון חכמינו. בארט⁵⁵ הסביר את צורת הריבוי 'הני', המצויה בתלמוד הבבלי כתולדה של 'האלין' <'הלין' (המשמש בארמית גלילית, בשומרנית, במנדעית ובבבלי במסכות נדרים ונויר בלבד) > 'הני'; לעומת זאת הוא דן את צורת היחיד התלמודית 'הנא' דן גלגול של 'הנדא' בדרך הבלעת 'ד' על ידי הידמות. לדעתו נמצא אפוא, שלשתי הצורות 'הני' ו'הנא' תולדות שונות אלו מאלו לחלוטין. אך הממצא באוגריתית פותח פתח להשערה פשטנית, שאין הכינוי הרומז הארמי 'הנא' אלא תולדה ישירה של היסוד המרמז 'הן', וכי צורת הרבים 'הני' נמרה במישרין מצורת היחיד⁵⁶. להשערה זו מסייע גם הכינוי הרומז האכדי anniu-זה, הנמצא באשורית חדשה גם בצורת hanniu וכבר דן ווין-וודן על האפשרות, שחילוף זה מעיד על מבטא hanniu⁵⁷, ואם כן נמצא 'הן' ככינוי רומז גם באכדית. אך אפילו נניח, שהאשורית החדשה הושפעה כאן מן הארמית ושהמבטא האכדי המקורי הוא anniu, אין להתעלם מקרבתם של היסודות 'אן' ו'הן'; והשווה, למשל, באוגריתית את החילוף בין 'המ' ו'אמ'⁵⁸, בארמית את החילוף של הצורות 'אן' ו'הן' (א), שמשמעותן 'איה', ובערבית הדרומית את חילוף של כינוי הזיקה המעוני 'הל' בכינוי הזיקה 'אל' הנוהג בשאר הלהגים⁵⁹.

ה. 'ד', 'דת'

כינוי הרומז 'הנד' כבר מצינו את היסוד השמי הקדום 'ד', הממלא תפקיד חשוב ביצירת הכינויים בכל הלשונות השמיות, חוץ מן האכדית. יסוד זה נמצא באוגריתית גם ללא תוספת עיצור נוסף במילית 'ד'. אך מילית זו אינה משמשת ככינוי רומז, אלא תפקידה מצטמצם לשל (א) כינוי זיקה, (ב) מלת השייכות. בעברית נשארו שרידים ברורים לשימוש של 'ד' כלשון 'אשר' בכינוי הזיקה 'זו', שנשמר בשירה ונתחלף בה לפעמים עם 'ה' באותו התפקיד⁶⁰, ולדעתם של חוקרים רבים נמצאים במקרא אף שרידים מועטים לשימושה של 'זה' כמלת השייכות⁶¹. שאלת המלה האוגריתית 'ד' מסתבכת בכך, שהיא מתחלפת לפרקים עם 'דת(מ)'. גורדון קבע בראשונה, ש'ד'

54. Barth, op. cit., pp. 78, 105 f.

55. Barth, op. cit., pp. 107, 119.

56. השווה גם את הפלוגתה המפורסמת על תולדות שם-החורר הרומז 'הל', המשמש ברבים מלהגי ערב

החדשים, וע'. Barth op. cit., pp. 116 f.

57. Von Soden, op. cit. § 24a.

58. Virolleaud, op. cit., text 20, 1.8 כעת Gordon, op. cit., Glossary No. 145.

59. Höfner, op. cit., p. 51.

60. השווה מלבד המילונים Barth, op. cit., p. 153.

61. C. Brockelmann, Hebräische Syntax, Neukirchen 1956, § 75. ושם ספרות; וע' גם

J. M. Allegro, VT 5 (1955) pp. 309 ff.

מוסבה לזכר יחיד, 'דת' לנקבה יחידה וללשון רבים⁶². לאחר מכן ביטל הנחה זו והעלה את ההשערה, ש'ד' מיוחדת לשימוש פרסונלי, 'דת' לשימוש אימפרסונלי⁶³. אך לאחרונה נטש גם הבחנה זו⁶⁴. אייסטלייטנר קבע, ש'ד' ו'דת' משמשות ללא הבחנה כמלות שייכות, ואילו 'ד' לבד ככינוי הזיקה⁶⁵. אך גם דיוק זה לא נתאשר. 'ד' משמשת ככינוי זיקה המוסב אל זכר יחיד, כגון'... [א]ל מלך דיכננה'⁶⁶, היינו 'אל מלך אשר יכוננהו'. כמו כן היא מוסבה אל ביטוי סתמי 'פדאנ בבתי תתנ'⁶⁷, היינו 'ואשר אין בבית תתן', וכן אל נקבה, כגון'תנ לי מתת חרי... דכ נעמ ענת נעמה... דעקה אב... דבחלמי א[ל] יתנ'⁶⁸, היינו 'תן לי את העלמה חרי... אשר כנעם ענת נעמה... אשר עפעפיה(?) אבן טובה... אשר בחלומי אל נתן'. כמו כן מוסבה 'ד' אל לשון רבים 'תתתמ חזור ועשת עשר חרש ד תבעלנ באגרת'⁶⁹, היינו 'שנים עשר...'⁷⁰ ואחד עשר חרשים אשר יעבדו באוגרית'. המלה הזוקקת עשויה אפוא להיות שם זכר או נקבה ביחיד או שם זכר ברבים, ומסתבר, שרק מקרה הדבר, שלא מצינו עד כה לכינוי 'ד' שם זוקק בלשון רבות, ולעומת זאת מצינו כמלה זוקקת לכינוי 'דת' שמות בלשון יחיד, רבים ורבות. ואלו הדוגמאות: 'שד... ד ת בד סכנ'⁷¹, היינו: 'שדה... אשר ביד סוכן' 'תתתמ חזור ד ת תבעלנ בנת חרתמ'⁷², היינו 'שנים עשר... אשר יעבדו בנת חרתמ'; 'תמנ מרכבת ד ת ערב בת מלכ'⁷³, היינו 'שמונה מרכבות אשר באו לבית המלך'. טקסטים אלו, שלא היו נגד עיניו של אייסטלייטנר בשעת חיבור ספרו, סותרים לחלוטין את הנחתו, ש'דת' אינה עשויה לשמש ככינוי הזיקה. ועוד ברור, שאין להוציא שום מסקנה מן המקרה, שלא מצינו עד כה שם נקבה בלשון יחיד כמלה זוקקת ל'דת'. מכל זה נובע, ש'דת' הוא חילוף חפשי של 'ד'. עצם תופעה זו טעונה הסבר.

אך לפני שנפנה אל הסבר זה, נסקור את שימושיהן של 'ד' ושל 'דת' כמלות השייכות, המשמשות לפירוק הסמיכות. דוגמה פשוטה לפנינו ברשימה: 'שבע כבד ד תבט וחמשמני דאחה'⁷⁴, היינו: 'שבעה (שקלים) כבדים של תבט וחמישים (כדי) יין של אחיר'. מעניינים במיוחד החרוזים, שבהם נמצא המבנה המפורק על ידי 'ד(ת)'

62. Cyrus H. Gordon, *Ugaritic Handbook*, Roma 1947, § 6, 38.

63. Cyrus H. Gordon, *Ugaritic Manual* § 6. 21–23.

64. Gordon, op. cit., Glossary No. 449.

65. Aistleitner, op. cit., pp. 32 f.

66. Gordon, op. cit., text 51 IV, l. 48.

67. Gordon, op. cit., text Krt I. 142.

68. Gordon, op. cit., text Krt II. 143–150.

69. Gordon, op. cit., Glossary No. 449.

70. Virolleaud, op. cit., text 24 rev. II. 7, 8, וע' כעת.

אינה ידועה. אך מכל מקום ברור, שהוא מורה על סוג בעלי מלאכה. מכאן מתעוררת מחדש שאלת תרגום הטקסט, המתאר את ירידת בעל אל מת. וזו לשונו: 'עמכ שבעת עלמנ תמנ חנור', (Gordon, op. cit., text 67 V II. 8 f.) לפי התרגום המקובל: 'עמך שבעת עלמין שמונת חזירין'. אך שמא היינו 'חור' היינו 'חנור' ותהיה הכוונה לסוג בעלי מלאכה, משרתי בעל.

71. Gordon, op. cit., text 146 II. 1, 2.

72. Virolleaud, op. cit., text 24, וע' כעת; Gordon, op. cit., Glossary No. 449.

rev., II. 9–11.

73. Virolleaud, op. cit., text 121, II. 1, 2, וע' כעת; Gordon, ibidem.

74. Gordon, op. cit., text 145, II. 22 f.

בתקבולת לסמיכות, כגון 'יאפ לחמ דחמש מעד תדת ירחמ'⁷⁵, היינו 'יאפה לחם של חמישה קזון שישה חדשים'. אותה התקבולת בין מבנה מפורק ובין הסמיכות נמצא בחרוז 'תקח מלכ עלמכ דרכת דת דר דרכ'⁷⁶, היינו: 'תיקח מלכות עולמך (מלכות הנצחית) שלטון של דור דורך'. כיוני-הגוף דבוק בסמיכות 'מלכ עלמכ' לסומך, בדומה לעברית. אך גם בסמיכות המפורקת 'דרכת דת דר דרכ' נשאר הכינוי דבוק לסומך. החרוז הנ"ל נותן לנו את המפתח לניתוח החרוז המוקשה: 'עבדכ אגודעלמכ'⁷⁷, היינו באוגריתית פשוטה: 'עבד דעלמכ אג', אלא שהנשוא 'עבד דעלמכ' נחלק כאן לשניים לשם הדגשת המושג 'דעלמכ'. אין אפוא להסכים לדעתו של גורדון, המפריד בין המבנה המפורק 'דרכת דת דר דרכ' לשימוש הבלתי תלוי של 'ד' לפני שם ב'דעלמכ'⁷⁸, כי אין השימוש השני אלא תולדה ישירה של הראשון. המבנה המפורק עשוי גם לציין את מקום המוצא: 'עקבמ ד לבנ'⁷⁹, היינו 'מיתרים (?) של הלבנון, מהלבנון'. 'דת' קודם בייחוד לציין החומר, שממנו נעשה החפץ. צירוף מטיפוס זה נמצא בחרוז 'כת אל דת רבתמ'⁸⁰, היינו...⁸¹ אל של ריבתיים (שקל). קרוב לזה 'שגפנמ דת כספ דת ירק נקבנמ'⁸², היינו 'שם רתמים של כסף של חרוץ נקבים'. לציין מיוחד ראוי כאן המבנה הכיאסטי של המשפט, המביא לידי הניסוח 'דת ירק נקבנמ' במקום 'נקבנמ דת ירק'. סדר זה של המלים מרחיק את הצירוף עם 'דתי ריחוק נוסף מהסמיכות. מרחק זה הולך וגדל בחרוז: 'בהתי בנת דת כספ הכל' דתמ חרצ'⁸⁴, היינו: 'בתי' בניתי של כסף היכלי של חרוץ'. בעל כורחנו נשער, ששימוש זה השתלשל ממשפטים כגון 'בהתי דת כספ בנת'. אך בטקסט האוגריתי, כמו שהוא לפנינו, מתרחק הסומך במידה כזאת, שבתרגומו ללשון המקרא צריך להחליפו בתמורה לאמר: 'בתי בניתי כסף וכי'⁸⁶ עוד בא 'ד(ת)' במקום שם בצירופים

.idem, op. cit., Krt, ll. 83 f. 75

.idem, op. cit., text 67, II, l. 12. 77

.idem, op. cit., §13, 65; 13, 68. 78

.idem, op. cit., 3 Aqht VI, ll. 20 f. 79

:idem, op. cit., text 51 I, l. 31. 80

Gordon op. cit., Glossary No. 977; ע' 'כת' היא בגדר ניחוש: 81

.Driver, op. cit., p. 145; P. Fronzaroli, La Fonetica Ugaritica, Roma 1955, p. 73

.Gordon, op. cit., text 51 IV, ll. 10 f. 82

83. לשם הסתום 'נקבנמ' יש להשוות את השם 'נקב' ביח' לה, יג, הסתום אף הוא. אך השווה גם

.Driver, op. cit., p. 156.

.Gordon, op. cit., text 51 VI, ll. 36-38. 84

85. בדין העיר גורדון (op. cit., Glossary, No. 321), שביטה של אלוהות נזכר באוגריתית

לפרקים בלשון רבים 'בהתמ'. על אותה התופעה בערבית דרומית העירה H. Höfner, op. cit., pp. 106 f.

וכבר רשם חברי המנוח עקיבא שלוינגר ז"ל בשולי טופסו של ספר הדקדוק הערבי-דרומי את המקבילה

האוגריתית. גורדון מסביר, שבית אלהים מורכב מבניינים שונים. היפנר מתרגמת בדומה לכך את צורת הריבוי

הערבי-דרומי 'אבית'—Tempelanlage. אך שמה יש להסביר את הריבוי כאן כריבוי הריבונות, ששימוש

אינו מצטמצם לשימוש פרסונאלי (כגון 'אדונים', 'בעלים' בעברית), אלא משמש בחפצים, השייכים לאלוהות

או למלך, והשווה Böh1, op. cit., pp. 35 f.

86. דרך אגב יציין, שפרידריך (op. cit., §309) קובע, שהחומר, שממנו עשוי חפץ, משמש בלשונות

השמייות תמיד כתמורה. לפיכך הוא מתקשה בפוניות, המקדימה לחומר לפרקים את מלת השייכות 'ש'. אך הבעיה

כגון: 'עגלמ'ד[ת] שנת'⁸⁷, היינו 'עגלים של שנה, בני שנה'; 'שליט דשבעת ראשם'⁸⁸, היינו 'שליט(?) של...'. כלומר 'בעל שבעה ראשים'; 'אל דפאד'⁸⁹, 'אל של חסד, בעל חסד'; וכנראה גם 'הין דחרש יד[מ]'⁹⁰, היינו '(האל) הין בעל חרשות ידיים'. בצירוף חפשי מצינו 'דת טר[ה]'⁹¹, היינו '(השרירים או כיוצא בזה) של גבה'.

השתלשלותם ההיסטורית של השימושים השונים של 'ד(ת)' כמלת השייכות מוטלת בספק. אם נלך בעקבותיו של בארט⁹², נדגיש את העובדה, שמלבד שימושה כמלת השייכות משמשת 'ד(ת)' באוגריתית ככינוי הזיקה בלבד, ולא ככינוי רומז, ונציא מכאן את המסקנה, שמלת השייכות השתלשלה מכינוי הזיקה. לפי השקפה זו 'פנמ' דת כספ'—מעיקרם רתמים אשר הם כסף—ומכאן רתמים של כסף. ועוד יש לומר לפי שיטתו, שהשמטת השם, הקודם למלת השייכות, היא מקורו של ביטוי כגון 'דת טרה', המקביל לביטויים עבריים, כגון 'של בית וגמליאל'⁹³. בשיטה ההפוכה נוקט פרידריך⁹⁴ בפירוש המלה הפיניקית-פונית 'ש', המקבילה בשימושה לאוגריתית 'ד(ת)'-ול-sha באכדית. לדעתו נשמר כוחו הרימוזי המקורי של 'ש' באותם הצירופים דווקא, שבהם אין שם הקודם ל-'ש', כגון בצירוף הפוני 'שעורבעל', היינו (קברו) של עורבעל, בעצם זה של עורבעל. יש להוסיף על כך, שאותו שימוש הלשון ממש נמצא כבר בשנת 600 לפסה"נ בקירוב בכתובות קברים ארמיות מסוריה, שבהן משמשות הלשונות 'שאגבר', 'ששורבנ'⁹⁵ במשמעות (קברו) של אנבר (או של שורבן). לעומת זאת יש לראות בשימושה של 'ש' לפירוק הסמיכות וכמו כן בתפקידה ככינוי זיקה תוצאה של החלשת המשמעות הרימוזית המקורית של 'ש'. אם נעביר שיטה זו לאוגריתית, נאמר בעל כורחנו, שדווקא ביטוי כגון 'דת טרה' שומר על כוחה הרימוזי המקורי של 'ד' וכי שאר שימושה של 'ד(ת)' שייכים לשכבות מאוחרות יותר של הלשון. אך בין כך וכך נראה, ש'ד(ת)' מקבילה מכל הבחינות ל-'ד', 'ד', 'ד' הארמית, ל-sha האכדית ול-'ש' של הפיניקית פונית, שכולן מלים בלתי-משנתות לפי יחסה, מספר ומין, ומשמשות גם ככינוי זיקה וגם כמלות שייכות, בין במשמעות 'זה ש', 'בעל', בין לפירוק סמיכות. אין אפוא יסוד להשוואת האוגריתית עם הערבית הקלאסית המקובלת, שיצרה מן היסוד 'ד' את השם ג' הנוטה לפי יחסה, מין ומספר במשמעות המתמייחדת ל-'זה של', 'בעל', אך אינה משתמשת בשם זה, לא ככינוי זיקה ולא לפירוק הסמיכות⁹⁶.

שהוא דן בה אינה בעיה, שכן אין שום הכרה, שהחומר יצטרף לחסץ כתמורה דווקא, אלא הוא עשוי להילוות אליי גם כסומך, ומבנה זה של הסמיכות ממלא גיתן לפירוק.

Gordon, op. cit., text 51 VI, ll. 42 f. 87

idem, op. cit., Glossary No. 1839 על 'שליט' ע' מחד Gordon, op. cit., text 67 I, l. 3. 88

מאידך קאטרו שם, עמ' 83.

Gordon, op. cit., text 49 III, l. 14. 89

idem, op. cit., 2 Aqht V, ll. 18 f., 24 f. 90

Barth, op. cit., pp. 166 f. 92 idem, op. cit., text 51 II, l. 20. 91

Friedrich, op. cit., §310, 2. 94 משנה שקלים ג, ב. 93

G. A. Cooke, North-Semitic Inscriptions, Oxford 1903, pp. 186, 189. 95 (הערות

פרוס' ו' בן-חיים).

96 הערבית הדרומית תופסת מקום לעצמה. בלשון זו משמשות כמלות השייכות '־' (יחיד), '־ת' (יחידות),

'אלו' (רבים) גומינאטיבוס, 'אלי' (רבים, שאר היחסות). צורות היחיד '־', '־ת' משמשות גם ככינויי זיקה,

אחרי דין זה על תפקידה של 'ד(ת)' כמלת השייכות נשוב אל השאלה, איך להסביר את התופעה, ש-'ד' ו-'ד(ת)' משמשות באוגריתית כמלים נרדפות. יש לציין מראש, שתופעה זו אינה יחידה במינה. כיצא בה מצינו בפונית, שכיני הרמיזה 'י' מתחלף עם 'ז(ת)' בין בלשון זכר בין בלשון נקבה. פרידריך, בדקדוק של פוניקית-פונית, אומר: "צורת נקבה [של הכינוי הרומז] שברורה ע"י תוספת תי"ו... יש אך לפונת הוולגארית ב"ז, סת אך זו משמשת מצד אחר גם כלשון זכר".⁹⁷ מהבאותיו מתברר, שצורת הנקבה הטיפוסית 'ז(ת)' ידועה משבע דוגמאות כלשון זכר, משלוש כלשון נקבה. אך הנחתו, שצורת נקבה טיפוסית עשויה לשמש ברוב המקרים כלשון זכר, מופרכת מעיקרה, וברור מראש, שאינה צורת נקבה כלל. את הדרך לפתרון הבעיה כבר הראה בארט בזמנו, בדיונו המעמיק על הכינוי הרומז העברי 'זאת'.⁹⁸ בארט טען, שאין דין 'ת' ב'זאת' דין 'ת' הנקבה, אלא דין יסוד רימחי נוסף, והביא ראיה מהצורות הקצרות 'זו', 'זה', המוכיחות, שאת מין הנקבה קובעת כאן התנועה. את ראייתו חיזק על ידי השוואת כינוי הרמיזה העבריים 'זה', 'זאת' אל מקביליהם החבשיים zā-ti, ze-n-tū, המדביקים לכינוי הרמיזה את היסודות הרימחיים tū (זכר) ti (נקבה), ואין לדעתו 'ת' של 'זאת' אלא קיצורו של היסוד הרימחי tū הנצמד לנקבה. בארט הקשה על עצמו בהניחו, ש-ī ארוכה צריכה להישמר בעברית בסוף המלה ותירץ, שאחרי היעלמה של 'ת' רימחית מן העברית הורגשה 'ת' של 'זאת' כסופית הנקבה והותאמה לה. תירוץ זה דחוק במקצת, ועוד יטען הטוען, ש-'ת' נוספה ל-'זו' כסופית נקבה פליאונסטית. אך הצורות 'זת' ו-'ד(ת)' של הפונת והאוגריתית, שלא היו ידועות לבארט בזמנו, מוכיחות בעליל, שאכן העמיק לראות, לפחות בעיקר הענין, היינו, שדין 'ת' ב'זאת' דין יסוד רימחי נוסף, ושמה אפשר לחזק את דעתו על ידי ההשערה, שתנועת i ביסוד הרימחי ti בשמית הקדומה הייתה ארוכה או קצרה לפי הקונטקסט (anceps) וכי צורת העברית 'זאת' השתלשלה מ'זאת' בעלת i קצרה.

ה. 'הן', 'המ', 'המת'.

הפרסום החדש של וירולו, שהסתמכו עליו לפרקים בדיונו הקודם משלים במקצת את ידיעותינו גם בתחום כינוי הגוף הפרודים. מן הראוי לציין, שמצינו כאן בפעם הראשונה באוגריתית את כינוי הגוף של הנסתרות 'הן' ככינוי פרוד, הידוע עד

אך לא צורות הרבים 'אלו', 'אלי'. מכאן מתבקשת המסקנה, שיש להפריד בערבית-דרומית בין כינוי חזיקה למלת השייכות. העובדה, שמלת השייכות מבחינה בלשון רבים בין יחסות, מבססת את ההנחה, שאותה ההבחנה נהגה גם בלשון יחיד ושנטיית של המלה בלשון יחיד דמתה לשל הערבית. מכל זה נובע, שמלת השייכות ד היא בחזקת שם-עצם כדון המלה הערבית ב' § 37, Höfner, op. cit., p. 168 note 2; Barth, op. cit., הוא בכך, שתפקידה של 'ד' בערבית-דרומית רחב מזה של הערבית ב', וכולל גם את פירוק הסמיכות, כגון בביטוי: 'ברכתך דת ערך'; היינו: הברכה של המבצר. שימוש זה החורג משימושו הרגיל של השם הערבי ב', נראה תנייני, אף אם לא נקבל את דעתו הנ"ל של פרידריך, החושב אותו השימוש של מלת השייכות לתנייני גם בשאר הלשונות השמיות.

Friedrich, op. cit. § 115. 97

Barth, op. cit., pp. 83 ff., 104 f. 98

כה ככינוי דבוק בלבד⁹⁹: כינוי זה נמצא בחשבון 'תת כתנמ חמשת ונצפ כספ הנ'¹⁰⁰, היינו 'שתי כתונות חמישה (שקלים) ונצף כסף הן'.

שאלות מעניינות מעורר גם הכינוי 'המת' בתעודה על התחייבות ערבים, הקובעת 'מנמ שאלמ דת תכננ על ערבנמ הנמת תכננ'¹⁰¹. וירולו מתרגם: Et tous les enquêteurs qui doivent faire la preuve concernant (ces) 'rbnm, voici ceux (qui) feront cette preuve הערבים הננה הן תיכוננה'. בין כה וכה נותנת תעודה זו לכאורה מקום לטענה, שכינוי הגוף 'המת' משמש כאן בנומינאטיבוס, שלא כדין הטקסטים הידועים מקודם, שבהם מתייחדת הצורה 'המת' ל-casus obliquus, הצורה 'המ' לנומינאטיבוס¹⁰²; משמע ש'המ' ו'המת' מתחלפות באוגריתית חילוף חפשי. לטענה זו מסייעת גם ההנחה המקובלת של חילופן החפשי של שתי הצורות הנידונות בשמית הקדומה, ובייחוד שימושה הנומינאטיבי של הצורה 'המת' בפניקית¹⁰³. אך בדין העיר לי פרופ' ז' בן-חיים, שלצורה 'המת' קודמת בטקסט שלנו מלת ההצעה 'הן', שמקבילתה הערבית אֵן (أَنْ) גוררת אחריה אקוסאטיבוס. לצערנו איננו יכולים לקבוע לפי שעה, אם כלל זה חל גם על 'הן' האוגריתית. אך יש סמך מה להשערה זו בעובדה הידועה, שלא מצינו עד כה באוגריתית את כינויי הגוף בנסתר(ת) 'הר', 'הי', אלא בנומינאטיבוס בלבד, שלא כדין הכינויים 'הות', 'הית', ששימושם מצטמצם ל-casus obliquus¹⁰⁴. אין אפוא להכריע לפי שעה, אם התעודה הנדונה מעידה על חילוף חפשי בין 'המ' ו'המת' בנומינאטיבוס, או שמא יש להסיק ממנה, שמלת ההצעה 'הן' גוררת אחריה את האקוסאטיבוס.

99. Gordon, op. cit., § 6, 13.

100. Virolleaud, op. cit., text 110, l. 6. וירולו שכת לכלול את המלה 'הן' שבטקסט זה

ב- Glossaire שלו, וחבל.

101. idem, op. cit., text 161, ll. 5-9.

102. Gordon, op. cit. § 6, 3, 4.

103. Friedrich, op. cit., § 111.

104. Gordon, op. cit., § 6, 3, 4.

בני־הית ובני־חית באשכנז: הבעיה ומה היא באה להשמיענו *

1. הבעיה. — 2. בני הית ~ בני חית. — 3. תלמידו של ר' ישראל איסרלין כעד. —
4. אליה בחור כעד. — 5. מה זמן חלותו של האיסוגלוס? — 6. ראשוני פייטני
- אשכנז. — 7. דיוקן קודם בארץ ישראל, בבבל ובמצרים? — 8. שמות כמקור
- לבלשנות. — 9—11. סימט, רעלע, איציק ~ שמחה, רעכעלע, יצחק; — 12. חידוש
- מסורת ח. — 13. מעקן. — 14. חול קרייש, לחס ~ שעכטן. — 15. תהליכים דומים
- ברכיבים שונים. — 16. x/h , אין ברכיב הלעז. — 17. x/h , לרוב ברכיב
- הגרמני. — 18. זען, צען וכו'. — 19. געשען ~ געשיכטע. — 20. רייצע ~ רייכל. —
21. שוטטער ~ שוץ וכו'. — 22—24. וואָקסן ~ עקדיש. — 25. הגה [g]. —
26. סקירה על x/h , ברכיב הגרמני. — 27. תרומת הרכיב הסלאבי. — 28. סיכום.

1. עניין בני־הית ובני־חית ספרותנו המדעית נזקקה לו לא אחת בשבעים וחמש השנים האחרונות, החל בדוד קויפמן וגידמאן, והועלו הרבה פרטים חשובים מתוך ספרות השו"ת, חקרי לשון וכדומה. אך לא הגיע לידי מסקנות כוללות על מקומה וזמנה של התופעה ועל הקונטקסט שלה, ודומה, כי אין לזוז כלשהו, כל עוד נהא תקועים ועומדים בגבולו של החומר העברי. נכון הדבר, כי הופעת המונחים "בני־הית" ו"בני־חית" כרוכה להם למחברים בדיונם באופן הקריאה של לשון הקודש בספרי קודש. אולם הנושא עניין לו גם ללשון יידיש ולא בלבד לרכיב לשון הקודש, אלא גם לרכיב הגרמני שבה. אנו רואים וחוזרים ורואים, כי על דרך העימות של תהליכים דומים ברכיבים שונים של לשון ההיתך¹ יידיש אנו עשויים ללמוד לא בלבד על עניין הלשון כחטיבה שלמה, אלא גם מתוך רכיב על חברו. ואנו מוסיפים ונשכרים: יידיש עשויה להודיענו דברים חדשים אף על הלשונות המהותיות¹.

* נוסח המאמר הזה ביידיש שלחתי בקיץ 1957 כהרצאה לקונגרס העולמי השני למדעי היהדות בירושלים, והוא נקרא בו, במדור ללשון יידיש וספרותה, עלידי היושב־ראש דב סדן. ההערות שבסוף, הסדורות לפי סימני־מספרים, נכתבו באפריל־מאי 1958, בשעת ההכנה של החיבור הזה. ביתר אריכות, הן מבחינה עקרונית והן מבחינת התיעוד, נזון בעבודה אחרת. מסכת־המושגים, שאני נוהג בה, הועלתה בעבודותי הקודמות, בעיקר ב"עיקרים אין דער געשיכטע פון יידיש", יידישע שפראך 14 (1954), 97—110, וכן 15 (1955), 12—19; "Prehistory and Early History of Yiddish", *The Field of Yiddish*, New York, 1954, 73—101; "The Jewish Languages of Romance Stock and Their Relation to Earliest Yiddish", *Romance Philology* 9 (1956), 403—428; "Yiddish, Knaanic, Slavic", *For Roman Jakobson*, The Hague, 1956, 622—632.

[התרגום העברי נעשה בידי פרופ' דב סדן. המאמר מתפרסם גם ביידיש ב"שמואל ניגערבוך", היוצא ע"י ייח"א לזכר ש' ניגר ז"ל בניוירק 1959].

1 [המונח "לשון היתך" מכון למונח היידי שבהרצאה המקורית שמעלצשפראך (fusion language באנגלית). "הלשונות המהותיות" מכון למונח שמעלצווארגשפראך (stock languages באנגלית)].

ב־1952 ניסיתי, לפני חוג בלשנים שבייחוד בני־יורק, להעלות את בעיית בני־הית ובני־חית בתחזית חדשה זו. נשכרתי מן הוויכוח, שהשתתפו בו אוריאל וויינרייך, נתן זיסקינד, יודל מאָרק, שלמה נובל ומרדכי קוסובר; קצת רעיונותי שיניתי מטבע דפוסם אחרי הוויכוחים, בקצתם יציבות ניתוספה בי. מאז 1952 נוספה לי שפעת חומר, שתראה גם היא לתפיסתי את העניין. הרצאתי עתה נועדה לסכם את המסקנות, שאני מוכן להילחם להן כיום. פרטי עובדות לא אוכל להביא כאן אלא בקצה המזלג, לשם הארה. עיקר ענייני היא העלאת דרך ההוכחה וציון הקווים הגדולים.

2. בראשונה נגלה לפנינו, כמדומה, עניין בני־הית ובני־חית במהרי"ל. דבריו בזה הם בני־בלייתאריך, אך ידענו כי נולד בקירוב ב־1350 במגנצה ונפטר שם ב־1427, ולפי שהוא כבר מדבר בהם בבני־הית ובבני־חית כדרך המדבר בחלוקה מקובלת, רשאים אנו לומר: המחצית השנייה של המאה הי"ד כבר ידעה על בני־הית ובני־חית. וכן מצוי עימות זה לר' ישראל איסרלין, שנפטר בקירוב ב־1460, ולתלמידו ר' יוחל, בעל לקט יושר. רמיזות לכך מצויות במהר"ם מינץ, בן דורו של ר' ישראל איסרלין. במאה הט"ז אנו מוצאים דברים בני־משקל אצל אליה בחור, האשכנזי שנתגלגל לאיטליה.

כשהרבים כותבים בני־הית ובני־חית (מסתבר בקורטוב של דרוש ליצני בעניין בני חת שבבראשית כ"ג) אין הם מכוונים לבלשנות, אלא להלכה למעשה; ואגב כך ניכר, כי בני־הית פירושם היהודים שעל הריינוס, ובני חית פירושם היהודים שבאמצעה של הדנובה. משל למה הדבר דומה, אילו היה מישוה, בראשית המאה ה', מדבר שלא בקישור בלשני על יהודי Komets ועל יהודי Kumets. קויפמן הוא שהכיר בראשונה, כי בסיסה של החלוקה לבני־הית ולבני־חית היא לשונית, לציון הבדלי־ההגייה של ח. פעמים אף המקורות גופם אינם משיירים ספק, למשל, כשר' ישראל איסרלין אומר לתלמידו "אינך צריך לדבר חית" אף על פי שיש מנהג במקומנו, או כשהוא מדבר בתרומת הדשן; "באותן מדינות שמזכירין חית" כמו כ"ף רפויה...". לא די לנו בכך. רוחנו קנטה, על שהפוסקים נוהגים על פי הכלל "מלה בסלע", אך ניתנה לנו משענת ראשונה, והרינו מעלים שתי קושיות:

ראשית: היכן עובר האיסולוס המבדיל מבטא ממבטא?

אחרת: מהו באמת ההבדל שבין מבטא למבטא?

3. כשר' ישראל איסרלין אומר "במקומנו", כאילו אמר "בעירנו", ודאי שהתכוון לווינר־ניישטאט באוסטרייך, שהייתה לפנינו עיר ואם בישראל. ר' ישראל איסרלין נמנה עם בני־חית. אם כן היכן למד תלמידו אותו היגוי של ח, שלא היה מקובל בניישטאט? ר' יוחל נע ונד היה, והפליג הרחק הרחק. הוא למד גם בישיבות על הריינוס, וקצת שנים היה סמוך על שולחן אחרים בלאנדוי הסמוכה לאשפירא. אולם הוא היה בן־בית אצל רבו ר' ישראל איסרלין עשר שנים ואולי יותר, וראה את רבו כראות אלהים. נמצא, שאילו נעשה בן־הית בשנות־העמידה, לא היה מתקשה לחזור למנהגו של רבו. הילכך ודאי הוא כי היגויו של ר' יוחל הוא ההיגוי שלמד אותו מילדותו. ידענו כי מעטים בני־אדם המסוגלים בשנות־בגרותם לשנות חיתוך דיבורם. והנה הוא גופו מניח בידנו פריטי־ביוגרפיה, כפי שהם נדרשים מעד. הוא נולד בהושטט, ובה ישב עד גיל בר־מצווה בערך. ואילו הושטט מקומה מרחק 35 קילומטר ממערב־צפונה של אוגסבורג.

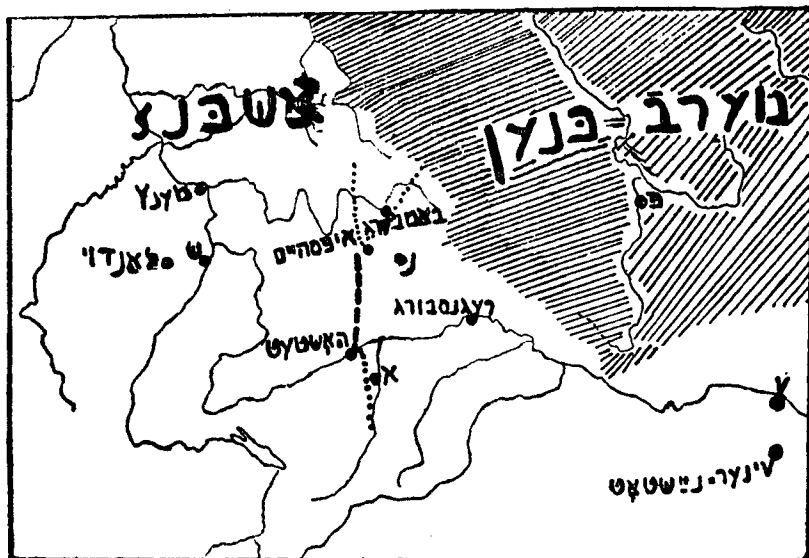
4. ועוד נקודת-התמצאות בידנו, והיא רחוקה יותר לצד צפון. זהו מקום-הולדתו של אליה בחור, היא איפשהיים הסמוכה לנירנברג, ואליה בחור הוא אמנם עד שלנו. אמירתו העיונית תזדמן לנו עד-מהרה בעניין התיבה מעקו; לעת-עתה נרשום שלושה חרוזות בכתב-הפלסטר המחורזו שלו המבדיל מ-1514 (הכתיב מודרני):

ווען ער איז גאר אַ גראַסער בלע ;

דאָ מיט איז ער זיך גאַנץ מכלה.

ער האָט אַ ברודער דער איז אַ גלח...

בלע פירושו: בולע, זולל וסובא; ווען פירושו: משום; אך אין לנו כאן עניין בחרוזות. יש טקסטים אשכנזיים מחורזים אחרים, בני הזמן שהוא בערך, גם בעברית גם בידיש, שאין ח נשמעת בהם, והוא הדין בחיבורי פרוזה, שבהם ח ו-ה מסתבכים והולכים. אולם על הרוב אין אנו יודעים דבר על המחברים והמעתיקים, ואין בידנו לאתר את הטקסטים לפי שייכותם. אולם המבדיל נכתב בשנה מסוימת ובידי אדם מסוים, שהביוגרפיה שלו נהירה לנו יפה יפה, והחרוזות בלע: מכלה: גלח הם הטוב-שבסימנים, כי אליה בחור לא הגה את ח בתיבת גלח. לא בכדי הוא מודיענו ב-1541 בתשובי, כפי שנראה עד מהרה, כי דרך האשכנזים שלא להגות ח, והוא חוזר שם על תוכן דברי ראב"ע המפורסמים, וז"ל: "כל מי שלא למד קריאת החית והעין בנערותו לא יוכל לבטא אותם כל ימיו". עוד מעט ונראה, כי אליה בחור מתכוון מבחינה פוניטית ל-ח אחרת, משהתכוון לה הראב"ע, אך ה-ח היא בעיה גם לו.



קארטוגראם 1

הקו הושטט—איפשהיים מבדיל בין בנייהית ובניחית; באפס-בטחה של האיסוגלוס צפונה לאיפשהיים ניתנו שני טוריקחים, שניהם לפי הסברה. בראשי תיבות מסומנות ערים אלה: א — אוגסבורג, ח — חינא, נ — נירנברג, פ — פראג, ש — שפיאר (אשפירא).

5. לאמור, העלינו כי הושטט ואיפשטיים הן בתחום הית, ובקווקו זהיר דין להאריך את האיסוגלוס לצד צפון ולצד דרום. אך חובה שנוכח, כי אין זו אלא נקודת התמצאות, וגם היא למאות ה"ו—ט"ז גרידא. בעניין תקופות מאוחרות יותר יש ראיות בידינו, כי האיסוגלוס זו יותר לצד מערב. קודם לכן, עד ימי המהרי"ל, הספרות הרבנית מחרישה בעניין זה, והסיבה סבירה.

גם לותר, ארץ הגרעין של יידיש, גם בקעת המיין והדנובה העליונה היו בפירוש בגבולם של בני-הית. אם נעביר את הדבר לתקופות יידיש משמע, כי ביידיש-בראשית א' (עד 1100) עניין לנו כמעט בבני-הית בלבד, וביידיש-בראשית ב' (1100—1250) עניין לנו בהם ברוב המכריע. בני-הית עולים על הבימה בתקופת יידיש-שנה (1250—1500). כדרך-הטבע כבר היו יישובים דוברי יידיש באוסטריה אף בתקופת-בראשית, ומותר להניח הנחת-ודאי, כי הגייתם זו לא נגלתה אך במחצית האחרת של המאה הי"ד, אם הדיבור עליה הוא כעל דבר ידוע. אלא בוראי-הנורמה היו בני-הית. אם-כן מה ראו ליתן את דעתם על המנהג הפרובינציאלי „המשובש" שבקריאה ודיבור? אולם בסביבי המאה הי"ד קמו, באמצעה של הדנובה, כמה בני סמך למדניים, ומסביבת הריינוס התחילו אנשים כמו מהרי"ל הצעיר נוסעים לישיבותיהם של אלה. או אז נעשה הניגוד שבין בני-הית ובין בני-הית כעניין לענות בו.

6. מכבר התעוררו על כך, כי ותיקי הפייטנים האשכנזים היו בני-הית — ואי אפשר היה בזמנם ובמקומם אלא כך — ועל-כן חרזו דרך חירות זו ויה. וסימנך ר' גרשום מאור הגולה עצמו הכותב בסליחתו: „האויבים אין לקבל אלוה / השתחוות לפניו לטלוח". אין ספק, כי בני-הית כאלה היו גם יהודי מזרח-צרפת וצפון-איטליה, שנדדו ללותר והניחו בה יסודות אשכנז ולשון-אשכנז.

7. אולם אם התופעה של היגוי זו כדרך ה היא חוץ-אשכנזית וקדם-אשכנזית, עד מה עלינו עלינו להעמיק בתולדות הלשון העברית בבקשת שרשיו? יניי ואלעזר קליר חורזים גם הם זו ויה. יתרה מזו, בתעתיק היוונים הקדמונים של שמות ומלים עבריים נמצאת לנו תופעה בדומה לעניין זה = ה באיטליה, צרפת ואשכנז. והוא הדין בגמרא: הן בבבלי והן בירושלמי נזכרים סוגי יהודים שאינם הוגים זו. וגדול הוא הפיתוי למצוא בארץ-ישראל, בבבל ובמצרים בתקופת-התלמוד ולפניה, דיוקן קודם לניגוד האשכנזי של בני-הית ובני-הית שלאחר-כך. אך דין לעמוד בפני הפיתוי וניסיונו.

נתבונן מעט ב"ח העברית ובהגאים הסמוכים לה. יש צד של סיכון להשתעשע בתיאורים פוניטיים מפורטים של תקופה רחוקה, שאיש לא רשם דיבורה, או לזהות את הביטוי של העברית הקדומה ושל הערבית המודרנית; אולם ניכרים קווי-עיקר פונימטיים. היה, כפי שאנו מבינים, מצייתת, בתוך המערכה השמית, הגה נשוף /h/. ציינה כנראה חוכך וילוני חיכי, ככל המשוער לא-שונה משל /x/. שבימינו. אולם שונה היא הפונימה המיוצגת על-ידי זו, ואין לנו עתה מקביל לה ביידיש. זו מוגדרת כחוכך לועי אטום שהיה צלילי כנגדו, ע. השערה היא, המתקבלת על הדעת, כי הגלגול בקריאת העיצורים העבריים התחיל ברישומם של התרגום (= ארמית), כשהתרגום נעשה לשון-הדיבור. אם-כן מה לו לאבן-עזרא. הבא מקץ אלף שנה ומעלה, שיוכיר יהודים, הלומדים עוד בקטנותם להגות זו ויע? נראה, שהוא מתכוון ליהודים בארצות-עבר, ולא רחוקה הסברא, כי הללו חזרו להשמיע זו ויע בהשפעת הערבית, ואולי גם בנוסחן הערבי ולא כדיוק נוסחו העבריים-הקדום.

עילומן של קצת פונימות עבריות קדומות ופירוש ביצוען של אחרות הם מורכבים כל כך, והפאזות המיוחדות של חידוש המבנה הפונימתי הן מטושטשות כל כך, עד כי „ההסברה” של עניין ח=ה שבמערב אירופה ובדרומה על ידי השוואות בארץ-ישראל, בבל ומצרים, פירושה החלפת אלף באלפא. להלכה ניתן לשער אפשרותם של צללים ארוכים כל-כך, אבל המוציא באמת מפיו השערה כזאת עליו הראיה. בתולדות הלשונות ראינו בתמידות, כי בתנאים דומים במעט או בהרבה מתרחשים תהליכים דומים במעט או בהרבה. ההגאים המסומנים על-ידי ה, ח, כ אינם רחוקים זה מזה מבחינת חיתוכם, באופן ששינויים וחילופים דומים בזמנים שונים אינם בהכרח קשורים מבחינה היסטורית והדדית. אוזנינו השומעות מפי יהודי וארשה מפולנים, שנעשו במאוחר דוברי-יידיש: „חברים, כיינט כאבן מיר חנוכה”, ומפי יהודי-קראקא מסוג זה: „חברים, היינט האבן מיר חנוכה”; ואין להטריח את הסברה, כי שתי קבוצות אלו של יהודי-פולין הם יורשים במישרים של בני-חית ובני-חית מימי-הביניים.

במקרים בודדים אפשר שתהא באשכנז נתונה ועומדת ירושה ישנה נושנה, כגון בשם הענען לגבי הצורה המקראית חָנַן. אולם נימנע מגזירות שוות קלות. מאידך גיסא נודה, כי העלאת הבעיה של המשכיות, דינה עמה, ועל-כן רשמנוה כאן.

8. ועתה נחזור אל ח האשכנזית הקדומה ביותר, כלומר ח=ה. האם נשתייר, לפחות, סימן לה ביידיש-דהאינדא? כן, ויותר מסימן אחד.

נפתח בקצת שמות פריטים. שמותינו, כפי שהם מצויים בכתב, לא תמיד הם יפים למחקרים בלשניים. כתיב-המסורת של שמות לשון-קודש מאפיל על הרוב על הגייתם. [jankl] ו-[jokl] ו-[jukl] הם; לעתים קרובות, כתובים יעקב, ולעתים קרובות משתמשים אמנם בחיי יום-יום אף ב-[jankev]; לפי שגוברת הכוונה הנודעת להחזיר ליושנה את צורת השמות שבספרים. ואם כתוב אברהם אפשר שיהא גם [avroml] או [avruml], גם [avreiml] או [avreiml]. ואילו במקורים של שאינם-יהודים מצויות על-הרוב כל הגרסאות של אברהם כדמות Abraham. לעתים מצויות ביותר, הרי באים הכינויים-למעשה, בייחוד של זכרים, במעולה. בעלייה לתורה הירש, הערש, הארש וכן הירשל, הערשקע וכדומה, נקראים כולם כאחד ר' צבי, וכן היה גם הסופר על הרוב כותבם בתעודות הקהילה.

ואף על פי כן מצויים שמות שניצלו מכבלי-הנורמה, והם חומר מצוין, שלא נגעה בו עדיין יד חוקר-הלשון.

9. שמות הנשים סימנו ורעלע מוצאם לשון-קודש, אף שהדבר אינו ניכר כיום לא בכתיבתם ולא בקרייתם. וקודם-כל עניין סימנו. שורשה שמחה, ומרשימות מפנקסי יזכור („מימורבוך”) החל בגזרת תתניו, אנו למדים בעליל, כי תחילה היה שמחה שם איש ואישה כאחד. וכן אנו מוצאים כתיב שאינו במעלת התיקון, אך הוא נחשב בדיעבד, והוא כתיב השם לא בַּחַח אלא בַּהַח. שם [simhe] נעשה כצורתו עתה [sime], וסוף כתיבו: סמך, יוד, מים, עין. במאה היידי והטוֹ אנו מוצאים אף כתיב שראשו צדי, וזו משענת חשובה בתולדות ההגאים שין=סין ביידיש, ואין כאן המקום להאריך.

מתבקשת הקושיה, על שום מה הגרסה של שם זכר וכן שם-העצם [simxe] (ד') שמחה עמדו בעינם. החקירה על-כך סופה לבוא בהמשך דברינו.

10. רעלע היא על דרך הגיית בני-הית [reh(e)le] רחלע; שינוי ההגה [e] חל בשל ההקטנה (ואל יפליאנו הדבר בשם שמוצאו עברי; [avremi] לגבי אברהם כבר היה לפנינו; והוא הדין בעניין שעפסל לגבי שבת, פעלטע לגבי פלטיאל, סערקעלע לגבי שרה וכדומה).

אף אין אנו חסרים גרסת חית לשם רעלע, דהיינו רעכעלע, וממנה נעשה, דרך „גזירה לאחור“, על יד רחל ו־רֶאכע, שם חדש רעכע (גזירות לאחור) כאלו מצויות הרבה: פֿויגל סופה פֿייגעלע, ופֿייגעלע סופה פֿייגע; ברוינע סופה בריינדל, וזו סופה בריינע; אפילו רבקה הברתה השנייה הורגשה בחזקת תוספת-חיבה ונצמח (שם חדש ריווע). לסינג קרא את הגיבורה שלו בנתן החכם Recha דווקא. לא ידע, המסכן, כי השם הזה הוא צאצא „גיטו“.

בעניין סימנע לגבי שמחה, כך ממש גם עניין רעלע לגבי רעכע חוזר ומעלה את הבעיה: שתי הצורות המקבילות המצויות ביידיש המאוחרת כיצד?

11. בשמות זכרים מצויה הקבליות זו, מלבד עניין הענעך לגבי חנוך, גם בעניין איציק ו־אַיִצִיק לגבי יצחק. נתעלם כאן מן ההבדל שבתנועה ובעיצור הראשון בשתי צורות יֶק, אף כי גם זו מציאה לבלשן; ענייננו כאן בצד השווה בלבד שביניהם — גם איציק גם אַיִצִיק חסרים ח המצויה ב־יצחק. צורות אלו החסרות ח הן שוב צורות של בני-הית.

מהיכן ה־[X] בשם הזכר שמחה, ב־רעכע, ב־יצחק? מבטא [X], עלינו לפסוק, מוצאו מבני-הית, והם הביאו את ח המחודשת לתוך היידיש המזרחית שלנו. והוא קו בכלל הקווים הרבים, שהללו הוסיפו לה ליידיש של מזרח-אירופה.

12. אנו מוסיפים ומקשים: ההתעוררות לנתק את ח מעם ה ולחדש ולהעצים את ח מהיכן? התעוררות זו אי-אפשר לה שבאה מצרפת או מאיטליה, שהרי שם היגוי של ח הוא כדרך [h], והוא הדין ב„יוונים“, כלומר יהודי ביצחק. ההנחה שבידי היא, כי התעוררות באה מצד רחוק יותר מזרחה; כי כאן לפנינו אחד ממעשי „התחייה הבבלית“ שהכניסה, במאה ה־ג, לאשכנז את השיטה הטברנית, ובדרך-כך ירתה את אבן-הפינה למה שקרוי בפינו הברה אשכנזית. בהקשר זה דין היה למצוא יותר פרטים בעניין ח בקריאת לשון הקודש של „כנעניי-המערב“, כלומר יהודי הארצות הסלאביות המערביות.

חידושה של ח באשכנז יפה לה כינוי תסוגה במשמע זה, ששני ההגאים ה־ח, שנוודווגו זה־בזה, חזרו ונפרדו. אולם כבר ידענו, כי קצת יהודים, עוד ימים הרבה קודם אשכנז, נתקיימה להם בחינת ח=ה. וכן ח, שהביאו בני-הית, היגויה כמו כ־, כלומר היא שונה בחיתוכה מ־ח השמית. משמע, אין זו תחיית מתים של מהלך קדום, אלא שינוי-הסדר על פי עיקרון חדש. לא המסורת ממש ניצחה, אלא הנורמה החדשה ממזרח. שדגלה בשמחה של המסורת; הנורמה החזקה כוחה היה גדול מכוח-ההתמדה, ששום בעל-כוח לא עמד לה לגוננה. חוקרי-תרבות ניתן להם כאן דבר היוצא ללמד.

ועתה הצד האחר של המטבע. כשסדרה או סדראות של מלים בוקע ונכנס לתוכן מבטא חדש של הגה, יארע לעתים קרובות, כי מלים „צדדיות“ משתייר בהן ההגה הישן. „צדדיות“ משמע: ששוב אין לזהותן מבחינה אטימולוגית, משום שהרחיקו יתר על המידה משורשן. או אז מתקיים שיור של המבטא הישן על יד המבטא החדש. בכוח חידושה של ח נגרפו רחל, יצחק, שמחה (כשם זכר וכשם-עצם כללי) ומאות מלות ח אחרות בזרם החדש כאילו היו מלות שבספר, והכריעה הצורה

שבכתב. ואילו סימט, רעלע, איציק, אייזיק נשתתרו בקיפאונם, וכענים בתקופה הקודמת. ונראה ששוב לא הורגש חיבורם למלות ח.

13. רכיב לשון הקודש שלנו מצויה בו עוד מלה ואיננה שם-אדם, שכתובה הוא לפי הסכימה שלנו וממילא היא גם סומכתה. הכוונה לפועל מעקן. הרי מה שכותב עליה אליה בחור בתשבי (ערך מחזה) בסגנונו החדיד: "...ומחה אמה בל"א אב מיקן ואינו לשון אשכנז רק לשון הקודש שנשתבש בפי התינוקות כי המלמדים שלא ידעו לפתור לשון מחיקה בל"א אמרו אותו בלשון הקודש מחקן והתלמידים חשבו שהוא לשון אשכנז ואמרו מיקן ולא הניעו החית כדרך האשכנזים וכן אירע גם כן למלת שחטן שאומרים שחטן וחושבים שהוא לשון אשכנז והוא לשון שחטה". עניין שחטן יתגלגל עד מהרה דיבורנו עלי; אגב אורחא אעיר, כי שורש מחקן נמצאת לו צורה מקבילה, שבנייה חית הכניסוה כמשוער אחר כך: שם-העצם מחקן, שהיא כנראה מלה מתחום-המסחר.

14. חקירתו של אליה בחור אין בה ממידת השכלול הבלשנית. מעקן אי אפשר לו שיהא שיבושם של תינוקות; זו יצירה של ספירה למדנית. וכן לא השכיל לעמוד על כך, מציאותה של ה [e] מהיכן. אך בתוכו של דבר אין להטיל כל ספק במהימנותה של האטימולוגיה שלו.

ועתה סביר לנו, על שום מה נגלה במאה הי"ד הפירוש, כי המנהג הנודע האלעקרייש שמו נמשך מ-חזון קרייש. הפירוש הוא מוטעה, המלה הזאת הייתה תמיד ה בראשה; אבל בשטח, שבו לא נשמע הבדל בין [hol-] ו-[xol-] היה חול קרייש בחזקת פנינה בהמצאת אטימולוגיה עממית. וכן אין אנו מתקשים להבין, על-שום-מה נכתב, בתעודה עירונית בפראנקפורט דמיין מ-1510 Masar תחת מחזור; הכותב מסר את היגיו של איש-שיחו היהודי. וכיצד לחס השאל לה לגרמנית כדמות Lem או Lehm? בתכלית-הפשטות, הוא הושאל מבני-הית; בין שתי התנועות התאפסה ה-[h] שבתיבת [lehem] עד גמירא, ומכאן [e] ארוכה.

וכן הרשות בידנו להקשות בעניין שחטן. ודאי שרשה שחט. אם כן, על שום מה לא נשתתיר לנו כל סימן לצורה מקבילה בלא [x]? ודאי לנו, כי אליה בחור שוב לא ידע מבטא-אפס של ח בתיבה הזאת, שהרי מתוך המובאה שהבאנו נהיר, כי שחטן ו-מעקן אינן שוות לו למבטא — שאם לא כן לא היה כותב שחטן ב"כ, שמשמעו חוכך וילוני או חיכי. קרוב הדבר, כי שחטן, מלה שתולה במוחלט ובמובהק בספירת היהדות, נטרדה צורתה הישנה בעלת ה-[h] לחלוטין מפני הצורה החדשה. דבר שבכל יום הוא: כשם שתופעות ארכאיות משתמרות במלים "צדדיות", כך נוטות מלים שגורות ואפקטיביות לחידושים על דרך נמהרה ויסודית במיוחד.

15. מהגאי רכיב לשון הקודש אנו עוברים להגאים דומים ברכיבים אחרים. התיבה דומים טעונה הדגשה. בידיש-האידיש מצויות פונימות /X/ ו-/h/ זהות במתעלם מן הרכיב; אין הבדל בהיגיו הודו ו-הוידע, נסלח ו-ניסלע, וברכיב לשון הקודש גופו אין הבדל בין תרי הגאי [x] במלה כמו חכמה. אולם זהות זו אינה מששת ימי בראשית, היא פרי התולדות. תחילה עניין לנו בהגאים דומים בלבד, ובמעמד החדש של לשון מעורבת הם מתקרבים והולכים עד שהם מתהתכים.

16. עניין רכיב הלעז חסל סדרו מניה וביה. הרומאנית היא העומדת לנו. עוד בלאטינית המאוחרת מתמוזים כל צלילי [h], וממילא אין לנו לצפות למצוא /h/ ברכיב הרומאני של הלעז המערבי או הלעז הדרומי. הלעז המערבי אפשר שיימצא בו קצת תיבות [h] מן הצרפתית הישנה שבאותו התחום, שכן הצרפתית

הישנה נכנסו לתוכה כמה וכמה מלות גרמניות שאולות בעלות /h/; אולם גם הן ה-[h] נתאלמה בהן, בצרפתית הישנה, עד מהרה. אף פטורים אנו מחיפוש [x] ברכיב הרומאני של לשונות הלעז שלנו. ה-[x] נתגלתה בקצת תרכובות-הגאים בלאטינית המאוחרת, אך לא נתיימה לאורך ימים.

17. שונה לגמרי הוא המצב ברכיב הגרמני. ח לועית כמתכונת שמית אין להניח כאן בשום זמן מן הזמנים, אולם מצוי ניגוד בין /x/ החוככת ובין /h/, כפי שנראה, למשל, בהבדל שבין הפונימה הראשונה לאחרונה במלה הויך שלנו, היגוי-אפס של /h/ בקצת מצבים מצוי גם ברכיב הגרמני, והוא מסתבך בשל סדרת-מלים, שבהן תחת /s/ שנולדה מתוך /hs/ מצוי כיום /ks/. יתר-על-כן מצויה גם ביידיש תולדתו של החוכך החיכי /ç/ (עי' סעיף 25).

18. בין שתי תנועות נעשה /x/ במוקדם /h/ ואחר-כך נשמט כולו — כן המטבע העברי לחס נעשה היגוי [le: m], לדוגמה: זען, געזען, צען, געשטען. מעניין כי מפי יהודי-רייסין ניתן גם היום לשמוע בפירוש: [tse-hen, geze-hen] וכיוצא באלה. השמירה הזאת של /h/ בין תנועות מוחזקת לי ארכאית, ואין זה הקו הארכאי היחיד ביידיש-דרייסין. אכן, הכתיב זעהן, צעהן אינו המצאה של המשכילים, אשר ראו את הגרמנית וכן עשו; בעניין הנידון ה היא קבלה של הכתיב היידי הישן.

19. בספרותנו הישנה יותר מצויות צורות כמו (דו) זיכסט, (ער) זיכט, זיך! במקום שמצויות היום (דו) זעסט, (ער) זעט, זע! צריך עיון. אולם ברור לכל הדעות, כי הצורות שאנו משמשים בהן עתה, הן מאוחרות יותר, והן עלו על פי היקש למקור זען, ללשון רבים (מיר, זיי) זעען, לבינוני געזען. היקש זה לא הייתה לו שליטה מחוץ לפאראדיגמה של הפועל, שעל-כן משמש אותנו לשון געשיכטע ליד לשון געשטען, ולשון אָנזיכטיק ליד לשון אָנזעעוודיק.

20. ועובדות אחרות מבהירות יותר.

בשם רייצע ניתנת לנו השוואה ל-רעלע. סימנה הקדום ביותר שייך לשנת 1096, והכתיב שלה ריכנצא: /h, x/ כנראה, לא נשמטו עדיין והחיבור ללשון רייך הוא בולט. מוטב שנתעלם עתה מהתפתחות התנועה העשויה להפליגנו בדרכים רחוקות ביותר. אנו ענייננו ב-כ. במאה ה-י"ד השם הזה עולה וחוזר ועולה בספרי יזכור, ומתבלטים, בדרכי כתיב שונים, שני טיפוסים, ריצא ו-ריכצא. כאן אנו מבחינים, כי ההשוואה ל-רעלע היא שלמה: ריצא סופה רייצע; ו-ריכ, על כ שבה, סופה רייכל. כבר אנו מתעוררים על-כך, מהיכן הצורה האחת והאחרת: רייצע צמיחתה משטחם של בנייהית, ורייכל משטחם של בנייהית.

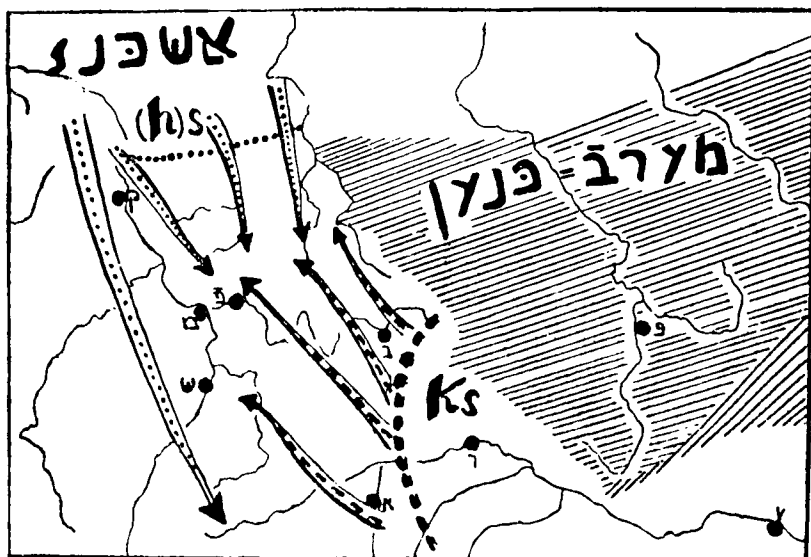
21. וניגוד זה מצוי לא בלבד בשמותיהם של יחידים. במלה ניט, במלית עט, במלים נאענט, מערעלע הייתה, באצטדיות ישנות יותר, /h, x/. צורות המקבילות כמו פֿירעקעדיק ופֿירעקעכדיק מצויה בהן סופית בנייהית עדיק, שנשמטה ממנה /h/, וסופית בנייהית, שנשמרה בה /x/. רשימה זו ניתן להוסיף עליה (והיא אינה ממצה), כשכל מלה קובעת חקירה לעצמה: גיך, האָפֿערדיק, רויכוואָרג; השמות דייכע ו-העני(ע). שוטטער הוא מי שתופר שוך, ולכאורה ניתן להעלותם בקנה אחד, ולא היא — ציון בעל-המלאכה בא לנו משטחם של בנייהית, ציון תוצרתו משטחם של בנייהית.

כדבר המזדקר לעין הוא, כי הגרמנית המודרנית מקבילים בה זה לזה Schuh

ר־Schuster, וכאן וכאן אין נשמעת [h]. וכן מצוי ביידיש פֿיך לגבי הגרמנית המודרנית Vieh; גִיך לגבי jäh, (די) (הייד) לגבי (die) Höhe; העכער לגבי höher; פֿארשמעכן, בטייטש של לימוד, לגבי verschmähen. עד מהרה נשווה יידיש לגרמנית המודרנית והבינאית בקצת נקודות אחרות לעניין /h, x/, ודבר זה יעלנו על נתיב של מסקנה עקרונית.

22. אך קודם נעיין במילה עקדיש. זוהי מלת־טייטש ל־עקרב: „מיין פֿאטער האָט אייך געשטראַפֿט מיט ריטער, און איך וועל אייך שטראַפֿן מיט עקדישן“. בכתב מצוי עקדיש בצורת הכתיב שלנו עתה, למן עצם הגלוסות הקדומות; אך אנו רשאים להחזיר את המבנה של צורה, שבה אות־הסיום /s/ קדמה לה /h, x/ שבסופה נשמטה. מכבר נמצאה המקבילה ל־עקדיש שלנו בטקסטים של הגרמנית הבינאית. הלא היא egedehse, שהכתיב שלה מצויה בו h. שמבחינת צלולה משמעה [x] או [h]. אין ספק, כי לפנינו כאן מלה של בני־הית.

23. ועתה הגיעה השעה להשוות לגרמנית. מתוך מה שנצמח egedehse הגרמנית, נעשה בכתיב של הגרמנית המודרנית Eidechse, יח־chs- היגיוו כמו [ks]. מבטא [ks] כזה של chs אינו חידוש בגרמנית המודרנית: wachsen, Ochse וכדומה. על שום מה יש לה ליידיש במלים אָקס, אַקסל, ביקס, וואַקס, וואַקסן, זעקס, פֿוקס וכדומה אותו [ks] עצמו כדרך הגרמנית המודרנית, ואילו עקדיש הוא יחיד־במינו?



קארטוגראם 2

הקו המנוקד בצפון־מערב גודר את השטח של (h)s שמלכתחילה ושל א נשתנה; הקו הרסוק בדרום־מזרח גודר את השטח של ks שמלכתחילה ושל א נשתנה בגרמנית. החצים בשני הכיוונים מוליכים אל השטחים, שבהם נאבקו שתי גרסאות. אין ראייה, כי היחס ks — (h)s בגרמנית וברכיב הגרמני של יידיש היה חופף כולו מבחינת הזמן והמקום. — האותיות הראשונות מצינות את הערים דלקמן: א — אוגסבורג; ב — באמברג; ח — חינא; מ — מגנצא; פ — פראג; ס — פראנקפורט דמיין; ק — קולוניא; ר — רגנסבורג; ש — שפיאיר (אשפירא).

שורת-השכל נותנת: אם עקדיש, כפי שראינו, צמיחתו מסביבי ריינוס-מיין, משמע שסדרת המלים בעלות [ks] היא תרומת היהודים מאמצעה של הדנובה. כך הווה — הגרמניסטיקה היא שהעמידה את הראיות לרשותנו. הגרמנית היו לה מקדמת דנא שני מבטאים רגיונאליים בסדרת המלים, שחיתוכן בימי הביניים היה לרוב hs, ואילו כללי הכתיב המודרני מחייבים בהן chs. בצפון-מערב נהגה /s/ סתם, בשמיטת /h/, דהיינו /os/ (=Ochs), /vasen/ (=wachsen) וכדומה. ואילו בדרום-מזרח, בבאָוואריה-אוסטריה, היה המבטא תמיד [ks]. בשטחים שבין שתי נקודות-המוקד היה שדה הקרב, שבו נאבקו שתי הצורות. למן המאה ה'ט' עד המאה ה"ב בקעו צורות [s] בקוע והפגל דרומה, עד לדנובה העליונה, ואחר-כך נפתחו התקפות נגד של צורות [ks]. עוד כמה וכמה פרטים בזה, אולם כך עיקרו של דבר: /ks/ הוא בן-בית באמצעה של הדנובה, וכאן עשוי היה שייכנס לתוך הרכיב הגרמני של יידיש. יש ראיות, כי ביידיש שבתקופת בראשית, כלומר בסביבי הריינוס והמיין, הייתה /s/ במלים כמו אָקס, זעקס, אך לימים גברה בסדרת-מלים זו יד הצורות של יהודי-הדנובה.

24. אם כן, על שום מה נשאר בחינת יוצא דופן עקדיש דווקא, שנשמטה ממנו /h/ ? (אות-הסיום ש אין עתה בידנו לנתחה). על שום שהקדים להיבדל מסדרת /s/ כנגדת סדרת /ks/ תחת Eidechse הגרמנית שבכל-יום מצויה לנו ביידיש המזרחית יאָטשעערקע, בת הרכיב הסלאבי; עקדיש אינו מצוי כיום בשימושה של לשון יום יום אלא ככינוי לאישה מרשעת. עצם מצודתו של עקדיש הוא הטייטש של לימוד, ושם מלים ארכאיות עשויות לרוב להאריך ימים. נמצא עניין עקדיש שכנותו יפה לעניין מעקן מבחינת הדמות הצלילית. שתי המלים מוצאן מבני-הית, ושתיהן שמיטת /h/ היא להן סימן לזקנה מופלגת. שתיהן שורשן נעוץ בתקופת בראשית.

25. ועוד גרסה של /h, x/ עלינו להזכיר, קודם שנסיים פרשת הרכיב הגרמני. הרי זה החוכך החיכי (הסמל המקובל ζ), כפי שהוא בא על ביטוי במלה הגרמנית ich, והקרוי לפרקים בפי הבלשנים הגה-ich. לכאורה אותו חוכך חיכי הוא כולו מחוץ לתחומה של יידיש, שהרי אנו מבטאים מ"ך ו-מאָך, טעכטער ו-טאָכטער באותו חוכך וילוני עצמו. אבל נמצאת ביידיש פעמיים בבואה-דבבואה של החוכך החיכי, והיא ראייה, כי אכן לפניו היה בה כאותו הגה. בקצת חלקי יידיש מערבית מצויה [is] תחת א"ך וכדומה, ובקצת חלקי יידיש הפולנית מצויה צורת-ההקטנה יע: טישע, ביטיע וכדומה. צמיחתן אי אפשר לה אלא מתוך הגה-ich, אף שמבחינה סינכרונית אפשר לצרפן בלא שיוור ל- /s/ ו- /j/.

יש ידיים לשער, כי יידיש נקלט בה החוכך החיכי הזה מן הגרמנית שבתחומה לא מוקדם מביתקופת יידיש הישנה, ולא מאמצעה של הדנובה. ההשערה נשענת אל הדעה המקובלת מכבר, כי עד המאה ה"ג אף הגרמנית לא היה לה עדיין אותו חוכך חיכי, ובאמצעה של הדנובה אותו הגה אף לא נמצא בפי הגרמנים מעולם. אולם בטחת ברזל זו של הגרמניסטים התחילה זה מקרוב מתנדנדת. מצד אחד נשקפת והולכת האפשרות להסתייע בחומר יידיש של עתה ושל לשעבר. ממילא כל שאלת החוכך החיכי ביידיש היא עכשיו כשאלה פתוחה וחדשה. לעת עתה אין בידנו אפילו לתארו באמצעי כתיבה המוסמכים שלנו, ומן הדין לחדש, לצורכי מדע, סימן דיאקריטי מעל ל-כ, למשל כֹּ.

26. כל אלה הביאונו לכלל סקירה על התפתחות /h, x/ ברכיב הגרמני. הרבה עובדות של הרכיבים בידיש הן תוצאות תהליכים פנימיים שבתוך היידיש גופה, ואלה אינם מצריכים אותנו ללשונות המהותיות. אולם במידה שקלטנו קליטות מישרים מתוך הגרמנית אל תוך הרכיב הגרמני שלנו, אי אפשר להן שבאו אלא מן הגרמנית שבתחומה [ɔ] ו-[x] הרופף שסופו [h] ולעתים קרובות נשמט לחלוטין, הם אופייניים לגרמנית המערבית הבינאית, ששטחה חופף את שטחם של בנייה שלנו, ואילו [x] החזקה יותר בסדרה שוך, העכער ו-נא בצירוף /ks/ קיבלו בנייה שלנו מגרמנית עילית, כלומר מן הגרמנית שבתחומם באמצעה של הדנובה.

הלשון הגרמנית המודרנית הכללית היא תמוזג של גרמנית בינאית וגרמנית עילית, והרכיב הגרמני של יידיש כולל בתוכו גם יסודות גרמניים בינאיים ועיליים, אך ברירת היסודות היא כולה יידיש ולעתים קרובות ביותר עצמאית, והדבר הזה חוזר ונתאשר לענייננו המיוחד עתה. בסדרה וואקסן, אקס בררו לעצמם גם הרכיב הגרמני בידיש גם הגרמנית את הגרסה הגרמנית העילית. ב-עקידש לגבי Bidechse כרוך הרכיב הגרמני שלנו אחרי הגרמנית הבינאית, ואילו הגרמנית המודרנית כרוכה אחרי הגרמנית העילית; בסדרה שוך לגבי Schuh איפכא, בריצע, רייכל הרי הצורה הראשונה, מנקודת-הראות של הגרמנית, היא גרמנית בינאית, והצורה האחרונה היא גרמנית עילית; אולם הגרמנית המודרנית אין מצויה בה שום אחת משתי הצורות האלו.

ואדרבה, נראתה בנקל, כי הרכיב הגרמני של יידיש, כאחת עם הגרמנית גופה, הם חלק של פאנוראמה בין-לשונית נרחבה יותר. כבר ניתן לנו קודם להבחין, כי מתוך הגרמנית המערבית הבינאית, נצמחה השכבה הקדומה ביותר שברכיב הגרמני של היידיש, היא על /h, x/ הרופפות שלה, כהמשך של הרומאנית השכנה; עתה אנו מתעוררים על כך, כי הגרמנית העילית, על הגאי /x/ החזקים והמצויים יותר היא בשכנותן של לשונות אחרות — סלאביות — שבהן /x/ מיוצגת בשפע.

27. מן הרכיב הסלאבי הגיענו גודש מלים בעלות /x, h/, ומקומה של הפונימה הוא באפשר בכל הפוזיציות: כאטע, פלאכטע, פון. אפילו בראש תיבה לפני קונסונאנטים אפשר /x/: כוואט, כליפטע, כנאָרע, כניאָק, כריין. מלה כמו כאָפן היא, מבחינה היסטורית, מן הרכיב הגרמני בעל /h/, אולם אצלנו נצטרף בראש התיבה חוכך תחת ההגה הנשוף, ככל הנכון ברישומה של הסלאבית /xapač/; וכן כבעלת /x-/ השרישה המלה בידיש המורחית ואפילו חזרה והפליגה לפחות לתוך חלקי יידיש המערבית.

28. בסיכומו של דבר אנו רואים, כי הפונימות /h, x/ עברה עליהן בידיש תולדה מסוערת למדי. ואחרון-אחרון:

בתקופה של יידיש בראשית (עד 1250) הגו האשכנזים, בקריאת לשון הקודש, את ח כמו ה, ופעמים אף השמיטוה. דרך קריאה זה נחלו מאותם יהודי מזרח-צרפת וצפון-איטליה, שבאו ללותר ויצרו בה את הקיבוץ האשכנזי ואת לשון אשכנז, לשון יידיש. אותו מבטא עצמו של ח הועבר ממש מלשון הקודש לתוך רכיב לשון-הקודש של יידיש. היכ הייתה בדלה לעצמה, הגייתה לא הייתה אולי שונה הרבה מהגייתה עתה.

ברכיב הלעז לא היה /x/ כל עיקר, ו-/h/ הייתה אך במלים ספורות בנות מוצא גרמני.

ואדרבה, ברכיב הגרמני של יידיש היו בתקופת בראשית תופעות דומות ביחסים של /X/ ל-/h/ כמו ברכיב לשון-הקודש.

עם התפשטותה של יידיש דרומה-מזרחה בתקופת יידיש הישנה (1250—1500), נכנס, בתחום אמצעה של הדנובה מבטא חדש של ח. הוא נכנס, כמדומנו, בכוחה של „התחייה הבבלית“, שקבעה באשכנז את נורמת טבריה ובדרך-כך ביססה מה שקרוי היום הברה אשכנזית. אולם החזר מעמדה של ח לא הגיע עד לידי מבטא שמי; ח נעשתה עתה חוכך וילוני ונתמזגה ב־כ. תחת התקבוצת הקודמת, ח=ח מכאן ו־כ מכאן, נבראה עתה מערכה ח=כ כנגד ה.

בכוח חילופו של מבטא ח נתפלגו האשכנזים לבני-הית (בתחום אמצע הריינס והמיין) ולבני-חית (בתחום אמצע הדנובה).

ברכיב הגרמני של יידיש נתבצרה גם /X/ הווילונית בקרב יהודי הדנובה בתקופת יידיש הישנה. הם נטלו עמהם את מבטא /X/ הווילוני (לרבות קווי לשון אחרים) למזרחה של אירופה, וביידיש המזרחית שליט המבטא הזה עד עצם היום הזה.

במזרחה של אירופה נכנס מן הרכיב ה ס ל א ב י גודש מלים חדשות בעלות /X/ בכל המצבים.

אולם ההיגוי הקדום יותר של בני-הית לא נעלם ללא שיוור מתוך יידיש. יש ביदנו לגלותו הן ברכיב לשון-הקודש (שמות כמו רעלע, סימע, איציק; הפועל מעקן) הן ברכיב הגרמני (שמות כמו רייצע; שם-העצם עקדיש, סופית כמו עדיק).

סוף כל סוף, בתגבורת מהלכה של יידיש כדי חטיבה של שיטה, התהתכו ההגאים הדומים בני הרכיבים השונים, לידי פונימות אחידות. ח ו־כ מרכיב לשון-הקודש התהתכו לידי /X/ וילונית כאחת עם הגאי [x] של הרכיב הגרמני והסלאבי. /h/ אחידה לפני תנועות מצויה ברכיב לשון-קודש וברכיב הגרמני, וכן בשאלות בין-לאומיות חדשות. הנציגים הרפויים של ç מצריכים ניתוח פונימתי לגופו.

תפוצת /h/ לגבי X ביידיש גם היא מיוחדת במינה, שונה מבלשונות המהותכות. היחס של כ ו־ח ל־כ ברכיב לשון-קודש של יידיש שונה מבעברית; לדוגמה בכלל, שיקחה. שלא כגרמנית עשויה /X/ ביידיש להיות גם בראש תיבה, ואפילו לפני עיצורים. נוספו חרוזות והמופונים חדשים (שחוט: אויכעט; חטאת, כאטעט; שבת, שוואך).

מסקנה מיתודולוגית: בחקר הדינאמיקה ההיסטורית של תופעה מסוימת בלשון ההיתך יידיש עשוי שיתגלה בפוריותו ניתוחו של כל רכיב ורכיב לגופו, כדי למצוא במה השפיע כל רכיב ורכיב על הרכיבים האחרים ועל ההיתך כשלמות. מאידך גיסא עשויה יידיש לסייע אף בהבהרת נקודות כהיות בתולדות הלשונות המהותכות.

ה ע ר ו ת

1 היצג מקדם וראשון של הנושא ניתן בשנת 1888 על ידי גידמאן ב־ *Geschichte des Erziehungswesens* 3, 75, 77, והוא מציין, כי דוד קויפמן הוא שהעלה אותו על דרך זאת. בכתב דן ד' קויפמן, כפי שאני רואה, בבעיה שלנו פעם אחת בלבד, בניתוח העתקה משובשת של שיר אליה בחור לר' אברהם מפסא ב־ *Revue des Études Juives* 26 (1893), 238—239. השתה גם תוספותיו של ג' פורגס, שם 27 (1893), 276 ושל קויפמן גופו, שם 29 (1894), 147; אולם השורות של אליה בחור ואמרות הוסיפו ודרשונו. — השתה (אף שאיני יכול להסכים למסקנה) הרצוניה של איזידור לעב על גידמאן ב־ *Revue des Études Juives* 26 (1888), 304.

3 לקט יושר לר' יוסף בר' משה כולל מנהגים פסקי הלכות ותשובות של רבו הגאון בעל תרומת הדשן... מהדורת יעקב פריימאן, 1—2, ברלין 1903—1904, 122+159 עמ'. — העובדות הביוגראפיות מפורטות בספר גאספו במבואו של המהדור, עמ' viii—xi. — תרומת הדשן, דפוס ראשון, ויניציא 1519, סי' רלא.

4 כתב־הפלטת של אליה בחור המבדיל בקצת הגרסאות שנשתמרו, ההדיר וניתח ג' שטיף בציטוֹט־שֶׁרֶפֶט 1 (1926), 150—158; 2—3 (1928), 538—539; שריפֶטן [מסעם הקתדרה לספרות יהודית על ידי האקדמיה המדעית הכל־אוקראינית — המדורים לספרות ופילולוגיה] 1 (1928), 148—179. באחד ההעתיקים שנשתמרו כתב המעתיק בזה, ב־ל פתוחות. — על קשייהם של האשכנזים בהגיה ח רע ראה אליה בחור ב־תשבי ערך ישו. — חרוזי בבא־בון אינם מניחים, כמדומה, פתח למסקנות של ודאי.

5 מהר"ל, שאלות ותשובות, קרימונא, 1556, ל"ו ונ"ו; „בני אושטריך” מוצבים כאן כנגד בני הית (בדפוס נשתרבו שיבוש). — ואדרבה, בלקט יושר א', 70: „בני חית... אבל בני רינוס...” — „הכמעט” לגבי שימוש הקבוע של *h*/ תחת ח ביידיש־בראשית א הוא מחויב משום עמדתה המסופקת של רגנסבורג. קהילת רגנסבורג ודאי שהייתה קיימת בתקופה של יידיש־בראשית א. לפחות קצת יהודי הקהילה ודאי שהיו מכנעני מערב, והם, כנראה, לא היו בני־יהית. ההנחה, כי ברגנסבורג ישבו מתחילה בני־יהית עוררה מתחוקת „מתאשרת” גומה קתני) על ידי כך, שרגנסבורג היא, במאה ה־טו וה־טז, גם בתחומם של בני־יהית (ראה קארטוגראם 1 וכן סוף ההערה לעסיף 12).

מהר"ם מינץ בבאמברג כותב בשאלות ותשובות שלו סי' יט (דפוס קראקא 1595): „...הייתי מסופק... בשם רעכלין אם טוב לכתוב [בגט] רחל דשם זה בא ממדינת זאכשין שקר [= שקורין] ח כמו כ ולכן היו קורין רעכלין בכ דהוי כמו רחלין ונקבע שם זה הכינוי גם במדינותינו לקרות רעכלין...”. סכסוניה לפי שימושו של הזמן ההוא, היא ארץ כנען לשעבר באמצעה של האלבה בסביבי מאגדבורג.

התולדות המאוחרות של ח ברכיב לשון־הקדוש של היידיש המערבית (וכן בלשון־קדוש ממש דהתם) עודן טעונות חקירה. מכאן כותב יג"ס גומפרץ, מבטאי שפתנו, ירושלים 1953, 21: „במקרים בודדים שמעתי אני בעצמי עוד ה־א במקום ח־ית מפי בני ריינוס בפרט באמצע המלה”.

ובעל יוסף אומץ בפרנקפורט דמיין במאה השבע־עשרה בערך (מובא לפי מהדורת ספד"מ 1928, סי' כא) מתיר לעצמו אפילו לומר: „...בקריאת הח' שאנו האשכנזים קוראין כמו ה־א... גל שארץ פולניא שנתיישבה בגדולים אחר אשכנז כמפורסם בפוסקים בדו ענין קריאת חתיין מלבם”. ומכאן אנו שומעים עוד במאה הייט, כי דוברי יידיש בגרמניה יודעים כן יודעים להגות [x] מה שאין כן דוברי גרמנית, אפילו לא אנשי העולם התחתון, ש־שאלו במשיכה מלים יהודיות לתוך הגרמנית. מכאן כתיבים כגון *Kassene* חתונה, *Kasser(t)* חזיר וכו', ב־ *Schwäbisches Wörterbuch* 4, 251 ומקורים גרמניים דיאלקטיים

אחרים לרוב. הרי מובאה, החשובה עד-מה לתפיסת עצמאותה של הפוניטיקה היידיה לעומת הגרמנית שבתחומה:

J. K. von Train, *Chochemer Loschen*, Meissen, 1833, VI: "Eine besonders schwierige Aufgabe für den Christen ist das Ch so auszusprechen, wie es nach jüdischer Mundart ausgesprochen werden sollte, daher von dem christlichen Gauner immer das K gebraucht wird... so sagt zB. der Sprachkundige *Chelek* und der Gauner *Keilich*".

קודם כול מתבקשת ההשערה, כי בידיש המערבית גופה קיים ההבדל הרגיונאלי הישן את עצמו, אבל לאו דווקא לפי אותו קו ההבדלה עצמו. הורמה הצפופה של מלמדים "פולנים" (יהודי מזרח) במאה הי"ז וי"ח ודאי שדחקה את מבטא [h] של ח הפלג מערבה. לעת עתה דין ללקט הוכחה להוכחה.

6 יוסף אומץ (פרטים נוספים בהערה לסעיף 5) סי' כ"א: וכמה פייטנים חברו [=חרונו] בסליחה ה' לח". את עיקר החומר על פייטני אשכנז מביא שי"ר, בתולדות ר' אלעזר הקליר, בכורי העתים, תק"ל; חזר ונדפס בתולדות של המחבר, וארשה, 1913, I, 192—250. — שירה בלשון הקודש של אשכנזי בן-הית, שנעתקה במאה ה"ט, אך ככל הנכון נתחברה קודם, ההדיר א"מ הברמן בידיעות המכון לחקר השירה העברית ב (1936), צא—קטו, רצנויה של ד' שטוק [=סדן] בקרית ספר 19 (תרצ"ז—תרצ"ח), 84—86.

בעניין איטליה השחה שי"ר (ראה ראשית ההערה). היעדר-היכולת להגות ח כמו [x] נתקיים להם ליהודי איטליה. ב' 1517 חותם ר' אליה קאפסאלי את שמו של למדן אשכנזי "מהר"ר חירצ"י, ח היא לכונתו [h]. השחה נ' פורגס ב' Revue des Études Juives 77 (1923), 33. — בעניין צרפת השחה גומפרץ (השם המלא בהערה לסעיף 5), לפי המפתח, עמ' 347.

7 166, 164 Bauer—Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache* מגדיר את ח כהגה חיכית, גב הלשון בחך הקדמי (הקשה); משום-כך רשמתי בסומן שאלה את המלים שבסוגריים.

בעניין העירוב העדאשכנזי והחוקי-האשכנזי של ח רע (חמר: עמר; חס: הס וכדומה) השחה שי"ר (השם בהערה לסעיף 6); א"א הרכבי, "חדשים גם ישנים" סי' 10, 11, הקדם ב (1908), 82; L. Ginzberg, *Geonica*, 2, 80; מ"צ סגל, יסודי הפוניטיקה העברית, ירושלים, 1928, לפי המפתח עמ' 148, מ' זולאי, מחקרי יניי, ירושלים, 1936, 245; גומפרץ (ראה הערה לסעיף 5) וי' קוטשר, רצנויה על גומפרץ בתרביץ כד (תשט"ו), 357; Irene Garbell, "The Pronunciation of Hebrew in Medieval Spain", *Homenaje a Millás Vallicrosa*, I, Barcelona, 1954, 661—664. — וראה גם הערות לסעיפים 6 ו' 11. — אין מסקנותי חופפות דווקא את נקודת ראותם של המחברים הנזכרים (שמצויים אצלם עוד מראי-מקומות), אבל עלי לדחות את נקודת את החיכוך המפורט. וכן ארשום בלבד, כי התנועה הראשונה של הענף נראה שהיא מעידה, כי השם כבר נכנס ב"הע' לאשכנז. שאם לא כן, לא תצויר ה"דיאפונימה" שאני מציינה */e₉.

9 בעניין ספרי יזכור השחה: S. Salfeld, *Das Martyrologium des Nürnberger Memor-* buches, Berlin, 1898, 520 pp. והספרות הישנה יותר המובאת שם. צימחא ר' צימחא אצל זאלפלד. שניהם משנה אחת, 1298, ושניהם מסכיבי גירנברג, באופן שאנו פטורים מהרהורים על שינויי הגייה בשטחים שונים. אלה שינויי כתיב: על פי ח=ה בהגייה מהסס סופר שאינו מאומן, ופעמים הוא טועה בכתיבתו. — אפשר שההגייה [sime] תחת שמחה הוקל גם על-ידי כך, שה-/he- עשוי היה שיתפרש כסיומת של הקטנה יכ(w), יכע (ראה לקמן בסעיף 25).

10 בחילנה ישיבה עד חורבנה משפחת רעכטס. — הארקאחי, יוד—ענגל—העבר², 1928, 284, כבר ציין — וזו היא האטימולוגיה היחידה, שיש לה כנראה על מה שתישען — כי המלה החיטית החילנאית מאוורע 'ייתור' דין שמוצאה מברית. מתוך תקנות קראקא 1595 רשמתי : "...ער אודר זיין חייב העטן חאש מברית גיחען", ומשמע הפרעל, לפי ההקשר, 'נסל, ציחה ללכת עמר'. הארקאחי מפרש מברית 'א' שמוגלער' : בעברית מקובל מברית מכת, ביידיש לא נמצא לי. ג' פערעפֿערקאחיטש העברייאזמען אין אידיש, ריגא 1929, מביא לעניין מברית זיין שני פירושים : 'באגנבענען דעם צאלאפצאל' ; אראפגנבענען פֿון שטאף [= לגנוב את תשלום המכס ; לגנוב מן האריג] ומוסיף כי המקור תלמודי.

לאחר קריאת כתב־היד שלי אמר דב סדן השערתי, כי עוד שניים משמותינו יש להם גרסאות, שמוצאן מבנייה, האחד מאלע ~ מאכלע, במקרא מחלה ; מאלע > חלכה, סבור סדן, הוא דרש. האחר אשר־לעמל. ניתן היה לצפות 'גד־לעמל, אולם ברכת יעקב באמר בה (בראשית מט, כ) : מאשר שמנה לחמו, ולחם, בהגית, בנייה (ראה לקמן, סעיף 14) סופו לעמל 'גדי קטן'. הריני מוסר את ההשערות האלו, בתודה לדב סדן על טרחותו, כחומר לעיון.

11 בעניין ח בצרפת־איטליה השוהה גומפרץ (השם המלא בהערה לסעיף 5) ושם נרשמה הספרות.

12 בין ההנהות בלעז המערבי במחזור ויטרי (נתחבר ב־1200 בערך) נמצא חילמא, קיובע, מלה שנכנסה ללעז המערבי מתוך הצרפתית הישנה שבאותו התחום. כדי למסור את ה-[h] הגרמני הצלילי נראתה לו לכותב יותר ח. — בעניין שמיטת [h] בלשונות הרומנית ראה M. K. Pope, *From Latin to Modern French*, Manchester, 1952, §§ 85, 634 בעניין ה"יחנים" מעיד הרדב"ז (1479—1589 ; נולד בספרד, אחרי הגירוש ישב במצרים ובארץ ישראל) : "...אלו הכהנים הבאים מארץ יון שאינם יכולים להוציא מבטא ה' כלל וקורין ויהונד במקום ויחונד..." (שאלות ותשובות, ויניציא, 1749, א' סי' שצד). — וכן השוהה : שלמה באבער במבואו למהדורתו למדרש לקח טוב, וילנא, 1884 ; ש' טווננסקי ב־ *Zeitschrift für hebräische Bibliographie*, 11, (1907), 133—135.

גומפרץ (השם המלא בהערה לסעיף 5), 21, מזכיר את אמירתו של הנקדן מפראג, יהב"י — על פי צונץ חי במחצית האחרת של המאה ה־17 — כי בכנען אין הוגים ח מעשה ה. כי ההחור הנורמאטיבי של ח אפשר שהיה מבצע בבלי, ניתן לראות מתוך החומר שמביא שי"ר (ראה הערה לסעיף 6).

14 מהר"ם מינץ במאה ה־17 בבאמברג כותב פעם חול קרייט ופעם חול קרייט ; השוהה שאלות ותשובות שלו, קראקא, 1595, סי' יט, לו, סב. כי היסוד הראשון של הצירוף מוצא מן השם (Frau) Holle, הראה א' לאנדוי ב־ *Zeitschrift des Vereines für Volkskunde* 9 (1899), 72—77. אבל המהר"ם מינץ סבור היה, כי הצירוף חול־קרייט נעוץ בו חול — שכן חול קרייט היא החגיגה, שבה ניתן לו לתינוק שסִיחחול שלו — והוא אומר, כי פירוש זה שמעו רבותיו מרבותיהם ; משמע, שהאטימולוגיה העממית מפליגה לפחות עד המאה ה־17. בחיבור גרמני בויליא מ־1450 מובאים בכלל מלים אחרות של לשון־חסיפוי גרמנית : *lem ist brott*. השוהה פ' קלוגה, *Rotwelsch*, שטראסבורג, 1901, 15. כאן לפנינו שאילה קדומה מיידיש.

17 בעניין החילוף $x > h > 0$ בגרמנית השוהה, מלבד ספרי העזר המקובלים : E. Schwarz, *Die germanischen Reibelauts*, Reichenberg 1953, 70.

18 מחמת זהירות חייבני להעיר, כי לא כל תוסעה הנראית מלבד בחזקת ארכאית היא ארכאית ממש. השוהה לדוגמה : U. Weinreich, "A Retrograde Sound Shift in the Guise of a :

Survival. An Aspect of Yiddish Vowel Development", *Miscellanea Homenaje André Martinet "Estructuralismo e Historia"*, T. 2, La Laguna, 1958, 221—267.

19 געזיכט ניתן לראותו כ"דייטשמרייז" (חיקוי לגרמנית) מודרני, אך לי הוא נשמע יותר כארכאיים מורשת טייטש-שלימוד הישן. השחה נוסח יהואש בראשית א, ב: "....און פֿאַנצטערניש איז געווען אויפֿן געזיכט פֿון תהום און דער גייסט פֿון גאָט האָט געשועבט אויפֿן געזיכט פֿון די האָסערן".

20 ריכנצא מ'1096 עד 1303 נרשם ארבע עשרה פעמים בספריזכור דנירנברג, השחה זאלפלד (השם בהערה לסעיף 9) במפתח, עמ' 506. — ריצא, אישה נשואה, נספתה בבאמברג, 1298. — האישה ריצלין, שכבר היו לה שני בנים, נספתה בפולדא, 1235. ארבע נשים ששמן ריצא נספו בפרנקפורט-דמיין, 1241. השחה זאלפלד 13, 14, 50. כתיבים אלה בלא "ב", ואפילו בלא "ה", מבליטים את היגיוהאפס של /X, h/.

21 כתיבים הסנניים, המעידים על מקפוק או על צורות מקבילות, מצויים לעתים קרובות למדי. מה שנקרא כתב-היד של הערוך הקטן, שנכתב 1290 בערך, נתפרסם על ידי י. מרלס ב-"*jubelschrift zum 70. Geburtstag des Prof. Grätz*", 1887: "טסקא למלך שקורין גרונטרט" (= גרונטרעכט), מס קרקע, שלהט (= שלעכט). ולהפך, מצויה יחד במקום שהיינו מצפים ל-"ה" בשמות מסוג ליבחיט; וכן נרשם בבאמברג 1298, השחה זאלפלד (השם המלא בהערה לסעיף 9), 50. פֿיך, כנראה, גם היא מלה מטייטש של לימוד. — וויינשגל גם היא טעונה גיתוח בהקשר של שמיטות /h/, השחה ביידיש וויינשגל ~ ווייסל (ביידיש שם הנהר Wisla) כנגד הגרמנית העילית החדשה (NHD) Weichsel לשתי המלים. השחה ביידישע פֿילאָלאָגיע 1 (1924—1926), 54, 298.

דישל כנגד הגרמנית העילית החדשה, Deichsel, גם הוא עניינו לכאן; אך במישרים הגיעה אלינו כנראה המלה הזאת מפולנית; הפולנית dyszel שאולה מגרמנית.

22 בכלל הגרסאות הרבות והשונות בכתיב (ולפחות בחלקן, מסתבר, שונות בקרי) של עקדיש בגרמנית העילית התיכונה מצויה ב-"*M. Lexer, Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*", 1: 511. הצורה: eggedes. דין להביאה במניין לצורך העיון בעניין זה.

23 על ההתפתחות, בשטח ובזמן, של hs ~ ks בגרמנית השחה K. Wagner, *Deutsche Sprach-landschaften* מארבורג, 1926; משם סיגלנו את הקראטוגראם 2 שלנו. גם ברכיב הגרמני של יידיש מבליחה בבואה של התנועות /hs ~ ks/. ספריזכור דנירנברג, השחה זאלפלד (השם המלא בהערה לסעיף 9), 48, מציין מווייסנבורג, חמישים קילומטר דרומה מנירנברג, כנראה מ'1298: "ר" זכשא ואשתו", אבל העורך מוסיף, כי תחילה כתוב היה בכתב-היד זשא, ויד מאוחרת הוסיפה למעלה כ בין ז ל-ש. הכותב של הערוך הקטן הברנאי (ראה הערה לסעיף 21) הוא מתחום /s/. בגרמנית, וכנראה גם ביידיש שבאותו התחום, מן העיר אוזנברוג (בגרמנית עילית חדשה Osnabrück 'אָסנאַבריק'), הוא גם כותב שצֶלאַל, לוח אשקוקי, שהיסוד הראשון בו מוצאו באמת מן שאך [=שח], אולם בשמיטת /X/. פֿרטים כאלה ליקוט הם צריכים, ויתוקן בהם בהדרגה דיוקן תפוצת התופעה בתקופות קדומות יותר. כתיבים זעם, וואָסט, שאנו מוצאים עוד בשלוס-עליכם ופרץ, הם שארים של נוהג-כתיב ישן ביותר.

25 חשוב עד מאוד לקבוע את שטחה של צורת ההקטנה ייִע בחלקה המערבי של פולין על הגרסאות [ɛ] טייע וכיוצא בהן. אצלי רשומות מעבודותיו של נ' פרילוצקי ומפי מודיעי ש' דאָוידאָוויטש, ש' ערליך, פ' שוואַרץ: ריפין, פלוצק, חישגורד, גוסיניין, קוטנא (?), חולוצלאבאק, שעפס, סומפולנא, קאליש, מאקווי (מלים בודדות בלבד), מלאחה (?). בידי מי להודיע על נקודות אחרות ?

ההסתייגויות "אפשר" בדברים "מבחינה סינכרונית אפשר לצרפן..." מרמזה על הנחיצות להמשך תצפיות פוניטיות ; עלי-כל-פנים מקיימת [ç] בכלל הדיוקן של יידיש דהאינדא תפקיד מועט ביותר. סקירה היסטורית אפשר שיראה בה העניין ראייה שונה בניכר, ויצויר, כי כדאי במצאי הכללי של "דיאפונימות" לקבוע גם פונימה /ç/. דין להביא בעניין את סיומות ההקטנה, וכן בכתבים קדומים, וכן כתיבים של שמות מקומות כגון זינצא (בגרמנית עילית חדשה Sinzig) וכדומה. — בתחילה היו מן הסתם [x, ç] מצויות ביידיש — כמו באנגלית ישנה וכמו עוד בגרמנית עתה — לא כפונימות לגופם אלא כאלופונים של פונימה אחת, הכול לפי התנועה, אם קדמית אם אחורית.

ספרה'עזר המקובל ביותר של הגרמנית העילית התיכונה (MHD), *Mittelhochdeutsche Grammatik* של פאול, חזר, עד המהדורה הארבע-עשרה בסעיף 6, ס"ק 6, על כך, שהגה' ich, נתגלה בראשונה בגרמנית העילית התיכונה. אולם במהדורה השש-עשרה, 1953, נשתנה ניסוחו של הפסוק, וכך לשונו : "...גילו של המבטא הזה [החיכין] מוטל בספק, משום שדיאלקטים גרמניים-עיליים שמרניים מבדילים בין הגאי ich- להגאי ach-". לא במהדורות הקודמות ולא במהדורות המאוחרות נרמזה ספרות על כך. לא ידועה שום מונוגרפיה גרמניסטית על הנושא הזה. — עד עצם היום בא הגה ich- בגרמנית : לפני תנועות קדמיות ; אחרי l, r ; ובסיומת ההקטנה -chen.

27 כי יסודו של כאפן הוא בן הרכיב הגרמני, הוכיח לי עוד לפני עשרים שנה ח' גיניגער : בנטייה אין כל ע' תימטית, כדרך שהיא מצויה ב־דראפען, זשיפען וכו'. — כאפן ביידיש ההולאנדית נרשמה : Voorzanger Polak, *Het Joodsch in Nederland*, אמסטרדם 1915, 41.

28 בזיקה נרחבה יותר דין להזכיר כאן את הבעיה הכפולה, כי בקצת דיאלקטים נשמט /h/ בראש תיבה, ואילו בקצת דיאלקטים (פעמים אותם עצמם) נגלה מה שקורין h- לא-אורגאנית. השוהה על כך אוריאל חיינרייך ב־יידישע שפראך 13 (1953), 125, ועתה גם ב־יודא. א. יאפע'בוז, בעריכת יודל מארק, ניויורק, 1958, 225.

לעשייתו של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית

הדברים המתפרסמים להלן הם דין וחשבון מפעולה ב"מילון ההיסטורי של הלשון העברית", מיסודם של האקדמיה ללשון העברית ומוסד ביאליק, שנעשתה בחודשי תשרי–אדר תשי"ח בחוץ לארץ. כותב הטורים האלה, שישב באותו הפרק בחו"ל לרגל עבודתו המדעית, חייתה לו שעת הכושר לחקור דרכי הכנת מילונים גדולים. הוא ביקש ללמוד מהם מה שראוי ללמוד בעניין ארגון מלאכת המילון שלנו. על ידי האפשרות לסקור מפעלים לקסיקוגרפיים גדולים של חברות מדעיות חשובות בין במראה־עניינים ובין בעיון בחומר שבדפוס ובחומר פנימי, שמפעלים אלו העמידו לרשותנו, נתגבשה דעתו על דרך הכנת המילון. בשבוע מחו"ל סקר הנ"ל בישיבות מועצת המערכת של המילון, בימים ד' בסיוון תשי"ח ובי"א בו את פעולתו בתחום זה והציע את הצעתו לארגון המפעל.

כדי להביא את דבר המילון לידיעת בעלי המקצוע שיש להם עניין בו ולידיעת הציבור המעוניין, אנו מפרסמים את הצעת התכנית, ועמה גם את הסקירה על חשובי המפעלים שנחקרו, שמתוכה יתבהרו כמה סעיפי ההצעה. בפרסום זה נשמר האופי האישי של הדין וחשבון, כפי שהוגש לאקדמיה ולמוסד ביאליק. מדרך האקדמיה לפרסם דינים וחשבונות על פעולות וישיבות, שיש בהם מן התועלת לציבור.

* * *

התפקיד

מיום שדובר על הכנת המילון, ובעיקר מאז הוחלט להכריז עליו שהוא מפעל האקדמיה, והוטל עליי להיות אחד מעורביו, לא חדלה שאלה אחת מלהטרידני והיא: המילון, מפעל קיבוצי של מלומדים שונים המסתייעים בעוזרים מדעיים רבים, שהשקפותיהם ודרכי עבודתם שונות זה מזה, והוא יהובר במשך שנים הרבה, היהיה הוא בחינת קובץ של ערכים, ערך ערך על אחריות מחברו, בין שחלוקת הערכים היא לפי תקופות ובין שהיא לפי סוגי המקורות; או שמה יהיה הוא ספר אחיד לא רק בצורתו החיצונית, אלא בעיקר, כמובן, ברוחו ובמתנתו. ודאי – כך נדמה לי – יסכימו כל חברי מועצת המערכת, שהמילון חייב להיות אחיד ככל האפשר, עם שיהא פרי עמלם של אנשים רבים. אולם עדיין לא נשאלה השאלה במועצת המערכת, וודאי שלא ניתנה תשובה, איזוהי הדרך המוליכה לקיום האחידות הרצויה. נדמה לי שיסוד היסודות לאחידותו של המילון, שאין איש יודע אימתו יסתיים (לדעתי לא יסתיים לעולם – אסביר זאת בהצעת), הוא איסוף מכוון של החומר שעליו ייבנה המילון, רישומו וארגונו בצורה, שכל עובד יוכל למצוא את הדרוש לו בחומר הזה בכל זמן בנקל. לא אגזים אם אומר, שמחציתם של העריכה כבר היא צריכת להיות משוקעת בעצם בחירתו של החומר ובארגונו.

וכיוון שלא מצאתי תשובה מן המוכן, מהי הדרך המוליכה להשגת מטרה זו, החלטתי להקדיש מזמני בחוץ־לארץ כדי:

א) להתחקות על דרך עשיית מילונים מדעיים גדולים כמתכונתם של The Oxford English Dictionary¹; Deutsches Wörterbuch; Thesaurus Linguae Latinae² ואחרים,

מילונים שהם פרי פעולתם של מלומדים רבים, שחברו יחד בחסותן של חברות מדעיות מפורסמות והם משוכחים ברמתם המדעית, ועדיין מקצתם נעשים והולכים; (ב) להכין הצעת תכנית ביצוע של מפעלנו כפי התנאים המיוחדים לנו ובשים לב לניסיונם של בעלי המילונים הדומים לשלנו. ויכולני לומר, שרק הישיבה בספריות הגדולות שבחוץ לארץ נתנה לי את האפשרות להעלות מה שהעליתי מסקירת המילונים האמורים. בדו"ח זה אספר תחילה על המילונים שבדקתי עשייתם, ואחר כך אציע תכנית לפעולתנו.

סקירת המילונים

דבר מצער מאוד, ואני על כל פנים הצטערתי, שמניחי יסודות המפעלים האמורים ועורכיהם לא סיפרו בפרסומים מסכמים על בעיותיהם בעבודתם ועל הדרכים שהלכו בהן לפתרונן. מה שנאמר בהקדמות למילונים או בפרוספקטים המסחריים הם דברים שאינם מפרשים הרבה, לפיכך היה עלי להעלות את הידיעות שנצרכתי להן מתוך דינים וחשבונות של העורכים לפני הממונים עליהם ומתוך מאמרים לקסיקוגרפיים, שהם עצמם כתבו או שכתבו אחרים. באין ברירה היה עלי לבזבז זמן הרבה, ודאי 30% ויותר מן הזמן שלרשותי, על חיפושים ביבליוגרפיים ועל גלגול קבצים וכתבי-עת. עברתי, למשל, על כל כרכי Transactions of the Philological Society למן הראשון בשנות הארבעים של המאה שעברה ועד לשנת 1957, שהרי חברה זו היא שיומה את המילון באוקספורד, ובחסותה נתחבר, ובכתב העת שלה נתפרסמו מדי זמן בזמנו סקירות על מהלך העבודה.

(1) המילון האוקספורדי

החלטה על חכנת המילון האוקספורדי החליטה החברה בינואר 1858 על יסוד הצעות, שהביא הדין (Dean) של כנסית וסטמינסטר Richard Chenevix Trench ושמוכמן בחיבורו: On some Deficiencies in our English Dictionaries (Transactions etc.) בשנת 1857. בוויכוחים שהיו על מינו של המילון, אם יהא נורמאטיבי או יכלול כל מלה, בין שצריך להמליץ על שימושה ובין שאין להמליץ על שימושה, ובדומה לשאלות הצפות ועולות בעשיית מילון, הוברר שהכוונה למילון מדעי על יסודות היסטוריים בלא התערבות של הערכה מצד עורכיו. הוחל סמוך לכך באיסוף החומר. תחילה פורסמו רשימות של מלים שלהן נדרשות הבאות מספרות וכן רשימת הספרים המעונים ניצול¹, ועובדו כללי העריכה. במשך כעשרים שנים התנהלה העבודה לאטה, בייחוד לאחר מותו של Herbert Coleridge, הרוח החיה של המפעל, מאין איש המסור כולו לתפקיד זה. המילון חזר ונתייבש למעשה בשנות 1879–1884, משהוזמן Murray להיות עורכו. האיש מארי, שנסתייע בחבר עוזרים מצומצם, העלה וסייע לפתור את רוב בעיות איסוף החומר והעריכה, שהמילון נתקל בהן; ולא רק לזמן כהונתו, והוא שימש שנים הרבה, אלא לכל חכמים שבאו אחריו, ועד לכרכי ההשלמות המוכנים והולכים עכשיו באוקספורד ועד למפעלים דומים באנגליה. באותן המש השנים נאסף רובו של החומר ככולו, והחומר של המילון הזה הוא 5.000.000 הבאות למן המאה השביעית ועד לסוף המאה התשע עשרה. אפילו צורתו

1. במלה זו אני משתמש במשמעות: הוצאת המלים, הביטויים והמשפטים מתוך ספרים וכיו"ב, כדי שישמשו

חומר להכנת המילון ולהבאות בו; בצרפתית dépeuplement, בגרמנית Exzerpierung.

החיצונית הנאה והשקופה כל כך, שבנקל אפשר להתמצא בכל ערך, אפילו זו קבע על ידי הדפסת הכרך הראשון בשנת 1884. ויש אך להתפלא על שיקולו הבריא בכל שאלות הביצוע. על הצד המדעי שבהכרעותיו לגבי הלשון האנגלית איני בן כך לדון.

הקו היסודי של העבודה שנקבע לפניו הוא איסוף חומר מן הספרות על ידי קריינים מתנדבים. ההוראות שניתנו לקריינים לניצול הספרות כוללניות היו, ועיקריתן:

(א) הבא עדות לכל מלה הנראית לך נדירה, ישנה, חדשה, מיוחדת במינה או משמשת שימוש מיוחד;

(ב) תן דעתך למקומות המראים בפירוש או מן הכלל, שמלה מסוימת היא חדשה או צריכה פירוש משום שהיא ישנה וארכאית, והמסייעים בכך לקבוע תאריך לראשית שימושה או לפסיקת שימושה;

(ג) הבא עדים רבים כפי יכולתך למלים רגילות, בייחוד אם יש משמעות בולטת לשימושן, ותקונמקט עשוי להגדיר משמעותן או להציע הגדרתה¹.

המערכת היבירה רשימה של ספרים הטעונים ניצול, ושלחה את הספרים לקריינים, אם לא היו להם טפסים משלהם, המציאה לכל קריין דוגמה של טופס הכרטיס, והיו קריינים שקנו בעצמם את הנייר והכינו את הכרטיסים. על אחוזי ההיענות של הקריינים מעידים מספרים אלה, הלוקוחים מתוך הדו"ח של מארי לשנת 1880: מספר הקריינים 754, מספר הספרים שנבקעו לניצול 1,568, מספר הכרטיסים שחולקו לקריינים 625,035.

מזה נוצלו 924 ספרים והוחזרו 361,670 כרטיסים, ז"א כ-60% בשנה שלאחריה (1881): מספר הקריינים למעלה מ-800, מספר המחברים הרשומים במפתח, 2,700, ומספר החיבורים 4,500; מספר הכרטיסים שחולקו לקריינים 817,625, ומספר הכרטיסים שהוחזרו 656,900, ז"א כ-80%.

תהליך הכנת המילון מן הכרטיסים כך היה:

(א) לאחר שנתקבלו הכרטיסים מן הקריינים המתנדבים, נמסרו לעורכי-משנה מתנדבים, אלה ערכו את החומר עריכה עניינית ורשמו הגדרות (בשנת 1884 מנת מארי 35 עורכי-משנה מתנדבים).

(ב) לאחר מכן היה אחד מעובדי המערכת הקבועים מכין ערך לעיון העורך, והיה תפקידו לעבור על ההבאות באופן כרונולוגי ולציין את צורות הכתיב של המלים לפי זמנן; להגדיר את הערך ולפרט פירוט רב את גוני ההוראות; לחשוות את תוצאת עבודתו אל שנמצא במילונים הידועים; אם נוכח – וכך היה בדרך כלל – שלגבי משמעות מסוימת יש ליקוי בהבאות, היה עליו להשתדל להשלים את הליקוי על פי המקורות ועל פי ספרי עזר ומפתחות למחזורות מקטטים; לאחר מכן היה בורר מכלל ההבאות אותן שלדעתו משקפות ביותר את העניין הן מצד המשמעות והן מצד הדקדוק, ואותן ייחר למילון. הוא נדרש ליתן את הדעת, שלפחות הבאה אחת תהיה לכל מאה שנים, והיה עליו אפוא לצמצם את מספר ההבאות למועט המחזיק את המרובה (מ-5,000,000 הבאות נכנסו למילון 1,800,000), ולאחר הכנה זו הועבר החומר לידי העורך.

(ג) תפקידו של העורך היה לבדוק את כל ההבאות, בין אותן שבחר העובד, ובין אותן שלא בחר, ובעיצומו של הדבר עבודתו של העורך הייתה חזרה על מעשה העובד, אלא שלו הזכות לשנות את ההגדרות, אם ראה צורך בכך, ולשנות סדר ההבאות לצורך העניין, והוא שחייב לכתוב את האטימולוגיה, אם כתיבת פרק זה כבדה מן העובד.

1. הוראות אלו בתפרסמו לאחר כך במבוא למילון, מהדורה של שנת 1933, כרך א, עמ' XV.

ד) לאחר מכן בא האימות של ההבאה שנבחרה, ורישום הקיצור הקבוע של המקור וציון מראי המקומות לפי הכללים. יצוין שזמן רב נדרש לאימות, כי לא כל הקריינים היו דייקנים בהעתקה.

ה) כשמצא העורך ליקויים בחומר – וזה היה המצב הרגיל – היה מפרסם רשימות של מלים, שלהן נדרשות הבאות, משמאל למלה התאריך הקדום יותר של המלה לפי החומר שבמערכת ומימין לה התאריך המאוחר ביותר, והיה מבקש מכל מי שיועד תאריך קדום יותר ומאוחר יותר להודיע לו על כך. הרשימות נתפרסמו בעיתונים, ורבים נענו וסייעו להשלים את הליקויים בכרונולוגיה¹.

ו) לדפוס נמסרו כרטיסים המקוריים שרשמו הקריינים, ולא הועתקו אלא כשהיה צורך בכך. היינו כשנתגלו טעויות ברישום ההבאות, והתיקונים בכרטיס היו מרובים מדי. תהליך זה מנע טעויות העתקה. על הכרטיס צוין בסימן מוסכם הקטע שעל הפרד לסדר בדפוס מתוך ההבאה כולה, והכנה זו אף היא הייתה כבר מתפקידו של העובד במערכת. ז) בדפוס היו לפחות שלוש הגהות: 1) הגהה ראשונה (יריעות) עליפי הכרטיס; 2) בהגהה השנייה (מעומדת) כל דבר, כל הבאה, כל תאריך נבדק בידי העורך וכן בידי אחד מעובדיו, ופעמים יותר מאחד מהם.

נדמה לי שמעצם התיאור הזה יוצא, מה נהדר המילון האוקספורדי, וכל המילונים האנגליים הגדולים הולכים בעקבותיו. ברוח ההתנדבות שלו, מה שאנו רגילים לכוונת בשם הלוציות. 1,300 קריינים, מקצתם מארה"ב, שימשו את המפעל בחינם, עשרות עורכרמשהנה פעלו חינם ליד המערכת, והיו מן הקריינים שסיפקו במשך שנים 9,000, 12,000, 15,000, 30,000 כרטיסים, ואף הרבה יותר, והיו מלומדים שהעמידו את אוספיהם, שאספו במשך שנות פעולתם, לרשות המילון.

רוח זו, מסירות זו שנקלות כנגד ליקויים ניכרים בארגון, כפי שנראה לי, ואילו הצלחנו אנו לעורר רוח זו, ואילו היה, למשל, מלומדינו מוכנים להעמיד אוספיהם לרשות המילון, אולי לא היה צורך לדאוג כה הרבה לארגון יעיל בעבודתנו. והליקויים בארגון שניים הם:

א) הכרמסת העצומה, שממנה רק חלק הוכנס במילון, לא אורגנה מלכתחילה כמפעל בן קיים לעצמו, ושלאמיתו של דבר לא עלה בידי לברר גורלה ולעיון בה. מרץ ומחשבה של אלה וחמש מאות אנשים, רבבות שעות עבודה, נוצלו רק ניצול חד-צדדי, היינו בחומר למילון. והלא ייתכן שכעבור זמן יתברר, שלא תמיד הייתה הבחירה של ההבאה מכוונת, ובעיקר הלא יש אפשרות, שכרמסת עצומה זו של הבאות מכל חלקי הספרות תשמש חומר לעבודות בלשניות שונות, ולא דווקא בכיוון מטרת המילון;

ב) לא הייתה – עד כמה שידוע לי – שיטה לבדיקת אופן הניצול של הספרים בידי הקריינים. אחידותו של המילון תלויה, במידה שאין לחקל בחשיבותה, במבחר החומר מן הספרות. מהן הנחיות בפרוטרוט, שלפיהן פעלו הקריינים הרבים במשך שנים רבות, ובאיו מידה נמצאה פעולתם מכוונת איש לרעהו?

לא עלה בידי למצוא הנחיות מפורטות לקריינים, אבל מפי עורך הכרך המשלים

1. J. H. Baxter and Charles Johnson, *Medieval Latin Word-List from British and Irish Sources* (London 1950, XIII + 466 pp.) מתכוון לאותה המטרה, שהרי הוא מציע כל מלה שכבר נרשמה בכרטיס לצורך המילון ובצדה תאריך (בלא מ"מ) וכן כל משמעות של מלה ותאריך בצדה, וכן כל צירוף מלים ותאריך בצדה, ומבקש מן המלומדים הבאות למראי מקומות מעבר לתאריכים הרשומים בספר. לצורך זה נדפס כל הספר בחצאי עמודים לאורכם והונח מקום לרישום נחונים בחצי השני.

ימפי זקן העובדים במילון ה' Powell החי באוקספורד, ידוע לי שהיו חוראות כלליות מן הסוג שהזכרתי, אך מעולם לא הייתה תכנית מעובדת בכיוון זה. על פי הדרך האנגלית הידועה ניתנה חירות רבה לקריינים לרשום את שנראה להם ראוי, ודאי, מסורת חינוך משותפת של דורות הייתה ערובה למעם משותף ולכיוון מסוים בבחירת החומר. אף־על־פי כן נדמה לי, שלבסוף נתברר לעורכים שכאן טמון ליקוי, שכן בדו"ח של מארי, בשנת 1882, לאחר שרובו של החומר היה כבר מקובץ, מצאתי הודאת בעל הדין, שלחמש שישיות מן החומר, ואפילו יותר מכך, היה צריך לחפש הבאות נוספות כדי להשלים את תיאור ההיסטוריה של המלים ולהדגים את מובניהן. הוא הגיע, במאוחר, לידי מסקנה, שאילו היה לו זמן או לחברה הבלשנית אדם, שיקבל על עצמו לנהל את הפעולה, היה דורש קריאה חדשה של כל הספרים שכבר נוצלו והיה מצרף לקריינים את ההוראה הבאה¹: *take out quotations for all words that do not strike you as rare, peculiar and peculiarly used*. משמעה של קריאה זו היא לאמיתו של הדבר קונקורדאנציה של כל יצירה הנבדקת לצורך המילון. לא מצאתי אפוא כאן תשובה שלמה לשאלתי, ופניתי לעיון במילונים שיצאו מן המפעל האוקספורדי או שנסמכים עליו, ועדיין אפשר לראות את תהליך הכנתם.

(2) ברכי ההשלמה למילון האוקספורדי

המילון האוקספורדי כולל כידוע תקופת שנים למן המאה השביעית ועד סוף המאה התשע עשרה, והכרך האחרון, שהוא השלמה לכרכים הקודמים, יצא לאור בשנת 1933. החומר הלשוני של המילון מגיע לסוף המאה ה־17, ושל ההשלמה הראשונה עד סוף שנות העשרים של מאה זו. ועתה יושבת מערכת באוקספורד מטעם הוצאת הספרים Clarendon Press וממשיכה את המפעל למן שנת 1933 ועד לימינו. דרך העבודה היא הדרך המסורתית של המילון האוקספורדי. קריינים מתנדבים – העורך סיפר לי שהוא מקבל כרטיסים של הבאות מידי בעלות בית – ומנגנון שכיר מצומצם, וצריך להודות שדאגותיו של עורך ההשלמה מרובות הן. בסוף שיחתנו אף ביקש ממני עזרה בהגדרת ארבע מלים אנגליות שלא עלה בידו להבינן די הצורך, והמלים הן: קבוצה וקיבוץ, מושב ומושבה, המשמשות באנגלית לפחות בספרות התעמולה הציונית. כיוון שנלאיתי למצוא הגדרה ברורה וממצה בו במקום, הבטחתי לעורך להמציא הגדרה מוסכמת של האקרמיה, לאחר שובי לביתי. ואני מזכיר פרט זה, אך כדי להעמיד לאיזו מידת השלמות ולאיזו מידת הדיוק באינפורמציה המילונית שואפת מערכת המילון האוקספורדי. כפי שכבר רמזתי לא מצאתי במקום המערכת את הכרטיסים של המילון האוקספורדי (שמחוץ לכרכי ההשלמה). הם בחלקם משומרים כנראה בבודליאנה וחלקם נדרו לאמריקה.

(3) המילונים הסקוטיים: א) *A Dictionary of the Older Scottish Tongue*² ב) *The Scottish National Dictionary*³

אחד משני העורכים האחרונים של OED שעבדו באופן מקביל⁴, כל אחד עם חבורת עוזריו, קרייג, הניה יסודות לשני מפעלים חדשים, משראה שעריכת OED מתקרבת לקצה. הוא בעל התכנית של "מילוני תקופות"⁵, שכן מילונים מיוחדים לתקופות עשויים, לדעתו,

1. Transactions etc. לשנות 1882-1884, עמ' 508-531. 2. להלן בקיצור DOST.

3. להלן בקיצור SND. 4. והם Sir William A. Craigie ו-C.T. Onion.

5. W.A. Craigie, New Dictionary Schemes Presented to the Philological Society,

4th April 1929 (Transactions etc. 1925-30 p. 6ff.) – וכן עי' הנ"ל The Value of the Period Dictionaries (Transactions etc. 1937 pp. 52-62).

לשקף יותר את לשון תקופתם. בייחוד מבחינה גיאוגרפית. בעיה זו עניינה אותי בייחוד לרגל הוויכוח במערכת שלנו, אם יהיה מילוננו מילון כולל אחד או סדרת מילונים לתקופות. לא אכנס עכשיו בעצם הבעיה, כי אני דן עכשיו בתכנית הביצוע, ולא בהיקפו או בתחומיו של מילוננו. המילונים שיום קרייגי וצירף מעשה למחשבה הם: (1) Middle English Dictionary⁵ (הנעשה עכשיו במשיגין, ר2) DOST. לאחר חיפושים נתרבר לי, שמושב המערכת של DOST הוא באדינבורג וכי גם עכשיו אחרי מותו של קרייגי, הפעולה נמשכת שם. פניתי אל פרופ' מקאינטוש, האנגליסט של אדינבורג (בתיווכו האדיב של פרופ' פוסטר מאוקספורד) ובעזרתו קיבלתי לעיון את החומר שהתעניינתי בו, ונתברר לי ששני מפעלים מילוניים קיימים שם (כמדומה לי מטעם האוניברסיטה שם והמחלקה לחקר האנגלית): DOST וכן SND. כאן מצאתי בחומר תוראות מעובדות יותר לאופן הניצול של הספרים והדגמה של רישום. חשבתי שיהא מועיל לבקר במפעלים אלה, ואף נסעתי במיוחד לשם כך לאדינבורג והייתי שם 2 ימים. עליי תכנית ראיתי, שהחלוקה לתקופות אינה פרופורציונאלית. DOST כולל תקופה של למעלה מן 500 שנה עד סף המאה ה-17, ואילו SND כולל את התקופה שלאחר מכאן. טעמה של חלוקה זו לא יכולתי להבין על פי החומר, רק מתוך שיחות העליתי, שאלה שני מפעלים שונים במהותם ולא רק בכרונולוגיה של החומר. DOST מציג את הלשון הסקוטית שהייתה משמשת בספרות עד למאה ה-17, ומכאן ואילך אין זו עוד לשון ספרות אלא ניבים עממיים. אין אפוא ללמוד מכאן דבר לבעיתנו, אלא שאני רוצה להזכיר את דברי עורך DOST, שאמר לי כי בזכותו של OED, הכולל חומר רב מן הספרות הסקוטית, קל לו יותר להתמצא בחומר הסקוטי ולערכו לפי חסיבות ענייניות. יש בידו קו מנחה ברור. התבוננתי בתהליכי העבודה למן הכרטיס (האיסוף נעשה רובו בפקוחו של קרייגי לפני 20 שנה) ועד להדפסה, ובקווים כלליים הריהי דרך העבודה של המילון האוקספורדי. אלא שראיתי שם תחבולה מסוימת, לכשתארע תקלה ויאבד בדפוס או יושמד כרטיס או קבוצת כרטיסים. במערכת המילון האוקספורדי לא נמצאה תחבולה לכך, וידוע אותו המעשה שחבילת כרטיסים ערוכה אבדה בדרך לדפוס, ונושא מכתבים מצאה וערכה בעצמו לפי הסדר והביאה לדפוס. התחבולה היא: רישום מראי המקומות של הכרטיסים, ושמירתם במערכת בעוד שהכרטיסים נשלחים לדפוס. ב-SND יש חליפת מכתבים רחבה עם אנשים בציבור לקביעת משמעותן של מלים המתהלכות בפי העם, ואחד המכתבים של איכר שהוא מן היועצים הקבועים למילון, קראתי. וראיתי אף הערות של מלומדים למלים שאותו איכר דן בהן. ההתנדבות האופיינית למילון האוקספורדי נתלוותה כאן בפאטרויות לוקאלית, הרוויה בנימת צער על גזירתה של לשון הסקוטים והשתלטותה של האנגלית גם בדיבור.

4) Middle English Dictionary¹

להכיר את עשיית MED ממראה עיניים לא הייתה לי האפשרות. אבל למולנו הוציאה המערכת בשנת 1954 חוברת בשם Middle English Dictionary, Plan and Bibliography, הדנה בדרכי העבודה וניתן ללמוד ממנה הרבה, שגם עלינו לנהוג כך, ולהציע לציבור החוקרים תכנית לדיון ולחוות דעת. כאן ניכר, שעורכי המילון Sherman M. Kuhn ו-Hans Kurath, שאינם אנגלים, אינם סומכים על common sense של העובדים ומבקשים ליצוק את העבודה בדפוסים קבועים. אני חושב שבמהלך הכנת התכנית נוכל להסתייע יפה בחוברת זו. לא היה לי עד עכשיו זמן כדי ללמוד יפה את דרך עבודתה של מערכת זו.

1. בקיצור MED.

וכיוון שזו תורה שבכתב מגובשת, דחיתי לימודה למועד אחר מפני דברים, שנראו לי כי המקומות שהייתי בהם גורמים. לשם שלמות הדו"ח אני מבקש להזכיר עוד שני מילונים גדולים, מפעלים מקובצים, הנעשים בתחומה של התרבות האנגלית. האחד הוא:

A Dictionary of the Welsh Language (5)

שהתחיל לצאת לאור ב־1950. מן הפרוספקט של המילון יוצא שהוחל באיסוף החומר בשנת 1921 על־פי הדרך של המילון האוקספורדי. בשנת 1950 היה מספר הכרטיסים בין מיליון וחצי ל־2 מיליונים. בהמלצתו של פרופ' פוסטר באוקספורד, שהוא חבר המערכת של אותו המילון, באתי בדברים עם העורך, היושב עם חבר עוזריו בספרייה הלאומית ב־Aberystwyth. קיבלתי חומר שביקשתי לעיין בו, והוא בעיקר הוראות לקריינים, ואף הוזמנתי לבקר שם. לצערי לא היה סיפק בידי לבקר שם, אבל הועיל לי יפה החומר שבכתב שנשלח לי. המפעל הוא של "אוניברסיטת ולס" (צירוף של 5 אוניברסיטאות). השני הוא:

Dictionary of the Irish Language (6)

שחוברת ראשונה ממנו יצאה בשנת 1913 והשביעית בשנת 1955. מילון זה יוצא מטעם Royal Irish Academy, ודבר אחד אני מבקש לומר: בעלי המילון פתחו בשם הנ"ל וסיימו מן החוברת השלישית ואילך – אם ניתן לראות את החוברת השביעית כסיום – בשם *Contributions to a Dictionary of the Irish Language*. כפי שהוגד לי נתברר, שהחומר שנאסף, והוא – אם אין זכרונות – למעלה ממיליון כרטיסים אינו מצדיק את השם שנקרא לו בראשונה. והרי הלשון האירית אינה עשירה כאנגלית, וחושבני גם לא כלשונו, וכמות כזו של החומר לא נראתה למחברי המילון ראויה לשם "מילון".

כבר מראשית שבתי באנגליה, בספריות המצוינות שבה, ניסיתי להכיר מפעלים מילוניים שמחוץ לאנגליה, ולא אמנה את כולם או מרביתם, העומדים למשל על מדפי אולם הקריאה שבמוזיאון הבריטי. דעתי הייתה נתונה בעיקר לשלושה מילונים: (א) המילון הגרמני מיסודם של האחים גרים, הנעשה והולך זה למעלה ממאה שנים, והוא נעשה זה עשרות שנים מטעם האקדמיה בברלין, ועשייתו מתקרבת עכשיו לקצה; (ב) המילון *Thesaurus Linguae Latinae*, הנעשה זה כשישים שנים במינכן, מסתבר שיותר מחציו כבר נשלם ונדפס; (ג) המילון ללשון הפולנית החדשה שנעשה בווארשה מטעם האקדמיה למדעים, והוא מפעל ממלכתי. אעמוד תחילה על האחרון שבהם והוא:

Słownik Języka Polskiego (7)

ידיעה על סדרת מילונים, המוצעים עתה בפולין, הייתה לי לפני נסיעתי לחו"ל, וכבר עיינתי בחוברת הראשונה של המילון לפולנית העתיקה, שיצאה לפני שנים אחדות. לאחר שתוחלו ההכנות בשנות השבעים של המאה הקודמת. אולם עניין אותי במיוחד המילון לפולנית החדשה, שהוחל בהכנתו ב־1950 במנגנון מורחב ובאמצעים טכניים העומדים תיום לרשות המחקר. מן המאמר של אחד העורכים הראשיים Stanisław Skorupka ב־Poradnik Językowy משנת 1952 חוב' ב' עמ' 1 ואילך, Organizacja i technika prac słownikowych, שקראתי לפני שנה, ראיתי שהמערכת שם דנה וביררה הרבה שאלות ארגוניות וטכניות, שגם אנו נתלבט בהן ועלינו לבררן. בלונדון הייתה לי אפשרות לקרוא

את כל המאמרים, שנתפרסמו בכתב העת הג'ל בנוגע לעבודת המילון, נתרשמתי, שהמילון האוקספורדי שימש מופת למערכת זו¹, ואמנם באחת החבורות של אותו כתב העת נתקלתי במאמרה של Zofia Lempicka² מעורכי המילון, והוא סקירת המפעל האוקספורדי בהשוואה למפעל הפולני. בחוברת הראשונה של 1956 של אותו כתב-העת גיליתי במאמר חשוב מאוד של אותו Skorupka: *Prace nad słownikiem współczesnego języka polskiego*: ידיעה, שאני מתרגמה לעברית: "פרי מאמצים של חבר העורכים במשך שנים אחדות היא חוברת בת מאה עמודים: 'הוראות המערכת', אלו הן ערובה לאחידות יחסית של מבנה המילון ועיבוד הערכים של המילון, עם שחבר העורכים מרובה"³. ברי שזו חוברת לשימוש העובדים בלבד ולא נדפסה. מיד פניתי אל המערכת בווארשה בשמה של האקדמיה שלנו וביקשתי את החוברת, כי מן המאמר, שבו כלולה ידיעה זו, למדתי, ששם נבנה מנגנון מדעי, הכולל קריינים, בודקים, עורכי-משנה ועורכים, כולם עובדים שכירים קבועים, ותפקידה של כל יחידה מוגדר באופן ברור. מן המאמר נתרשמתי, שמארגון מפעל זה, שעשרות עובדים שכירים עוסקים בו, נוכל ללמוד לפחות את בעיות ארגון העבודה הטכנית וההשגחה על ביצועה לפי הקווים שנקבעו, אף שהמילון אופיו אחר משאנו מתכוונים בשלנו: זהו מילון שמגמתו נורמטיבית, ההבאות שבו נבחרות, עד כמה שאפשר, לפי ערכן הספרותי, ולעולם לפי ערכן הלשוני לשמש מופת לדובר הפולני, וכן צורות הלשון, הערכים, מובאים על פי בחינה זו ככל האפשר. לצערי עד עכשיו לא נעשתה בקשתי⁴.

Thesaurus Linguae Latinae (8)

כדי לקבל את החומר, שרציתי לעיין בו, ממערכת Deutsches Wörterbuch וממערכת Thesaurus היה עלי לפנות אל גרמניה. הייתי חוכך בדבר הרבה, ובסוף החלטתי כאיש פרטי לעשות זאת למוטב העניין. באתי בדברים עם חברי פרופ' שפיטאלר, השנה דיקאן באוניברסיטה במינכן, וביקשתי לקבל את החומר בתיווכו, הן ממערכת ThLL והן ממערכת Deutsches Wörterbuch. מן הראוי להזכיר ש-ThLL שוב אינו מפעל גרמני בלבד, אלא מפעל בינלאומי, ש-15 מוסדות בינלאומיים משותפים בו. נוסף על 5 האקדמיות הגרמניות משתתפות בו: האקדמיה האיטלקית dei Lincei, הבריטית, ההולנדית, הוויגאית, השוודית, החברה הבינלאומית למחקר הלשוניות הקלאסיות, חברות בלשניות אמריקניות, שווייצרית וצרפתית, והמפעל נתמך על ידי UNESCO. כאן נעניתי

1. עד מה השפיע המופת של המילון האוקספורדי על המילונות המדעית בכלל תעיד העובדה, שבקונגרס המזרחי האחרון במינכן (אוגוסט 1957) הציעה הסקציה האינדולוגית תכנית להכנת מילון סנסקריט ששמו הוא Dictionary of Sanscrit on Historical Principles בדומה לשמו של המילון האוקספורדי (ע') (ZDMG, 107 p. 21).

2. עי' Poradnik językowy משנת 1955 חוב' ד' עמ' 124 ואילך.

3. עי' Poradnik językowy משנת 1956, עמ' 21.

4. [זה לא כבר הגיעה לידי החוברת המבוקשת, בהשתדלותו הנמרצת של ד"ר משה אלטבאואר, שהנני גותן לו תודה גם במקום הזה. חוברת זו כולה אומרת כבוד לדרך עבודתה של מערכת המילון האמור ולשיקול רב-צדדים של הבעיות בחיבור מילון כסוגו. לצערי אין בחוברת ידיעות מפורטות על ארגון אי סוף החומר ובדיקתו, אבל יש בה דיון מפורט בכל הדרכים והשאלות של עריכתו. אף על פי שהכול מכון למבנה הלשון הסולגית, הרי יש בה בחוברת רעיונות על מלאכת הלסקיקוגראפיה בכלל, ואזכיר למשל את הפרק על סוגי הגדרות של ערכים. (בשעה שדו"ח זה נמסר לדפוס, יצא הכרך הראשון של המילון המדובר, A—C, ובו מבוא המתאר גם את טיבו של המילון והוא כתוב בידי העורך הראשי פרופ' Witold Doroszewski).]

מיד. חברי הוועד לי שישתדל להשיג את החומר מן האקדמיה בברלין, שהוא בתחום המזרחי, ואף העביר את בקשתי למערכת ThLL במינכן. את החומר מברלין לא השגתי עד היום. כנראה לא עלה בידו להשיגו בשבילי. אף העורך הראשי של ThLL, ד"ר אהרס (Ehlers), נענה באדיבות יתירה, ולא הסך שום טורח כדי לסייע לי בבירור השאלות שהטרידוני. הוא המציא לי חומר, היינו העתקות של כרטיסים לדוגמה, טופסי הוראות לעובדים בשלבי ההכנה השונים, ואף כתב במיוחד גיליון של הסברות, כדי שיקל לי להתמצא בחומר. העיון בכל זה, ואין צריך לומר שעיינתי בו בדקדוק רב, הביאני לשאול שאלות נוספות, עד שנוכחתי לבסוף, שיהא מן המועיל להתבונן בעבודת ThLL מקרוב. כיוון שכבר במכתב הראשון הציע לי חברי לסור אל מינכן ולבקר במפעל, נאחזתי בהצעה זו ופניתי אל נשיא האקדמיה ואל מנהל מוסד ביאליק וביקשתי הסכמתם לכך. השיקול שהכריע בהחלטתי לבקר במערכת ThLL היה זה: במפעלים האנגליים, כפי שהזכרתי, חבר העורכים הקבועים והשכירים מצומצם, והוא נעזר בקריינים מתנדבים, ואין נראית לי האפשרות להנהיג דבר זה במפעלינו מטעמים שונים. ואילו ב-ThLL מנגנון מדעי מורחב; בשעה זו יש בו 17 עורכים קבועים, הנעזרים גם בעוזרים זמניים מדי הצורך.

בדעתי את כושר הארגון של אומה זו הנחתי, שנוכל להפיק תועלת רבה מהכרת המצב במוסד זה מקרוב. ואמנם אודה ואתוודה, שהקשר עם המפעל הזה והביקור במכון שהעבודה נעשית בו, סייעוני הרבה לפתור לעצמי את כל הבעיות הארגוניות שהתחבטתי בהן, והן – כאמור – שמנעוני קודם לכך להתחיל בחלקי בעריכת המילון.

מלכתחילה סברתי, שכדאי לי להתבונן במיוחד ב-ThLL, כי הבעיות של המילון ללשון חז"ל תהיינה בחלקים מסוימים דומות לשל ThLL משל המילון האוקספורדי. אזכיר למשל: א) שאלת שימוש בכתבי יד לבדיקת נוסחאות והכנת קולאציות, שאלה שלא המרידה כלל, או מעט מאוד את עורכי המילון האוקספורדי, שהיו לפנייהם מהדורות משובחות לכל חלקי הספרות¹; ב) שאלת הכללת מלים יווניות הנפגשות בטקסטים לאטיניים וגבולות ההכללה, וזרי זוהי אותה שאלה ממש שיש לנו בעניין החלק הארמי בטקסטים עבריים של לשון חז"ל; ג) ועצם העובדה שנושא ThLL היא לשון רחוקה, עתיקה, שרק קורא מלומד יכול לתרום באיסוף החומר, מה שאין כן במילון האוקספורדי, הנשען על מסורת דיבור אנגלי רצופה. כל אלה נראו לי מחייבים להתעמק בבעיות ThLL ובאופן פתרון.

תחילה אזכיר פרטים אחדים על ה-Thesaurus ואח"כ על דרכי הכנתו. העבודה ב-ThLL הוחלה בשנת 1894 – ביזמתו של Wölfflin – והמשך השנים הראשונות נאסף החומר בשני מקומות: במינכן ובגטינגן. משנת 1899 נקבע מקום מושב אחד לו, והוא מינכן. ThLL אינו רק מילון אלא מכון, שתפקידו להוציא את המילון המכונה באותו השם, והמכון הזה שהוא משותף לאומות אחדות, הוא בעל תקנון וסדרי הנהגה קבועים.

כינום החומר היסודי של המילון נסתיים לפני עשרות בשנים. הכרמסת היא היום בת 10 מיליונים של כרטיסים, ומהם 8 מיליונים היו מוכנים בשנים הראשונות של המאה העשרים, לפני שהוחל בהוצאת המילון. באותן השנים – כך סיפר לי העורך

1. הצורך בטקסטים מדויקים ומהימנים כלשונם להיות משמשים עדים ללשון מחבריהם וללשון תקופתם הורגש מיד, כשהוחל בהכנת המילון האוקספורדי. אחד ממכווניו הראשונים, F.J. Furnivall, מרש מן העבודה המעשית במילון סמוך להתחלתה, כדי ליצור חברה להוצאה מדעית של טקסטים. וכשהגיעה שעת העריכה, כבר נפתרה בעית המהימנות הלשונית של מקורות רבים, ולא הוצרכו העורכים לטרח בבירור זה טרחה מיוחדת.

מפי השמועה – קראו 200 פילולוגים קלאסיים את הטקסטים והמציאו את מרבית החומר. העבודה בברטסט נמשכה, כדי לקיימה במצב המכוון להיות, הן מצד הטקסט והן מצד הביבליוגראפיה, והראות חדשות בנוגע לברטסט עובדו בשנת 1948, הווי אומר, שכאן אין לנו רק עניין להכיר היסטוריה של מפעל, אלא לדעת הנהגת מפעל אקטואלי.

ה-ThLL כולל תקופת לשון של כאלף שנים למן העדויות הראשונות (מאה רביעית לפנה"ס) בלאטינית ועד למאה השביעית (שנת 600) למניין המקובל. יסוד המילון משמש כל מה שנכתב בלאטינית בתחום אותה התקופה. החומר כונס בשתי שיטות: א) רישום מיכני (mechanische Verzettlung) וב) רישום של בחירה (Exzerption). המקורות עד לשנת 150 למניין המקובל וכן כל הספרות היפה, הוכנו כולם ברישום מיכני, וכל זה הוא שליש של כל המקורות; בשני השלישים הנותרים רק מקורות מעטים, החשובים ביותר, נוצלו ברישום מיכני והשאר ברישום של בחירה, והם המקורות החשובים פחות. רישום מיכני של כל המקורות היה מאריך את העבודה הרבה ומעלה שפע חומר, העשוי אף להכביד על העורכים. רישום מיכני פירושו שמקור מסוים מחולק לפסקאות פסקאות בגודל שווה בקירוב וכל פסקה נעתקה לברטים; ברטים כזה הועתק בליטוגראפיה (ואפשר להעתיקו בצילום) למספר טפסים כמספר המלים בפסקה. אם הפסקה היא בת 100 מלים, הרי ברישום מיכני מכינים בכת אחת 100 ברטים וכל ברטים מסודר לפי סדר הא"ב. שתי מעלות ניכרות לעין ברישום זה: ראשית, על ידי רישום יחידת מלים גדולה בברטים ניתן לעורך לראות את הערך בקונטקסט ברור וקל לו יותר להגדיר את המשמעות בלא שיוזקק בכל מקרה ומקרה לעיין בספר, שממנו הועתקה הפסקה; שנית, אם נברק הכרטיס יפה יפה לדיוק העתקתו, הרי כל הכרטיסים למלים שבפסקה נמצאים מדויקים, ואין צורך בבדיקת כל הבאה והבאה לחוד. ולכן אין לתמוה ששיטה זו, שהומצאה ב-ThLL, הלכו בה מפעלים אחרים, כגון המילון המצרי מיסודם של ארמן וגראפוב, שיצא מטעם האקדמיה בברלין¹. גם המילון האשורי הנערך בשיקגו (CAD) נקט דרך הכנה זו² ואמנם – כפי שידוע לי – מערכתו באה בדברים עם מערכת ThLL בענייני העריכה. מסתבר אפוא שתהליך זה בהכנת המילון האשורי נלקח מן ה-ThLL מן המוכן. על רישום של בחירה אין להוסיף דברים. הרי זו הדרך הידועה שבה בלבד, דרך משל, נקט המילון האוקספורדי. הכרטיסים משני סוגי הרישום ערוכים לפי א"ב של הערך, ובתוכם כל ערך קובעת הכרונולוגיה. כדי שכל עובד מכני גרידא ידע לסדר את הכרטיסים במקום, נקבע מספר כרונולוגי לכל מחבר ולמחברים מרובי יצירות על פי רוב נקבע ספתח מסוים לקביעת מקום הכרטיס על-פי סדר יצירותיו³. הסדר הכרונולוגי נשמר בברטסט בקפדנות מוחלטת, ולאחר שכותב הערך פירק את קבוצת הכרטיסים לפי בחנים ענייניים מסוימים ולאחר שסיים את מלאכתו בכתיבת הערך, ולאחר שהעורך האחראי ברק את הערך הנכתב, והכרטיסים עומדים לחזור למקומם, הרי קודם לכן אחד העובדים חוזר ומסדר את הכרטיסים לפי הבחינה הכרונולוגית.

1. תהליך הכנתו של המילון המצרי ובעיותיו סופרו לא מזמן בחוברת: Adolf Erman und Hermann Grapow, Das Wörterbuch der Ägyptischen Sprache (Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Vorträge und Schriften 1953).

2. I.J. Gelb, Standard Operating Procedure for the Assyrian Dictionary, ע' 2, Chicago III. 1954.

3. Canon chronicus scriptorum, Monaci 1904 (נדפס לשימוש העובדים בלבד, ולא הודפס).

הכרמסת כוללת שלושה סוגי כרמיסים: א) כרמיס תהבאה (משני הטיפוסים); ב) כרמיס הספרות המקצועית הדגה באותו הערך וג) כרמיס המציין שערך מסוים רשום במפתח של מהדורה מסוימת או של חיבור מסוים. אין הפרדה בין כרמיסים של המקורות – כרמיסי תהבאה – ובין כרמיסי הביבליוגרפיה המקצועית על ידי סידורם בארגונים כל סוג לעצמו, שלא יכביד הדבר על כותב הערך הצריך להבאה ולרמיס לספרות המקצועית בעת ובעונה אחת. כרמיסי הספרות באים לאחד כרמיסי המקור.

איני מתכוון לתאר בדיוק את התוראות לאופן הרישום של הכרמיס ולהנהגת הכרמסת. בעבודתנו המעשית נוכל ללמוד מהם לא מעט, בעיקר ברישום הביבליוגרפיה, שברישום זה מבחינים שם בין מה שמתניחם למלה בכלל ובין מה שמתניחם למקום מסוים בטקסט מסוים וכן כיו"ב. יש בידי חומר פנימי, שכולל חומר שנדפס רק לשימוש העובדים. כל זה ניתן לי ביד נדיבה ואני מביאו עמי למערכת. אני מניח שחומר זה יסייע לנו בהכנת התוראות, שאנו חייבים להכין לעובדים, כשתגיע שעת איסוף החומר.

אולם הכרמסת הזאת היא רק צד אחד של המטבע, המכונה ThLL. המכון יש לו ספרייה בת 23 אלה כרכים, כל המקסמים הלאטיניים, וכן כתבי העת החשובים ביותר; והמקסמים שבספרייה הם המקור שממנו הוכנו הכרמיסים. הספרייה מאורגנת כך, שכל ספר יש עליו אותו המספר הכרונולוגי שבא בכרמיס, ואם כותב הערך נזקק לעיון נוסף במקור אין הוא צריך לעיין בשום קאטאלוג, ואינו צריך לחפש אפילו דקה אחת. ממש, כי המספר של המקור בכרמיס הוא מספר הספר, וכפי שאנו רואים¹ מספר המקור רשום גם בכרמיס הביבליוגרפיה, ז"א שכל הנוגע, למשל, לוורגיליוס נמצא בספרייה במדף של ורגיליוס וכן כיו"ב. – רק מי שראה זאת במו עיניו וניסה למצוא את המקור על פי הכרמיס כמוני יודע כמה זמן נחסך כאן, שברגיל העובד מבטל בחיפוש אחר הספר, בפרט כשהספרייה כ"כ גדולה. נגנתי רק בצד הטכני, אבל לספרייה זו צד ענייני גדול, העושה אותה למפעל עצמאי בעל חשיבות ממדרגה ראשונה ובייחוד למילון.

מן השאלות שהמרידוני לקראת עבודתי במילון הייתה גם זו: אין ספק שמילון צריך לכתוב בלשן, לינגוויסט, איש שמחקר הלשון היא אומנותו. אולם המתאר לשון ע"פ מקסמים של דורות שעברו ומענפי ספרות, שאין הוא בן בית גמור בהם, חייב לדעת את הבעיות הכרוכות במסירת המקסט, שממנו הוא מביא עדים, ואת העניין שהמקסט דן בו. בקיצור, עליו להיות מבין בתחומי הספרות, שמהם הוא שואב את עדיו. איני חושב שיש לנו איש אחד שהוא בלשן והוא בעת ובעונה אחת בקיא בכל חלקי הספרות שלנו על הבעיות המקסטואליות המסובכות, למשל בספרות התלמודית. ושאלתי הייתה, איך ניתן לקיים שיתוף בפעולה של הבלשן ושל חוקר מקסט מסוים או של חוקר ענף מסוים, כדי שיוצא במילון החומר הלשוני במקסימום הדיוק ולפי הישגים אחרונים של חקר המקסמים. ב-ThLL מצאתי תשובה לכך. המתבונן, למשל, בכרמיס parco, שקיבלתי כדוגמה והוא רשום ברישום מיכני, ימצא בו הערות שוליים. אין ספק שכאן הותקן המקסט לפני שנמסר לרישום. כשביקרתי במכון הראני העורך את המקור (Aen. של ורגיליוס) של כרמיס זה, והוא ספר בספרייה, שבשוליו במקומות רבים רשומות הערות בעיפרון, והערות אלו הועתקו מן הספר. ההערות שבספר נרשמו בידי נורדן (Norden), שעסק אותה שעה בוורגיליוס. וכך, כל המקורות, שמהם נרשם החומר, קראום מומחים והם רשמו הערות חשובות, שהן היום עזר לעורכים מאין כמוהו. לעורך של ThLL יש חוות דעת בכל השאלות

1. [כל] בכרמיסים שהובאו לעיון מוצעת המערכת בישיבתה.]

החשובות של מלומדים מומחים למקסמים השונים. וכך הושגה מידה גרולה של דיוק ומהימנות בהבאת המקורות ב-ThLL, כמובן לפי מצב המחקר בשעת שנקרא הספר, והושג שיתוף פעולה פורה של החוקר-הפילולוג וכותב המילון. לא זו אף זו: הספרייה של המכון חשובה עוד יותר לסוג הרישום של בחירה. שכן ברישום של בחירה ניתן כעבור זמן, אפילו מיד, להסתפק אם הבחירה הייתה מוצלחת, אף שקריינים מומחים קראו את הטקסטים הלאמיניים. כיצד ניתן בכלל לבדוק את הקריין הרושם רישום של בחירה? במילון האוקספורדי ובאחרים לא ראיתי תקנה לבדיקת הקריינים. אמר לי פרופ' מריו רוק, קריינים צריכים להבין מה הם רושמים, וזה הכול. מובן שהבנת הקריין היא תנאי הכרחי לתפקידו, אולם ראיתי הבעיות הלשוניות משתנות מזמן לזמן. מה שנראה חשוב בדור אחד, בדור אחר מפנה מקומו לדבר הנראה חשוב יותר באותו הדור. ואם אנו מדברים בכרטסת, שאינה מכוונת לשימוש עד לפרסום המילון בלבד, מן הראוי שיוודע מה נרשם מן הטקסטים בדרך זו ומה לא נרשם. לכך נותן ThLL תשובה. הרישום נעשה בספר של הספרייה על ידי העברת קו בעיפרון ובתוספת רישום בגיליון הספר. התבוננתי עם העורך באחד המסמכים של אחד הקונצילים, והוא תרגום לאמיני ממקור יווני. בטופס היה רשום, שיש נוסח אחר של התרגום והיכן פורסם, וכן היכן פורסם המקור, כדי שהעורך שיוזקק לבדיקת המקור לא יבזבז זמן למציאת אינפורמציה על כך. לפעמים נרשם הביטוי היווני, שהלאמיני הוא תרגומו. המתבונן בספר כזה כעבור 20–30 שנה יוכל מיד לדעת מה הוצא ממנו ל-ThLL ובעיקר מה לא הוצא. ואם מטעם מן הטעמים יש צורך בקריאה חדשה של הספר על ידי מוסחה חדש ולאור ידיעות חדשות, ניתן בנקל להשלים את החסר. אילו אורגנה העבודה במילון האוקספורדי כך, הייתה שאיפתו של מארי – להשיג את הוודאות שיש בידו כל החומר החשוב הדרוש למילון – באה על תיקונה. לא היה צורך לרשום את הכול רישום חדש אלא להוסיף את שהווסס, אם הווסס דבר חשוב.

מכאן, שכרטסת של ThLL היא עם הספרייה שלו הטיבה אחת, יסוד מוצק למפעל המילון וכלי, שנראה לי, אין למעלה ממנו לאיכות, בידי העורכים מחברי המילון.

אם יוחלט במפעלנו להנהיג שיטה זו, ואני מתכוון בעיקר לרישום המיכני, הרי אציע שכלול מסוים ביצירת הכרטסת, דבר שלא מצאתי ב-ThLL. כשהעמדתי את השאלה לפני העורך של ThLL, אמר לי, שאמנם שכלול זה כבר הוכנס בגרמניה במפעל הפילולוגי של Plato Archiv (ב-Hinterzarten). הואיל ובדו"ח זה אני נותן את דעתי בעיקר למה שנוגע לתכנית הביצוע בהכנת החומר למילון, לא אדון בצדדים האחרים של הארגון המדעי של אותו המפעל הנוגעים לדרך העריכה, לחלוקת החומר בין העורכים ולביקורת של מעשה העורכים לפי עקרונות קבועים, לסדרי ההכרעה בשעת מחלוקת מדעית, במקום שלא באו העורכים לידי הסכמה. על כך אני מוכן למסור דו"ח בשעה ששאלות אלו יידונו אצלנו, ואין ספק שתבוא שעתן. בידי תקנון המפעל והסברות נוספות שקיבלתי בעל פה.

עמדתי אפוא על שתי שיטות שונות בבניין כרטסת למילון, היינו של המילון האוקספורדי והדומים לו, ושל ThLL והנסמכים עליו. לא אצא ידי חובתי, אם לא אזכיר שיטה אחרת, החדשה ביותר בסידור כרטסת, שיטה שאותה אני יודע לפי שעה יריעה קלושה בלבד, אך אורשה נא קודם לזה, למען שלמות סקירת המילונים למסות סטייה קלה ולספר על מילונים הנעשים בצרפת ושניסיתי לעמוד על טיבם.

(9) מילונים בצרפת

(1) בעודי באוקספורד השתדלתי להשיג ידיעות על המילון הערבי למן תקופת הקוראן ועד לימינו שנעשה בפאריס. על פי החלטת קונגרס המזרחנים בקמברידג' בשנת 1954 – כפי המסופר בסקירת המילונים הערביים לקרמר ב-ZDMG משנת 1955¹ – הייתה הכוונה להעמיד לרשות המפעל אספים של מלומדים מזרחנים שונים. חשבתי שבהיותי בפאריס אוכל לסייר במפעל, שהוא לפחות קרוב לנו מצד העיסוק בלשון קרובה לשלנו במבנה ובבעיותיה. פרופ' בלשר, (R. Blachère), מנהל המפעל, קבע לי מועד לפגישה, אולם לבסוף לא נסתייע הדבר, והיה עליי לעזוב את פאריס מבלי יכולת להכיר מפעל זה מקרוב.

(2) לעומת זאת ביקרתי במפעל המילון של Du Cange², הנעשה בצרפת מטעם Centre National de la Recherche Scientifique, איני יודע אם הוא נעשה בחסותו של Institut de France, העורכת בפאריס, הגב' בוטיה (Bautier), מסרה לי אינפורמאציה על המפעל והבטיחה לי להמציא חומר נוסף בנוגע לארגונו. לכאורה זוהי הכנת מהדורה חדשה של Du Cange, Glossarium mediae et infimae latinitatis, ואינו כן, אלא זהו מפעל חדש מיסודו³. הוא בין-לאומי, מלומדי ארצות שונות הכינו את רשימת המקורות הטעונים ניצול, מלומדי כל ארץ וארץ את המקורות של ארצם, וכן הניצול נעשה בכל ארץ וארץ לחוד, והחומר נשלח אחר כך, או צריך להישלח, למקום מרכזי בפאריס. נראה לי שאין לנו ללמוד דבר חדש מן הארגון של המפעל הזה, כי למדתי מדברי העורכת, שלמעשה אין להם קנה מידה אחד ומדוקדק לניצול המקורות, כיוון שהניצול נעשה, כאמור, בארצות ארצות בלא יד מרכזת תקיפה, וזו בעצם חולשתו של המפעל. ואילו אנו עם שנסתייע במלומדים היושבים בחו"ל, מרכז פעולתנו יהיה במקום אחד. התנאים אפוא שונים. אולם בדבר אחד רומה מפעל זה לשלנו, והוא שהמקסמים, הכתובים בלאטינית זו, מוצאים מתחומים גיאוגרפיים שונים מאוד, והפיזור רחב הרבה מן הפיזור של המקסמים הכתובים בלאטינית בתקופה ש-ThLL כולל אותה. עדיין אני מצפה לקבלת אותו החומר הנוגע לארגונו של המפעל.

(3) קורת רוח מרובה הייתה לי לבקר אצל הרומניסטן המפורסם M. Roques, לשעבר פרופסור ללשונות רומאניות בפאריס⁴. מטרת הביקור הייתה לשמוע מפיו על המפעל Inventaire de la langue française, היינו מילון לצרפתית של 100 שנה, למן 1820–1920, שהוא עורכו. ראיתי לפניי לקסיקוגראף-אמן, אבל לא עלה בידי להתבונן לדרך הכנתו של המילון וללמוד ממראה עיניי ממש, מפני שלא היה לי אפשר להטריח את המלומד הישיש יתר על המידה. תגרשמתי שזהו מפעל שחוטמו האישי של המלומד – המסתייע בעוזרי-תלמידים מעטים – טבוע עליו. מכיוון שמטרת הייתה להתחקות על שורשי עשייה מקובצת של מילון, לא ראיתי להמשיך בבידור דרכי עשייתו של המילון הזה.

1. עי' עמ' 102–103. המילון הנעשה בפאריס מכון לתקופה מן הקוראן עד לימינו, והוא יהא מבוסס על מספר ניכר של טקסטים מייצגים.

2. בתיווכו של מר א' בן-מאיר, מרצה ב"מכון הבין-לאומי למדעי היהדות" בפאריס, ואני מודה לו גם במקום הזה על טרחתו.

3. המילון מכונה Lexicon mediae latinitatis.

4. חייב אני תודה לגב' ש' דניאל, מזכירת "המכון הבין-לאומי למדעי היהדות", שסייעתני לקיים את הפגישה עם המלומד הזה, שהוא מוכר, והשתתפה בה.

(10) יצירת כרטסת לסיון אוטומאטי

אני משתמש במלה אוטומאטי מכיוון שהמלה "מיכנית" כבר תפוסה לשיטה שבעלי ThLL קוראים לאחת מדרכי רישומם, כפי שהסברתי. ידיעה, שבארצות-הברית מכינים קונקורדאנציה במכונות בקצב שלא היה כמוהו למחירות, הייתה לי לפני נסיעתי אל אנגליה, ידיעה מפי השמועה-השבתי שאשמע על כך בדברים של ממש באנגליה, אבל שם אין שיטה זו נהוגה כלל. כשחזרתי ובאתי בדברים, בכסליו עם מערכת ThLL, ביקשתי ממנה אינפורמציה על כך, ובעיקר ביקשתי לשמוע, אם הונהגה באחד המפעלים הבלשניים שבגרמניה שיטת עבודה זו. סברתי, אולי יעלה בידי בימי ביקורי בגרמניה להתבונן מקרוב לתהליך העבודה בהכנת כרטסת ממין זה-מערכת ThLL המציאה לי נתונים ביבליוגרפיים אחדים וכן כתובת של Deutsche Gesellschaft für Dokumentation בפראנקפורט, מוסד שיש ביכולתו להמציא אינפורמציה בעניין זה. שהרי בכה"ע של מוסד זה מורסמו שני מאמרים על הנושא. זה היה בימים האחרונים לשהותי באנגליה. ספר אחד והוא Sancti Thomae Aquinatis hymnorum ritualium varia specimina, Milano, 1951 של Roberto Busa מציאתי אחר כך בבית הספרים הלאומי בפאריס. ומשלא מצאתי את החוברת של כתב העת הגרמני בספריות, פניתי אל המוסד הנ"ל, וביקשתי אינפורמציה, היכן דבר זה נעשה בגרמניה. כך עניין גורר עניין. מתשובתו נתברר לי, שיש שני מומחים בלשנים בגרמניה הטורחים בכך, ונודע לי שאותו פרופ' רוברטו בוסה פתח בשנת 1956 במילאנו מרכז עולמי ראשון לשיטת מיון זה. מי שקרא יפה את חוברתו של בוסה שהוכרתי ומי שקרא את מאמרו Die Elektronentechnik in der Mechanisierung der sprachwissenschaftlichen Analyse¹, מוכרח לראות ולהיווכח, שאין כאן עוד ניסיונות של גישוש, שלא כדאי למענם לסטות מדרך העבודה הרגילה והמסורתית. וזכור לנו היטב שב-ThLL אך למעלה מ-30% של החומר נרשם בצורת קונקורדאנציונית, ואילו ננקטה דרך זו בכל החומר, הייתה ההכנה נמשכת שנים רבות מאוד; והנה מראה בוסה שהכנת קונקורדאנציה מספרי תוסס מאקווין, שאוצר המלים שלו נאמד ב-13 מיליוני מלים, ניתן להכין תוך 4 שנים ואף פחות. יתר מכן, שיטה זו, ודומה אני אגב שכלול נוסף, כבר נעשה ניסיון בה לגבי הלשון העברית. כי כל אוצר המלים של המגילות הגנוזות נרשם בשיטה זו והוא כולל 50 אלף כרטיסים בערך. זמן של 3-4 שבועות נחוץ לניקוב הכרטיסים, ורק שתי שעות לכתובת כל המפתח במכונה. כשהוכרתי קצת את השיטה הזאת, וראיתי שיש בה ממש, ניסיתי לבוא בדברים עם המרכז הנ"ל במילאנו וקיוויתי, שאוכל לבקר בו בדרכי ארצה ולברר עם אנשי המרכז הנ"ל כמה בעיות הכרוכות בהפעלת שיטה זו במפעל המילון שלנו. אולם לא נסתייע הדבר; לא הייתה לי אפשרות להאריך את ישיבתי בחו"ל. ואיני מצר, מפני שברור לי שלא הייתי מספיק ללמוד הרבה מביקור זה בלא הכנה מוקדמת ועיון מוקדם בחומר ובתכניות².

ונדמה לי שמוסד כאקדמיה שלנו, העומד לבנות כרטסת הלשון העברית לצורך

1. בכה"ע Nachrichten für Dokumentation (Vierteljahresschrift für Forschung und Praxis der Dokumentation, Frankfurt) 8. Jhg. Heft 1. (1957), SS. 20-26.

2. [בינתיים, מאז שנמסר הדו"ח הזה, הייתה התקדמות מה בלימוד הבעיה הזאת. אני מודה לחברי פרופ' י' בר-הלל מן האוניברסיטה העברית, שבהיותו השנה במילאנו דאג להמציא לי חומר נוסף וכן דוגמאות של כרטיסים הערוכים למיון במכונות IBM מן הקונקורדאנציה של מגילת ים המלח ומחומר אחר.]

מילוננו, ואולי לאו דווקא לצורך זה, בשנת 1958, אי אפשר לו בלא שיבדוק יפה את האפשרויות הגנוזות בשיטה חדשה, ואפילו אם יתברר, שיהיה צורך לבקר באופן מיוחד במסדר הזה, הראשון במינו בעולם.

אין ספק שבשעה זו עולה הכנת כרטסת בדרך זו כספים הרבה, ובוודאי יהיו עוד קשיים אחרים, אולם נראה, שעלינו לחקור בדבר לפני שניגש ליצירת הכרטסת שלנו. כי בשיטה זו, המכונה היא הכותבת והיא ממיינת, והכרטים חייב להיכתב לפי מפתח מסוים, והמפתח צריך להיקבע קודם לכן, והכרטיסים שייכתבו בינתיים שלא למיון במכונות לא יצלחו לסידור אוטומאטי. ואני חושב שיש לנו שהות לבדיקת שאלה זו, כי על פי מה שאציע עלינו להקדים שתי פעולות לעצם כתיבת כרטסת ההבאות. בעיות המיון האוטומאטי ממשיכות להעסיק אותי, ואני מניח שיעלו על הפרק בחמשך תכנון עבודתנו.

ודאי הארכת הרבה בסקירתי זו, עם שלא עמדתי על פרטים רבים, שנתתי דעתי עליהם בשעת עבודתי במילון, ועתה אני מבקש להניח על שולחן מועצת המערכת הצעה לתכנית פעולה, והיא מכוונת בעיקר לשלביה הראשונים, היינו לתקופת כינוס החומר ולא לתקופת העריכה ממש.

ההצעה נתגבשה בלבי על פי התבוננות במפעלים שהזכרתי ועל פי קריאת מאמרים לקסיקוגרפיים ופרוגרמטיים שלא הזכרתי.

ומבקש אני להזכיר דבר אחד המובן מאליו בחבורה זו, אף על פי כן אזכרנו למנוע כל טעות בוויכוח. התכנית המוצעת לארגון מפעלנו, ככל תכנית, אינה מיועדת למלא את מקומה של העבודה הרוחנית בעריכת המילון, ובשום פנים לא תוכל למלא מקומה של זו, שכן רק היא לפי טיבה ואיכותה תעשה את המילון למה שהוא נועד להיות: דמות דיוקנה של הלשון העברית במהלכה לאורך הדורות. תכליתה של התכנית היא אך להציע דרכים, שיבטיחו את המידה המקסימלית של תנאי עריכה נוחים מתוך שפע של דוקומנטאציה ואיסוף מכוון היטב.

אני מבקש להביע כאן את תודתי לאישים, שסייעוני להשיג אינפורמאציה ולבוא בדברים עם המוסדות שהזכרתי, ובייחוד נתונה תודתי לעורכי המילונים שהקדישו חלק מזמנם לחליפת מכתבים עמי ולשיחות. והם האדונים: A.J. Aitken, M.A. מאדינבורג, העורך של DOST; הגב' Bautier, מעורכי המילון של Du Cange בפאריס; R.W. Burchfield, M.A. מאוקספורד, העורך של כרכי ההשלמה למילון האוקספורדי; פרופ' G.R. Driver באוקספורד; Dr. W. Ehlers, העורך הראשי של ThLL במינכן; פרופ' McIntosh באדינבורג; D.D. Murison, M.A. באדינבורג, העורך של R.J. Powell; J.W. SND באוקספורד, משיירי העוזרים במערכת המילון האוקספורדי; R.J. Spicer; M.A. Thomas באבריסית, העורך של המילון הולשי; M.A. Clarendon Press באוקספורד.

המילון ההיסטורי ללשון העברית ודרך הכנתו

(הצעה)

א. טיבו של המילון שאנו מתכוונים לו מילונים, אף מילונים מדעיים, מתחברים לתכליות שונות, והן שקובעות את מבנה המילונים והיקף הדוקומנטאציה שבהם. המילונים המדעיים לעברית הם ברגיל מסוג המילון המפרש, היינו חיבור שנתחבר לשמש עזר בהבנת טקסטים. ואמנם הכינויים הרווחים אצלנו למילונים, ואלה שהושמעו לא אחת בדיוני האקדמיה בזיקה למילוננו כגון: "מילון למקרא", "מילון לספרות חז"ל", "מילון לפזיטים" וכיו"ב, מעידים, שהכוונה בחיבורים אלו לתאר טקסטים מסוימים מבחינה לקסיקוגרפית, ולא דווקא להציע בהם חטיבת לשון גדורה מבחינה היסטורית טהורה. שכן, המקרא אינו מציע חטיבת לשון אחידה ואינו סך הכול של הטקסטים הידועים לנו מתקופתו, כשם שבתקופה שנכתבה הספרות הקרויה ספרות חז"ל שימשה לא רק לשון חז"ל, אלא אף לשון אחרת הנראית בדרך כלל קרובה יותר ללשון המקרא מלשון חז"ל. מילונים מן הסוג האמור הם אפוא כלים לתכלית פילולוגית, והיא הבנת סוג טקסטים מסוים. לפיכך אתה מוצא בהם – בדין – דיון מורחב במלים נדירות, ב"מקומות" סתומים, במלים בודדות – חוץ לכל פרופורציה של מציאות אותם האלמנטים בכלל הלשון, שמקורות אלו מציעים. מחבר מילון למקרא, דרך משל, נותן את דעתו על כל פסוק קשה, או על ניסיונות הפירוש השונים של מלים כגון צִצְנִים (רוחו), צִצְמִים, מִצְנִים, ואינו רואה עצמו מחויב להרחיב את הדיון בדרך השימוש של מלים רגילות, כגון אני-אנכי או "למה" במשמעות פֶּן וכיו"ב מצד המקום והזמן של ספרי המקרא השונים.

ברם, יש סוג של מילונים שהם תכלית לעצמם, והתכלית בלשנית, היינו תיאור אוצר המלים של לשון מסוימת, בין מבחינה גיאוגרפית (כגון מילונים לדיאלקטים), בין מבחינה היסטורית ובין מבחינה אחרת. ואם מילון מסוג זה מכוח למצות לשון מתה, והוא מיוסד כולו על טקסטים כתובים, הרי הטקסטים משמשים לו אך מכרה החומר. ודאי, מילון כזה אסור שיתעלם ממקומות סתומים ומסופקים וממלים בודדות, אך ידון בהם דיון קצר כיאה להם מבחינת כלל הלשון של אותם הטקסטים. מן האמור לעיל ברי, שהגדרה ברורה של אופי המילון קודמת לכל פעולה בהכנתו, ז"א לא רק לעצם העריכה, אלא אף לכינוס החומר. חייב העוסק במילון, כל העוסק במילון, לשוות לנגד עיניו את מטרת המילון, בשעה שהוא מכנס את החומר מן המקורות, ובוודאי בשעה שהוא בורר מן החומר המכונס את שיבוא במילון. המילון שאנו מתכוונים לו – ואני מניח שכולנו מסכימים זה עם זה בדבר – יהא מילון היסטורי של הלשון העברית, שאינו כלי לתכלית, אלא הוא עצמו תכלית, והתכלית היא תיאור תולדות אוצר המלים העברי מראשיתו ועד לזמן מסוים.

ואולם גם בגדר בירור זה עלינו להבהיר עניין נוסף ולהחליט עליו, כדי שתיעשה הכנת החומר לאותו מילון במגמה ברורה. בדיונים הרבים במועצת המערכת עדיין לא נתברר לחלוטין, אם הכוונה שהמילון ההיסטורי יהא צירוף של "מילות" לתקופות, העומדים ברשות עצמם, או שמא יהא מילון אחד המכריח את כל התקופות למן ראשית הלשון ועד מועד מסוים. לכאורה הרי זו שאלה טכנית בלבד, שאינה מעלה ואינה מורידה לגבי שלב ההכנה, לגבי כינוס החומר למילון באחת משתי הצורות האמורות. אמנם כך סברתי במשך שנים, ועכשיו למדתי שאין הדבר כך. כבר בשעה

שאנו ניגשים לכנס את החומר, עלינו לדעת לאיזו משתי צורות המילון אנו מתכוונים, שכן מילונים לתקופות מחייבים דוקומנטאציה עשירה יותר, מיצוי שלם של החומר הלשוני מכל המקורות של אותה תקופה או מיצוי הקרוב לשלמות. ואילו המילון האחד, הכולל, צריך שיהא מבוסס על חומר מרובה מאוד מאוד, אך עליו לוותר על השלמות, ואין הוא נחוצה לו כדי להציע את תולדות אוצר המלים העברי במהלכם הכולל, אבל על דרך המיצוי הענייני והדיוק.

לי נראה, שעלינו להחליט על מילון היסטורי אחד, המבריא את כל התקופות.¹ לא זו בלבד שהוא הדבר שהיעדרו מורגש ביותר, אלא הוא אף עשוי להיות יסוד מצוין להכנת מילונים מיוחדים לתקופות בזמן מאוחר יותר, ולא בכדי התפתחה העבודה במילונות האנגלית בדרך זו. מתוך הנחה זו הדברים הבאים נאמרים.

ב. יסודות המילון והיקפו

א. במילונים מרובי הכרכים המתפרסמים לאורך שנים רבות כמעט לעולם הבדלים ניכרים מורגשים בין הכרך הראשון (או הכרכים הראשונים) לכרכים האחרונים, הבדלים הפוגמים באחידותו של החיבור. בה במידה שההבדלים הם פרי הישגים חדשים במדע, ידיעת עובדות חדשות או הכרות חדשות, לא זו בלבד שאי אפשר למנועם, אלא אסור למנועם, שכל כרך דין הוא שיהא בחינת סוף פסוק בזמנו שלו. אולם ניתן למנוע הבדלים הפוגמים באחידות החיבור בתחום הדוקומנטאציה, והוא הדבר שבעלי מילונים שונים וחשובים לא נתנו דעתם על כך בעוד מועד. למען אחידות החומר צריך לקבוע זמן אחרון, שמעבר לו אין מכנסים חומר למילון, וכל שמעבר לו משיריים לכרכי ההשלמה או למהדורה חדשה של המילון. בייחוד צריך לנהוג כך במילון שהוא מפעל קבוע, היינו שמכניס אותו ויכניס אותו תמיד, מילון, שבו ברגע שנסתיים כינוס החומר שלו למהדורה מסוימת, כבר מכנסים את החומר למהדורה הבאה. הריני מציע לקבוע את שנת תש"ז (1947) כזמן האחרון לכינוס החומר למילון ההיסטורי במהדורת היסוד שלו. שנת תש"ח (1948) היא שנת מפנה בתולדות עם ישראל והיא אף שנת מפנה בתולדות הלשון העברית, כי בה חזרה לחיים מדיניים מלאים, ואין צורך להאריך את הדיבור על כך כאן. קביעה זו אין פירושה, שכינוס החומר שמשנת תש"ז ואילך צריך להידחות למועד מאוחר דווקא, אדרבה, רצוי – אם יהיה תקציב לכך – לעסוק בו ברציפות. כדי שיהא מוכן בידי המערכת עם גמר מהדורת היסוד של המילון.

ב. סובר אני שעלינו לראות את המילון ההיסטורי ללשון העברית כמפעל קבוע, ולא כמפעל לפעם אחת, אף שפעם זו עשויה להתמשך שנים הרבה, ומתוך ראייה זו עלינו לבנות את כרטסת ההבאות בשיטה, הנותנת אפשרות לקיים את הכרטסת במצב אקטואלי ונוח לשימוש בכל זמן. דומה הדבר לקאטאלוג של ספרייה בצורת כרטסת, הגדל עם גידול אוצר הספרים שבספרייה, והוא לעולם אקטואלי. ג. משהחלטנו על אופיו של המילון והחלטנו לעשותו מפעל קבוע לדורות, עלינו לקבוע תחילה את יסודותיו ואת היקפו, ואחר כך נתחיל בכינוס החומר לשתי הבחינות.

אידיאל הוא בלי ספק לייסד את המילון על כל הטקסטים הכתובים בעברית למן התעודות הקדומות במקרא ובחומר האפיגרפי הקדום ועד למה שנתפרסם עד סוף שנת תש"ז. ניצול כל שנכתב בתקופה זו לצורך המילון יחייב קריאת ספרים

1 [בישיבת מועצת המערכת ביום כ"ב בטבת תשי"ט הוחלט כפי ההצעה הזאת.]

ורישום כרטיסים בידי אנשים לא-מעטים במשך עשרות בשנים, והמטרה, עיבוד כל החומר ועריכתו בצורת ספר, נעשית אפוא רחוקה כל כך, עד שהריחוק עשוי לרפות אף רצונם של אלו, שאינם דוחקים את שעת סיום המפעל. ואם נוסיף על כך את הבעיות הטקסטואליות של מקורות מרובים מאוד, אפשר שהמטרה תהיה עוד רחוקה יותר מהישג. סבור אני, שעלינו להחליט מראש, כי המילון שלנו במהדורת היסוד שלו יושמת אך על חלק מן הטקסטים, על חלק המייצג יפה יפה את כלל היצירה העברית. אם יש כשלושים אלף יחידות ספרותיות¹ הכתובות בעברית, עלינו להשתית את המילון על 12,000 מן היחידות בערך, ואלה ייבחרו לפי בחנים מסוימים בצורה קפדנית. אני מבקש לומר שהמספרים שנקבעו, דרך משל נקבעים, ואיני בא לקבוע מסמרות בעניין זה.

ד. נוטל אני רשות לעצמי לציין כאן כמה בחנים לבחירת-היחידות הספרותיות. ומובן שחברי מועצת המערכת, איש איש במקצועו, מתבקשים לשקול דבר זה במיוחד. בחומר היסוד ייכללו:

1. היצירות החשובות שבכל דור ודור, שהשפעתן גדולה על האומה ועל הלשון העברית שבדורות שלאחריהן. דבר זה ניתן לקבוע במידה מסוימת באופן טכני, היינו יצירות בעלות מהדורות רבות במרוצת הדורות – אין המילון רשאי להתעלם מהן;

2. יצירות שכשלעצמן אינן חשובות, מבחינה ספרותית או עניינית אחרת, אך יש בהן כדי למלא חלל מבחינה היסטורית, היינו מבחינת תולדות הלשון; שכן עלינו לשאוף, שכל מלה או ביטוי יהיה להם לפחות עד אחד בתחום 100 שנים, אם לא למטה מזה (במקום שאפשר כמובן). בזמנים הקדומים; ולפחות עד אחד ל-30 שנים למן תקופת ההשכלה ואילך;

3. יצירות מסוג הנזכר בסעיף 2, שיש בהן כדי לייצג את הלשון מבחינה גיאוגרפית. בחינה זו, נדמה לי, לא ניתנה עליה הדעת עד עכשיו. כוונתי שיש לכלול בחומר היסוד יצירות של גלויות שונות, כדי להראות את שימוש הלשון העברית בארצות השונות או לפחות במרכזי התרבות החשובים ביותר והנבדלים זה מזה מצד לשון הדיבור של היהודים. במקרה זה תיכלל אפוא יצירה שאינה חשובה כשלעצמה, למשל ספר שאלות ותשובות שאינו מן המפורסמים, כדי שתהיה דוקומנטאציה ממנה במילון;

4. יצירות המשקפות רמות סגנון שונות בדור אחד, כגון לשון המשפט (כולל הלכה ותקנות קהילות), סיפור, פיוט, דת וכדומה.

ה. צריך שבחירת היחידות הספרותיות תיעשה לפחות בעזרתם של חברי מועצת המערכת בעלי המקצועות השונים, אם לא יוכל כל אחד מהם לקבל על עצמו להציע את היחידות שבתחום מקצועו.

1. כינוי "יחידה ספרותית" בא להוציא מן המבוכה, שמלת ספר מביאנו בה. התלמוד כולו הוא "ספר" אחד או שישה "ספרים" לפי ששת סדרי המשנה, או כל מסכתה היא ספר לעצמות הוא הדין שיר מטיים של סופר שיצא פעמים לעצמו ופעמים בתוך קובץ שירים של הסופר. על פי בית עקד ספרים לפרידברג ספרתי בערך 28,500 יחידות, אלא שספר זה כולל גם חיבורים שלא נכתבו בעברית אלא נדפסו באות עברית, ואינו כולל חיבורים שלא נדפסו כלל והם בכתבי יד. המילון צריך שיחבס גם על חיבורים, שעדיין לא יצאו לאור. יתא קל להשיגם במכון לתחלומי כתבי היד של משרד החינוך.

ו. תוכן חוברת הכוללת את היחידות הספרותיות, שהמערכת הסכימה לכלול "בחומר היסודי", שאקראנה "חוברת המקורות". חוברת זו צריכה להכיל את הנתונים הבאים:

1. רשימת היצירות ומחבריהן בסדר כרונולוגי. מטעמים מעשיים אני מציע, לציין במספר סידורי כל מחבר בדומה לנעשה ב-ThLL;

2. ראשי תיבות או קיצורים אחרים של שמות היצירות שיירשמו בכרטיסי ההבאות;

3. הוראה מהי המהדורה או מהו כתב היד של יצירה מסוימת, שהמילון נשען עליהם ברגיל, ואילו מהדורה או איזה כתב יד מן ההכרח להשוות לשם קביעת הנוסח המדויק של הטקסט;

4. הוראה אם תנוצל היצירה ניצול מיכני או ניצול של בחירה (כל זה כמובן חשוב, אם יוחלט לנהוג בשיטה של ThLL).

"חוברת המקורות", המציעה את יסודות המילון, צריכה להתפרסם ברבים, ותיתן שהות מסוימת לחכמים בענפי הספרות העברית לחוות דעה עליה ולהציע תיקונים. כעבור המועד הקבוע תחליט מועצת המערכת על כל השאלות שהעלתה החוברת ותסמוך את ידה עליה.

ז. לפי חוברת זו תתחיל קריאת היחידות הספרותיות ורישום כרטיסי ההבאות. מן ההכרח ומן הדין שקריאת היצירות תימסר לאנשים רבים, לאמיתו של הדבר בלא כל הגבלה, בין שיהיו הקריינים שכירים ובין שיהיו מתנדבים. בחירת הקריינים צריכה להיות מכוונת לנתונים הרשומים ב"חוברת המקורות"; מקורות שאין להם מהדורות מוסמכות ושהטקסט שלהם טעון התקנה מיוחדת למילון, יקראו רק מומחים להם, והם יצינו את הטעון רישום בכרטיסים. הטופס שעל פיו יוצא החומר צריך שישאר ברשות המפעל לשמירה ולעיון בשעת הצורך.

ח. בה בשעה שתוכן "חוברת המקורות", תוכן גם "רשימת ראשי הערכים" של המילון, הוא הדבר שאני מכנהו היקף המילון.

מניח אני, שכל חברי מועצת המערכת יסכימו, כי המילון הכולל אין מקום בו למלים מקצועיות גרידא, שלא היו לנחלת הכלל המשכיל, או לחדושים סתם שלא היו, או כמעט שלא היו, בשימוש הלשון – מקומם של אלו במילונים מיוחדים. מובן שצריך לנהוג באמת מידה שונה לגבי הלשון בזמנים קדומים מן הלשון הקרובה לימינו. לא עכשיו הזמן לדח, איך ייקבע הבוחן לריחוקן של מלים או לקירובן; בשעה הנאותה אבקש רשות להציע דרך בעניין זה. נחוץ אפוא לקבוע את כל ראשי הערכים של המילון, שהמילון יבקש להם עדויות לאחר שתוכן "חוברת המקורות". ברי שעם הכנת "רשימת ראשי הערכים" יעלו בעיות לשוניות רבות, כגון: שאלות הכתיב והניקוד שיונהגו במילון כנורמה והכתיב והניקוד שיירשמו כנמצאים במקורות (כמובן כל כתיב וניקוד צריכים להירשם במילון, עד כמה שאפשר בסדר כרונולוגי); קביעת סדרן של מלים השוות בכתיב והשונות בניקוד, כגון חָרַשׁ – חָרַשׁ – חָרַשׁ – חָרַשׁ; נָדָר – נָדָר; מָהן המלים הארמיות שייכללו במילון העברי, וכיו"ב שאלות העשויות לפרנס את ישיבות האקדמיה ושל הוועדה לדקדוק שנים הרבה. יסוד להכנת הרשימה ישמשו המילונים המצויים.

ט. דומה אני שרק לאחר שתוכן "רשימת ראשי הערכים" יהא אפשר להתחיל ברישום הספרות המקצועית ("ביבליוגרפיה") המתייחסת לערכים, שכן רישומה של

הספרות המקצועית צריך להיות מכון לכרטיסי הערכים. אמנם כל כתיבי המלים יובאו במילון וכל אחד לפי מקומו בסדר האלף-בית, אבל רק על פי הכתיב שיחזק לתקן – ויהא הבוחן לתקינות מה שיהיה – יבוא הערך במילון ויובאו ההבאות מן המקורות בו. דרך משל: אם יוחלט, שהכתיב של המלים סָרַט, סָטָה, פְּסִיעָה, קָסָה, שְׁרָה, תכסיס, קנטר, דווקא וכיוצא בהן הוא התקין, הרי כל ההבאות, אף אלו שהמלים הנ"ל באות בהן בכתיב שרטט, שטה, פשיעה, תפש, סרה, טכסיס, קנטר, דווקא, יובאו לפי ראשי הערכים שרטט, סטה וכו', ואילו המלים שרטט, שטה וכו' יירשמו במקומן כסדרן באלף-בית ויירמזו בהן לגופי הערכים. זוהי אמנם שאלה, שהצד הטכני שבה מרובה על הבלשני, ולפיכך לא יהיו הדעות מפולגות בה הרבה. אבל בה אנו נוגעים בשאלה חמורה יותר, שהצד הבלשני מרובה בה על הטכני, מפני שאינה עוד שאלה של כתיב בלבד, בייחוד לא לגבי לשון דורנו ובמבטא המוחזק לספרותי ("נכון"). וזה נוף השאלה: מלים כגון אונאה: הונאה, אגדה: הגדה, היכן: איכן, התאכל: התעכל, כעור: כאור, אומד: עומד; פרבר: פרוור; כרסם: קרסם, טכס: טקס; איצטדן: איסטדן, איסטרוביל: איצטרוביל; קסטרה: קצרה, מרסוף: מרצוף; טפוס: דפוס; פומבי: פומפי, פרדליס: ברדליס, מרקוליס: מרקוריס, סבטיון: סמבטיון, והרבה כמותן – התיראה כל בת זוג כמלה בפני עצמה ותבוא במילון כערך לעצמו ועמו העדים שלו, או שמא ייראו כל בנות הזוג כמלה אחת בגלגוליה ההיסטוריים והלוקאליים, וממילא יובאו כולן בערך אחד ויורכזו בו כל ההבאות? מוטל עלינו להשיב על שאלה נכבדה זו, קודם שיחל בהכנת הכרטסת. אך דומה אני שנוכל להיכנס בדיון על השאלה, רק לאחר שתהיה בידנו רשימת ראשי הערכים, שכן זו תעלה לפנינו את כל החומר הדרוש לדיון ממצה ולהכרעה.

בראייה ראשונה נראה לי, שניטיב לעשות, אם נייסד את זהותה של מלה מן המלים במהלכה ההיסטורי על אחדות משמעותה. על ידי כך נוכל לאחד בערך אחד את שהוא באמת אחד מצד העניין ונשתנה במרוצת ההיסטוריה בין מצד הכתיב בין מצד המבטא בעדות ישראל. דרך זו אף תקל מעלינו להתגבר על המכשול הקשה, שמלה מסוימת במקור מסוים ובקונטקסט מסוים מסורה לנו בכתיבי יד ובדפוסים שונים בצורות צורות, בדומה למה שהבאתי לעיל. ברם, אני מעלה כאן הצעה לפתרון הבעיה, אלא שיקול אני מעלה, והדבר צריך עיון רב ומדוקדק. על כל פנים דייה העלאת שאלה זו להוכיח, שהכנת רשימת ראשי הערכים מראש היא הכרח להכנה שיטתית של המילון. ובלא כך הניסיון במפעלים אחרים מלמד, עד מה נחוץ להכין תחילה רשימת ראשי הערכים ואסור לסמוך על מה שיצא ממילא תוך חיבור המילון. כל עורכי המילונים, ששוחחתי עמם, הדגישו ואמרו, שכל אימת שלא הייתה לפנייהם רשימת ראשי הערכים מעובדת היטב, היה כעבור זמן קשה להתמצא באוספים של כרטיסי ההבאות שלא נסדרו לפי ראש ערך קבוע, ובסופו של דבר הבאות רבות נעלמו מעיני העורך בשעת עיסוקו בערך מסוים. אני מציע לכלול במילון לא רק את אוצר המלים והביטויים, אלא אף את אוצר הצורנים¹, ותהא בכך תרומה גדולה למורפולוגיה

1. בשם זה אני משתמש לכנות bound form לפי הטרמינולוגיה של בלומפילד (Language),

עמ' 160), ולכן קבעו בשעתו ועד הלשון (ע' לשוננו כרך ז, עמ' 406). המונח כולל בלשון כעברית גם את המושג משקל.

ההיסטורית¹ של לשוננו. אולי מן הדין שניתן את דעתנו על כך. קודם שנתחיל בהכנה של "רשימת ראשי הערכים". ובלא כך יידרש בירור של כמה שאלות יסוד בדקדוק העברי לפני עריכת המילון, שכן לא יצויר מילון מדעי טוב באין "אידיאולוגיה" דקדוקית ברורה ביסודו.

שני ענפי הפעולה הנזכרים: הנחת יסודות המילון ("חוברת המקורות") וקביעת היקפו ("רשימת ראשי הערכים") קודמים לכל פעולה אחרת במילון. במידה שהן ייעשו במיצוי ובדיוק, בה במידה ייקל לבנות את כרטסת ההבאות וכרטסת הספרות המקצועית בצורה שיטתית.

ג. כרטסת המילון

על יצירת הכרטסת עצמה אין בדעתי לדון עכשיו בפרוטרוט, כי סבור אני שבתקופת ביצוע שני ענפי הפעולה הנזכרים מן הראוי לחקור בבעיית השימוש במכונות מיון, ואם יהא אפשר להשתמש בשיטה האוטומאטית, צריך לכוון לפיה את הכרטסת, אולם אני מבקש להביע כמה רעיונות בענין הכרטסת.

א. אין לנצל את המקורות "ניצול של בחירה" בלבד. האפשרות שישמש חומר חשוב מעיני הקריין והעורך גדולה בכך מאוד. אם לא יהא שימוש בשיטה האוטומאטית, יהיה צורך להשתמש בשתי דרכי הניצול כנהוג ב-ThLL, בייחוד שניצול של בחירה מחייב רמה גבוהה מאוד של קריין המקורות. ואולי יהא יקר מאוד מבחינה כספית.

ב. מוטב להכין את כרטיסי ההבאות על ידי שימוש בטפסים מודפסים, כדי למעט שיבושים בהעתקה, ועל כל פנים אם יש צורך בהעתקה, תיעשה ההעתקה במכונת כתיבה.

ג. כרטיס ההבאה צריך להכיל פסקה העומדת ברשות עצמה מצד התוכן, כדי שהעורך לא יודקק לעיין במקור שהוכן הכרטיס ממנו. כרגיל אין העורך מעיין במקור אלא בכרטיס ההבאה, לאחר שנבדק היטב לדיוקו.

ד. לפחות אותו חלק הכרטסת, שהוכן על פי ניצול מיכני, צריך לסדר לפי שתי בחינות: (1) לפי סדר הא"ב הכללי של המילון, לצורך המילון; (2) ולפי הא"ב בתחום אותו המקור, שנרשמו הכרטיסים ממנו. הווי אומר, דרך משל, כרטיסים של מכילתא דרשב"א או של ספיה לביאליק יסודרו לפי הא"ב הכללי של המילון וכן יישמרו בכרטסות מיוחדות למכילתא דרשב"א או לספיה של ביאליק לפי סדר א"ב. תכליתו של הסידור השני היא לשמור על עבודת ניצול שנעשתה למילון לצורך מונוגרפיות לשוניות, בין בתחום לקסיקאלי ובין בתחום אחר, הואיל ובניצול המיכני ממילא כל כרטיס בן 100 מלים יכפל ב-100 טפסים, הרינית בקלות להכפילו ב-200 טפסים ובלא הוצאה גדולה לארנן כרטסת מקבילה ללשון מקורות או ללשון מחברים מסוימים. זהו השכלול שאני מציע ורמזתי עליו (לעיל עמ' 113).

ה. מסתבר שניתן לוותר, לפחות לפי שעה, על כרטסת ההבאות של המקרא, כיוון שהמקרא מונח לפנינו בקונקורדאנציות בדוקות היטב; לעומת זאת יש לכלול

1. [עכשיו, כשהגיע לידי המילון הפולני (עמ' 109 הערה 4), למד אני, שמערכת אותו המילון תיחד את הכרך האחרון, האחד עשר, למפתח, ובו יובא כל אוצר המלים ממיון לפי תצורתן. מפתח זה "ייצור תמונה של מבנה הלשון הפולנית מצד התצורה ויפתח פתח למחקרים מונוגרפיים-היסטוריים" וכו' (עמ' XLIII). והרי זה כרוח הצעתי האמורה לעיל.]

בכרססת את כל התעתיקים היווניים והלאטיניים לספרי המקרא וכל הניקודים של טקסטים מקראיים בין בניקוד הטברני ובין בניקודים שאינם טברנים.

ו. בכרססת יירשמו גם השמות הפרטיים שבמקורות, בין שייכנסו למילון ובין שלא ייכנסו ויישמרו לחיבור בפני עצמו; ועל השאלה אם יכללו שמות פרטיים במילון צריך לדון ולהחליט (השווה מבוא לכרך המשלים של OED משנת 1933 עמ' V).

ד. מנגנון המפעל ותקציבו

א. גם אם יסתייע המפעל בקריינים מתנדבים, יהא צורך בחבר עובדים קבוע, שבו תפקיד מוגדר לכל עובד.

ב. מערכת מצומצמת צריכה לשבת בקביעות במפעל וכל חבר המערכת חייב ליטול על עצמו אחריות לביצוע ענף פעולה מסוים ולהביא את השאלות העולות בעבודתו לפני מועצת המערכת או לפני האקדמיה בכללותה.

ג. צריך שיהא מזכיר-אמריכל למפעל, שאם לא כן יוטרד העורך, או העורכים, בעניינים טכניים שונים שיגולו את זמנם ויסחום מעיקר עבודתם.

ד. ומעל לכל צריך שיהא ברור לאקדמיה ולמוסד ביאליק, כי הקמת המפעל לפי המדובר בדו"ח זה צריכה סכומי-כסף גדולים, גדלים והולכים במשך 5-6 השנים הבאות. אם לא יבטחו ולא יזורינו בתקציב הסכומים הדרושים הן לשכר העובדים והן לציוד (כולל ספרייה), עשויה העבודה במילון ללקות בפיגורים וזעזועים, שישפיעו לרעה על טיב המפעל. שכן עלינו לשאוף, שחבר העובדים המדעיים במילון יהא קבוע ורואה את כל תפקידו בבניין המפעל.

ולבסוף אני מבקש לציין שנית, שתכנית זו אינה דנה בכללי העריכה ובסדרי עבודתם של העורכים, שהרי עדיין אנו רחוקים מעצם העריכה. ומוטב לדון בסעיף זה על פי הניסיון בשלבי ההכנה הנוכחים בתכנית.

דניאל לייבל

חדשה = חרב, ברזל

'והוא חגור חדשה' (ש"ב כא, טז) מתפרש כרגיל בדרך ההשמטה, אם כטעות המעתיק, שהשמיט 'חרב' בין חית לחית לפני 'חדשה', ואם כדעת אחרים, שהשמטת 'חרב' אחרי 'חגור' מוצדקת לכתחילה משום "מובן מאליו" (כן רדיק). גם ת"י 'והוא אסיר אספנקי הדתא' ראה כאן השמטה אלא שלדעתו חסר 'חגור' או 'חגורה' אחרי 'חגור' (וכן רש"י). השבעים, שפירשו 'חדשה' *κορύμβη* (אלה), לא ראו ב'חדשה' שם תואר אלא שם עצם. וכן גם יפת הקראי, כמובא באבן-עזרא להושע ה, שפירש 'חדשה' בכתוב שלפנינו 'חרב' סתם. וכןראה הדין עמו.

חזיונו הסימנטי שבשורש 'חדש' בין ההוראה הרגילה וההוראה 'חרב' יש לו אח במקרא: השורש 'חלף' (המקביל אל 'חדש'¹), שממנו נגזר ש"ע 'מחלף' (= סכין, עזרא א, ט) ובארמית 'חליף' וכד'. ועדיין לא הוכרע, אם המלה הלאטינית *novacula* = סכין, מזמרה, תער, אינה נגזרת מן השורש, — *nov* (חדש)². לא ניכנס לפרטי האטימולוגיה ההודו-אירופית, כיון שבהקבלה סימנטית מעניינת וראויה להישקל, לדעתי, מתפרש העניין גם מתוך העברית עצמה.

כידוע יש שכלי מסוים נקרא לאו דווקא לפי שימוש, דרך פעולתו או צורתו, אלא לפי החומר שממנו הוא עשוי. כך, למשל, משמש ש"ע 'ברזל' לציון 'כבל': ברזל באה נפשו (תה' קה יח) או לציון קרדום: ונקף סבכי היער בברזל (ישע' י, לד), ועוד כמוהם במקרא. אפשר, אם כן לשער, שנקראה חרב בעברית גם 'חדשה' לפי החומר שממנו היא עשויה, והוא הברזל, המתכת החדשה, לעומת הישנה-הנחושת, הארד. כלומר, בשם 'חדשה' נשתמר זכר המעבר מתקופת הברונזה לתקופת הברזל.

אפשר היה לטעון נגד זיהוי חרב=חדשה, כי אין לסמוך על מקרא אחד בלבד, שייתכן כי חל בו שיבוש (וכך מרומז במילון של גוניוס-בוהל). ברם 'חדש' במובן שלנו (ברזל) נמצא לכל הפחות עוד במקרא אחד: הנה שמתוך למורג חרוץ חדש בעל פיפיות (ישע' מא, טו). בין שנחלק פסוק זה לפי השבעים, המתרגמים 'מורג חרוץ' *τροχός ἀμαξής* — אופני עגלה — יתקבל

הנה שמתוך למורג חרוץ חדש בעל פיפיות

(והשווה לכך 'חרב פיפיות'), ובין שנחלק 'מורג חרוץ' לפי התקבולת בין שני חלקי הכתוב ויתקבל

הנה שמתוך למורג חרוץ חדש בעל פיפיות

(והשווה 'בחרוצות הברזל' — עמוס א, ג, 'בחריצי הברזל' — ש"ב יב, לא, דה"א כ, ג), מורה שימוש הלשון בפסוק שלפנינו על חדש = ברזל דווקא.

וכן יתפרש חדש (בשינוי הניקוד גרידא) בהושע ה: עתה יאכלם חדש=ברזל, בדומה לדברי יפת הקראי שהביאם הראב"ע: ויפת אמר כי חדש הוא חגור חרב כמו והוא חגור חדשה. אנב, ראוי לשים לב, שלדעת חכמים שונים הוושאל *ferrum* הלאטיני מן ברזל העברי-פניקי, פרז לא הארמי, פִּרְזָל! לוי האשורי, בצורת *fersom* (השווה בערב' דרומית פרזנ) בתיווכם המשוער של האטרוסקים, שהיו הופכים פ זרה ל-f — דבר המתאים גם לעובדות הארכיאולוגיות (הופעתו הראשונה של הברזל באיטליה האמצעית)³.

1. עי' באויב: כבודי חדש עמדי וקשתי בידי תחליף (כט, כ); תחדש עדיך נגדי ותרב כעשך עמדי.

חליפות וצבא עמי (י, יז). ובירושלמי שבת א, ג: אחת לשבע שנים הקב"ה מחליף (=מחדש) את עולמו.

2. עי' Lateinisches etymologisches Woerterbuch, von Alois Walde, dritte neube-

arbeitet Auflage von J. B. Hofmann, 1938, ערך *novacula*.

3. עי' במילון של ואלדה-הופמן, עמ' 486.

ואם יש ממש בנוירת novacula מן שורש-nov, מותר אולי להניח, כי כשם ש-ferrum הור בלאטינית דחה את nov- כציון המתכת החדשה, מלבד שימוש בשם novacula, כך דחה ברזל, שהיה זר לכתחילה בעברית, ואולי בשמית בכלל, את הציון חדשה, מלבד השרידים שנזכרו למעלה.

ובהזדמנות זו מותר אולי להעיר, כי השם השמי למתכת הישנה ארד (באשורית אֶרֶד) דומה שנשתמר בשיבוש כלשהו במקרא בהקבלה אל ברזל. בכתוב: ונקף סבכי היער בברזל והלבנון באדיר יפול (ישע' י, לד) – אל תקרי באדיר אלא בארד. [תרגום השבעים מפרש באדיריו, אחרים (ע' BH) מרחיקים עד בקרדם, ולא לצורך. שהרי ראינו במקרא סירוס ארד–אדר גם מלבד זה: ארד (בן בנימן) בר' מו כא, במד' כו, מ, ואותו שם בא בדהי"א ה, ג בצורת אדר].

ברם אין הכרח להניח, כי הכוונה בארד שבישעיה הייתה דווקא לברונזה, מאחר שייתכן, כי התקבלות ברזל || ארד נגררה עם המסורת השירית (קאסוטו), ואין ארד אלא מתכת בעלמא או ברזל, כשם ש-aes – ארד – בלאטינית, ἀἰς בהודית עתיקה, הוראתה היא 'מתכת, ברזל' (ע' ראלדה-הופמן ערך aes). כלומר: שם המתכת הישנה דבק במתכת החדשה שנטלה מקומה; וכן χαλός – ארד ביוונית בצורתו הסלאבית zeljezo פירושו ברזל.

יהודה רצהבי

נוספות ל'אלפאט' אלמשנה

ב'לשוננו' כרך כב, עמ' 147–172, מפרסם ד"ר נחמיה אלוני (נ"א) קטעים נוספים של 'אלפאט' אלמשנה. לקטעים אלה נודעת חשיבות רבה הן לפרשנות המשנה והן לחקר הלשון והצמחיה. מפאת חשיבות הדברים מוצא אני לנכון להוסיף מספר הערות ותיקונים:

(א) זיהוי המחבר. נ"א קובע במבואו בוודאות מחלטה, שהחיבור הוא לרס"ג. אולם בגוף החומר שפרסם לא נתן דעתו על שתי נקודות המחלשות את הנחתו:

(1) במשנה כלאים א, ג (ערך 107) מפרש מחבר ה'אלפאט' את הנפוס 'אלג'זר, ויקאל בקלה. פי דמשק יקאל להא אלג'לג'ל' (עיין להלן בהערותיי). אין מדרכו של המחבר לציין שמות מקבילים של צמח אחד בארצות שונות ולא כל שכן בערים שונות. כאן מגלה המחבר בקיאות בשמו המקביל של הצמח בעיר דמשק. קרוב לוודאי, שהמחבר הכיר את דמשק ואת הצמחיה שלה. מתולדות הרס"ג ידוע לנו, שהוא חי במצרים, א"י ובבל.

(2) בכלאים א, ח (ערך 127) מפרש מחבר האלפאט 'קידה – קרפה ויקאל כוסת' ('קנמון, וי"א קושט', עיין להלן בהערותיי). והנה בשמות ל, כד מתרגם הרס"ג: 'קדה – קסט'. אילו היה הרס"ג מחבר האלפאט היה צריך לפרש קדה – 'קסט', ולא לשים 'קסט' בפי יש אומרים.

(ב) תיקונים והערות

ע' 55) בעמ' ב' שו' 2–1 קרא נ"א 'ויקאל כובעות אלג'רן אלמרוטה מן פוק כומסות אלג'רן אלמרוטה מן אספלי'. בפירושו הוא כותב 'המלה אלג'רן פירשתי כמלה עברית בהוראת תבואה; בערבית אינה לנ"ג; ומתרגם: 'ויש אומרים כובעות הם התבואה הקשורה מלמעלה וכומסות הם התבואה הקשורה מלמטה'. אולם במקור ניתן לקרוא בבירור 'אלג'רז' **الجرز** שהיא ריבוי של **الجرزة** אלומה, אגודה. לפי זה יש לתרגם 'ויש אומרים: כובעות – האלומות הקשורות מלמעלה. כומסות – האלומות הקשורות מלמטה'. השווה לשון הערוך: 'וי"א לכובעות אגודות הקשורות למעלה כנגד ראשיהן. כומסות אגודות הקשורות מתחת'. בדרך זו ייעלם ממילא הקושי של התואר 'אלמרוטה' שנטלבט בו נ"א.

ע' 56) גפה – אלדכה ויקאל חאטס לטיף מן תראב". נ"א תרגם: 'גבעת חול ישרה וי"א קיר דק של חול'. אמנם אחת מהוראותיה של 'אלדכה' הוא 'מקום חול מיושר' אך בצד הוראה זו מצויה גם הוראה של

ואם יש ממש בנוירת novacula מן שורש-nov, מותר אולי להניח, כי כשם ש-ferrum הור בלאטינית דחה את nov- כציון המתכת החדשה, מלבד שימוש בשם novacula, כך דחה ברזל, שהיה זר לכתחילה בעברית, ואולי בשמית בכלל, את הציון חדשה, מלבד השרידים שנזכרו למעלה.

ובהזדמנות זו מותר אולי להעיר, כי השם השמי למתכת הישנה ארד (באשורית אֶרֶד) דומה שנשתמר בשיבוש כלשהו במקרא בהקבלה אל ברזל. בכתוב: ונקף סבכי היער בברזל והלבנון באדיר יפול (ישע' י, לד) – אל תקרי באדיר אלא בארד. [תרגום השבעים מפרש באדיריו, אחרים (ע' BH) מרחיקים עד בקרדם, ולא לצורך. שהרי ראינו במקרא סירוס ארד–אדר גם מלבד זה: ארד (בן בנימן) בר' מו כא, במד' כו, מ, ואותו שם בא בדהי"א ה, ג בצורת אדר].

ברם אין הכרח להניח, כי הכוונה בארד שבישעיה הייתה דווקא לברונזה, מאחר שייתכן, כי התקבלות ברזל || ארד נגררה עם המסורת השירית (קאסוטו), ואין ארד אלא מתכת בעלמא או ברזל, כשם ש-aes – ארד – בלאטינית, ἀἶψα בהודית עתיקה, הוראתה היא 'מתכת, ברזל' (ע' ראלדה-הופמן ערך aes). כלומר: שם המתכת הישנה דבק במתכת החדשה שנטלה מקומה; וכן χαλός – ארד ביוונית בצורתו הסלאבית zeljezo פירושו ברזל.

יהודה רצהבי

נוספות ל'אלפאט' אלחשנה"

ב'לשוננו' כרך כב, עמ' 147–172, מפרסם ד"ר נחמיה אלוני (נ"א) קטעים נוספים של 'אלפאט' אלחשנה. לקטעים אלה נודעת חשיבות רבה הן לפרשנות המשנה והן לחקר הלשון והצמחיה. מפאת חשיבות הדברים מוצא אני לנכון להוסיף מספר הערות ותיקונים:

(א) זיהוי המחבר. נ"א קובע במבואו בוודאות מחלטה, שהחיבור הוא לרס"ג. אולם בגוף החומר שפרסם לא נתן דעתו על שתי נקודות המחלשות את הנחתו:

(1) במשנה כלאים א, ג (ערך 107) מפרש מחבר ה'אלפאט' את הנפוס 'אלג'זר, ויקאל בקלה. פי דמשק יקאל להא אלג'לג'ל' (עיין להלן בהערותיי). אין מדרכו של המחבר לציין שמות מקבילים של צמח אחד בארצות שונות ולא כל שכן בערים שונות. כאן מגלה המחבר בקיאות בשמו המקביל של הצמח בעיר דמשק. קרוב לוודאי, שהמחבר הכיר את דמשק ואת הצמחיה שלה. מתולדות הרס"ג ידוע לנו, שהוא חי במצרים, א"י ובבל.

(2) בכלאים א, ח (ערך 127) מפרש מחבר האלפאט 'קידה – קרפה ויקאל כוסת' ('קנמון, וי"א קושט', עיין להלן בהערותיי). והנה בשמות ל, כד מתרגם הרס"ג: 'קדה – קסט'. אילו היה הרס"ג מחבר האלפאט היה צריך לפרש קדה – 'קסט', ולא לשים 'קסט' בפי יש אומרים.

(ב) תיקונים והערות

ע' 55) בעמ' ב' שו' 2– קרא נ"א 'ויקאל כובעות אלג'רן אלמרוטה מן פוק כומסות אלג'רן אלמרוטה מן אספלי'. בפירושו הוא כותב "המלה אלג'רן פירשתי כמלה עברית בהוראת תבואה; בערבית אינה לנ"; ומתרגם: "ויש אומרים כובעות הם התבואה הקשורה מלמעלה וכומסות הם התבואה הקשורה מלמטה". אולם במקור ניתן לקרוא בבירור 'אלג'רז' **الجرز** שהיא ריבוי של **الجرزة** אלומה, אגודה. לפי זה יש לתרגם 'ויש אומרים: כובעות – האלומות הקשורות מלמעלה. כומסות – האלומות הקשורות מלמטה'. השווה לשון הערוך: 'וי"א לכובעות אגודות הקשורות למעלה כנגד ראשיהן. כומסות אגודות הקשורות מתחת'. בדרך זו ייעלם ממילא הקושי של התואר 'אלמרוטה' שנתלבט בו נ"א.

ע' 56) גפה – אלדכה ויקאל חאטס לטיף מן תראב". נ"א תרגם: "גבעת חול ישרה וי"א קיר דק של חול". אמנם אחת מהוראותיה של "אלדכה" הוא "מקום חול מיושר" אך בצד הוראה זו מצויה גם הוראה של

"בניין אבנים למושב". הואיל והפירוש השני של וי"א הוא "קיר רך של חול" הרי שכוונת הפירוש הראשון הוא ל"בניין אבנים למושב", ויעלה הפירוש יפה עם זה של הערך ושל ר"ע.

בערך זה מעלה נ"א את פירוש "המאסף", השאוב מפירוש הרמב"ם "מגלק אלחדיקה" ומתרגם "מקיף הגן". יש לתרגמו: "מנעול הגן". השווה "המספיק" לר' תנחום "אסם אלמגלק, אעני פי אלבאב" (שם המנעול, דהיינו שבשער) וכן פירוש תפארת ישראל: "וי"א דר"ל שהניחו במקום הגפת הדלת".

ע' 37) נ"א קרא "הוצני – (אל) כתאן לם ירק" ותרגם "פשתן שלא נדק". יש לקרוא "כתאן לם ידק" (פשתן שלא כתשוהו). השווה פירוש הרמב"ם "אלכתאן קבל אלקד" (הפשתן קודם שיכתשוהו).

ע' 73) "השיתין – אלשאה בלוט ויקאל אלמשמש". תרגם נ"א "אלשאה בלוט" – עץ אגוז. המילונות הערבית מזהה אותו לעץ הידוע בשם "כסתנה" (Chestnut) הנקרא בלשון הדיבור העברית היום "ערמון".

ע' 81) "בנות שקמה – אלג' [מז]" תרגם נ"א: תאנים שמנות. במילונות הערבית מצוינות "אלגמז" כמתוקות ולא כשמנות. השווה לדוגמה אלמחית: **التين الذكر وهو حلو والوان** (תאנים זכריות מתוקות והן מינים ממינים שונים).

ע' 95) בהערותיו ל"הספיר" מעלה נ"א את פירוש "המאסף", הכותב בין השאר "זאליקטן הוא חבוב צגאר סוד ישיבה אלדג'רה", ומתרגם "והיקטן הוא גרעינים דומים לדג'רה". יש לתרגם: "והיקטן הוא גרגרים קטנים ושחורים הדומים לדג'רה".

ע' 101) "חזרת שדה – אלכ'ס אלבריי". נ"א מעלה את פירוש "המאסף" "אלכ'ס אלגבלי" (חסת הרים) ופירוש ר"ע "חסא גדלה בהרים" ומתקשה במלה "הרים". ברם, יש להניח שקיים סוג של חסת-בר שגדלה בהרים ובגלי אבנים. השווה "המספיק": חזרת גלים הוא אלכ'ס אלברי אלד' ינבת פי אלגבאל ובין אלאחגאר (חזרת גלים היא חסת הבר הצומחת בהרים ובין האבנים).

ע' 107) "הנפוס – אלג'זר ויקאל אלבקלה פי דמשק יקאל להא אלג'לג'ל". יש לקרוא "בקלה" ולא "אלבקלה", כי כן כתוב במקור. נ"א תרגם "הגזר וי"א הצמח בדמשק שקוראים לו הגלגל". יש לתרגם "הגזר. וי"א בקלה. בדמשק קוראים לה אלג'לג'ל". לפי זה בקלה וג'לג'ל הם ירק אחד הנושא שמות שונים במקומות שונים.

ע' 119) "השופין – אלענאב". נ"א תרגם "הענבים" וטעות היא. ענבים בערבית **عنب** (ענב) ואילו שופין הוא **عَنَاب** (Rhamnus zizyphus). הצורה "אלענאב" המובאת ב"כפתור ופרח" נכונה היא (והי"ו מורה על ה"צ'מה") ואין מקום להנחתו של נ"א "אלענאב".

ע' 120) "המספיק" כתב בערך זה: החרדל והלפסן. הוא אללבסאן והוא נבט כרדל אי אלכרדל, וימכן אן יכונא צנפין מן אלנוע. יסמא אחדהמה כרדל ואלת'אני לפסן (הוא אללבסאן. והוא צמח חרדל, דהיינו החרדל, וייתכן שהם שני מינים: אחד נקרא חרדל והשני לפסן).

ע' 125) "גומם-ג'ם". יש לציין כי במילונות הערבית אין לשרש **جَم** הוראה של כריתה וגיוזום, ושמה שאולה הוראה זו מן הלשון העברית.

ע' 127) "קידה-קרפה ויקאל כיסת". כן קורא נ"א. אך לפי המקור יש לקרוא "כוסת" (**قسط** בערבית) בשמות ל, כד מתרגם הרס"ג: קדה-קסט.

ע' 134) "אכלת הגפן – וסע ויקאל ערוק תמר". נ"א חירגם: "התפשטות וי"א מיץ התמר". אך יש לתרגם: "היקף וי"א שרשים המתמשכים ומתפשטים". השווה "המספיק": ואוכלת אסתעארה. יעני מא אכלת מן אלארץ. וקיל מקדאר מא תצל אליה אגצאן אלכרם דאיראה (ואוכלת – השאלה מליציית. כלומר: מה שאכלה מן הקרקע. ויש אומרים כשיעור מה שיגיעו ענפי הנפץ סביב).

ע"צ מלמד

הערות ל"הערות למילון בן יהודה"

(לשונו כרך כב, עמ' 173–177)

חשובות מאוד הן הערותיו של ד"ר אליעזר מרגליות נ"י מלשון חכמים. אלא דלפום ריהטא לא דייק רחמימי פורתא ואישתבש. וברשותו אעיר דברים אחדים:

(א) בע' "גלגני" משיג ד"ר מרגליות על לוי ויאסטרוב, שקיבלו את הנוסח "גלגנו" שבדפוס קרוטושין, ולדעתו יש כאן טעות דפוס, ונוסח דפוס זיטאמיר "גלגני" הוא הנכון. ולא היא. "גלגנו" גם בכ"י ליידין ובדפוס וויניציא, וממנו בדפוס קרוטושין. ר"גלגני" שבדפוס זיטאמיר – טעות דפוס.

מלה זו נמצאת גם ביבמות פט"ו, טו ע"ד, והנוסח בד"ר (= דפוס וויניציא) "גלגני". בכתב-יד ליידין יש כאן חסרון קטע. וגם נוסח זה (ביד"ר אחרי הלמ"ד) אינו מסייע להנחתו של ד"ר מרגליות.

(ב) בערך "ממש" הובא ציטאט מבבלי מגלה טו ע"א, אלא שבראש הציטאט נשתרבה הקטע "ארנב"י ורב כתיב", שהוא סוף הענין הקודם בתלמוד (שם).

(ג) בע' "כמשמע" הובא ענין "מנא מנא תקל ופרסין" שבשהש"ר פ"ג ג (לפסוק "כמעט שעברתי מהם"). הדברים ברורים יותר בבבלי (סנהדרין כב ע"א), שהזכירו גם ד"ר מ'. התלמוד שואל: מאי "לא כהלין כתבא למקרי" – כלומר: מדוע התקשו חכמי בבל בקריאת הכתוב על הכותל? והתלמוד משיב, שהמלים לא נכתבו כמות שהן. ושלשה אמוראים, בני דור אחד, חולקים באופן הכתיבה ("ופתרון כולן אחד מנא מנא תקל ופרסין", ר"ח): אמר רב בגימטריא איכתיב להון ית יט טדך פוגחמס¹ מאי פריש להו מנא... ופרסין ושמואל אמר ממתוס ננקפי אאלר² ור' יוחנן אמר: אנם אנם ניסרפ³. למחלוקת זו נוספה דעתו של רב אשי: גמא גמא קתל פורסין⁴. כל ארבעת החכמים אינם דורשים אפוא את הכתוב אלא חולקים בדרך, שבה נכתבו המלים על הקיר, ופותרים את השאלה, מדוע לא יכלו חכמי בבל לקרוא את הכתב. והדברים שהובאו בשהש"ר בשם ר' מאיר נמצאים בבבלי בהמשך דברי רב. אגב בשהש"ר ד' פתור רע"ט הנוסח: כ ש ו מ ע ו.

(ד) בע' "חס ל"י העיר ד"ר מרגליות נכונה, שלשון זה מצוי בתרגומים הארמיים כתרגום "חלילה ל"י". יש כאן אפוא השפעת הלשון הארמית. ונמצא לשון זה גם בפי אמוראי בבל. למשל, רב אומר כלפי שמואל: חס ליה לזרעיה דאבא בר אבא דנימא הכי (קידושין מד ע"ב).

(ה) לדברי ד"ר מרגליות על "כלי מחזיק ברכה" שבסוף מסכת עוקצין יש להעיר, שדברי ר"ש בן חלפתא⁵ עם דברי ר' יהושע בן לוי שלפניהם תוספת הם במשנה, ואינם בכתב יד מינכן ובהוצאת לו, וכבר עמד על כך בעל "מלאכת שלמה"⁶.

לא באתי בהערותיי אלה אלא להגיה פליטות קילמוס של החכם, ומי יתן ויוסיף להאיר את עינינו בהערותיו ומחקריו המאלפים.

1. רש"י: בא"ת ב"ש מנא... במקום מ"ם כותב יו"ד... ובמקום גו"ן כותב טי"ת ובמקום אל"ף כותב תי"ו.
2. כלומר: חמש עשרה האותיות שבמשפט זה היו מחולקות לשלוש קבוצות, ומצירוף אות מכל קבוצה נוצרת התיבה.
3. כלומר: אותיותיה של כל תיבה היו כתובות בסדר הפוך.
4. שתי אותיות ראשונות בכל תיבה היו מוחלפות.
5. חבירו של ר' חייא. במחלוקת עמו נזכר ר' חייא ראשון.
6. על דברי ר' יהושע בן לוי כבר עמד מו"ר פרופסור י"נ אפשטיין זצ"ל ב"מבוא לנוסח המשנה", עמ' 97. בעל תוספות יום טוב נדחק לפרש, מה טעם הביא רבי דבריהם של חכמים אלו (ע"ש).

הערה למשקל הפעילה

למאמרי ב-לשוננו כב, (עמ' 181–182)

משכתי בקסתי לתומי ונמצאתי מכוון לדברים שכבר נאמרו על ידי אחר. אחד מידידי הפנה את תשומת לבי למאמר „עיונים לכסיקליים בלשון חכמים“ למר ניסן ברגרין בלשוננו כרך יח, והנה מצאתי שם עמ' 13, להפתעתי, שמר ב' הקדימני בעניין צורת הרעיה, השביעה, שעליה דגתי ברשימתי „משקל הפעילה“ בלשוננו כרך כב. על כגון דא כבר דיברו חכמינו ז"ל בבבא בתרא יב. מובן שאילו היה המאמר הנ"ל ידוע לי מעיקרא, לא הייתי מעלה את הערתי על הכתב – אך בדיעבד, אני מנחם את עצמי, אין להצטער על כך. כי דומני, שנוסף משהו בדבריי מסביב לעניין, אם לא לעצם הדבר.

והרי עוד דוגמה למשקל הפעילה בלשון חכמים. בתנחומא ב' פ' שלח אות א', עמ' 62, נאמר: „שׂאין לך חביב לפני הקב"ה כשליח שהוא משתלח לעשות מצוה ונותן נפשו להצליחותו“. להצליחותו הוא ממשקל הפעילה, שבסמיכות או עם הכינוי בא בצורת הפעילות ע"ד משקל הפעילה בארמית ובסורית, השווה להודעתני, דנ' ב, כו, מן „להודעה“; להתבונן, שם ג, טז, מן „להתבונן“. אך אולי נפלה טעות בתנחומא ובמקום „להצליחותו“ צ"ל להצליח בליחותו, כמו שאומר אח"כ על שני המרגלים ששלח יהושע: ונתנו נפשם להצליח בשליחותו.

משה זיידל

תיקון טעויות דפוס

במאמרי שבעמוד 1–34 שבתוברת נפלו כמה טעויות דפוס, מקצתן קלות, שהקורא יעמוד על תיקונן בעצמו, אבל מקצתן חמורות, הסותמות את הבנת הדברים, ואלו הן:

בעמוד 13: השורה העליונה שבעמוד, מקומה הנכון בסוף העמוד:
...עד שלא יישאר כאן אלא סלע ריק במקום שהיו בו קודם בתי יישוב.
מה תועלת תביא לכם אדמת טרשים זו! ומה עניין לאמור...

בעמוד 23: בראש העמוד הושמטה שורה שלמה. יש לגרוס אחרי צללו שבסוף
עמוד 22:

כעפרת במים אדירים), ואחריו באים דברי השבח של פס' יא (מי כמוכה וכו');
ואילו את המלים, שצורפו בפס' יב הקצר ושנקראו: „נטית ימינך תבלעמו ארץ“, יש
לצרף עם ההמשך...

אודה לקורא, אם יואיל לתקן שגיאות אלו לפני קריאת המאמר.

ג"ה טור-סיני

לשוננו

כתב־עת לחקר הלשון העברית
והתחומים הסמוכים לה
כרך עשרים ושלשה, חוברת ג — ניסן תשי"ט

התוכן:

129	מנחם צבי קדרי	באיזו ארמית נכתבה מגילת אנטיוכס?
146	דוד דירינגר	שלב האחרון של הכתב העברי הקדום
	אירנה גרבל	מעמדם הפֿונימי של השווא, של החטפים ושל
152		בגדכפ"ת הרפויות בעברית המסורתית
156	גד בן־עמי צרפתי	מונחי המתמטיקה של "משנת המידות"
172	שלמה נובל	תרגומי שאילה מיידיש בעברית הרבנית
185	נח שפירא	המושק במקורות העבריים

הערות

	יהושע בלאו	על מקורו של "זכר=הזכיר, הוציא דבר מפיו"
188		ושימוש במקרא
190	דניאל לייבל	'מן, 'מה, 'כמה
191	דוד מרגלית	הצעת מינוח יסודי למצב של חולי ממושך (כרוני)

ביקורת וביבליוגרפיה

193	יעקב מנצור	ספרים חדשים בתחום הלשון, שיצאו בשנת תשי"ח
-----	------------	---

כתובות הסופרים המשתתפים בחוברת זו:

ד"ר מנחם צבי קדרי, רח' ר' מאיר 6, קטמון, ירושלים
Prof. D. Diringer, 50, St. Barnabas Road, Cambridge, England

ד"ר אירנה גרבל, רח' אוסישקין 23, ירושלים
ד"ר גד בן-עמי צרפתי, רח' המלך ג'ורג' 5, ירושלים
Dr. S. Nobel, Yivo Institute for Jewish Research, 1048 Fifth Avenue, New York
28, N.Y. U.S.A.

ד"ר נח שפירא, רח' ברנדיס 29, תל-אביב
ד"ר יהושע בלאו, רח' הפלמ"ח 15, ירושלים
דניאל לייבל, שדרות בן-מימון 29 (אצל ברוידא), ירושלים
ד"ר דוד מרגלית, רח' שלמה המלך 68, תל-אביב
יעקב מנצור, שיכון קרית משה 5, ירושלים

בסוף מאמרו של ג"ב צרפתי (עמ' 171) נשמט הציון: (הסיום יבוא).

דפוס רפאל חיים הכהן, בע"מ

מיצבו בְּנֵי מִשָּׁה ז"ל

באיז ארמית נכתבה מגילת אנטיוכס?

א. הבעיות של מגילת אנטיוכס

אחת התעודות הארמיות הנפוצות ביותר בכתבי־יד ובדפוסים של מחזורים וסידורים היא המגילה הידועה בעיקר בשם "מגילת אנטיוכס"¹. שם זה מתחלף בכתבי יד מן המערב בשמות אחרים: "מגילה יוונית"², "מגילת חנוכה"³, ואילו בכתבי־יד תימניים בא במקומו השם: "מגילת בני חשמונאי"⁴.

כינוי המגילה "מגילת בני חשמונאי" עורר כבר מזמן את הסברה, שהיא זהה לאותה מגילה חשמונאית אבודה, שזכרה בא במקורות ראשונים (מן הנאתים ואילך) בשמות דומים: מגילת בית חשמונאי⁵, ספר בני חשמונאי⁶, ספר מגילת בית חשמונאים⁷. סיוע לזיהוי נמצא במובאה ארמית אצל רס"ג (פסוק 23 במהדורתנו), שאנה רחוקה מלשון המגילה שלפנינו⁸. ואף על פי כן לא באה דעה זו לכלל הכרע בין החכמים: הטענות נגד הזיהוי, שנסמכו על בדיקת תוכנה ורקעה ההיסטורי של המגילה, מעצו מרבים להודות בזהותה של מגילת אנטיוכס לאותה מגילה חשמונאית קדומה⁹. שכן מגילתנו מספרת פרטים שונים על מלחמות החשמונאים ועל נס חנוכה בדרך אנדית¹⁰, ואילו אותה מגילה חשמונאית קדומה אמורה להיות מקור היסטורי ריאליסטי. אבל גם כינוי אחר של המגילה, "מגילת חנוכה", עורר ניסיון לזהות אותה ביצירה ידועה: בתוספת תרגום לרני ושמחי¹⁰; והפעם יש בזיהוי משום איחור המגילה למאות י"א-י"ב.

1. כך למשל בראש כ"י לונדון Harl. 6686, ששימש יסוד למהדורות פיליפובסקי (עי' להלן הערה 25), וב"סדר עבודת ישראל" ל' בער (רעדעלהיים 1868), וכן אצל רבים שכתבו על המגילה.
2. בכ"י לונדון הג'ל ואצל בער.
3. כגון בכ"י Bologna-Archigymn., מס' 1,1.
4. כך בכ"י בודליינה מס' 2333,5 שפירסמו גאסטר (עי' להלן הערה 11), בכ"י לונדון Or. 1480 (סידור תימני), וכן אצל מחברים שונים.
5. הלכות גדולות: דפ"ר ויניציה (1548) עמ' 141, דפוס ורשה תרל"ד עמ' 282. יש לקיים שם גרסה זו גם לפי המשך הטקסט, אע"פ שבה"י שהונח ביסוד מהדורת הילדסהיימר (ברלין, 1890) גורס: מגילת חשנית.
6. ספר הגלוי להרס"ג, מהדורת הרכבי ב"זכרון לראשונים" (פארבורג), א, מחברת ה, עמ' קפ.
7. חיבור יפה מן הישועה להר"ן, מהדורת ח"ו הירשברג, ירושלים תשי"ד, עמ' ג.
8. בין המזהים היו הרכבי, שם עמ' כה; פוזננסקי 3. JQR, N.S., עמ' 391.
9. כך ש' קראוס, REJ 39, ע"ע 219-218; ד' יעללינעק, ביהמ"ד חדר ו' עמ' IX-VII, ואצלו גם ביבליוגרפיה.
10. תיאור אופייה הספרותי של המגילה עי' אצל צונץ, Gottesdienstliche Vorträge, p. 142 (בעברית: הדרשות בישראל, מהד' אלבק, ע"ע 62-64).
11. להסתרת שבת חנוכה (זכ' ב, יד); עי' י' אברהמס, JQR 11, ע"ע 291-299.

ניסיונות הויהוי לא התבססו על בדיקתה המדוקדקת של לשון המגילה, אלא על שיקולים היסטוריים, גיאוגרפיים וספרותיים בלבד, והדעת נותנת, שכאן הסיבה להיעדר ההכרעה ביניהם. וכך הוא הדבר גם בשאלות אחרות, הכרוכות בשאלת הויהוי: בשאלות של זמן חיבורה ומקום חיבורה של המגילה.

כזמן חיבורה של המגילה צוינו תקופות רחוקות מאוד זו מזו: המאה הראשונה לסה"נ¹¹, "תקופת התלמוד"¹², "הזמן שבו כבר אבדה מגילת החשמונאים המקורית" (כנראה לפני תקופת הנאונים)¹³, לפני המאה השמינית¹⁴, המאה השמינית¹⁵, המאה התשיעית¹⁶, המאה האחת עשרה¹⁷. וכן הוצעו מקומות שונים כמקום חיבורה של המגילה: בבל (קראוס, גינצבורג), סוריה (י' לוי), איי (גאסטר), ארצות אירופה-אשכנז (אברהמס). כל ההצעות האלה לא התבססו על טיב לשונה של המגילה, ולא עוד, אלא שלא התחשבו בנתוני הלשון כלל.

מכאן שראוי לבדוק את מבנה הלשון הארמית של מגילת אנטיוכס שלפנינו¹⁸, שמא מבדיקה זו תצא הכרעה בשאלות השנויות במחלוקת. נתאר אפוא תחילה את עובדות לשונה – במאמר זה נביא בעל כורחנו את מפתח הצורות בהדגמה מאפיינת בלבד – ולאחר מכן נשווה את הארמית שבה אל חטיבות אזורות של הארמית היהודית: אל הארמית המקראית, אל הארמית הבינית (המערבית והמזרחית) ואף אל העברית של אותן תקופות¹⁹. דומה שנוכל להוסיף בזה על התיאור הקצר, שתיאר דלמן²⁰ את הארמית של המגילה, שבו העמידה בין התעודות הקדומות של הארמית היהודאית. בסקירתנו נסתמך על הטקסט המשוחזר של המגילה, כפי שהעמדנוהו בפנים מהדורתנו^{20א}: האפאראט של מהדורתנו בנוי על כתיב-יד ועל נוסחאות שבדפוס,

11. זוהי דעת המזהים את המגילה עם מגילת החשמונאים הקדומה. לאחרונה החזיק בדעה זו מ' גאסטר, Studies I, עמ' 174 (הדפסה חדשה של המאמר מ-Transactions of the 9th International Congress of the Orientalists, London 1893, ב, ע"ע 3-32, ג' 33-43; על הסבת תשומת לבי למחקר זה אני מודה לפרופ' בן-חיים).

12. C. L. Grimm בפירושו הקצר לספר החשמונאים, לייפציג 1833, עמ' XXX; י' גוטמן ב" EJ,

כרך ב' עמ' 946.

13. ש' קראוס, REJ 30, עמ' 217.

14. נמוי במבוא למהדורתו (ע' להלן הערה 25).

15. נויבאואר, JQR 6, ע"ע 570-577.

16. ל' גינצבורג ב- JE, כרך א' עמ' 637; י' לוי, REJ 45, ע"ע 172-173.

17. כפי שעולה מסברתו של אברהמס, ע' לעיל הערה 10.

18. בין שהיא לשון המקור ובין שהיא נוסח מתורגם בלבד; כלפי נוסחאות המגילה בעברית ובשאר

לשונות ודאי הארמית מקור.

19. נלך בזה בדרכו של י' קוטשר ב- The Language of the Genesis Apocryphon, Jerusalem 1957, חדשים מ- Scripta Hierosolymitana IV (להלן בקיצור: קוטשר).

20. Dalman, Gram. d. Jüd.-paläst. Aram. 2, Leipzig 1905 (להלן בקיצור: דלמן), ע"ע 8-7. ועי' גם אצל פ' רונטל Die aram. Forschung, etc., Leiden 1933, עמ' 124.

20א. שהיא עמנו בכתובים, ותתפרסם במקום אחר.

שהגיעו אלינו ממקורות שונים. כבר חילק גאסטר²¹ את כתבי-היד לשתי קבוצות: כתבי-יד מן המזרח (מתימן) וכתבי-יד מן המערב (בעיקר מאיטליה, אבל גם מספרד, מצרפת ומגרמניה), ונראה לנו לקיים חלוקה זו ולהניח שיש גם קבוצת ביניים, היא המיוצגת בדפוס ראשון שמספרד²². מכל כתבי-היד המרובים שבידינו הקדום ביותר הוא כ"י פאריס (סימן 20), משנת 1301²³; מקצת מכתבי-היד האחרים מן המאה י"ד – ט"ו הם, ומקצתם מן המאה הט"ז, ואפילו מן המאה הי"ח. כתבי-היד החשוב ביותר מבחינת דיוק הצורות וגם מבחינת הניקוד שבו (הניקוד העליון) הוא כה"י מן המאה הט"ו מתימן²⁴; כתבי-יד זה הונח ביסוד מהדורתנו.

הנוסח הארמי של מגילת אנטיוכס כבר יצא לאור פעמים אחדות²⁵, וגם ההדירו גאסטר במהדורה מדעית על-פי כתבי-יד מרובים. אבל עדיין לא נתפרסם שום כ"י מנוקד ניקוד עליון, וגם לא נעשה ניסיון לשחזור הטקסט הראשון על יסוד בדיקת הלשון והשוואת כתבי-היד. מאחר שמהדורתנו מביאה את הטקסט המשוחזר, ובגיה בעיקרה על כתבי-היד המנוקד ניקוד עליון, בחרנו גם בסקירתנו זו את צורות המלים שבאותה מהדורה²⁶.

ב. מפתח הצורות בארמית של המגילה

1. הפועל.

מצויים הבניינים הבאים: פָּעַל, אִפְעַל, אֶתְפַּעֵל, אֶתְפַּעֵל, פָּעִיל, הִפְעִיל, שִׁפְעֵל, אֶשְׁתַּפַּעֵל.

צורות הזמנים ודרכי הפועל:

בניין פָּעַל. עבר. נסתר: שָׁמַע 13, עָבַד 14, וְדָקַר 24, וְעָרַק 43; אבל גם: עָבַד²⁷

21. במאמרו הנ"ל, ע"י הערה 11.

22. שוקן אינקובולה מס' 67 באוניברסיטה העברית. אני מודה לד"ר י. יואל, על שהעיר את חשומת לבי על דפוס זה והעמידו לרשותי.

23. לא הוברר לי מוצא כתבי-היד. כל תצלומי כתבי-היד שראיתי הועמדו לרשותי ע"י המכון לתצלומי כ"י של משרד החינוך והתרבות, באדיבותם של מנהלי המכון ד"ר נ' אלוני וד"ר ד"ש לוינגר, ותודתי נתונה להם על כך.

24. הוא כ"י ברלין-טיבנגן, סימן 12,8.

25. לראשונה פירסמו ה' פיליפובסקי, לונדון 1831; גרסא מחדש בלונדון 1863; ובאחרונה פרסם ל' גמיי סאקסמיליה של כ"י מהמאה הט"ז מאיטליה, ניר-האבן 1832.

26. המלים תובאנה אפוא בניקוד עליון, חוץ מהמובאות מהדף האחרון של כה"י שנוקד בסימני הניקוד הסביריני; לא נקד כלל את המלים שנבחרו במהדורתנו מתוך כ"י אחר. בהעמדת סימני הניקוד מעל לאותיות לא דבקנו בשיטת כתבי-היד, משום שהנקדן נהג חירות יתר בהצמדת הסימנים לאותיות, וכדי להקל על הקריאה העמדנו את הסימנים במקומם כמקובל בכתבי-היד המנוקדים ניקוד עליון. צורתם המיוחדת של הקמץ והפתח נשמרו כאן. מספרי הפסוקים נקבעו במהדורתנו ע"פ כ"י טיבנגן.

27. בסוף 37 הוא הוּפָּה האחרון של כתבי-היד, שבו נוקד הטקסט בניקוד תחתון.

- 65, וְעָרַק פ־א: אֶסֶר²⁸, 11, אִמֵּר¹, וְאִמֵּר¹ 16; וגם: וְאִמֵּר¹ 15. ע־ו: קָם¹ 10. ל־ו: בָּנָה¹ 3, אָתָא¹ 15, וְאָתָא¹ 32; וגם: וְאָתָא¹ 10, וְאָתָא¹ 48.
- פועל עומד: יִתִּיב¹ 43, יִתִּיב¹ עם כינוי המושא: עִטְסָה¹ 14.
- נסתרת: וְנִפְלְתָה¹ 36, וְאִמֵּר¹ 36. ע־ו: עָקַת¹ 29. ל־ו: עָנָה¹ 36, דְּהָוָה¹ 62.
- פועל עומד: יִלְיֵדָה¹ 35. הפועל עם כינוי המושא: מִסְרִיָּה¹ 23.
- נוכח: יִדְעָתָא¹ 30. ע־ו: שָׁמַת¹ 44.
- מדבר: עֲבָדִית¹ 20. ל־ו: אֲתִיתִי¹ 15; אבל גם: אֲתִיתִי¹ 18. הפועל עם כינוי המושא: קְטִלְתִּיהָ¹ 25.
- נסתרים: נִכְסוּ¹ 12, וְעָרַקוּ¹ 26; אבל גם: וְעָרַקוּ¹ 42, דְּעַבְדוּ¹ 30; וְיִדְעוּ¹ 62. ע־ו: קָמוּ¹ 50. ע־ע: וְבוּזוּ¹ 30, עָלוּ¹ 61. ל־ו: הָווּ¹ 27, דְּהָווּ¹ 48; אָתָו¹ 44; עָלוּ¹ 54 (לרוב פה־ס שואית). פועל עומד: וְיִתִּיבוּ¹ 51, וְיָמִיתוּ¹ 36. פועל עם כינוי המושא: וְבִעֲוָהִי¹ 58, וְצִלְבוֹנִי¹ 34.
- נוכחים: תִּבְתָּח¹ 53.
- עתיד. נסתר (יפעול): יִפְסֹק¹ 36, (יפעל) יִגֹּר¹ 34. פ־א-פ־י: וְאִמֵּר¹ 23, דִּי־יִי ע־ו: וְיִהְיֶה¹ 23. ע־ע: יִיעֹל¹ 16. הפועל עם כינוי המושא: יִקְטִילֵנִי¹ 23.
- נוכח: תִּמְסֵר¹ 25. ל־ו: תִּהְיֶה¹ 19. הפועל עם כינוי המושא: תִּמְסֵרֵנִי¹ 23.
- מדבר: פ־נ: אִפּוֹק¹ 55.
- נסתרים: יִשְׁמַעֲחָן¹ 20. פ־נ: יִפְקֹחַ¹ 20. פ־א-פ־י: יִבְדֹּחַ¹ 55, וְיִתְחַן¹ 46. הפועל עם כינוי המושא: יִרְגֻמוּנִי¹ 20.
- נוכחים: תִּעְבְּדֹחַ¹ 39. ע־ו: תִּנְחֹחַ¹ 39.
- מדברים: וְיִשְׁלֹט¹ 7. סֶלֶק: וְיִסֵּק¹ 8. ע־ו: דְּנִמּוֹת¹ 39.
- ציורי. יחיד: שָׁלַח¹ 46. פ־נ: סָבַח¹ 19. הפועל עם כינוי המושא: וְנִכְסִיהָ¹ 19.
- רבים: פ־נ: סִיקָה¹ 38. פ־א: אִכּוּלוּ¹ 38. ל־ו: אִיתָו¹ 8, וְשָׁתוּ¹ 38.
- בינוני פעל. יחיד: דָּחִיל¹ 20, אִמֵּר¹ 6. מִידְעָה¹ (ז) קְטִלָה¹ 28. נִסְמַךְ: שְׁלִיף חֲרַבָא 57. ע־ו: קָאִים¹ 16. ל־ו: עָנָה¹ 6.
- רבים: פִּלְחִין¹ 6. נִסְמַךְ: יִתְבִּי שְׁכָם 52. צִמּוּד אֵל כִּינוי הַנּוּשָׂא: יִדְעִיתָחַן¹ 6 (= יודעים אתם). ע־ע: עָלִין¹ 16. ל־ו: עָנִין¹ 39, בְּעִין¹ 17 (זכר!).
- בינוני פעיל. יחיד: (ד) מִחִיל¹ 52. מִידְעָה: קְטִילָה¹ 24.
- יחידה: חֲתִימָה¹ 62.
- רבים: רִחִיזִין¹ 31. מִידְעָה: קְטִילָה¹ 27.
- מקור. לִמְשַׁבֵּךְ¹ 7, לִמְעַבְדָּה¹ 6. סֶלֶק: לִמְסָק¹ 5. ע־ע: לִמְעֵל¹ 15, וגם עוֹל (ייעל) 16. ל־ו: לִמְחֹרִי¹ 3.
- בניין פעל. עבר. נסתר: חֲשִׁיב¹ 49, סִדֵּר¹ 22, בְּרִיךְ¹ 52. ל־ו: שׁוּי¹ 5.
- נסתרים: קְבִילוּ¹ 40. ע־ו: קְיִימוּ¹ 64. ל־ו: וְדִכְרִיָּה¹ 61.

- עתיד. נסתר: עם כינוי המושא: יִשְׁלַמְיָהּ 66.
 נוכח: ל-ו: תִּשְׁרֹ 25.
 נסתרים: ל-ו: יִחוּךְ 20.
 מדברים: נחלל 37, וְנִבְטִיל 8.
 בינוני פָּעַל. רבים: מִסְבֵּרִין 7, ל-ו: מִשְׁנֵן 36.
 בינוני פָּעַל. רבים: נִסְמַךְ: מְלוּבֵשׁ 46.
 מקור. לבטל 44
- בניין אִפְעַל. עבר. נסתר: פִּנֵּן: הִנְפִּיק 21. פִּי: אִקִּיד 2. ע-ו: וְאִגִּחַ 26,
 וְאִגִּחַ 56. ל-ו: אִצְדִּי 2. הפועל עם כינוי המושא: אִתִּיבִיה 20²⁹.
 נסתרת: וְאִפְעִיל 36.
 נסתרים: וְאִדְלִיקוּ 63, אִשְׁכַּחוּ 58. פִּי: אִבִּילוּ 12. ע-ו: וְאִגִּחוּ 41. ל-ו:
 אִימִיאוּ 34³⁰.
 עתיד. נוכח: ע-ו: תִּגִּיחַ 45.
 מדבר: ע-ו: וְאִגִּיחַ 55. ל-ו: אִשְׁרִי 11, אִודִי 52. הפועל עם כינוי המושא:
 אִלְבִּשֵׁינֶךָ 19, אִרְכִּבֶיךָ 19.
 בינוני פָּעַל. יחיד: ל-ו, נִסְמַךְ: מִטְעִי 29.
 מקור. לִאֲדַלְקָא 62. נִסְמַךְ: כִּאֲדַלְקוֹת 63. פִּי: לְהוֹדְעָא 65.
 בניין אִתְפַּעַל. עבר. נסתר: אִתְמַלִּיךְ 13, אִשְׁתֹּאֵר 57. ל-ו: אִתְמַלִּי 13.
 נסתרים: דִּאֲתִרְחִיצוּ 42, אִשְׁתֹּאֲרוּ 42.
 עתיד. נסתר: יִתְמַסֵּה 7.
 נוכח: תִּתְבַּהֵית 45.
 נסתרים: יִשְׁתַּמְעוּן 1.
 בינוני פָּעַל. יחיד: מִתְחַשֵּׁיב 54.
 בניין אִתְפַּעַל. עבר. נסתר: ל-ו: אִשְׁתִּיעִי 13].
 מדברים: דִּאֲתִסְקִדְנָא 39.
 עתיד. נסתר: יִשְׁתַּבַּח 23.
 נוכחים: תִּתְנַחֲמוּן 55³¹.
 בינוני פָּעַל. יחיד: מִתְעַסֵּק 57.
 שאר בניינים. שִׁפְעַל. עבר, נסתר: וְשִׁיב 52. בינוני, יחיד: מִשִּׁיב 57.
 אִשְׁתַּפַּעַל. עבר, נסתר: דִּאֲשְׁתִּיב 57, נסתרים: אִשְׁתִּיבוּ 26.
 פָּעַל. עבר, נסתר: דִּגְמִיר 8.

29. אבל בכתבי־יד אחרים: התיבית.

30. בכתבי־יד אחרים: איתו, היתו.

31. סימן החולם נראה מטושטש, כנראה נמחק ונכתב במקומו סימן השורק.

לעלם 11, עד דנא 4; של המקום: תמן 11; של האופן: הלא 6, טב לנא 39, כדן 36 (=כך), כן 4, וכנימא 20, כען 8 (=נא), לא 6, כל קביל דנא 34, לחדא 29, לית 7, למא 53 (=מדוע), על דנא 52, על כן 64, תנינא 48.

4. מלת היחס וסימן היחס:

אלהין 62 (=חוץ מ-), ב-1, בנה 44, בין 58, בטר 35, הא כ-19 (=כ-), ית 13, כ-48, כות 54, ל-3, לות 26, לקביל 34, מן 19, על 3, על אפי 7, עם 56, קדם 14, תחות 14.

5. מלת הקישור.

של הזמן: כד 53, וכדי 13, מן די 34, קדם ד-52; של המקום: באתרא די 11, וכל אחר ד-60; של הסיבה: ארי 49; של התכלית: דלמא 20; של התנאי: ואלו 44; של ההשוואה: מד-39, עד, עד ד-48; של החיבור והניגוד: ר-1, ואף 4, או 31, אם 30³⁶, לכך 46³⁷ (=אלא).

6. הכינוי.

א) כינוי הנוף: יחיד 1. אנא 15, 2. (ז) את, אנת 17 (בכיי טביענן: אנתא), 3. (ז) הוא 2, (ג) היא 62; רבים 1. אנחנא 39, 2. (ז) אתן 31, 3. (ז) אינן 7; כינוי חבור: ידעיתן 6. ב) כינוי הקניין החבור לשם או למלה ביחיד: יחיד 1. 11, 2. (ז) -ך 20, 3. (ז) -יה 1, (ג) -ה 35; רבים 1. נא 6, 2. (ז) -כן 39, 3. (ז) -הן. הכינוי החבור לשם או למלה ברבים: יחיד 1. 30, 2. (ז) -תי 30, 3. (ז) -יהי 5, 4. (ז) -תיה 32; רבים 1. נא 36, 2. (ז) -כון 31, 3. (ז) -הן. 2. כינוי סרוד: דילכך 31. ג) הכינוי הזוקק: ד-1, די 6. ד) כינוי השאלה: מא 13. ה) הכינוי החזור: בנפשיה 60. ו) הכינוי המסתם: גבר חבריה 27, חד לחבריה 39; כל 7. ז) הכינוי הרומז: יחיד: (ז) הדן 23, ההוא 26, (ג) הדא 49; רבים: (ז-ג) האלין 13, אלין 7, (ז) האנין 52; כמרכיב תוארי פועל גם: דנא 13; ובמובאה: דין 5.

7. שם המספר. א) שם המספר המונה: 1. (ז) חד 17, (ג) חדא 14; 2. (ז) ותרין 27, (ג) תרתין 14, ובכינוי: תרין 36; 3. (ז) תלת 24, 4. (ז) וארבעה 41; 5. (ז) חמשה 41; 6. (ז) שיתא 39; 8. (ז) לתמניא 35. ו) שם מעט מספרים מורכבים מעל לעשר. ב) שם המספר הסודר: 2. (ז) תנינא 52; 3. (ז) תליתא 52; 4. (ז) רביעא 52; 5. (ז) חמישא 52.

ג. השוואת לשון המגילה אל חטיבות אחרות של הארמית היהודית

1. לשון המגילה והארמית המקראית

יש תופעות משותפות ללשון המגילה ולארמית המקראית (א-מ) הן בדקדוק והן במילוק; אלא שהתופעות שמתחום הדקדוק משותפות הן ברובן גם לתרגום אתקלוס

36. כהמשך להלאה

37. בכתב-יד שאינם מתימין: להן.

(ת-א) ורק במיעוטן ניכרת הכתיבה הארכאיסטית, ואילו באוצר המלים בולטת ההעדפה הסגנונית של לשון המקרא בבהירות יתרה.

ואלו הן התופעות המשותפות בדקדוק:

בצורות: מצוי במגילה בניין פֶּעִיל, הוא הסביל הפנימי של בניין פֶּעִל (דגוֹר 8, 31), וכן מצוי בניין הִפְעֵל, הסביל המקראי לפועל הגורם (בפעלים השאולים כצורתם מהמקרא: הועל 17, מִהֲחֻצָּא 34).

נטיית הפועל בעבר נסתרים היא: פִּעְלוּ (כגון: נִכְסוּ 12, מִרְדּוּ 17, ועוד כ-45 מקרים) ללא חריגים: הסימות-ן אינה ידועה כאן. צורות הפועל מהשורש עלל הן כצורותיו במקרא (קרי) ובת-א (יִעֹל 16, הועל 17). אשר לצורת העתיד של אמר: ויֵאמֶר 23 אפשר שהשפעה עברית יש בה³⁸.

הכינוי הרומז דִּנָּא בא בכתיב של התרגומים בצירופי קבע אדוורביאליים, הנראים כחיקוי לשון המקרא; כגון: עַל דִּנָּא 13 (הש' עו' ד יד), בְּתֵר דִּנָּא 41 (הש' דנ' ו), כֹּל קְבִיל דִּנָּא 40 ועוד (הש' דנ' ב ח).

הכינוי החבור במדברים, וכן הסופית של המדברים בפועל, הוא: -נָא, כמו בא-מ ובת-א (למשל דִּאֲתַפְקְדָּנָא 39, אֲנַחְנָא 39, לֵאִילֵהנָא 6).

כינוי הקניין (קניין ברבים) בנסתר הוא: -וֹהִי, ואין כאן הכינוי -וי כלל (כגון רִבְרִבְוֹהִי 9).

גם תואר-הפועל תַּנְיָוֹת (48) צורה מקראית היא, אף אם הוא מצוי גם בת-א ובתרגום לתורה המיוחס ליונתן (להבא: תהמלי-י)³⁹, וכן מקראיים הם תואר-הפועל: אִידִין⁴⁰, בֵּאִידִין, בָּה שְׁעָתָא, בִּיה זִמְנָא, וכונימָא, והמלות: אף, כֹּל קְבִיל דִּנָּא. בתחביר: שימושי הזמנים של הפועל הם כשימושיהם בא-מ (הש' באואר-ליאנדר §§ 78-85), וכן תחביר השם כמו בא-מ (שימושי המספרים, התווית המיידעת, הסמיכות וצירופי ד-).

למשפט הזיקה הבלתי-מקושר (... חֲרַבָּא זִרְתִּין אורכה ופותיה זִרְתִּין חֲדָא 14 = ... חרב אשר אורכה...) (הש' דנ' ג א (באואר-ליאנדר § 108); משפטי מלות הקישור הפותחים ב-כדי (למשל: וכדי שִׁמְעֵ יוֹחָנָן 13), מן די מִלְתִּי מִלְכָּא מִהֲחֻצָּא 34) בהשפעת א-מ נכתבו (הש' דנ' ה טו, ג 22 - ועי' באואר-ליאנדר § 109). מלת היחס קדם ליד הפועל עלל בבניין פֶּעִל (15) באה על-פי דנ' ד ה⁴¹, ובבניין הִפְעֵל (17) עפ"י דנ' ב כד, ועוד. קדם ליד הפועל ענה בבניין פֶּעִל (18, 25) עפ"י דנ' ב יל, ועוד.

38. אף אין אחדות בין כתבי-היד: יש הגורסים ויימר, כנהוג בארמית הבינית.

39. עי' דלמן, עמ' 210.

40. מצוי גם בכתבי יב, עי' במפתח אצל A. Cowley, Aram. Papyri etc., Oxford 1923.

וכן במגילה החיצונית לבראשית (II ד, 8), ועי' קוטשר, עמ' 7.

41. בתרגומים: עלל לוח, ובתלמוד בבלי (תלמוד-ב): עלל לגבי.

באוצר המלים: בולט הסגנון הארכאיסטי במלים ובצירופי מלים, שאין להם שימוש מחוץ למקרא. בשמות: בית אלהא, הדברוהי, דתי-, חימא; ועוד בקצת שמות המצויים במקרא ובתרגומים ארץ-ישראליים: יהוד, רברבני, אשתדור פחואתא, רגו.

אבל גם במטבעות לשון לא-מעטים ניכרת השאיילה התכופה מהמקרא: מספר עזרא: לבנין בית אלהא דין 5 (עז' ה יז: למבנה בית אלהא דך, וגם עז' ו ז, ח), עמא דיהודאי די ביהוד 6 (עז' ה א: על יהודאי די ביהוד), וכנימא פתגמא אתיביה 20 (עז' ה יא: ... התיבתא), שמת טעים לבטלא 44 (עז' ד כא: שמו טעם לבטלא), ואשתדור רב בגוה 44 (עז' ד טו: ואשתדור עבדך בגוה), ואֵלֶּה שְׁמֵי־אֱלֹהֵי שִׁינִי שְׁמִיה תִּמֶן 63 (עז' ו יב: ואלהא די שכן שמיה תמה).

מספר דניאל: בנא... לבית מלכו 3 (דנ' ד כז: ... בניתה לבית מלכו), לאילהנא לא פלחין 6 (דנ' ג יב: לאלהיך [כתיב] לא פלחין), אתמלי רגו וחימא 13 (דנ' ג יט: התמלי חמא, דנ' ג יג: ברמ וחמא), וצלים אנפוהי אשתני 13 (דנ' ג יט: וצלם אנפוהי אשתני [קרי]), מן די מלת מלכא מהחצפא 34 (דנ' ג כב: ... מחצפא, אבל בדנ' ב טו: מהחצפא), דאתרחיצו על אלה שמיא 42 (דנ' ג כח: אלההק... די התרחיצו עלוהי), כל עממיא אומיא ולישניא 44 (דנ' ג ד, ועוד), מֶלֶכָא מְלִיכָא יִשְׁפֹּר עֲלֶךָ 45 (דנ' ד כד), למבעי רחמין מן קדם אלה שמיא 51 (דנ' ב יח: ורחמן למבעי מן קדם אלה שמיא). עוד יש להוסיף לכך את השימוש המרובה בנוסחת הפתיחה ענה ואמר 6 (ועוד כ-10 פעמים), השערה כל כך בדנ' (כ-30 פעם)⁴². צירוף הלשון: ואכלו קרציהון קדם בגרס 37 מזכיר אמנם את הכתוב בדנ' ג ח (ואכלו קרציהון די יהודאי), אבל מלת היחס קדם שבו מעידה על קרבה אל לשון התרגום הירושלמי לתורה, שבה היא מצויה (הש' תרגום ירושלמי לבר' מט כג: אכלו קורציו קדם פרעה).

2. לשון המגילה והארמית הבינית

אף על פי שמרובות התופעות המשותפות ללשון המגילה ולא-מ, אין לשון זו א-מ. המרחק ביניהן ניכר באותם השינויים שנשתנו חומרי הלשון המקראיים שהובאו במגילה (ואין הכוונה לשינויי קבע בכתיב דווקא⁴³), וגם בקווים מרובים שבדקדוק ובמילון. בהם מתגלה שלשון המגילה שייכת אל הארמית הקרויה 'בינית'⁴⁴. בהגייה: הנון נידמתה הידמות אחורנית מלאה ברוב המקרים, בשם, בפועל

42. ודאי סייע גם זה להתהוות הרושם, שלשון ספר דניאל היא לשון המגילה. וכך העיד עליה כבר רס"ג בספר הגלוי (ע' לעיל הערה 6): "... הדומה לספר דניאל בלשון הכשדים".

43. הכתיב בכ"י טיבינגן הוא ככתיב ת"א ותרגום יונתן (ת"י) בכתיב ייד טימניים.

44. בצורות הלשון המאוחרות שבמגילה עלינו לראות עדות ללשון דיבורי של המחבר, ואילו בצורות הקדומות הארכאיות סימן לסגנון החקיקי שלו. תופעה דומה לכך אנו מוצאים בתעודות גבוהות ותדמוריות; והש' את שיקולי קוסטר, עמ' 16.

ובכינוי כאחד (אֲתֹתֶיהָ⁴⁴ 34, 35; יִפְקֹן 20; אֲתֹן 31).

חלה השמטה של האל־ף במלים: בְּתֹר 35, מְרִי 20, כמו בקרי שבמקרא, וכמו בארמית בינית בד־כ (הש' דלמך, עמ' 71).

ב צו רות : התחילת של הבניינים הנגזרים היא א' ולא ה': אֶפְעֵל (כגון: אֲצִי 2), אֶתְפֵּעֵל (כגון: אֶתְמִלִּיךְ 13), אֶתְפֵּעֵל (כגון: אֶשְׁתִּי 13). החרגים המעטים שאולים כצורתם מהמקרא: הַנְּפִיק 21, מִהֲחֻצָּא 34, לְהוֹדֵעָא 65.

אין עוד צורות עתיד מקוצרות לשימושי הפועל המודאליים כמו שיש עדיין בא־מ, אלא הצורה הארוכה משמשת לדרך החיווי ולשאר הדרכים כאחד (תַּעֲבֹדֶן 39, ועוד; שימוש מודאלי ליד ד־למא : דְּלִמָּא יִשְׁמַעֲוֶן 20, ועוד).

הכינויים הרומזים באים בצורת ההרכב בה⁴⁵: הִדִּין 23, הִדָּא 49, וְהָלִין 13; הֵהוּא 26, הָאִינוֹן 52; חוץ ממקומות שבהם הם משמשים כשם עצם (כגון: לְמַשְׁבֵּק אִלִּין 7, וְאִף אִינוֹן מִסְבְּרִין 7, ועוד).

תוארי הפועל: תִּמְן 63⁴⁶, לִית 7, לָא 6, ועוד (גם במקום שרגיל לבוא בא־מ אל); מלת הדימוי: כֹּחַ 54 מארמית בינית הם.

בתחביר : אף השוואת השימוש של ד ושל די במגילה מלמדת, שארמית בינית לפנינו. שלא כבא־מ כינוי הזיקה הוא ברוב המקרים ד, ורק במיעוטם די (כ־50 פעם ד לעומת 30 פעם די). לציון הקניין שלא בדרך הסמיכות אין במגילה אלא ד, חוץ משני מקומות שבהם די יִהוֹד 15, 16 מחקה את לשון המקרא (דנ' ב כה), כן משמשת ד במלות קישור מורכבות: כֹּד 53, מד־39, עֵד ד־48, קִדְם ד־52, וְכָל אֲתֹר ד־60; יוצאים מן הכלל: כִּדִּי 13 (הש' דנ' ו טו), מִן דִּי 34 (דנ' ג כב), באתרא די 11 (עז' ו ג). שקול שימושן של ד ושל די כמלת קישור בהוראת א־שר: 19 פעמים ד, 23 פעמים די, כמו בת־א, שבו נמצא די במקום שמתורגם א־שר מעברית, ואילו ד במקום שאין בעברית א־שר (הש' למשל ת־א לבר' ב ח, יא; ט).

3. לשון המגילה וארמית מערבית

כבר למדנו לעיל, שלשונה של המגילה אינה ארמית ממלכתית – ובכלל זה אי־מ – אלא ארמית בינית. אבל עדיין עלינו לברר את השאלה, לאיזה ענף של הארמית הבינית שייכת לשון זו: לענף המערבי, או לענף המזרחי?

אין אנחנו יכולים להיעזר בקביעתנו בנתונים על מקום מציאתה של המגילה, משום שהיא הגיעה לידינו בכתבי יד מאוחרים בלבד; ואף לא בנתונים היסטוריים שבה, משום שמהימנותם של נתונים אלה שניה במחלוקת⁴⁷. נציין אפוא בשאלה על

44. בכתבי־היד התימניים בלבד.

45. ולא נהגו כן בארמית הממלכתית, הש' קטשר, עמ' 17 הערה 84.

46. מקרה מאלף במיוחד, משום שבתוך מובאה מהמקרא מצויה הצורה המאוחרת: תִּמְן במקום תמה

המקראי (עז' ו יב). תִּמְן מצוי כבר במגילה החיצונית לבראשית.

47. עיי' לעיל פרק א.

יסוד החומר הלשוני של המגילה עצמה⁴⁸.

בצורות: נמצאות צורות פועל המשותפות למגילה ולתרגומים הירושלמיים בלבד: יִבְדֹּן 55 (הש' תהמלי' לדב' ד כו: תובדן, שלא כתא: תיבדן); ובחלק מכתב־היד⁴⁹: איתיו 34 (הש' תהמלי' לבר' לו כח: אייתיו, ולא כתא: איתיו); עֲנִיין 39 (כנהוג בתרגומים הירושלמיים ובתלמוד ירושלמי⁵⁰, ולא ענן כדרך תא). בתחביר: בביטוי האידיומטי ואכלו קרציהון קדם בגרס 37 ניכרת דרך התרגום הירושלמי (הש' לבר' מט כג).

באוצר המלים: יש באוצר המלים של המגילה מלים אחדות שהשתייכותן לארמית המערבית בטוחה: שְׁלִטְנוּתָהּ⁵¹ (המילונים מביאים אותה מהתרגומים לתה' ואיוב, מתלמוי, והיא מצויה גם בארמית שומרונית⁵²); נְטוּרִיא 15, 16 (מתהמלי ומתרגום ירושלמי, מתלמוי, מאיכר וממדרש תהלים, מארמית שומרונית); גם כינוי ההדדיות חֲדָ לְחֻבְרִיהָ⁵³ 39 נמנה כאן (רשום מתלמוי וממדרש רבה בלבד); מוֹתְבוֹתָהּ⁵⁴ 28 (= מושבו; מצוי בתהמלי); לֹא פֻרְכִי יִמָּא 42 (בתהמלי ובתרגום לאסתר: הפרכי ימא).

בנייני פועל בעלי משמעות עפ"י העברית: אֶתְמַלִּיךְ 13 (= נמלך, הש' בתלמוי), מִתְחַשֵּׁב 54 (= חשב, הש' בתרגום ירושלמי ובתלמוי). גם המלים המצויות בא"מ ובאחד המקורות הארץ־ישראליים בלבד מצטרפות לרשימה זו: מְדִינָתָא 3 (= עיר; בתרגום ירושלמי), יְהוּד 15 (איכר), אֶשְׁתְּדוּר 44 (תרגום לאיכה), פְּחוֹאֲתָא 57 (תרגום לדהי); כְּהִלִּין 44, 49 (תהמלי, תרגום לשיהש); כְּדִי (תרגום ירושלמי). יש מלים, שכתובן מראה סימני ארמית מערבית, כשיש סתירה בין הניקוד התימני ובין הכתיב: אִינֵשׁ 20, 21; עִבְדִּתְכוֹן⁵⁵ 39; וגם נְבִיִּיא 50, כפי הכתיב שבתלמוי ולא כנהוג בתא⁵⁶; סְגִיא 10 כמו בתהמלי ובתלמוי, ולא סְגִי כמו בתא⁵⁷. צירופי מלים ומשפטים שלמים מובאים ממקורות ארץ־ישראליים בפסוקים רבים, כגון: ישתמעון ליה 2 (הש' תהמלי' במ' יא כג; כשאין הוא דבק בטקסט).

48. ועל הכתיב עי' הנאמר לעיל בהערה 43.

49. כ"י סיבינגן נשתבש כאן: אֹתִיאוּ.

50. עי' דלמן, עמ' 350. תלמוד ירושלמי יקוצר להלן: תלמוי.

51. הכתיב החסר הוא כנראה עפ"י שלטן המקראי.

52. עי' ז' בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, מפתח.

53. כתב־היד שאינם מתייבן גורסים כאן אלִין לאלִין, או אלו לאלו, אבל נראה שעדיפה הגרסה

ה"קשה".

54. בניקוד המלה חל כאן עירוב בין מותב ובין מותבותא.

55. בתא הכתיב הוא בלא יו"ד אחרי הגרונית, ועי' דלמן, עמ' 156.

56. עי' דלמן 2, עמ' 158; אבל קהלי רשם מכ"י בבלי של תא את השם: נבייא, ועי' דיאן מצ"ב-Vetus

Testamentum 8 (1958) עמ' 128.

57. דלמן, עמ' 163.

וְיִמְסֹנָא לֹא עֲבָדִין 6 (הש' תרגום לאס' ג ח: ונימוסנא לא מקיימין את גזירת דיני מלכא ליתיהן עבדין). יום תבד מלכיא 7 (הש' מגילת תענית, תענ' לא ע-א: יום תבר מגל; ובהקשר עם שלטון- עי' ת-ש לאס' ג ח).⁵⁸

4. לשון המגילה ותרגום אונקלוס

השוואת לשון המגילה עם לשון ת-א ותרגום יונתן לנביאים (ת-י), ולפעמים גם עם התהמל-⁵⁹, בדקדוק ובאוצר המלים עשויה להבהיר לנו, שהמגילה נכתבה בדיאלקט שלשון ת-א שייכת אליו. ואילו הקווים המשותפים ללשון המגילה וללשון קבוצת ת-א: ב ה ג י ה: ת' של בנין אתפעל נידמתה לעיצור הראשון של השורש, כמו בת-א:⁶⁰ תבֿהֿית⁶¹ 45.

ב צורות: הסופית של עבר-נוכח בפועל היא: -תא, שוב כמו בתרגומים⁶² (כגון: ידעֿתֿא 30, שמעֿתֿא 30; בכתיב בלא א': שמעֿתֿא 44), וכן צורות הפועל אתֿיתֿ: 15, וְדִפֿיאו 61 מובאות מת-א בלבד⁶³; וכנראה גם בינוני של פֿעל: מלֿובֿשֿי 46, 47. כינוי המושא (נסתרים) החבור לפועל (עבר-נסתרים) הוא: -ונין⁶⁴ (וצלֿבוֿנין 34).

כינוי הגומלין הוא גבֿר לֿחֿברֿיה 37 (גבֿר חֿברֿיה 27), כפי שהוא מצוי בת-א בלבד (השפעה עברית)⁶⁵.

בתחביר: בהתרופפות כוח היידוע של הסיומת -א בשמות, שלכאורה מסימני הארמית המזרחית יש בה, שוב ניכרת הקרבה אל לשון ת-א. במגילה אנו מוצאים, שהיחס המספרי בין הדוגמאות, שבהן נודעת משמעות של יידוע לצורת השם המסתיימת באל-ף, לדוגמאות, שבהן אין צורה זו מכוונת ליידוע כלל, הוא 5: 16 (כ-160 דוגמאות של יידוע⁶⁶ לעומת כ-50 מקרים של סיתום⁶⁷). ודומה לו מצב היידוע בת-א⁶⁸: בבדיקת

58. מקומות נוספים: 21, 22, 24, 56, 63, 93, 96, 100, 107, 122, 145, 159, 160.

59. על הקשרים שבין התהמליי ובין ת-א עי' גינזבורגר, Pseudo-Jonathan etc., ברלין 1903.

עמ' XVII.

60. דלמן, עמ' 103. 61. אמנם בשאר כה"י בא: תתבהית (אי תתפחת).

62. דלמן, 260-261. 63. דלמן, עמ' 365.

64. דלמן, עמ' 367 מביא דוגמות. 65. דלמן, עמ' 115.

66. מהם יידוע מתוך המלה עצמה (כגון מושג הידוע כשלעצמו או היחיד בסוגו: עלמא, מלכוא, וכיו"ב), ומהם יידוע מתוך הקונטקסט (מלה מלווה כינוי רומז, או סומך או משפט זיקה: ערלא הדין, מלכא דיון, קימא דגויר, וכיו"ב) - ועי' את כל החומר בתיאור לשון המגילה שיצורף למהדורתנו.

67. שמא דברים בנז, שיש 4 מלים בלבד, שבהן משמשת הצורה עם הסיומת -א בעלת המשמעות של חוסר היידוע כנושא המשפט, ואילו בכל שאר המלים היא משמשת כמושא? סטיבנסון, Grammar Pal. Jew. Aram. עמ' 25, קובע, שבת-א בא המושא הבלתי ידוע (ביחיד) בצורת היידוע, א"כ שמא סימן המושא כאן לפנינו? ועי' מה שסבר פיליפי, Wesen u. Ursprung d. St. constr. etc. (Weimar 1781) עמ' 198, על הסיומת -א, שהיא מעיקרה הסיומת הקדומה של האקוטיבוס; ועי' גם באואר-ליאנדר, עמ' 85 הערה 1.

68. הש' מה שכתב ברלינר, Targ. Onk. ח"ב, ע"ע 204-205 על תוספת זו בת-א; וכן סטיבנסון בספרו

הנ"ל (בהערה הקדומת), שם: "יש נטייה בארמית א"י ובת-א לאיבוד כוח היידוע".

ניסיון בת-א לבר' א נמצא, שהיחס המספרי בין משמעות היידוע לבין משמעות של סיתום בצורות השם המסתיימות באל-ף הוא 3:8 (78 דוגמאות של יידוע לעומת 26 דוגמאות של חוסר יידוע)⁶⁹. בלשון ת-א ראוי לשים לב במיוחד לעובדה, שבכל המקומות של סיתום בשם המסתיים באל-ף אין במקור העברי שם בעל תווית מיידעת; מכאן, שהתרופות כוח היידוע אירעה בלשון ת-א, או בדיאלקט שקדם לה⁷⁰.

גם בהבעת יחס הקניין קרובה לשון המגילה ללשון ת-א: במגילה הסמיכות גוברת על צירופי ד-, היחס המספרי שביניהן הוא כ-1:4 (כ-90 דוגמאות של סמיכות לעומת כ-20 מקרים של צירופי ד-). את השייכות (רכוש- שאן להעבירו לזולת) מביעה לשון המגילה בסמיכות בלבד. איברי הנוף ובני המשפחה באים לעולם בסמיכות, הן במשמעותם הראשונה והן במשמעותם המושאלת: כַּעֲיִנִי רָב־בְּנוֹהִי 9 (2x), 47; בֵּיד עָרְלָא 23; וְצָלִים אֲנֹפְהִי... 13; לְפִי מַעֲרָתָא 38, 40; בְּאֲנִפִי כָל... 45; עַל אֲפִי אֲרַעָא 7; -- בָּר מתתיהו 15...; מְבֹנִי בְנָא 36; בְּנֵי יִשְׂרָאֵל 20... ואילו את הקניין (רכוש- נקנה) יכולה היא להביע הן בסמיכות והן בצירוף ד-: תִּרְעָ קִרְתָּא 15 -- שׁוּרָא דְּמִדִּינָתָא⁷¹ 35. וקרוב ליחס מספרי זה המצב בת-א⁷²: בת-א לשמ' יט היחס המספרי בין הסמיכות ובין צירופי ד- הוא 1:2, בשמ' כט היחס הוא 1:3. ועוד: בכל המקרים של צירופי ד- שבמגילה אין אפילו דוגמה אחת להצמדת כינוי הקניין לנסמך (מהטיפוס: אחוהי דאברהם); גם בזה נראה שלשון המגילה קרובה לת-א דווקא, משום שמכל הדיאלקטים של הארמית הביתית לשון ת-א היא היחידה, שבה אין הרכב זה מצוי אלא מעט⁷³.

שימוש מילית המושא ית' שלא לפני כינויים בלבד, אלא גם לפני שם (יֵת סַתְגִּמִּיא 13, יֵת בְּרָה 36, יֵת יִתְבִּי שִׁכְם 52, יֵת פִּלְשֶׁתָּאִי 52), ליד שימוש ל- (לְרַבְרְבִּי 47) דומה אף הוא לנוהג בלשון התרגומים⁷⁴.

69. בת-א לבר' יז נמצאה הפרופורציה 5:12. בחירת הפרקים היא מקרית.

70. עפ"י ניסוחו הזהיר של קוטשר שם, עמ' 19 הערה 43 (nearly always correct use of the determination) אין אנוחנו עומדים על מספר ניכר כל כך של אי יידוע. קוטשר רואה במצב היידוע שבת-א סימן בולט לשייכות לשונו לארמית המערבית.

71. מעמים ששני הצירופים משמשים זה ליד זה: בית מקדשא 2x61, בְּבִית מְקֻדָּשׁ 25, ליד בְּבִיתָא דְּמִקְדָּשָׁא 11; קִים אֲבֵהֶהּוֹן 36, ובאותו פסוק גם: קִימָא דְּאֲבֵהֶהּוֹן.

72. הש' סטיבנסון, שם עמ' 24: בארמית א"י הסמיכות נדירה היא, אבל בת-א היא שכיחה, והיא משמשת יחד עם צירופי ד-; ועי' גם ברלינר, שם עמ' 203.

73. עי' דוגמת אצל ברלינר שם, שם. על המצב בארמית א"י עי' סטיבנסון שם, שם; בארמית בבליית אצל לויאס, דקדוק ארמית בבליית עמ' 309; בסוריית אצל ברוקלמן, Syt. Gram 7, עמ' 103; במנדעית אצל גלדיקי, Mand. Gram, עמ' 314; וכבר נמצאה דרך זו עם די בא"מ, עי' באואר-ליאנדר § 90. 74. לפי קוטשר (לשונו יז, עמ' 122) היה שימוש ית גם לפני שם מדרכי הארמית המערבית בכללה.

בְּאוּצֵר הַמַּלִּים: מלים וצירופים מלים, המשותפים למגילה ולת־א בלבד, הם (בסדר הפסוקים): ⁷⁵ אִסְרִי (מ־מֵסֵר); 2; תְּנִינִיָּה (=מִשְׁנֶה) 10, 4, 29, 60; אוֹחֶרְנָא 4; עַל אֶפְיִי 7; עֲזֹרָתָא 12, 24; אוֹרְכָה 14; פִּסְעֵי 24; בְּבִית מְקֹדֶשׁ 25, 61 (בְּבִיתָא דְּמְקֹדֶשׁא 11); אֶרִי (=כִּי) 49; קִדְּם ד־⁷⁶ 52; בְּתֵר בֵּין 58.

הבאות וחיקויי סגנון עפ־י ת־א ניכרים במקורות אחדים; למשל: וכל עלמא יתמסר בידנא 7 עפ־י המטבע הקבוע בת־א (ובו בלבד)⁷⁷, וכן בפסוקים 14, 20. בדיקה סטטיסטית של אוצר המלים של המגילה העלתה, שכ־50% של המלים העצמאיות, שאינן באות בדפוסים קבועים בלבד, וכ־60% של הניבים וצירופי הלשון הכבולים, משותפים הם למגילה וללשון קבוצת ת־א. ויש דפוסים קבועים לא מעטים, שאין להם מובן אלא כתרגומיהם של ביטויים עבריים, ומכאן שולדו בלשונם של תרגומים, כגון: ושפר פתגמא בעיני... 9 (וייטב הדבר בעיני...). לא תשוי עלי חובין 25 (הש': אל נא תשת עלינו חטאת, במ' יב יא, ות־א למקום).

ועם כל הקרבה הגדולה של לשון המגילה אל לשון ת־א אין בה סימנים מובהקים המעידים על מוצא מורחי. אין במגילה צורות דקדוק ודרכי תחביר שמקורם היחידי הוא תלמוד בבלי (תלמו־ב) או דיאלקט מזרחי אחר, וגם באוצר המלים לא נמצאו אלא ביטויים מעטים מאוד, שמקורם בתלמו־ב בלבד⁷⁸.

5. עברית בלשון המגילה

בצורות: השפעתה הישירה של העברית על צורות הדקדוק ניכרת במקרים מועטים בלבד: עוֹל יִיעוֹל 16, על דרך הצירוף העברי יבוא יבוא. (לבינוני הסביל של בניין פֻּעַל מְלוֹבֵשׁ שִׁי שִׁינָא 46, 47 נמצאו מקבילות בת־א [מבושל, מתוקן, מקולף – ועי' דוגמות אצל דלמן, עמ' 1286, ע־כ אין בו ראיה להשפעה עברית].

בְּאוּצֵר הַמַּלִּים: אין במגילה מלים עבריות שאולות, שלא נמצאו להן רוגמה במקורות ארמיים (ובמיוחד בתרגומים), חוץ מהפועל דִּקְרִי 24 – הש' שמ־א לא ד: שלף חרבך ודקרני בה⁷⁹, והש' גם בלשון חז־ל: הנודר נדר כילו [=כאילו] נוטל חרב ודוקרה בלבו (ירוש' נד' ט דף מא ע"ב). אבל נמצאים מעט צירופים מלים שמקורם במקרא העברי, ואלה מעידים שכונת המחבר הייתה לחקות את המקרא, ובפרט את מגילת אסתר: בכל מְדִינָת מְלֹכָתָךְ 46 (הש' אס' ב ג, ועוד), תְּדוֹן וְיִקְרֵט 65 (הש' אס' ח טז: ושמחה וששון ויקר).

75. ע־פ דלמן והמילונים.

76. רק בדפוס ויניציה 1591, בבר' יג י; עי' במילוננו של לוי.

77. הש' ת־א לוי' כו כה (ונתתם ביד־אריב): ותתמסרון ביד סנאה. וע' בהערות למהדירנתו.

78. מבין המלים החפשויות אין אפילו אחת שמקורה היחידי הוא תלמו־ב, ואילו מבין 4 הצירופים הקבועים (כ־3%) המובאים מתלמו־ב 2 ממגילת תענית הן: יום חבר מלכיא (הש' יום חבר מגל, בבלי תענית לא ע"א), בהון לא למספד 66 (הש' דלא למספד בהון, בבלי תענית יז ע"ב).

79. ת־י למקום: שלוף חרבך וקטלני בה.

ישגם צירופי מלים אחדים המזכירים את דרכי לשון חכמים, כגון: וְנִשְׁלֹט בִּימָא
וּבִיבְשָׁתָא 7 – הַשׁ יִרְשֵׁ בִר' דָּף יג ע־א: ... אבל הקב"ה שולט בים ושולט ביבשה;
וְלֹא בְעֵינֵי שְׁלָם מְלֻכּוּתָהּ 17 – הַשׁ אֲבוֹת ג ב: הוּא מִתְפַּלֵּל בְּשִׁלּוּמָה שֶׁל מַלְכוּת;
וְסֹדֶר צִלּוּתָהּ 22 – הַשׁ בִּרְכֵּ לֵב ע־א: לְעוֹלָם יִסְדֵּר אָדָם שִׁבְחוֹ שֶׁל הַקְּבִיָּה.

ד. מסקנות

כפי שראינו לעיל לשון המגילה אינה ארמית ממלכתית (ובכלל זה מקראית),
אלא ארמית בינית, והיא קרובה ביותר אל לשון ת"א ות"י. אם לשון תרגומים אלו
מערבית היא – וכך נראה היום⁸⁰ – הרי שגם המגילה נחתברה בארמית מערבית.
אבל יש סימנים אחרים למוצאה הארץ-ישראלי של לשון המגילה: מצויים בה
חומרי לשון (צורות דקדוק ומלים) מן התרגומים הארץ-ישראליים, מתלמודי ומן
המדרשים, ואין בה שום יסוד ארמי-בבלי מובהק. אשר להתרופפות כוח היידוע
שבה, הרי היא אופיינית גם ללשון ת"א, ואפשר ללמוד ממנה (ומהכתיב, הקרוב אף הוא
לכתיב הבבלי של ת"א) אחת מן השתיים: או שהועברה המגילה אחר חיבורה מא"י
לבבל ונערכה שם, ממש כמו ת"א⁸¹; או שאין לראות בקהים המזרחיים המעטים
שבמגילה אלא מנהג מעתיקים בבליים בלבד. ואם נזכור, שבת"א יש תופעות מורחיות
מרובות יותר 'כגון המקור: קטולי', נראה שהאפשרות השנייה היא עיקר.
סגנון המגילה הוא סגנון ספרותי (היסטוריוגרפי); יש בו חיקוי מקורות יהודיים
עתיקים (ארמית מקראית, מגילת תענית), ודבקות בסגנון ההיסטוריוגרפי המקראית
בלבוש הארמי שבתרגומים. לא הייתה לשון המגילה לשון דיבור בפי הכותב, שכן
אין היא לא הארמית הממלכתית הקדמונית, ולא אחד הגיבשים המדוברים שבא"י
(אין בה קווים המיוחדים לארמית נוצרית⁸² ולארמית שומרנית). ואם יש בה יסודות
של הארמית היהודית הארץ-ישראלית, אין מכאן עדות אלא לכך, שדיאלקט זה
היה ידוע למחבר (וכנראה היה לשון דיבורו), אבל את המילה כתב (או תרגם?)
בארמית של ת"א, כלומר בארמית ספרותית⁸³.

80. על מוצאה המערבי (מיהודה) של לשון ת"א ע"י דלמון, עמ' 12–13; וכן גלדקי, Die
semitischen Sprachen, עמ' 32; ולאחרונה קוטשר, שם, עמ' 10. בניגוד לכך קהלי The Cairo Geniza,
עמ' 120–121.

81. בעניין עריכתם הבבלי של ת"א ות"י אין חולקים היום, הש' רונזל (לעיל בהערה 20), עמ' 131.
82. המועל נצב 11 במשמעות: "הציב", "העמיד" רשום אצל ברקמן Lex. Syr. s.v. ממקור
סורי בלבד (בר'הבריאוס); ייתכן שגם במגילה יש כאן השפעה ערבית המצויה בכח"י התימניים בלבד. בכ"י
אלה יש עוד סימנים של השפעה ערבית: מִנְרָתָא 28 – לפי ורטחימר, לקט מדרשים עמ' י, פירושו בערבית:
בניין בית רם שמקמים עליו עמוד להאיר; וכן: סִתָּח 2 (בשאר כח"י כבש); לִכְן 46 (=אלא; בכ"י אחרים:
להן); וכן ב"המשא. שִׁלָּח ב" 38, 10, רמָא ב" 60.

83. אין כאן, למשל, ההבחנה בין צורות הנסחרים והנסחרות, כפי שיש בניגים המדוברים של הארמית
בא"י; וע"י ז' בן-חיים: הנסחרות בארמית הקדמונית, סיבך ארץ ישראל א' תשי"א, בעיקר עמ' 138.

על פי זה נוכל לנסות גם להציב את גבולות הזמן לחיבור המגילה. נראה הדבר שכ-terminus ante quem עלינו לקבוע את התקופה שלשון הדיבור של אנשי א"י הייתה כבר דיאלקט ארמי מערבי, אבל לשון הספרות שלהם עדיין הייתה הלשון הקרובה לת"א. ודאי שקדמה תקופה זו למאה ה-4-5 לסה"נ, משום שאז כבר הייתה גם לשונם הספרותית של אנשי א"י דיאלקט מערבי מובהק (זמן כתיבת התרגומים הירושלמיים).

עדות מסייעת לקביעת terminus ante quem זה מתקבלת מקטעי תרגומי מקרא, המובאים כאן, והם מסורות תרגום עצמאיות ואינם זהים לשום תרגום מן התרגומים הידועים. למשל, המובאה מן התורה בתרגום ארמי: שִׁתָּא יוֹמִין תַּעֲבֹדוֹן עֵיבִילְתְּכוֹן וְבִיּוֹמָא דְשַׁבְתָּא תְּנוּחוֹן 39, הקרובה ביותר לתהמל"י לדב' ה' יג, אבל אינה זהה לא לו ולא לת"א ואף לא לתרגום הארץ-ישראלי שפרסם קהלי מן העיזה⁸⁴; וכן הקטע שבפסוקים 6-7, שבהם באות לשונות המקרא, לשונות הדומות לתרגום הארמי המקובל לאסתר ולתרגום שני לאסתר, אבל אינן זהות אף לאחד מהן. מהם אפשר להניח, שלפני המחבר עדיין לא היה נוסח ערוך וקבוע של תרגום לספרי המקרא, אבל מסורת של תרגום הייתה שגורה בפיו. הוא כתב אפוא את המגילה בתקופה שקדמה לעריכתם ולכתיבתם של התרגומים, הן של ת"א והן של התהמל"י, כלומר: לפני המאה החמישית לסה"נ⁸⁵ (ולפי גיינר⁸⁶ לפני המאה הרביעית).

לצמצום נוסף של terminus ante quem עשוי להביאנו השיקול, שידעו הגדולה, של המחבר בלשון ת"א ות"י מעידה בהכרח על תקופה שבה היו תרגומים אלו (וביחוד ת"א) מקובלים בא"י. ואין להניח שתקופה זו יכולה להיות רק אחר המאה התשיעית לסה"נ, כפי שסבור קהלי⁸⁷, שהרי אז לא הייתה ארמית זו לא לשון הדיבור ולא לשון הספרות בא"י; ולא במאה ט' בלבד, אלא כבר מאות שנים לפני כן לא שימש דיאלקט זה של ת"א לא בדיבור (ספק אם שימש לכך אי פעם) ולא בכתיבה⁸⁸. לא נותר לנו אפוא אלא להעמיד את זמן חיבורה של המגילה על אותה תקופה קדומה יותר, שעדיין היה ת"א מקובל בא"י, לפני שהוחלף בתרגומים שנכתבו בלשון הדיבור.

81. קהלי, Masoreten d. Westens, כרך א' עמ' 59 (Mdw).

83. קהלי, The Cairo Geniza, עמ' 119, 120.

86. גיינר, Urschrift, etc., עמ' 150 ואילך; בתרגום העברי (המקרא ותרגומיו), עמ' 106; קהלי

מביא ב-Mdw כרך א', עמ' 1.

87. The Cairo Geniza, עמ' 126. לדעתו לא פשט ת"א בא"י עד מאה ט', שאם לא כן לא היינו

מוצאים תרגום ירושלמי מאותה תקופה. אבל תרגומים ירושלמיים כאלה יכולים להעיד דווקא על תפוצתו של ת"א בא"י, שבגלל רוחק לשונו מן הדיאלקט המדובר ראוי היה להחליפו בתרגומים בלשון הדיבור.

88. כתובות שנתגלו לאחרונה מעידות על הארמית הנוצרית, שהייתה הלשון דיבור בא"י במאה ח', ולדעת

מיליק דיבור בה עד מאה י"ב ואולי אפילו אחרי זה (עי' [1953] 60 RB, עמ' 526-539 — על הערה זו אני מודה לפרופ' בן-היים); אבל אין עדות על השימוש בלשון ת"א-ת"י בחקופה זו.

אלא שלכלל דיוק בצמצום תקופה זו אין אנו יכולים להגיע כיום, ובעל כורחנו נשער כאן השערות בלבד. אימתי חל מעבר זה של עליית הניבים המדוברים בא"י לדרגת לשון ספרותית? בן-חיים⁸⁹ קובע אותו במאה השנייה, והוא רואה את מניעיו בהתגברות הנצרות, שהביאה להתפוררות באחדות שימושה של הארמית הקדמונית; לאותה תקופה מגיע גם קוטשר⁹⁰ ורואה את גורמי השינוי בחורבן הבית ובדיכוי מרד בר-כוכבא. ואם כן הדבר, נצטרך לומר שה-terminus ante quem לחיבור מגילת אנטיוכס הוא המאה השנייה (או 2-3) לסה"נ.

תאריך זה (המאה ה-2-3) עשוי להתקבל גם כ-terminus post quem בקירוב, מבדיקת התופעות שבדקדוק לשון המגילה. הכינוי הרומי הדין, שאינו ידוע לפני המאה ה-2-3 לסה"נ⁹¹, נמצא במגילה פעמים אחדות. וכן תחילת הבניינים הנגזרים א-(אפּעל, אַתְּפֶעל, אַתְּפֶעל), הידמות הנרין לעיצור שלאחריה, מילית המרשא ית הצמודה לכינויים – אף תופעות אלו לא נתחדשו לפני המאה הראשונה לסה"נ.

יש אפוא מקום לצמצם את גבולות הזמן האפשרי לחיבור המגילה לתקופה שבין המאה השנייה למאה החמישית לסה"נ; ואם נרצה להסתמך על השערות, קרוב יהיה לקבוע אותו במאה השנייה עצמה.

89. עי' לעיל הערה 83.

90. קוטשר, עמ' 19 הערה 44.

91. לראשונה בכתובת הארמית של דורא-אברוסוס (244-245 לסה"נ), הש' א"ל סוקניק, בית הכנסת

של דורא-אברוסוס וציווי, ירושלים תש"ז, עמ' קנב; ועי' קוטשר, עמ' 15.

שלב האחרון של הכתב העברי הקדום *

משנתגלו בין מגילות ים המלח קטעי ספר ויקרא וקטעים אחרים, נפתחה מחדש לדיון בעיה שכבר נדונה מקודם הרבה. כמה חוקרים טוענים, כי הכתב שעל מטבעות יהודיים מהתקופה שבין תקופת החשמונאים לבין מלחמת בר-כוכבא (בערך מ-135 לפני סה"נ עד 135 לסה"נ) והכתב השומרוני הם החיאה מלאכותית של האלף-בית העברי העתיק, שיצא מכלל שימוש מאות שנים אחדות לפני כן.

דיינו להביא כאן את דבריו של ו"פ אולברייט, בר סמכא ראשון במעלה בעתיקות ארץ ישראל: "תגליות חדשות כגון חרסי לכיש וטביעת חותמות שונות וכו' מהתקופה הפרסית מראות בבירור, כי תחיית הכתב העברי העתיק במטבעות החשמונאים, היא 'ארכאיוזאציה' בלבד, ואינה משקפת התפתחות ממושכת של הכתב הנהוג בשימוש, כמו בארמית. . . אם אנו משווים את הדוגמאות העתיקות ביותר של כתב לאפידארי שומרוני עם מטבעות החשמונאים. . . המיוחסות לתקופה מן 135 עד 37 לפני סה"נ, נראה כמעט ללא ספק, כי ראשיתו של הכתב השומרוני מאוחרת יחסית. ועוד – שכם ושומרון נכבשו על ידי היהודים בין 128 ל-110 לפני סה"נ ועברו לידי הרומאים ב-63 לפני סה"נ. יהיה זה, על כן, מטבע הדברים לקבוע את זמנו של הפילוג הסופי שבין הכתות בתחילת המאה הראשונה לפני סה"נ. יש להניח שאז, או קצת לאחר זה, חזרו והעתיקו את התורה השומרונית כולה לכתב ה'ארכאיסטי' השומרוני, כסמל לסירובם של השומרונים ללכת בעקבות ה'מודרניסטים' של ירושלים" (*From the Stone Age to Christianity*, הוצאה שלישית, 1942, ע' 336, הערה 12).

תיאורית "ארכאיוזאציה" זאת היא המנחה חוקרים בני סמכא כמ' לידוברסקי, ס"ר דרייבר, ג'א קוק, ס' ברנהיימר ואחרים, ויותר מאוחר – א' רייפנברג המנחה וג'ר דרייבר בהרצאתו לפני חודש (ינוני-יולי 1957). אעז להניח, כי חקירה מדוקדקת של הבעיה תביא למסקנות אחרות.

לפני שלושים שנה העירתי, כי קשה לשער ש"יוצא מן הגניזה" כתב נשכח שיצא מכלל שימוש וייבחר להיטבע על מטבעות, שעצם ייעודן הוא לשימוש עממי. זאת ועוד: אם נניח, כי הכתב המרובע היה הכתב היחיד הידוע לציבור, ורק בו השתמשו תושבי מדינת החשמונאים, מה הסיבה או הסיבות המסתוריות שהיו עלולות להניע את שליטי המדינה להחיות כתב שנשכח מזמן?

בדומה לכך אפשר לחלוק, מבחינת השכל הישר, על ראשיתו של הכתב השומרוני. יתר על כן – השומרונים טענו, כי ההבדל בין כתבם לבין הכתב הארמי שנתקבל אצל היהודים בימי שיבת ציון מוכיח על קדמות כתבם שלהם. הבדל זה נעשה אחד מנושאי הפולמוס שבין היהודים לשומרונים, בעיקר מכיוון שגם השומרונים וגם היהודים קוראים לכתב העתיק יותר, שנשתמר בידי השומרונים, "כתב עברי".

(עוד אחזור להנחתו של ג'ה טור סיני, כי המלה כתב פירושה "ספר" או "נוסח" ולא כתב במובן המקובל בימינו). הייתכן הדבר, כי בפולמוס החרף שבין היהודים לשומרונים לא יציין איש מבני הפלוגתא היהודים, כי השומרונים חזרו והעתיקו את תורתם לכתב עתיק רק בתקופת המאה הראשונה לפני הספירה – אילו היה יסוד ודאי כלשהו להנחה זו?

נניח לרגע, כי כתב המטבעות היהודיים הריהו החייאה מלאכותית של הכתב העתיק – לאיזו תקופה נוכל ליחס את סיומו של השימוש הנהוג בכתב זה? היכן נקבע את מקומם של המטבעות המצויים בידינו מן המאה החמישית והרביעית לפני סה"נ? האם כתבם הוא הכתב העתיק האמיתי, או שמא הוא הכתב ה"ארכאיסטי"? לפי דעתי מטבעות אלו הם חוליה מקשרת בין הכתב העברי העתיק של תקופת בית ראשון לבין כתב המטבעות היהודיים מתקופת החשמונאים.

ואמנם, בעוד שכמעט בכל האותיות של מטבעות מעניינים אלו יש לראות צורה, שהיא פחות או יותר צורת מעבר, מעניין במיוחד לבדוק את צורת הקוף שבכתובת על הבקע. א' רייפנברג, שחשב, כפי שהזכרתי למעלה, את כתב המטבעות ל"ארכאיסטי", כתב: "אם כי צורות דומות במקצת נמצאות בכתובות קדומות יותר, האות הנכתבת כאן דומה מאוד לכתב הארכאיסטי שעל השקלים העבריים המאוחרים, וייתכן שהיא צורת מעבר בין העברית העתיקה לכתב השקלים. מכאן אנו רואים כי הכתב מתיישב יפה עם המיון הכרונולוגי המבוסס על תופעות צורניות". כאן אפשר, כמובן, להעיר, כי חוקרים הרואים את כתב המטבעות היהודיים כהחייאה מלאכותית של האלף-בית העברי העתיק – אל להם להניח, כי קיימות צורות מעבר. כזה הוא מצבם של קטעי ויקרא ושל שאר הקטעים בכתב עברי עתיק שנמצאו במערות ים המלח. באיזה כתב נכתבו? האם נכתבו בכתב העברי העתיק האמיתי, או שמא נכתבו בכתב ה"ארכאיסטי"? האם – כשם שמציעים כמה מודולי החוקרים – נכתבו בכתב שומרוני? לפי דעתי, שהבעתי מאז 1949, אין ספק שכתב זה הוא כתב סופרים יפה עברי עתיק, הראשון שנתגלה ממין זה. קביעת זמנם של קטעים אלה קשה במיוחד משלוש סיבות. ראשית: אין בקטעים אלה כל עדות לזמן כתיבתם. שנית: אין כל כתובות, שאפשר להשוותן אל קטעים אלה מבחינת הזמן והסגנון. שלישית: אם מתקבלת הנחת – הרי לפנינו, כפי הנראה, כתב סופרים סטאנדארדי שהיה נהוג בשימוש, אולי בשינויים קלים, במשך מאות שנים.

הסיבה האחרונה אולי עלולה להסביר, מדוע מופיעות כמה מהאותיות של קטעי ים המלח בצורה הנראית כקדומה מן האותיות של חרסי לכיש, שנכתבו בכתב הנהוג במאה השישית לפני סה"נ; ומדוע הגיחו על סמך זה כמה חוקרים בתחילה, כי קטעים אלה הם בני זמן של תעודות לכיש. מכל מקום, אם נזכור את קווי האופי העיקריים של האלף-בית העברי העתיק, נבין כי כמה מקווי אופי אלה מודגשים במידת מה בקטעי ים המלח.

אפשר להזכיר, למשל, את הצורות הגוצות, הרחבות, והקצרות של האותיות בית, מם, יוד, כף, צדי וריש; את הרגלים הכפופות של הבית, הכף, המם והנון; את הראשים והרגליים הרחבים של הכף והמם; הצורה האלכסונית של ההי"א והי"ד וכו'. במיוחד אפשר לראות את צורתן של האלף, הברית, הי"ד, הכף, המם, הנון והצדי כצורת מעבר בין הכתב העברי העתיק הקלאסי לבין האלף-בית השומרוני וכתב המטבעות היהודיים, בהתחשב עם השוני שבסגנונות הכתב של כל תעודה ותעודה. על סמך בדיקה מדוקדקת של האותיות הבודדות בקטעי ים המלח והשוואה

עם הכתב השומרוני העתיק ועם הכתב העתיק של המטבעות היהודיים ניתן לקבוע את זמנם של הקטעים, לפחות קביעה ארעית, וליחסם לסוף המאה הרביעית או לתחילת המאה השלישית לפני סה"נ. מצד שני, מציאותן בין המגילות האחרות מראה, כי הכתב העברי העתיק עוד היה ידוע במאה הראשונה לפני סה"נ או במאה הראשונה לסה"נ (כשאנו מניחים, כי המגילות העיקריות הן מאותה תקופה). השימוש בכתב העברי העתיק על המטבעות היהודיים הוא עדות מכרעת לכך, שהכתב העברי העתיק נשאר עוד והיה ידוע עד המאה השנייה לסה"נ, אף כי בצורה מסוענת. "הישארות" זו של הכתב העברי העתיק במאות הראשונות של הספירה הנוצרית מוכחת ממקורות נוצריים ספרותיים: אוריגנס (186–254 בערך לסה"נ) והירונימוס (מת ב-420 לסה"נ) מזכירים, כי בכתבי יד מדויקים נכתב שם הויה באותיות עבריות עתיקות. ואמנם, עוד בכתב יד אונקיאלי מן המאה השישית לסה"נ (הפאלימפסט של תרגומו היווני של עקילס למלכים ב, בספריית האוניברסיטה בקמברידג') נמצאת צורה כזאת (אף כי מסוענת מאוד). מגילת פשר חבקוק ממגילות ים המלח מאמתת את דבריו של אוריגנס לגבי תקופה קדומה הרבה יותר: המגילה כולה נכתבה בכתב המרובע, אבל שם הויה כתוב בכתב עברי עתיק. אמנם צורתן הבלתי רגילה במקצת והמסוענת של האותיות מראה לא רק שנכתבו בידי סופר, שלא היה רגיל בכתיבת כתב עברי עתיק, אלא גם שהכתב העתיק נעשה בכלל בלתי מוכר יותר ויותר. מצד שני, מכילים קטעים אחרים מאותה מערה, הכתובים בכתב מרובע, את המלה "אל" כתובה בכתב עברי עתיק באותיות מסוג מאוחר, אך בלתי מסוענת.

דבר זה מראה, כי הסופר שכתב אותן הכיר במידת מה את הכתב הזה. מעניין לציין גם שבכמה ממגילות ים המלח (ישעיהו א', פשר חבקוק וסרך היחד) יש ציוני גיליון וסימנים מזוהים אחרים. מקורם ומשמעותם של סימנים אלה עדיין אינם ברורים, אף על פי שהוצעו להם הסברים אחדים. על כל פנים, ברוב המקומות דומים הסימנים לאותיות עבריות עתיקות, בודדות או כפולות, וצורתן רהוטה, אבל מסוענת מאוד. קל להכיר את האותיות וי, זין, סמך, עין, צדי, תו.

אם יש קשר כלשהו בין סימנים אלה לבין הכתב העברי העתיק, יסביר קשר זה, מדוע ידוע כתב זה במסורת היהודית גם בשם נוסריקון (תנחומא וישב ב ופרקי ר' אליעזר לח). כלומר כתבו של נוסריקון או של מזכיר-קצרן, או כתב המיועד לתעודות. כבר העלה פרט זה מונטגומרי (*The Samaritans*, ע' 283). לדעתו האלף-בית העברי העתיק מתאים לכתיבה מהירה הרבה יותר מן הכתב המרובע והיה עלול להתקיים בשימוש לענייני מסחר ועסקים עד תקופה מאוחרת יחסית. עד עתה לא נתגלה נוסריקון כזה.

כמובן, חלוקות הדעות, איזה כתב מתאים יותר לכתיבה מהירה – הכתב העברי העתיק או הכתב המרובע. אם – כפי דעתי – הראשון מתאים יותר, הרי לא זו בלבד שהכתב העברי העתיק היה ידוע במאה הראשונה לפני סה"נ, אלא היה גם שכיח בשימוש וידעו לכתוב אותו במהירות. מכל מקום, מתקבל מאוד על הדעת, שכמה מאותיות האלף-בית העתיק (או צירופי אותיות, או מלים) נעשו מעין שרידים מאובנים או אידיאוגרמות, כמו האידיאוגרמות הארמיות בכתב הפהלווי, או האידיאוגרמות הלאטיניות באנגלית (כגון: *et, e.g., i.e., viz., etc., lb., d.*). מכאן שקרוב לוודאי, כי הא-ב העברי נשאר בשימוש נדיר מאות שנים רבות אחרי שיצא מכלל שימוש כללי. על השימוש בכתב עברי עתיק בימי בית שני מורים לנו, אם בבירור ואם ברמז, כמה מקורות בספרות, אף במסורת חכמים.

נפתח באסתר ח.ט. מחבר ספר זה מציץ בבהירות, כי ליהודים שבאותה תקופה היה כתב משלהם ולשון משלהם. קשה לשער שהיה זה הכתב הארמי, שהיה נפוץ בשימוש בכל המזרח הקרוב, בעיקר בפרס, שבה היה זה הכתב הרשמי של הממלכה הפרסית, ובוודאי לא היה מיוחד ליהודים. עדות ישירה יותר ניתנת במסכת ידים ד,ה; בריתא שבת קטו ע"ב ובמיוחד סנהדרין כא ע"ב; וראה גם ירושלמי, מגילה א, עא ע"ב וירושלמי סוטה ז, כג ע"ג. מסורת כזאת נמצאת בכתבי אבות הכנסייה הנוצרית. לפי מסורת עקיבה זו הוכנס לשימוש לכתיבת התורה כתב חדש, שמקורו באשור או במקום אחר, והובא בימי עזרא מאשור או מן האזור, שהייתה בו ממלכת אשור קודם לכן. היהודים סיגלוהו לעצמם, ואולי נאמר, כי מנהיגיהם הרוחניים של היהודים קיבלוהו לשימוש, כנראה אותם המנהיגים שעלו מבבל. לא קשה להבין, מדוע נתקבל אז הכתב הארמי לכתיבת התורה. הארמית הייתה אז ה-lingua franca של התקופה. בחצי השני של האלף הראשון לפני סה"נ הייתה הלשון הארמית והכתב הארמי חשובים ביותר ונפוצים ביותר בכל מערב אסיה. הקיסרות הפרסית השתמשה בהם שימוש רשמי לענייני הממלכה. כתובות ארמיות בכתב מונוגמטלי ותעודות בכתב רהוט נתגלו בארץ-ישראל ובמצרים, סוריה, ערב, אסיה הקטנה, ארם נהרים והודו. במשך הזמן התפתחו מן האלף-בית הארמי מאות כתבים הנהוגים בארצות המזרח.

עלינו להדגיש כאן, כי תקופת גלות בבל כולה לוטה באפלה, ורק קרני אור מועטות חודרות ומאירות אותה כאן וכאן. יהודה נשארה חרבה. ללא מנהיגיהם – היינו האצולה השלטת של ירושלים, הסוחרים הגדולים והאומנים – הוסיפו איכרי יהודה שנשארו בכפריהם ובכרמיהם, עם הארץ, כפי המסתבר, להחזיק בדתם העממית, בלשונם ובכתבם ובלאומיותם, אבל לא יכלו ליצור מתוכם מוסד רוחני, שיירש את בית המקדש (בדומה ל-כרם דיבנה שלאחר חורבן בית שני בשנת 70 לסה"נ) ולא מרכז רוחני, ובאמת נראה כאילו התרבות, החינוך וידיעת הספר היו בשפל המדרגה. (ראה, למשל: A. Spiro, *Samaritans, Tobiads, and Judaite* in *Pseudo-Philo* "Proceed. of the American Academy for Jewish Research", 1951, pp. 279 ff.)

דיינו להזכיר את המסופר בתוספתא מגילה ב,ה, שרבי מאיר, שהיה סופר, לא מצא מגילה כתובה עברית בארצות אסיה שביקר בהן, והוצרך לכתוב לעצמו מגילה מן הויכרן. אפשר להניח, שאפילו בארץ-ישראל לא היו בנמצא מגילות רבות כתובות עברית.

לעומת זה, התרגלו יהודי בבל בהדרגה לחיי תגלות וגם מצבם נשתפר. הם היו רשאים להחזיק בנכסי קרקעות, לעסוק במסחר והצליחו במסחרם. אחדים מהם אף התעשרו. נראה שהמנהיגים הרוחניים שחיו בבבל אמנם הכירו בסכנת ההתבוללות, שאיימה על יהדות בבל, אך לא האמינו בכוחם של הנשאים בישראל להביא לתחייה רוחנית בכוחותיהם וביזמתם הם. מהלך המאורעות מוכיח, כי בבבל תוכננו תכניות לזמן ארוך, שמטרתן הייתה התערבות בענייני המולדת. ההיה שינוי הכתב אחת מתכניות אלה?

מכל מקום – אם שינוי הכתב היה חלק הרפורמה החדשה, הרי האוכלוסיה המקומית הייתה חסרה מנהיגים, שיש לאל ידם לארגן אופחיציה יעילה. עם פרוץ מלחמת החשמונאים בשנת 169/8 לפני סה"נ התאחדו כל היהודים הנאמנים לדתם, ללא הבדל מפלגה או כת, כדי לתמוך בלוחמים הקנאים למולדתם, שנאבקו בלהט

ובהתלהבות בלתי מצויים, שאולי לא היו מעולם בהיסטוריה למעלה מהם, עד שהגיעו לעצמאות לאומית ולטיהור ירושלים בהנהגתו של שמעון (143/2-136/5 לפני סה"ג). יש לזקוף הרבה מהצלחתם המופלאה של החשמונאים לזכות האיחוד שאיחדו את הסיציות השונות במאבק לעצמאות מדינית ודתית – אכן גם מפלגת הפרושים הדתית-פוריטנית, בשאיפתה הנלהבת להחזיק את ספינת היהדות על פני מימי האוקיינוס ההלניסטי האלילי, תמכה בכל-לב בחשמונאים.

מכל מקום השפיעה מפלגת הצדוקים השפעה עיקרית על בית החשמונאים, בתחילה באופן בלתי רשמי, ואחר כך באופן רשמי. כתוצאה מכך, כשעלתה הבעיה מהו הכתב שייבחר למטבעות החדשים, מטבעות המכבים, העדיפו שליטי יהודה את עצת הצדוקים הלאומיים, ובחרו בכתב המטבעות את האלף-בית העברי העתיק, הכתב הלאומי המקומי, שעוד היה נהוג בשימוש באותם חלקי האוכלוסיה שעדיין לא הושפעו מן הפרושים.

הניצחון הפנימי הזמני של הצדוקים יצר החייאה של הכתב העברי העתיק במיוחד, ואולי אך ורק, בחוגים שמרניים – לא-אורתודוקסיים, ובכללם הכתב-השימרונית. קשה לדעת עד היכן התפשט שימוש, אבל ממסכת ידים ד,ה (ואכן גם מקטעי ויקרא ושמות, שנמצאו בין מגילות ים המלח) ניתן להסיק, כי עדיין היו קיימים ספרים ותעודות אחרות, הכתובים לא רק בכתב עברי עתיק, אלא גם על פאפירוס ועל עור.

הפילוג שאירע בעם היהודי, שמעידות עליו שתי המפלגות העיקריות, הפרושים והצדוקים וכמה מפלגות קטנות יותר, כגון הקנאים וכתב קומראן (אף כי קשה להניח שאלה היו סבת הפילוג). קירב את הקץ הבלתי נמנע – אבדן השרידים האחרונים של חירות מדינית. החשמונאים האחרונים עצמם, בשאיפתם וגאוותם, פילגו את העם, וכה מרה הייתה השנאה ששנאו המפלגות זו את זו, עד כי הצלחת המפלגה נחשבה יקרה יותר מן הכבוד הלאומי. באותה שעה, ועד סוף העצמאות המדינית, או האוטונומיה הלאומית, היה הכוח האזרחי והצבאי בידי הצדוקים; אף על פי שיש משמעות רבה לעובדה, שבמשנה מתוארים צדוקים תקיפים ושאפתנים אלה של מדינת החשמונאים ככתב בלתי-חשובה, מושמצת ואפיקורסית.

עם ניצחונם הסופי של הרומאים וחורבן ירושלים, נעשתה היהדות לעדה דתית סגורה. לא היה מקום עוד לכתות דתיות או למפלגות לאומיות; לא היה מקום לשני כתבים. למשך זמן מסוים נעשתה היהדות, לפחות היהדות התלמודית, מרוכזת יותר ויותר בבבל; המריבות הישנות שעל אדמת ארץ-ישראל חלפו ועברו. הכתב העברי העתיק נשכח, וכתוצאה מכך הובנו תולדותיו שלא כראוי.

לבסוף מבקש אני להזכיר, שהפרופ' טור-סיני העלה כמה שאלות מעניינות בפרשה זו: מדוע משתמשים המקורות התלמודיים במונחים סתומים בדברם על כתב שעדיין היה נהוג בשימוש, כפי שמוכח ממטבעות בר כוכבא, בימי התנאים? איך יכול רבי אלעזר המודעי, בן זמנו של בר כוכבא, להסביר, כי התורה ניתנה בכתב "אשורי", ולא בכתב "עברי"? איך נכתבה התורה מלכתחילה בכתב "אשורי", ולא בכתב "עברי"? איך יכול רבי יהודה הנשיא להיות בעל דעה זאת ולהוסיף, כי השינוי מהכתב "אשורי" המקורי לכתב העברי העתיק הוא עונש על חטאים? מדוע יובן שינוי זה כעונש? לפי דעתו של פרופ' טור-סיני נעוץ הפתרון במשמעות המלה "כתב". לדבריו אין משמעות מלה זאת "כתב", כשימושה כיום בלשוננו, אלא "ספר", והמונחים "אשורי" ו"עברי" משמעותם ביסודה גיאוגרפית (רק יותר מאוחר קיבלו

משמעות לשונית). לפיכך "כתב אשורי" פירושו נוסח התורה, שהיה נהוג בשימוש באשור (מונח הכולל את כל הארצות באיזור הים התיכון שתושביהן "ארמיים"), ו"כתב עברי" כוונתו רק לנוסח הארץ-ישראלי. מכאן שהשאלה הנדונה היא הראשוניות של הנוסח, שהובא על ידי עזרא מבבל, הנוסח המוסמך היחיד, לעומת הנוסח השומרוני, שהיה נהוג בארץ ישראל, שלפי ר' יהודה הנשיא היה דעף, שמשמעותו מקל חסר שרשים וחיוניות, הנטוע באדמה במקום שתיל חי, או, לפי תנאים אחרים, כתב ליבנאה: נוסח "רמאי" או "מסולף".

הנחתו של טור-סיני, כי המלה "כתב" אינה מופיעה בתלמוד אף פעם במשמעות כתב, המקובלת בימינו, והצעתו כי נסביר אותה במשמעות "ספר" או "נוסח", ושהכתב העברי כ"כתב לבנאה", בהיותו הכתב המקורי, יוסבר ככתב "רמאי" או "מזויף" וכו' אינה מתקבלת על דעתי. המונח "עברי" אינו יכול להסתבר אלא כלשון העברית. למשל, בספרי על דברים לג, ב אנו קוראים, כי אלהים התגלה לישראל בארבעה לשונות, לשון "עברי", לשון "רומי", לשון "ערבי" ולשון "ארמי"; מובן וברור, כי הראשון כאן הוא הלשון העברית.

תעמדם הפֿונימי של השווא, של החטפים ושל בגדכפֿית הרפויות בעברית העסורתית *

1. שווא.

1.1. קודם שננסה לעמוד על טיבו הפֿונימי של השווא, נציין שצורת השם, הנוכרת בס' דקדוקי טעמים¹ יש בה רמיזה ברורה למלת שְׁוֹא, כלומר אפס־אמת, שקצת המדקדקים הקדומים² מביאים את שמו גם בצורת שְׁבֹא וגוזרים אותו מלשון שְׁבִי, משום שהוא מִשְׁבֵּה את האות ומוליכו לפניו עד אשר ימצא לפניו אחד מן המלכים וכו'. אך נראה לי, שנימוק זה אינו אלא דרש, והכתיב בבִּית יסודו במסורת־הגייה גלילית קדומה, שהייתה מחליפה ו' [w] בבִּי רפויה [β]³.

1.2. מקורו ההיסטורי של שווא כפול הוא, שכן הסימן המיוחד לו מציין (א) אפס־תנועה, כגון מִשְׁפָּט, יִשְׁמֹר, יִגְדִּיל וכי־ב ו(ב) דלדולה של תנועה בהברה פתוחה בלתי מוטעמת, כגון אֶרְמִנְתִּיךָ (מן אֶרְמוֹן), דְּבָרִים (מן דְּבַר או דְּבֵר), בְּרָכָה (מן בְּרָכָה), כְּבָדוֹ (מן כְּבָדוֹ) *כְּתָב (מן כְּתָב).

אולם ביצועו הכפול של שווא בפי נקדני סבריה כאפס־תנועה או כתנועה חטופה (בעלת גונים שונים לפי המסיבות) לא תמיד מכוח הוא למוצאו ההיסטורי, שכן, מחד גיסא היה שווא שמקורו אפס־תנועה עשוי להתבצע כתנועה חטופה, כגון מִקְדָּשׁ⁴ ומאידך גיסא היה שווא שמקורו בתנועה עשוי להיות נֶחֱטָה, כגון בעבר ובעתיד קל של הפעלים מגזרת ל' גרזנית (שְׁנָאָה, בְּרָחוּ וכי־ב)⁵, בצורות כגון בְּשָׁפֶט, וְרָאִיתָם, דְּרָכֵי וכי־ב, ואולי אף בצירופים תחביריים הדוקים, כגון עֲשֵׂה פְּרִי (והנסיגה לאחור תוכיח?). מובן מאליו, שסיבת הדבר נעוצה ברצונם של הנקדנים לתמוך בהפקתם של עיצורים מסוימים⁶ או למנוע תנועה חטופה בין שתי ההברות, שהראשונה בהן מכילה תנועות מסוימות (המכונות "קלות" בדקדוק המקובל).

מכל מקום ברור, שאין לתלות את ביצועו או את אי־ביצועו של שווא בנתונים היסטוריים, אלא במסיבות פֿוניטיות או פֿונולוגיות בלבד.

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שנקראה בקונגרס העולמי השני למדעי היהדות בירושלים תשי"ז.

1. ס' דקדוקי הטעמים, הוצ' בער — שטראק, 1879, עמ' 12.

2. כגון בעל עדת דבורים, דף 52 ב — 53א.

3. והשווה ג"פ גומפרץ, מבטאי שפתנו, תשי"ג, עמ' 7, הערה 46.

4. אמנם זו היא ללא ספק מסורת מאוחרת, שיסודה בדגשות הקוֹף; מובן מאליו שדגש זה לא ציין מעיקרא הכפלתו של קוֹף, אלא שימש אזוהרה לקרוא לרפות את הדל־ת שלאחריו.

5. ס' דקדוקי הטעמים, שם.

6. גרמפרץ, שם, עמ' 120—122, 133—134, 162, 193, 206, 217, 304, 313—314.

1.3. וכאן נשאלת השאלה על מעמדו של שוא במערכת הפונולוגיה העברית, שאותה קבעו נקדני טבריה והמדקדקים הקדומים שהלכו בעקבותיהם; במלים אחרות – הראו הללו בשוא (נהגה) דרך ביצוע של צרורות-עיצורים בלבד, שאין לו שום ערך מבחין במערכת הלשון, או שמא חשבו אותו לפונימה תנועתית בפני עצמה? דבריהם מעידים, שלא מנו שוא עם ה"מלכים", כלומר הפונימות התנועתיות (בדרך כלל, ור' להלן בסוף 1.4), ולדעתם לא היה שוא עשוי לשמש מרכז להברה, שכן במלה כגון *וְהָאֶחָדִים* לא מנו אלא 4 הברות (וה – אַחַש – דר – פְּנִים).⁶ אולם רוב החוקרים בני-זמננו חולקים על דעת הראשונים ורואים בשוא (הנהגה) פונימה בפני עצמה. אמנם בירקל אנד⁷ מתקשה להכריע הכרעה ברורה בגלל הכללים המסובכים והסותרים זא"ו, שקבעו הנקדנים לביצועו(ו) של שוא; אך גם הוא נוטה ליחס לשוא ערך מבחין (לפחות בתקופה שקדמה לנקדנים), וזה משום השפעתו השונה על קשיות או רפיון של בגדכפ"ת⁸; ועל כך ר' להלן. לעומתו רואה הריס⁹ בשוא פונימה בפני עצמה על יסוד הניגוד שבינו ובין שאר התנועות במסיבות מסוימות; מאידך גיסא שולל אף הוא מעמד פונימי מן השוא במלים כגון *רַגְנוּ*, *חֲקִי* וכי"ב, שכן לדעתו ראוי היה לכתוב *רַצְ*, *חֲקִי*, והגיית שוא במלים כאלה לא באה אלא מחמת הכתיב.

קאנטינו, האחרון שעסק בניתוח פונולוגי של העברית המסורתית, השיג על דבריו של הריס: לדעתו אין ללמוד ולא כלום על מעמדו הפונימי של שוא נע מתוך הניגוד שבינו ובין שאר התנועות, אלא רק מתוך הניגוד שבינו ובין שוא נח; ניגוד כזה ראה בוונג של צורות כגון *אֶכְלָה/אֶכְלָה* וכי"ב.¹⁰

אין ספק, ששיטתו של קאנטינו בעניין זה היא הנכונה, אלא שהראיה שהוא מביא היא ראייה לסתור. שכן בוונג-המלים הנידונים אין שני השוואים מצויים במסיבות שוות: בצורות כגון *אֶכְלָה* בא השוא (הנע) כתנועה חוצצת בצרור-עיצורים הפותח הברה חדשה (והמתג יוכיח^{10א}), ואילו בצורה כגון *אֶכְלָה* מצוי השוא (הנח) בצרור עיצורים, שנבול ההברה עובר בין שני איבריו.

מכאן שאין למצוא שום דוגמה לניגוד פונולוגי בין שוא נע לשוא נח, אלא יש לראות את הראשון כביצועם (הפונימי) של צרורות-עיצורים מסוימים, שהם:

6. שם, עמ' 134–135.

7. Harris Birkeland, *Akzent und Vokalismus im Althebräischen*, Oslo 1940, p. 60.

8. שם, עמ' 57; בניגוד לברג שטרסר, I, 1918, עמ' 121.

9. Z. S. Harris, *Linguistic Structure of Hebrew*, JAOS, 61 (1941), p. 152.

10. J. Cantineau, *Essai d'une phonologie de l'hébreu biblique*, BSL, t. 47 (1950), fasc. 1, p. 115.

10א. אמנם המתג תפקידיו רבים ושונים, להלן, הערה 15; אולם אין ספק שכאן הוא בא לציין סוף הברה שכן עשוי הוא להתחלף בטעם משרת (כגון *יְלִדָה* (בר' טז, טו) לעומת *יְלִדָה* (שם, יט לח).

(א) צרור של שני עיצורים בראש מלה או בראש הברה שבאמצע המלה (לאחר העיצור הראשון) כגון דְּבָרִים, אֲמָרָה, רִמְמוֹ (ב) צרור של שני עיצורים זהים – גם במסיבות אחרות כגון, יִבְרָכְךָ, וּבְכִיָּה¹¹.
(ג) בצרור של שלושה עיצורים באמצע מלה או צירוף תחבירי, כגון תִּשְׁמְרוּ, הַבְּרִית, יִלְדֶּת בֵּן .

הכללים הללו אינם אלא נוסח מקוצר מחמשת הכללים הידועים שקבע אליהו בחור.
1.4. מובן מאליו, ששואנהגה (נע) משמש מרכז להברה פִּוְנִיטִית, ודבר זה היה ידוע אף לנקדני טבריה, שהיו מביאים הברות כאלה במנין ההברות לגבי ענין מירכא – תביר או דרגא – תביר¹², שהוא – בדומה לשאר הדברים שבמקצב – מיוסד כולו על הברות פִּוְנִיטִיות ולא פִּוְנולוגיות (ומשום כך לא צדק גומפרץ¹³ במשפטו שהראשונים לא הבינו את ענין ההברה).

1.5. לגבי המתג בצורות כמו רִצְפָּה, בְּרָחוּ (ר' לעיל 1.2) אֲשֶׁר וכיו"ב¹⁴ קשה להכריע, אם הוא מציין התחלתה של הברה פִּוְנולוגית (/ʔa.ʃre/, /ri.ʃpa/) או הברה פִּוְנִיטִית בלבד ([ri.ʃaʔé:], [ʔa.ʃa ré:] – או שמא אינו בא להזהיר את הקורא שיש לבצע פ רפויה אחרי עיצור "אמפאטי" במקרה הראשון ולהקפיד על ביצוע ר בסמוך לעיצור שני במקרה השני¹⁵.

2. החטפים

2.1. מבחינה היסטורית אין החטפים אף הם אלא ביצועים של צורות עיצורים מסוימים (אף במקרים שלא הייתה כאן תנועה מעיקרא, כגון נַעֲרָה, יִרְדֶּף, נֶאֱמַר, פִּעֵלוּ וכיו"ב), וכל עצמם לא הונהגו אלא כדי לקיים את הגייתם המקורית של עיצורים מסוימים. המדקדקים הראשונים לא היו מבדילים בין החטפים לשווא לשום דבר, והשווה את חלוקת המלים להברות (הנוכרת לעיל, 1.2) פִּוְנולוגיות.

אלא שהריס¹⁶ וקאנטינו¹⁷ מעירים, שההבדלים בין הגוונים השונים של החטפים ö.ē.ā גורמים להבדיל במשמעותן של המלים, שבהן הם מצויים במסיבות שוות, כגון אֲנִיָּה/אֲנִיָּה, חֲלִי/חֲלִי, עֲלִי/עֲלִי. אלא שבצורות חֲלִי/חֲלִי אין החטפים אלא ביצועים שונים של אפס-תנועה בבסיסים שונים (חֲלִי–חֲלִי) וכן על זה הדרך, ומכאן ששוב אין החטפים השונים נתונים במסיבות (מורפולוגיות) שוות.

2.2. על הבעיות המתעוררות לגבי חלוקת צורות כגון בַּעֲלִי, נֶאֱמַר, לַחֲלִי וכיו"ב להברות ר' לעיל 1.5.

11. והשוה ר' יהודה ח'י'ג', הוצ' נוט, 1830, עמ' 5 והוצ' יאסטרוב, 1897, עמ' 2.

12. גומפרץ, שם, עמ' 137, 140, ובעיקר 305 – 318.

13. שם, עמ' 135.

14. שם, עמ' 121 – 122, 133 – 134, 140.

15. על תפקידיו השונים של מתג ר'. F. Blake, JAOS, 1914.

16. הריס, שם, עמ' 147.

17. קאנטינו, שם, עמ' 116.

3. בגדכפ"ת רפויות.

מאחר שפסקנו, ששווא (בין שהוא נהגה ובין שאינו נהגה) לעולם אין לו ערך פונימי, נשאלת השאלה, אם אין לראות בבגדכפ"ת רפויות, הבאות לאחר עיצור שווא, פונימות נבדלות מבגדכפ"ת "דגושות". מובן מאליו, ששאלה זו אינה מתעוררת לגבי מלים, שהעיצורים האלה באים בהן כצמודים (occlusiva) או כרווחים (fricativa) בחילוף חפשי או חפשי כמעט, כגון דְרִכֶּכֶם/דְרִכֶּכֶם, רֶשֶׁפִי/רֶשֶׁפִי, בְרֶכֶת/בְרֶכֶת או נְכָדִי/נְכָדִי וכיו"ב, אלא רק במקרים, שבהם כרוך הניגוד בין "קשה" ל"רפה" בניגוד משמעותי, כגון בזוגות רֶצֶפָה/רֶצֶפָה, בְּעָרְפֹ/בְּעָרְפֹ¹⁸. הריס¹⁹ רואה בבגדכפ"ת רפויות פונימות בפני עצמן, אולם קאנטניו²⁰ חולק על דעתו, בעיקר משום שהדוגמאות שהביא הריס אינן נראות בעיניו.

לאמיתו של דבר אין פ דגושה ורפויה כגון בְרֶצֶפָה/רֶצֶפָה מצויות במסיבות שוות (בדיוק כמו בצורות אֶכְלָה/אֶכְלָה, ר' לעיל 1.2) – אם נכריע, שבְרֶצֶפָה מורה המתג על התחלת הברה פונולוגית חדשה (ר' לעיל 1.5); ואם לאו – ייתכן שחילוף פֶ/פֶ חפשי הוא, ולפנינו שמות משותפים (הומונימים); ואילו במקרה כגון בְּעָרְפֹ/בְּעָרְפֹ כרוך הניגוד הפוניטי (המשמעותי) בהבדל מורפולוגי (או ביתר דיוק – מורפופונולוגי); שכן, בעוד שהצורה הראשונה גזורה מן הבסיס עָרַפ־, שבו האיבר השני בצורר המסיים את ההברה מתבצע כצמוד, הרי הצורה השנייה גזורה מן הבסיס עָרַפ־ (/עָרַפ־), שבו מתבצע העיצור הסופי, הבא לאחר תנועה, כרווח²¹. מכאן שהמסיבות, שבהן מצויות בגדכפ"ת "קשות" ו"רפות" אינן שוות, חוץ מן המקרים שבהם הן מתחלפות חילוף חפשי (ר' לעיל), או שיש בהם משום תמורה מורפולוגית כגון לְשַׁפֵּט/בְּשַׁפֵּט).

בסיכום הדברים ניתן לומר, שבגדכפ"ת שאינן מוכפלות "רפות" הן במקרים הבאים:

- (א) לאחר תנועה או בין שתי תנועות, כגון: רַב, רִבְקָה, שָׁבֵר, אָבֵל.
- (ב) כאיברים אחרונים של צורות "עיצוריים" בראש מלה או בראש הברה שבאמצע המלה, כגון: פָּבֵר, שָׁכְבוּ, יִשְׁכְּבוּ.
- (ג) כאיברים אחרונים בצורות של שני עיצורים שבאמצע המלה, שגבול ההברה עובר בתוכם – וזה בצורות הגזורות מבסיסים, שבהם בגדכפ"ת מתבצעות כרווחים לפי כללי (א) או (ב), כגון עֲנָבִי (מן עֲנַב־), בְּשָׁכְבוּ (מן שָׁכַב־או שָׁכַב־), בְּרִבּוֹת (מְרִבּוֹת²²).

18. דוגמה זו הציע מר בנימין פוקס, לשעבר מתלמידי האוניברסיטה העברית בירושלים.

19. האריס, שם, עמ' 147.

20. קאנטניו, שם, עמ' 100 – 102.

21. רמיזה לכך יש בדברי האריס עצמו, ר' שם, עמ' 155.

22. הדעות הבאות לידי ביטוי כאן יסודן בתפיסתה של כותבת השורות האלה, שאין לקבוע ניגוד פונימי על סמך ניגוד מורפולוגי, ואכמ"ל.

מונחי המתמטיקה של "משנת המידות" *

"משנת המידות" היא חיבור מתמטי עברי עתיק, שנתגלה לשטיינשניידר בסוף המאה הקודמת ונתפרסם על ידי¹. אחריי חזר ופרסם אותו הרמן שפירא², ולבסוף, בצירוף פירוש מקיף, שלמה גאנדז³. בפני שני המהדירים הראשונים לא היה אלא כתב יד אחד (מינכן – Cod. Hebr. 36 – להלן כ"י מ), ואילו גץ היו בידו גם שני עמודים מתוך כתב יד שני (בודלינה MS. Heb. c. 18 – להלן כ"י ב) ואת תצלומם אף צירף לספר⁴.

זהו חיבור קצר, ובכ"י מ מכיל חמישה פרקים המחולקים ל-43 "משניות" – והנה תוכנו:

א. מושגי יסוד – הגדרת המרובע, המשולש, העיגול, המקטע, וחלקיהם; האמה המרובעת; מדידת שטח המלבן, כאשר צלעותיו גדולות מיחידת המידה וכאשר הן קטנות ממנה.

ב. כללים לשטח ולנפח – שטח המלבן, המשולש, העיגול, המקטע; נפח המנסרה, הגליל, הפירמידה, החרוט, הפירמידה הקטומה, החרוט הקטום.

ג. המרובע – שטח הריבוע, המלבן, המעוין, המקבילית, והמרובע.

ד. המשולש – משפט פיתגורס; שטחי המשולשים השונים: ישר זווית, קהה זווית, חד זווית, שווה צלעות, שווה שוקיים; נוסחת הירון.

ה. הכדור והמעגל – שטח הכדור, חצי הכדור, העיגול, המקטע.

בצדק נקרא החיבור "משנת המידות", כי אין הוא אלא רשימת נוסחאות שימושיות למדידת שטחים ונפחים. אין כאן הוכחות, וניכרת בעליל השפעת הירון: הנוסחאות לשטח העיגול (ב,ג), לשטח המקטע (ב,ד), לשטח המשולש על פי צלעותיו (ד,ט), לנפח הפירמידה הקטומה (ב,יב) שוות לאלו שבחיבורי הירון; כדוגמה למשולש כללי בא משולש שאורך צלעותיו 13 14 15 (ד,ט), הנמצא גם בספרי הירון; כמו אצל הירון נזכרים כאן ש ב ע ה מיני משולשים (ד,ז) ויחס המעגל לקוטר הוא $3\frac{1}{7}$ (ב,ג; ג,ה)⁴; וגדולה מכולן: הירון הוא אשר הכניס במדע היווני אתה שימוש ביחידות מידה קבועות, שימוש שהוא עצם היסוד לחיבורנו, ואילו אוקלידס וארכימדס לא עסקו אלא ביחסים הדדיים בין גדלים הנדסיים⁵.

* תודתי נתונה לפרופסור חיים רבין שנהניתי ממנו עצה בשעת כתיבת מאמר זה, ולפרופסור זאב בן-חיים שהואיל לקרוא את המאמר לפני הדפכתו והעיר לי הערות מאירות עיניי.

1. מ' שטיינשניידר, משנת המדות, ברלין 1864.

2. הרמן שפירא, משנת המדות, לייפציג 1880.

3. Quellen und Studien zur Geschichte der Mathematik, Abteilung A, 2. Band, The Mishnat ha Middot and the Geometry of Muhammad Ibn Musa Al-Khowarizmi, by Solomon Gandz, ברלין 1932.

4. בסוף המאמר יבוא הטקסט של משנת המידות.

5. ע' דברי גנץ בהערותיו במקומות הנזכרים, ובסוף הערה 20 שבעמ' 10. על הערך של π אצל הירון ע'

D. E. Smith, The history of Math., ניו יורק 1958, כרך ב, עמ' 307.

6. Enciclopedia delle Matematiche elementari, מילנו 1930–1950, כרך שני חלק ראשון עמ' 62, 133. נויגבאר שם את מה"מ ואת האלגברה לאלחורוזמי בין הטקסטים הרבים השייכים למסורת

בסיום הפרק ה' בא בכ"י מ הקולופון: "גשלים הפרק ובהשלמתו תמה משנת המדות בעזר יודע חידות".

שני הדפים של כ"י ב מכילים את החומר מפרק א משנה ו עד פרק ב משנה י, ומפרק ה משנה ג עד הסוף. אולם כאן החיבור אינו מסתיים בפרק החמישי, אלא בא אחריו פרק שישי, על מידות המשכן, חצרו וקישיו, הקרוב בתוכנו ובלשונו לכמה קטעים של ברייתא דמלאכת המשכן. פרק שישי זה מסתיים במשנה ד, ואין לדעת מה היה היקף כתב היד בשלמותו.

כ"י מ נכתב בקושטא בשנת 1480⁶ והוא מצטיין בשלמותו ובבהירותו; אולם חיסורי אותיות ומלים וחילופי אותיות מלמדים על רשלנות מסוימת של הסופר⁷. כ"י ב, קטע מן הגניזה אשר לא קבעו החוקרים את זמן כתיבתו ומקומו, הפוך הוא בסגולותיו מכ"י מ: קטוע הוא, ואף מטושטש בהרבה מקומות, אבל נמצאות בו צורות עתיקות, כגון הכתיב הנוטה למלא, המלה "של" מחוברת למלה הבאה אחריה, והמלה "כיצד" כתובה בשתי תיבות "כאיזה צד", ועדיף הוא בדרך כלל בגרסאותיו על כ"י מ. אמנם שני כתבי היד תלויים הם זה בזה, כמו שמעידות הטעויות המשותפות⁸, וההבדלים ביניהם קלים מאוד, חולת אחדים אינם אלא הבדלי כתיב.

הספר קצר, אבל הבעיות שהוא מעלה גדולות הן. ראשונה מהן: מה תאריך חיבורו? בעיה שנייה, ותלויה כמובן בקודמת: מה יחסו אל המתמטיקה הערבית, ובייחוד לפרק "באב אלמסאחה" שבספר האלגברה לאלחורזמי, הקרוב לו קרבה יתרה בתוכן ובלשון? ושלישית: מה יחסו אל "ברייטא דמ"ט מידות" הנוכרת בדברי רש"י ואצל ראשונים אחרים?

ליבון כל הפרשה הזאת, דיון על השערות החוקרים ועל דעותיהם, רשימת ההבאות מ"ברייטא דמ"ט מידות" בספרות העברית, הקבלות למשנת המידות מהספרות העברית ומספרות העמים, וביבליוגרפיה שלמה – את כל אלה אפשר למצוא במבוא ובהערות של ג'ן למהדורה שלו; הוא אף הוסיף בסופה את הטקסט של "באב אל אלמסאחה" לאלחורזמי עם תרגומו לאנגלית. מסקנותיו הן, כי הספר חובר או נערך על ידי התנא רבי נחמיה, וחמנו אפוא חצי המאה השנייה לספירה⁹, והוא חוליה במסירת המתמטיקה הלא-יוונית, המורחית¹⁰; הפרק "באב אלמסאחה" הוא תרגום

המתמטית של הירון; לדעתו זוהי צורה הליניסטית של מסורת מזרחית כללית, אשר התפתחה לא הרשעה על ידי השיטה האכסיומטית של אוקלידס ארכימדס ואמיליוניס. O. Neugebauer, The exact sciences in antiquity, פריןסטון 1952, עמ' 140, 172, 173. האם מקרה הוא כי שם חיבורנו שווה לשם *Μετρίκη* של אחד מחיבורי הירון?

8. שטיינשניידר, נזכר לעיל ה' 1.

7. כגון: "שליש השליש" (א,ט פעם ראשונה) צ"ל "חצי השליש"; אחרי "שביעי וחצי שביעי הוא" (ב,ג)

חסר "עשר ומחצה"; "ארך ורחב תג" (ב,ה) צ"ל "ארך ורחב ועבי"; "משיחת הנוף" (ב,ג פעם ראשונה) צ"ל "משיחת הסוף"; וכן הרבה.

8. כגון "מצלע ימין לצלע ימין" (א,ז); "והעולה משניהם היא המשיחה" (ב,ח) חסר משפט שלם וצ"ל

"והעולה מצדו בתוך ג' ושביעי והעולה משניהם וכו'"; "חצייה" (ה,ה) במקום "חצה"; "היתר" (ה,ו) מיותר.

9. מבוא עמ' 12.

10. הקדמה.

של חיבורנו¹¹, ובכל מקרה של קרבה לשונית בין מונח ערבי ובין מונח עברי, השני הוא אשר שימש מקור לראשון¹².

כל זה אינו נראה כלל.

ידיעת המתמטיקה שבחיבורנו רמתה גבוהה משל חיבורי חז"ל, עד שאי אפשר כלל להסכים שמחברו היה אחד התנאים.

אפשר לסכם את כל כללי ההנדסה שבתלמוד בחמשת הכללים הבאים, מלבד חישוב שטחים ונפחים פשוטים כגון ריבוע מלבן ותיבה:

1. כל שיש בהיקפו שלושה טפחים יש בו רוחב טפח (משנה עיר' א,ה; השווה אהלות יב,ו; עיר' עו,א; סוכה ז,ב; ב"ב יד,ב).

2. מרובע יתר על עיגול רביע (באורך ההיקף! משנה אהלות יב,ו).

3. כמה ריבוע יתר על עיגול? רביע (בשטח! עיר' יד,ב; נו,ב; עו,ב; סוכה ח,א; ב"ב כו,א).

4. כל אמתא בריבוע אמתא ותרי חומשא באלכסונו (סוכה ח,א; עיר' עו,ב; נו,א; ב"ב קא,ב).

5. רבנן דקיסרי ואמרי לה דייני דקיסרי אמרי: עיגולא דנפיק מגו ריבועא – ריבועא; ריבועא דנפיק מגו עיגולא – פלגא (סוכה ח,א; עיר' עו,ב).

איד אפשר להבין, שההנדסה של חכמי התלמוד הצטמצמה בכללים אמפיריים אלה, הסתפקה בקירוב, הניחה שיחס המעגל לקוטר הוא 3, בשעה שאחד התנאים היה בקי במשפטים משוכללים כגון משפט פיתגורס, היה בידו כלי חישוב כביר כנוסחת הירון, ויחס ל- π את הערך $3\frac{1}{7}$, ולא רק הכיר יסודות מתמטיקה אלו, אלא אף ערך אותם בחיבור? כמה סוגיות תלמודיות נזקקות לידיעות שבמשנת המידות (כגון סוכה ז, ב – ח,ב; עיר' נו,א – נו,א) – אבל ידיעות אלו נעדרות שם.

כיצד אפשר לראות במשנת המידות חיבור מתמטי לא-יווני, בשעה שברורה בה השפעת הירון ושיטתו?

כיצד אפשר להניח, שלשון המתמטיקה הערבית, אשר שימשה כלי מבטא לספרות מדעית רחבה, יונקת מלשון החיבור הקטן הזה? הלוא מילון למקצוע מסוים אין שואלים מתוך ספר אחד אלא מתרבות אחת, יחד עם המקצוע עצמו; והנה – בכל תקופת התלמוד ידיעת המתמטיקה של היהודים הייתה דלה ביותר, כפי שהזכרנו, ובוודאי לא היה בכוחה לשמש מקור השפעה למתמטיקה הערבית, אשר הגיעה למדרגה רמה מאוד. קל אפוא להבין, שהיהודים קיבלו את לשון המתמטיקה מן הערבים, וקשה ביותר לחשוב היפוכו של זה, אפילו עלה בידנו להוכיח שחיבור מתמטי עברי אחד קדם להשפעת הערבים.

והנה, הרוצה לפתור את "בעית משנת המידות" פתרון שלם, חייב לעסוק בכל הענפים המרובים של בעיה זו, הן באלה הנוגעים בתוכן המתמטי של הספר, הן באלה הנוגעים בצורתו, ובכלל זה לענות על השאלות שהצגתי למעלה. ברם אין אני חותר כאן אל פתרון כזה, ואין אני מבקש אלא להביא תרומה שתקרב אלינו אותו פתרון, והיא: ניתוח המונחים המתמטיים של החיבור, במגמה לגלות את זמנם ואת מקומם.

קריאה ראשונה של חיבורנו דייה כדי ללמד, שהחומר הלשוני שלו הוא לשון המשנה. מלבד עצם צורתו החיצונית, חלוקתו לפרקים ול"משניות", יש בו מטבעות

11. מבוא עמ' 7, ומבוא ל"באב אלמסאחה" עמ' 63.

12. מבוא עמ' 7 ה' 16, ובהערות לגוף החיבור.

לשון משניות רבות, והן מהוות את עיקר שלדו. הרי למשל: "בארבעה דרכים המדידה נקבצת" (א, א – השווה ניר ט, ד); "זה הכלל" (שם); "שלוש מדות במשולשות" (ד, א); "הא למדת" (ב, יא); "רשימות מלים שאחריהן באה הגדרת כל אחת ואחת מהן הפותחת ב"זה" (כגון א, ב, ג, ד) – כנהוג במשנה, לא רק כשהיא דורשת מלים מהכתובים (למשל מעשר שני ה, ו) אלא גם כשהיא מפרשת את דברי עצמה, כגון: "האזהב והשונא. האזהב – זה שושבינו" (סנה' ג, ה), "אלו הן הנסקלין... והמסית והמדיח... המסית – זה הדיוט המסית את ההדיוט... המדיח – זה האומר גלך ועבוד ע"ז" (סנה' ז, ד, י); שאלות הפותחות ב"איו היא" ו"כיצד". כן יש כאן צורות דקדוקיות אופייניות כגון "לידע" (ב, י; ה, ג, ו) וסיומת הרבים ב"ן.

אולם באשר למונחי המתמטיקה, הרי הם שונים מאלו הנמצאים בספרות המשנה והתלמוד. הם גם שונים מאלו הבאים בחיבורים של יהודי ספרד, שהיו נתונים להשפעת הלשון הערבית. המונחים של מה"מ הם ברובם מלים השייכות לאוצר הלשון העברית הקלאסית (מקראית או משנית) ובאות כאן – ורק כאן – בהוראה מדעית מוגדרת. אולם יש ביניהם אחדים, המגלים מקור ערבי שאין להתכחש לו. מלה כגון "מוחלף" או "חלוף" אינה עשויה לשמש בהוראת "שונה" עד שתורגש השפעת המלה הערבית مختلف; אין "צלע" בעברית שלאחר המקרא אלא rib – ואין להסביר את ההוראה side המיוחסת אליה כאן אלא מן היוונית *πλευρά*, כנראה דרך הערבית ضلع; איך להבין "פסוח" במשמעות "רחב" אם לא לפי הערבית فسح? למה יבוא ד' אמות בתוך ד' אמות – במקום ד' אמות על ד' אמות – כבמשנה, אם לא בהשפעת מלת היחס فی הבאה בערבית בצירוף זה? וכן אין "חלק על" במקום "חלק ל" – אלא דימוי ל-قسم علی¹³. ואחרי שמצאנו סימנים מובהקים אלו של השפעת הערבית, נהיה רשאים לחפש השפעה זו במקרים המסופקים, ולראות, למשל, "צרף" בהוראת "כפל" כתולדה של ضرب, ולא להפך כדעת גאנזו¹⁴. אם על ידי זה נוכל ליישב ללא דוחק בעיות לשוניות רבות, נוכל לקבל השפעה זו כדבר בטוח, והיא תתן לנו לכל הפחות terminus a quo, שיעור מלמטה, לקביעת זמן חיבורו.

אחרי הערה מוקדמת זו ניגש עתה לבדיקת המונחים אחד אחד, ואחרי כן נשוב ונסכם את קווייהם הכלליים, ונוציא את המסקנות הנובעות מזה¹⁵.

אחדים (יחידות)

המלה "אחדים" באה במה"מ במשמעות "יחידות", "מספרים שלמים" (א, ח פעמיים) בניגוד ל"שבורים", והיא על פי הערבית احاد¹⁶. בכ"י ב נראה שהגרסה היא "אחודים" או "אחדים".

13. על כל אחד מהם עיין בפרוטרוט להלן בערכיהם.

14. HUCA, כרך ו, עמ' 260.

15. כדי למנוע אריכות מופרזת לא התעכבתי בבדיקת מלים הבאות כבר בלשון המשנה בהוראה מתמטית או קרובה לה, או שהעברתן מהוראה כללית להוראה מתמטית אינה מהווה בעיה, כגון: אורך, רוחב, עומק, עובי; קטע, קטוף; זרית, זרית חדה, זרית צרה. אמנם גם לגבי מלים אלו יש מה להעיר.

16. "מספתיח אלעילם", לייזן 1895, עמ' 184.

אתרוג (חרוט)

מלה זו משמשת כאן בהוראת "חרוט" (cone) והיא דוגמה בולטת של מגמת המחבר "לעברת" את לשון המתמטיקה.

בערבית נקרא החרוט صنوبرי¹⁷ על שם פרי האורן, על פי היוונית *κωνος* המציינת הן את החרוט הן את פרי האורן, בוודאי מחמת צורת אותו הפרי. שם זה תורגם לעברית בספרי המתמטיקה הספרדים "אצטרובלי", לפי המלה התלמודית "אצטרובל" שמקורה ביוונית *στροβίλος*, או גם "אלוני"¹⁸.

אולם המחבר שלנו לא זו בלבד שלא רצה להשתמש במלה היוונית אצטרובל, אלא אף פסל בכלל את הפרי והחליף אותו בפרי אחר, המתאים גם הוא לשמש המחשה לצורת החרוט, אבל הוא מעורה יותר במסורת ישראל, הוא האתרוג¹⁹, אחד מארבעת המינים הניטלים בחג הסוכות.

אין פלא שמעתיקים ומהדירים לא הבינו את כוונת המחבר ונשתבשו בחידוש זה! בכ"ב המלה חזרת פעמיים: "והמשוך כאתרוג ראשו חד וסופו מוצע" (ב,ו), "ומודדו בחשבון האתרוג" (ב,ט). בכ"י מ דילג פעם הראשונה הסופר על המלה וכתב "והמשוך ראשו חד וסופו ממוצע". פעם השנייה כה"י מ וזה עם כה"י ב, אלא ששטיינשניידר טעה והעתיק "ומודדו בחשבון האחרון". אחריו הלך אף גץ, אשר אמנם ציין שיש לתקן "האתרוג" על פי כה"י ב(ו). בכ"י מ חזרת המלה פעם נוספת "וכבר נאמר באתרוג" (ב,י). שטיינשניידר תיקן כאן "באחרון", וגץ פסל בצדק את תיקונו, אולם כאן אין לנו העדות של כ"י ב אשר לקה בחסר.

בתוך (על, ב-)

כדי לציין מידת שטח משתמשת המשנה במלת היחס "על": "הר הבית היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה" (מידות ב,א); "הגינה והקרפף שהן שבעים אמה ושיריים על שבעים אמה ושיריים" (עיר' ב,ה; ע"ע ב"ב ו,ד,ח). כן על פי רוב נמצא אף בחיבורנו, להבעת שטח ולהבעת כפל, כגון: "וראשו שתי אמות על שתי אמות" (ב,י); "מחצה על מחצה – חצי המחצה, שליש על שליש – חצי (צ"ל שליש) השליש, וכן מחצה על השליש – חצי השליש, וכן רביע על השליש – רביע השליש" (א,ט). אולם במה"מ בא לפעמים "בתוך" במקום "על": "סופו ד' אמות בתוך ד' אמות" (ב,י); "אמה בתוך אמה" (א,ו); ויש ושתי דרכי הביטוי באות זו ליד זו: "שליש על שליש וחומש בתוך חומש" (א,יז).

נדמה לי שהמרת "על" ב"בתוך" אינה אלא השפעת הערבית: *ذراع في ذراع*¹⁹. גם בערך "צרף" ציינתי את הביטוי "צרף בתוך" כהעתקה מן הערבית.

גג (משטח)

הן בעברית המקרא הן בעברית המשנה והתלמוד אין מלים להביע את המושגים "משטח" (surface) ו"שטח" (מידה של משטח, area). הצירופים שבמשנה "בית סאה", "בית כור", וכיוצא בהם, "פותח טפח", מציינים אמנם מידות שטח (האחרון

17. מפאתיה, עמ' 209.

18. קלצקין, אוצר המונחים הפילוסופיים, ברלין תרפ"ח-תרצ"ד, כרך א עמ' 103. ערוך השלם, ע'

אצטרוביל א"ב.

18א. בצירים יהודיים עתיקים נמצא אתרוג מצוייר ממש בצורת קונוס; ע' ספרו של Goodenough,

סמלים יהודיים בימי יוון ורומי, כרך ג' ציורים 704, 713.

19. "אבב אלמסאחה" (נספח ל"משנת המידות" מתדורת גאנז), § al.

גם נפח), אבל אין בהם יסוד לשוני המביע כשלעצמו את המושג שטח, והם גופים מעידים אפוא על היעדר מונח שכזה. אולי "משכא" הארמית פירושה שטח, וביאר אותה רש"י "משך הסוכה" = שטח הסוכה²⁰. גם המלה "פנים" מתקרבת להוראת שטח בביטוי "כל שיש לו פנים פניו תוכו"^{20א}.

בערבית מוצאים אנו: سطح בשביל משטח, مساحة – תכסיר בשביל שטח. המחברים היהודים בספר העתיקו سطح ל"שטח"²¹ ויצרו "תשבורת"²² בדרך של תרגום שאילה מן "שבר" על פי תכסיר מן קסר – שבר.

מחבר מה"מ השתמש בשביל משטח במלה "ג", ובחירתו מוצדקת מתוך שני נימוקים, המתאימים לשני העקרונות שאחזו בהם ביצירת מונחים: (א) בין ההוראות של המלה הערבית سطح יש גם ההוראה ג; (ב) כבר במקרא ג אינו מכסה הבית בלבד, אלא גם השטח העליון של המזבח (שמות ל, ג; לו, כו), ובלשון חז"ל נקרא כן שטח העליון של כל גוף (ערוך השלם) בביטויים כגון [כילת חתנים] שאין גנה טפח, "גו של גבול", "רוב גנה של עטרה", "ג תמרה"²³.

המלה "ג" מופיעה בחיבורנו 12 פעמים, כי הג נמנה בו בין היסודות של כל תמונה הנדסית. בפירוט יסודות אלו ובהסברם בא המשפט: "הג עצמו היא המשיחה", כלומר שטח התמונה הוא מידת התמונה, כי אין מה"מ מתעניינת אלא בתכונות המטריות של צורות ההנדסה.

מלבד אלה חוזרת המלה "ג" עוד שלוש פעמים בהוראת "גוף", אבל ברור כי טעות סופר יש כאן, ובצדק תיקן גאנזו "גו" על פי כ"י ב.

גוי, גווי, גיו (גוף)

"גווי" – "גוי" הוא תרגום של مجسم ומצא רק בכ"י ב (ב,ה פעמיים) – סופר כ"י מ כנראה לא הבין וכתב "גוי", שאין לו עניין שם, כפי שהעיר גץ. בכ"י ב נמצא "גיו הקטוע" (ב,יב) באותה הוראה, אבל הפסקה משובשת ובלתי ברורה.

גוף (גוף)

מלה זו באה שלוש פעמים (ב,ה,ו,ז) במה"מ בהוראת solid figure, והיא תרגום של جسم (פעם נוספת "אתה מודד משיחת הגוף" ב,ז יש לתקן "משיחת הסוף" על פי ב).

המחברים הספרדים השתמשו ב"גוף", "גוי", "גשם", "גולם"²⁴.

חוט (א. קו ב. אלכסון ג. קוטר)

כשנוקקו מחברי ספרי המתמטיקה העברית למלה בהוראת line, עמדו לרשותם שתי המלים המקראיות "קו" ו"חוט", שפירושן "חבל דק", "פתיל" – ושבדרך

20. סוכה ב,ב.

20א. תוספתא כלים ב"ב ג,א.

21. כגון: אברהם בר חייא, חיבור המשיחה והתשבורת, ברלין תרע"ד, § 5; שמואל אבן תיבון, פירוש מהמלות זרות אשר במאמרי הרב זצ"ל – נדפס בסוף ה"מורה נבוכים" – ע' דור.

22. כגון: חיבור המשיחה, § 43.

23. ערוך השלם, ע' גג. ע"ע קלצקין, אוצר, ערך זה.

24. ע' גאנזו, עמ' 26 הערה 16.

הפשטה עשויות להביע את המושג המתמטי המבוקש. בכל שאר הספרים אנו מוצאים את המלה "קו" – ואילו במה"מ מלה זו באה רק שתי פעמים (א, ד; ג, ג), שאחת מהן אינה אלא ט"ס, ובכל המקרים האחרים אין אנו מוצאים אלא "חוט" (18 פעם). מניין הבדל זה?

במקרא שימוש המלה "קו" רב הרבה יותר משימוש המלה "חוט" (כ-20 פעם לעומת 7); וגדולה מזו, משמעותה העיקרית היא "קו מדידה", דבר המנתק במקצת את זיקתה מן המושג הראשוני המוחשי (thread) ומקרב אותה למושג המופשט. ואילו "חוט" במקרא נשארת על פי רוב צמודה למשמעותה המוחשית: "מחוט ועד שרוך נעל", "החוט המשולש". משום כך מעין התפתחות טבעית יש כאן, כאשר "קו" נכנסת בספרי המתמטיקה במובנה המופשט; כי המחברים הספרדים, עם כל שעבודם ללשון הערבית, לא נמנעו מלהשתמש במלה מקראית, כאשר מלה כזאת כאילו התייצבה מאליה לרשותם מתוך הכתובים. מדוע לא בחר מחבר מה"מ באותה מלה?

אולי השפיע כאן דמיון המלה "חוט" למלה خط המשמשת בכל ספרי המתמטיקה הערבית בהוראה הנדונה, אך הסיבה העיקרית היא אחרת. בתרגום המקרא לעולם תמצא "חוט", "חוטא" הן תמורת "קו" הן תמורת "חוט". אף בלשון חז"ל נעלמה "קו" לחלוטין, ו"חוט" שולטת שלטון יחיד הן בהוראה מוחשית (האורג שני חוטים) הן בהוראה הקרובה להוראה המופשטת: "חוט של סקרא" (מידות ג, א); "בהרת כגריס וחוט יוצא ממנה" (נעמים ד, ה); "נסין שבים, רואין אותן כאילו חוט מתוח מטורי סמנין עד נחל מצרים, מחוט ולפנים ארץ ישראל, מחוט ולחוץ חוצה לארץ" (תוספתא תרומות ב, יב). מחבר מה"מ ממשיך כאן את המסורת הלשונית של הארמית ושל לשון חז"ל. הלשון היוונית של אוקלידס לא הכירה שני מונחים נפרדים – ל"קוטר" של המעגל (diameter) ול"אלכסון" של המרובע (diagonal) – את שניהם קרא $\delta\iota\alpha\mu\epsilon\tau\rho\sigma$.²⁵ הלשון הערבית תרגמה מלה זו قطر – והמחברים היהודים בני ספרד העתיקו את המונח הערבי ל"קוטר". בתלמוד כבר נמצאת המלה "אלכסון", מן היוונית $\lambda\acute{o}\xi\sigma$ = משופע, בהוראת diagonal: "מביא טבלא מרובעת שהיא אלפים אמה על אלפים אמה ומניחה בקרן באלכסונה" (עיר' נו, ב); "כל אמתא בריבוע אמתא ותרי חומשא באלכסונה" (שם נו, א).²⁶ עוד נמצאת באותה הוראה המלה "קרנול", שמקורה אינו ברור.²⁷ אולם לציון diameter אין לחז"ל מונח מיוחד, ואמרו "רוחב": "כל שיש בהקיפו ג' טפחים יש בו רוחב טפח" (עיר' א, ה); "והדבר ידוע שרוחב העיגול הוא אלכסונו של מרובע החקוק בתוכו" (אלפסי, שבת ג).

המחברים הספרדים השתמשו, על יד "קוטר", גם ב"אלכסון" – וכיוון ש"קוטר" משמע גם diagonal וגם diameter, אף ייחסו לאלכסון את שתי ההוראות. אמנם העמיד אותם שמואל אבן תיבון על טעותם, בקבעו כי "רבותינו ז"ל לא קראו אלכסון רק בערך אל המרובע, קראו אלכסון הקו הישר העובר במרובע מזוית אחת לזוית אחרת כנגדה"²⁸; הוא ייחד "קוטר" להוראת diameter בלבד.

25. סמית', תולדות המתמטיקה, כרך ב עמ' 278.

26. במשנה נמצא "לוכסן" כתואר הפועל בהוראת "באלכסון": "נוטל שתי חביות לוכסן" (דמאי ז, ח; ע"ע כלים יח, ה).

27. ערוך השלם, ע' קרנול.

28. פרוש מהמלות זרות, ע' קוטר.

מחבר מה"מ דחה את המלים "אלכסון" ו"קרונוול" שבלשון חז"ל, וייחס ל"חוט", על יד ההוראה הכללית "קו", גם את שתי ההוראות של "קוטר" המעגל ושל "אלכסון" המרובע. וראוי לציון פורזים זה, אשר הביאו לא רק לפסול את האפשרות של העתקת המלה הערבית "קוטר", אלא גם לדחות את ה"אלכסון". שכבר טיהרו חז"ל בחיבוריהם, ואפילו הרמב"ם לא מצא בה כל דופי והכניסה לחיבורו (כגון ה' שבת כח, יז, יח).

"חוט" בהוראה כללית "קו" נמצא בפרק הראשון של חיבורנו בשני מקומות, שהראשון מהם הוא (א, ג): "והעמוד (=גובה המשולש) – זה חוט הכולל (?) היורד מבין שני הצלעים לקבע (=לבסיס)".

בהוראת "קוטר" נמצא "חוט" בין יסודות המעגל: "והחוט – זה המשוך משפה אל שפה" (א, ד). באופן עקיב "חצי חוט" הוא המחוג (ז, ה) – כמו אצל הערבים نصف قطر ואצל היהודים²⁹, כי ליוונים אין מלה למחוג וציינו אותו על ידי *διάστημα* (=רוחק) או *ἐκ τοῦ κέντρου* (=מן המרכז). בהוראת "אלכסון" נמצא "חוט" בין יסודות המרובע: "והחוט – זה המפסיק מזוית לזוית" (א, ב).

החוק (חזק)

פועל זה משמש בהוראה לא רגילה בחיבורנו במשפטים "והמידה מחזקת ד' מונים במדת הא' שהיא אמה בתוך אמה" (א, ו) = השטח הוא ארבע פעמים אמה מרובעת; "לפי שאמרו בני ארץ (בכ"י ב ליתא "בני ארץ") בעגלה שהסביבה מחזקת שלש פעמים ושביע בחוט" (ה, ג) = ... המעגל הוא שלוש פעמים ושביעית הקוטר. בלשון חז"ל מוצאים אנו "החזק כך וכך" בהוראת "היה גדול כך וכך" רק בקשר למידת קיבול, בהוראת "הכיל": "צלוחית של זהב מחזקת ג' לוגין" (סוכה ד, ט); "כל גרב שהוא מחזיק סאתיים" (תרומות י, ח); ועוד הרבה. אולם במה"מ שימוש הפועל הזה הורחב למידות של שטח ושל אורך. שימוש זה של "החזק" דומה לשימוש של tener בלשון הספרדית. הוראתו היסודית של tener היא "החזק", "אחז", אבל הוא משמש כרגיל במקום haber כדי להביע שייכות של חפץ או של תכונה, ובכלל זה מידה, לנושא מסוים: *este cuarto tiene siete metros de largo* = החדר הזה "מחזיק" שישה מטר אורך (אורכו שישה מטר). האם רשאים אנו להניח כאן השפעת הלשון הספרדית?³⁰

חלוף, מוחלף (שונה)

מלים אלו התחזרות במה"מ שמונה פעמים בסך הכול (פעם "מוחלף" ו-7 פעמים "חלוף") הן ערבים מובהק, אשר לבדו יספיק להוכיח כי לשון מה"מ מושפעת מהלשון הערבית.

השורש "חלף" בבניינים פיעל והפעיל פירושו במקרא ובמשנה המיר דבר בדבר, ולפי זה "מוחלף" הוא דבר שהמירו אותו בדבר אחר, ששינו אותו, וכן את הצירוף התלמודי הקבוע "מוחלפת השיטה" פירש רש"י: "החליף רבי יהודה שיטתו ויצא

29. סמית', תולדות המתמטיקה, כרך ב עמ' 278. גם אצל אברהם בר חייא (חיבור הכניחה, § 95) "חצי

קוטר", ואצל אברהם אבן עזרא (ספר המספר, פסד"מ תרגומו, עמ' 77) "חצי אלכסון".

30. ע' Rafael Lapasa, Historia de la lengua española, מהדורה ג', מדריד 1955,

הימנה- (עיר' צט,א), "כאן החליף רבי מאיר שיטתו, אבל בעלמא סבירא ליה וכו'" (חולין קכח,א).

אולם השורש המקביל הערבי خلف בבניין השמיני مختلف פירושו "היה שונה", "היה נבדל". לכן בספרות שתחת השפעת הערבית באה "מתחלף" בהוראת "שונה" על פי הערבית محاف³¹. מחבר מה"מ השתמש פה ב"חלוף" וב"מוחלף" לא בהוראת "ששינו אותו" אלא בהוראת "שונה" ואין זה אלא בדומה לערבית. גם גוטשטיין רשם את הצורה "מחולף" בהוראת "שונה"³².

חלק על (חלק ב')

במקרא ובמשנה לא בא שורש זה, כמובן, בהוראה אריתמטית מובהקת, וכן אין אנו מוצאים אלא "חלק ל-", כגון: "חלק את הארץ הזאת בנחלה לתשעת השבטים וחצי השבט המנשה" (יהושע יג,ז); "תנור שנטמא כיצד מטהרין אותו? חולקו לשלושה" (כלים ה,ז); "כלי עץ שנחלק לשנים" (שם טז,א); "וחולקין אותו [את אפר הפרה] לשלושה חלקים" (פרה ג,יא). כן גם בתשובות הגאונים: "כשתחלק שש מאות ועשרים [אותיות] לעשר שורות . . ."³² אבל במה"מ "מחלק על-": "לוקח חצי היתר וצורפו בתוך עצמו ומחלק על יד- (ב,ד); "והעולה מחלקו על החץ" (ה,ז). נמצא פעם "חלק ל-" ופעם "חלק ב-" (שניהם א,ז) שלא בהוראה אריתמטית. ברור ששימוש מלת היחס "על" אחרי הפועל "חלק" אינו אלא השפעת השימוש הערבי قسم على.

בספרות ימי הביניים נמצא בעיקר "חלק על"³³.

חצי
שליש
רביע
חומש
שביע
מתשע

מספרים חלקיים הנמצאים בחיבורנו הם לפי משקלם שבלשון חז"ל, ולא לפי משקלם בלשון המקרא³⁴. הוא המצב אצל הרמב"ם, ולא כן אצל ראב"ע.

1/2 - חצי (א,ז), מחצה (א,ח).

1/3 - שליש (א,ז).

31. בן יהודה, מילון, עמ' 1588.

32. משה גוטשטיין, תחבירה ומלונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, ירושלים תשי"א (מהדורה זמנית במכפלה), עמ' 169. ברוקלמן ב-Lexicon Syriacum (ברלין 1895) רשם את המלה "מסחלפא" בהוראה diversus, היינו שונה (עמ' 113 b). בדרך כלל העיון בלכסיקון סירייקוס אינו מגלה דמיון עם המונחים של חיבורנו, פרט למלה זו ולשורש "מסח" = מדד; שם רבים המונחים המתמטיים שאינם אלא תעתיקים מן היוונית, כגון: טטרגונוס τετραγωνος, קונוס κωνος, קלדרון κύλινδρος, בסיס βάσις, גוניא γωνία ועוד.

33. אוצר הגאונים, עירובין, עמ' 11.

34. כגון ראב"ע, ספר המספר, עמ' 13. ע"ע גוטשטיין, עמ' 169.

35. ע"מארי, השברים החשבוניים בלשון המקרא ובלשון חז"ל, תרביץ כח (תשי"ט), עמ' 9-10.

- 1/4 – רביע (א,ט), רבע (א,ז), מרובע (א,ח) – כ"י ב רובע).
 1/5 – חומש (א,ז).
 1/7 – שביע (ב,ג).
 1/9 – מתשע (א,ח) – כ"י ב תשע).

טבלא (ריבוע)

והטבלא העומדת שנים מכל צד והזווית שוים (צ"ל שוות) (א,ו). "טבלא" היא מלא משנית הנגזרת מהלאטינית tabula: "ועושין אותה כמין טבלא מרובעת כדי שיהא נשכר את הזווית" (עיר' ה,א); "זכה לו מקומו אלפים אמה לכל רוח. .. מרובעות כטבלא מרובעת" (שם ד,ח). המחברים הספרדים לא השתמשו במלה זו.

(יצא) הוצא (מצא)

"יצא" בהוראת to result ו-"הוצא" בהוראת to find רגילים הם ברמב"ם: מולד השנה שיצא בחשבון זה הוא מולד ראש חודש תשרי (ה' קה-ח,טו); "ועל הדרך הזה תכפול ותוציא מהלכה לכל מנין שתרצה" (שם יב,א). בן-יהודה לא הביא במילון הוראה זו, מקבילה ל-خرج اخرج הערביים ול-נפק אפיק הארמיים³⁵, כן פעם אחת בחיבורנו: "הרי שהוצאת השנה" (ד,ח) – מצאת [את שטח המשולש] שווה [הצלעות].

גם גוטשטיין רשם "יצא" בהוראת "התקבל"³⁶.

ישר (שווה, משוכלל)

מלה זו באה בחיבורנו בהוראת "שווה" (equal) בניגוד ל-"משונה", ובהוראת "משוכלל" (regular) בניגוד ל-"חסר-יתר": "יש [מרובעת] ישרה בצלעותיה ובוזיותיה... ויש מי שהיא משונה בצלעותיה ובוזיותיה" (ג,א); "ויש מן [המשולשת] החדה שצלעותיה ישרות" (ג,ד); הקשותה (המקטע) נקראת "ישרה" (ה,ה), כאשר אינה לא חסרה ולא יתרה.

הוראה זו לא קשה לשלבה בין שאר הוראותיה של המלה "ישר" – אולם מילון בן-יהודה אינו מביא לה אלא שתי עדויות³⁷, אחת מרשי (על שמות כא, לב), ואחת מתוך הפרשיות הראשונות של במדבר רבא, הנוסדות על ספרו של ר' משה הדרשן³⁸: "שקלי הקדש ישרים – שקלן כל אחד ואחד וחזר ושקלן כולן כאחד לא ריבה ולא מיצט" (במד"ר ד, י). לאלה אפשר להוסיף מתוך דברי ראב"ע: "כי הנה בין ירושלם ובין זו האי [אנגליה] ד' [צ"ל ב'] שעות ישרות שהשמש זורחת עליהם בתחילה"³⁹. האין כאן ההשפעה של המלה הלאטינית justus ושל המלים שבאו ממנה אל השפות הניאול-לאטיניות (איטלקית giusto, צרפתית juste, ספרדית justo), שלכולן על יד

35. באב אלמסאהה § 4 c 4 فخرج the result. אשר לארמית, בדוגמות שבמילונים לא מצאתי "נפק" או "אפיק" בודדים – כמו בערבית, בחיבורנו, וברמב"ם – אלא חמיד "נפק מן. . ." "אפיק מן."

36. גוטשטיין, עמ' 183.

37. בן-יהודה, מילון, עמ' 2193.

38. צונג-אלבק, הדרשות בישראל, ירושלם תשי"ד, עמ' 127.

39. ר' אברהם אבן עזרא, יסוד מורא, שער ראשון.

ההוראה היסודית "[איש] צדיק" גם הוראות מעין "מדויק, סדיר"⁴⁰? לפיהן ניתנה למלה "ישר" על יד ההוראה המקובלת "צדיק" (כגון: "והיה האיש ההוא תם וישר" איוב א,א) גם ההוראה השנייה.

באותה דרך עצמה באה אצל יצחק ישראלי בהוראה זו המלה "נכון", והוא כותב "מרובע נכון"⁴¹ כשכוונתו לריבוע.

כדור (כדור – כחפץ ולא כמונח הנדסי)

מפרשי המקרא נחלקו על המלה "כדור" (יש' כב,יח; כט,ג), על מהותה (אם הכ' היא שורשית או שימושית) ועל פירושה⁴². אולם אין ספק שבלשון חז"ל "כדור" הוא חפץ עגול, ובעיקר החפץ הידוע המשמש למשחק: "כגון אילו המשחקין בכדור לרשות הרבים ויצאת הכדור מתחת ידו של אחד מהם חוץ לארבע אמות" (תוספתא שבת י,י). בהוראה זו באה המלה בחיבורנו, ולא כמונח הנדסי: "כדור" אינו כאן sphere (כפי שתרגם גונץ) אלא ball. המחבר קורא ל-sphere בשם "עגולה תלויה", ומשתמש ב"כדור", כמו ב"אבטיח", למשל ולהמחשה: "הצריך למוד התל או דבר מקובה, ובלבד שיהיו דופנותיו שוות מכל צד כחצי כדור או כדומה לו... (ב,ח): "אי זו היא [העגולה] התלויה? זו היא [ה]עומדת (עקר ד') עגולה מכל צד [כ]כדור או שהיתה המשיחה כאבטיח שהיא העגולה לסביבותיה" (ה,א).

גם הרמב"ם משתמש במלה "כדור" רק לשם משל: "כל הגלגלים האלו המקיפין את העולם הן עגולין ככדור" (ה' יסודי תורה ג,ד). וכן ראב"ח בחיבור המשיחה: "כל גולם שהוא עגול מכל צדדיו... כגון הכדורות"⁴³ אולם ביסוד התבונה⁴⁴ משתמש הוא במלה זו בהוראתה ההנדסית.

אלו הם דבריו הקולעים של שמואל אבן תיבון⁴⁵: "כדור – שם לגוף עגול, והוא לשון מקרא לידעת המפרשים צנפה כדור, הכ"ף שרשית, ואמנם בלשון משנה הוא נמצא הרבה, הכדור והאימום, ובלעז פילוטא, יגדר הנרצה בו אצל הפילוסופים שהוא גשם שבתוכו נקודה כל הקיים הישרים היוצאים מן הנקודה ההיא ונמתחים עד איזה חלק שיהיה משטח הגוף ההוא שוים".

רשאים אנו להניח שמחבר מה"מ לא ראה אותם החיבורים שבהם "כדור" הוא מונח הנדסי, כי לו ראה אותם היה גם הוא משתמש במלה זו, השייכת לאוצר המלים המקראיות והמשניות, במקום ליצור את הצירוף המשונה "עגולה תלויה" – ובוה נקודה חשובה לקביעת זמן החיבור.

(כון) הכין (מדד)

"מכין בסופו ובקטועו" (ב,ט) פירושו: מודד את בסיסו התחתון ואת בסיסו העליון [של הפירמידה הקטומה] "הכין" בהוראת "מדד" נמצא גם אצל הגאונים: "והמכין

40. ע' מילונים ללשונות הנזכרות. המילון הלאמיני של Lewis and Short (אוכספורד 1879! 1951)

נותן – מלבד, righteous, upright, just, proper – את ההוראות level, even, complete, perfect, proper.

41. יצחק ישראלי, יסוד עולם, ברלין 1848, עמ' 5.

42. ע' בן-יהודה, מילון, עמ' 2259 ה' 4.

43. חיבור המשיחה, § 155.

44. אברהם בר חייא, יסוד התבונה ומגדל האמונה, מדריד 1952, אמ' מ'.

45. פרוש מהמלות זרות, ע' כדור.

ומרבע העיר⁴⁶, ושם המהדיר הביא לראיה "תכין לך הדרך ושלשת" (דב' יט, ג) – ואפשר להוסיף: "והכינו את אשר יביאו והיה משנה" (שמ' טז, ה), "ויספרה הכינה וגם חקרה" (איוב כח, כז)⁴⁷. אולם לפי ההקשר נוטה אני לקרוא באותו קטע של הגאונים "והמכין [צפון העולם] ומרבע העיר".

בהוראה זו "הכין" דומה ל"תכן"⁴⁸, וגם לבניין אחר של "כח" יש משמעות דומה, הוא "כיוון" בביטויים כגון "זה כיון משקלותיה" (רמב"ם, ה' גולה ואבדה יג, ז), כיון את השעה, מכוח = מצומצם, מדויק. אולי גם בביטוי הסתום "והמכין בתפוח" (ד, ז) יש להגיה "והמכין" – אבל הביטוי לא יהיה סתום פחות בשל תיקון זה.

כפל (הכפל)

"כפל" בא כאן בהוראת שנה דבר פעמיים (to double) כבמשנה, ולא בהוראה המיוחדת לפועל "כפול" היום (to multiply). (במקרא אמנם לא יצאה "כפל" מהוראתה הממשית השווה לזו של "קפול" בלשון חז"ל, רק ל"כפלים" יש כבר במקרא הוראה מופשטת).

בלשון המשנה רוב שימוש השורש הוא בבניין קל: "מקום שנהגו לכפול יכפול, לפשוט יפשוט" (סוכה ג, יא); "מקום שנהגו... לכפול [את הכתובה] גובה מחצה" (ב"מ קד, ב).

בחיבורנו בא הפועל "הכפל" פעם אחת באותה הוראה שבמשנה: "והעולה היא המשיחה, והכפל אותה שהן קירותיה" (ה, א).

אצל ראב"ה וראב"ע מוצאים אנו "כפל" בהוראתה של היום (to multiply) על יד ההוראה הישנה.

מונה (פעם)

"והטבלא העומדת שנים מכל צד והזויות שוים (צ"ל שוות), (ו) המדידה מחזקת ד' מונים במדת הא', שהיא אמה בתוך אמה; כשהוא ג' מכל צד, הרי הוא ט' מונים במדת הא'" (א, ו).

המלה "מונה" אינה אלא במקרא⁴⁹.

מוצע (מישורי)

"והמשוך כאתרוג ראשו חד וסופו מוצע" (ב, ז) – כך היא הגרסה הנכונה של כ"י ב, ולא ככ"מ שגרס "ממוצע". כך נשמעת הגדרת הקונס בלשונו של שמואל אבן תיבון⁵⁰: "מחודד האצטוונה הוא גשם שתחתיתו עגולה שטוחה והולך ומצר בשוה עד כנקודה". "מוצע" פירושו אפוא "שטוח" – וכן בלשון המשנה "מטה מוצעת" ואין זה אלא תעתיק

46. אוצר הגאונים, עירובין, עמ' 95, ע' הערה ה.

47. המהדיר ציין מאמר של יעבץ, המזרח ח"ב עמ' 167, ולא עלה בידי להשיגו.

48. אמנם סובר Ryssel כי שני השורשים קרובים הם; דעתו מובאת במילון המקראי של בראון־דרייבר

בריסס, ע' תכן.

49. בן־יהודה, מילון, עמ' 3066.

50. פירוש מהמלות זרות, ע' חדודית.

של موضوع מן וּצַע, שהוא תרגום של *καὶσθαί* אצל אבן חנן.⁵¹

מנה (ספר, מדד); מנין (מספר)

"מנה" פירושו במה"מ (א,ו,ח; ד,ו) "מדד" – כיוון שמדידה היא ספירת כמה יחידות מידה נכללות בגודל הנמדד. וכן ביאר ראב"ח: "ואל המרובע הזה [אמה על אמה] תהיה מקיש כל חשבונך והוא האחד אשר אתה מונה בו השטחים"⁵². מה"מ משתמשת באותה הוראה, מלבד אשר ב"מדד" וב"שער", גם ב"מדד" במנין (א,ו; ב,ה) וב"שער במנין" (ב,יא). הדגשה זו של "מנין" כוונתה להבהיר שאין מגמת מה"מ השוואת הגדלים ההנדסיים זה לזה, כמגמת ההנדסה היוונית הקלאסית, אלא מדידתם ממש, זאת אומרת הבעת גודלם על ידי מספר יחידות המידה הכלולות בכל אחד מהם. חשוב מבחינה לשונית שאין כאן אפילו פעם אחת המלים המקראיות "ספר" ו"מספר", אלא אך ורק "מנה" ו"מנין" הרגילות בלשון חז"ל. ראוי לציין שאותה תופעה (שימוש ב"מנה" בלבד ולא ב"ספר") מצויה אף אצל הרמב"ם.

משוך (א. קו ב. קונוס, פירמידה)

א. אחת ההוראות של "משך" היא "האריך"; "במשוך היובל" (שמ"י, יג) פירושו: כשתישמע תקיעה ארוכה; "מעין שהוא משוך כנדל" (מקוראות ה,ג), שצורתו מוארכת; "האהל היה משוך ל' אמה" (ילקוט שמעוני, תורה רמז תי"ט)⁵². מכאן קו משוך "פירושן קו ישר שמתחו אותו מנקודה אל נקודה. "משוך" נמצא במה"מ בעניין זה, וקשה להבחין בכל מקרה אם הוא שם עצם אם הוא בינוני פעול: "והמשלשת בד' פנים: בשני הצלעים (צל"ל) בקבע, בעמוד, בנג. אלו הן שני צלענים? זה השני משוכים ימיו ויכין (צל"ל: ושמאל) (א,ג); "העגול בג' פנים: בסביבה, בחוט ובנג... והחוט – זה המשוך משפה אל שפה" (א,ד); "חוט שהוא משוך לז'" (ב,ג).

הפועל "משך" משמש באופן דומה גם אצל הרמב"ם: "כדי שתהא כל רוח ממנה משוכה כנגד רוח מרוחות העולם" (ה' שבת כח,ו ע"ע ה' בית הבחירה ב,י).

ב. חיבורנו משתמש במלה "משוך" בהוראת "שהולך ומצטמצם", כדי לציין גוף כקונוס או כפירמידה: "והמשוך כאתרוג ראשו חד וסופו מוצע" (ב,ז כ"ב); "ובעמוד אם היה משוך לראשו וראשו חד... (ב,ט). אין כאן אלא תרגום של הערבית *مخروط* המציינת את שני הגופים ההנדסיים האלה⁵³. ראב"ח תרגם אותה מלה על ידי "מוצק" משורש "צוק" = ضَاق = הצר, צמצם; על כן כתב "מצבה מוצקת" בעבור פירמידה וקונוס⁵⁴. אפשר קצת לקרב להוראה זו של "משוך" מה שמצאנו במשנה "משוך" בהוראת "צר" בניגוד ל"עגול": "נמצא עליו דם – עגול טהור, משוך טמא" (נדה ח,ד; ע"ע ע"ז ב,ג).

נמצא שההוראות השונות של "משך" שבמה"מ מקבילות הן להוראות של *خرط*

51. "כתאב אוקלידס פי אלאצול אלהנדסיה, נקל אסחק בן חנין", כ"י בודליינה 11 Thurston.

ענין למשל ספר ראשון הגדרה ד'.

52. אברהם בר חייא, חיבור המשיחה והתשבורת, § 42.

53. ע"ע נתחומת חוקת כא: שהיו הנשיאים... מושכים במטותיהם.

54. מפאתיח 207, 209; באב אלמטאחה § 7, 12 a; b; תרגום אוקלידס לאבן חנין.

54. אברהם בר חייא, חיבור המשיחה, § 154.

הערבית, שהן "סחב, הארך, הצר"⁵⁵ – ואין כאן אלא calques.

משיחה (א. שטח ב. נפח)

כפי שצינתי בערך "ג" לא היה בעברית מלה שתביע את המושג "שטח" (area). ב-באב אלמסאחה⁵⁶ אנו מוצאים בהוראה זו שתי מלים: تكبير ו-مساحة – הראשונה עשויות פעמים, השנייה פעמים אחדות.

מובן מאליו שמחבר מה"מ בחר בשורש השני, כי הוא מצוי במשנה בצורת "משוחות" מודדי קרקעות: "שאין המשוחות ממצין את המידות" (עיר' ד, יא); "יתדות אוהלים ויתדות המשוחות טמאות, שלשלת של משוחות טמאה" (כלים יד, ג).

"משיחה" היא בעיקרה "חבל"⁵⁶, וכיוון שהחבל משמש למדידת קרקעות ובניינים, נקראת אותה מלאכה "משיחה", והפועל "משח" פירושו "מדד"⁵⁷. גם צורות אחרות של שורש זה נמצאות בחיבורי חז"ל, והוא רגיל בארמית ובסורית⁵⁸.

גם כאן הצליח אפוא המחבר לשאוב מונח ממקור ישראל, מלשון חז"ל אם לא מלשון המקרא, ולהשתמש יחד עם זה במלה שווה למלה הערבית. "משיחה" הוראתה הראשונה "מדידה" (שם פעולה), "מידה", ובחיבורנו משמעותה "שטח" (כגון 7 פעמים בפרק א') וגם "נפח" (פרק ב', ה, ו, ז, ט, י).

ב-באב אלמסאחה נמצא مساحة במובן "שטח" ובמובן "מדידה"⁵⁸ – אבל על הרוב משמש המונח تكبير הן בהוראת "שטח" הן בהוראת "נפח". מלה זו היא צורת המקור של كسر בבניין השני, כי לשם מדידה היו מחלקים, כלומר משרים⁵⁹, את השטח הנמדד לרצועות שרוחבן שווה ליחידת המידה, באופן שאורך כל הרצועות ביחד מביע את מידת השטח – שיטה שהובררה יפה באחת מתשובות הגאונים⁶⁰. על כל הגאונים משתמשים לציין שטח במלה "תברייטא"⁶¹, וראב"ע במלה "שברים"⁶². ואילו רוב המחברים מראב"ח ואילך השתמשו במלה "תשבורת".

55. עיין למשל הדוגמות שבמילון הערבי-אנגלי של E. W. Lane (לונדון 1863–1893): خراط الشجر משך (וחלש) את העלים ואת הקליפה מהעץ; خراط الموוד הסיר את הקליפה מהעץ, או: החליק את העץ על ידי מخرט – מכאן בערבית של היום: עיגל את העץ במחרטה; خراط الحديد עשה את הברזל ארוך; انخرط חוסרה הקליפה (מהעץ), או: החלק (העץ) על ידי מخرט; انخرط جسمه גופו נעשה יותר דק. גם ב"תוספת למילונות הערביים" של R. Dozy (ליידן 1881) ניתנת בבניין השביעי ההוראה הצטמצם, הצר. 56. כך נראית דעתו של בן-יהודה (מילון, ע' ב. משח); אמנם השורש נמצא בהוראה זו כבר באשורית (ע' למשל Muss-Arnold, Assyrisch-Englisch-Deutsches Handwörterbuch, ברלין 1905, עמ' 600–601) ובכתבי יב (ע' Cowley, Aramaic Papyri of the fifth century B. C., אוקספורד 1923, מפתח).

57. בן-יהודה, מילון, ערכים משח, ב. משח, ב. משיחה.

58. "מדידה" (שם' כו, ב) תרגם אונקלוס "משחחא", ומדותם (במד' לה, ה) ת"א "ותמשחוך". אשר לטורית ע' ברוקלמן, לכסיקון סירייקום, עמ' 195 b.

58 a1 § b8 ; § b6.

59. השווה: "משבר את הדרך ועושה אותה קימעה קימעה" (תנחומא בוכר, חיי שרה ז).

60. אוצר הגאונים, עירובין, עמ' 10.

61. שם.

62. אברהם אבן עזרא, ספר המספר, עמ' 76, 77. ע"ע שמואל אבן חיבון, פירוש מהמלות זרות, ע' תשבורת.

כדי למדוד שטח יש אפוא לחלק אותו לחלקים, וזאת אומרת ל ש ב ר אותו, ואחר כך לסכם את שטחי החלקים האלה ו ל ק ב ן אותם – מכאן שגם ל ש ב ר וגם ל צ ר ף או ל ק ב ן פירושו למדוד: "יידוע כי המשבר שני המשולשים ההם ומצרף תשבורתם ימצא תשבורת המרובע אשר הם חלקיו"⁶³; ובראשית חיבורנו: "בארבעה דרכים המדידה [כלומר "המשיחה" כפי שהעיר גאנדז במקום] נקבצת" פירושו: בארבעה אפנים השטח נמדד. המונח מדידה חוזר בהוראה זו עוד פעם אחת (א,ו), אבל המונח הקבוע הוא "משיחה". הרמב"ם, אשר ביד החזקה שאף לצחות הלשון, הביע את המושג "שטח" בדרך מקורית, על ידי המלה "רוחב", אגב סטייה מהוראתה המקובלת: "אם היה רחבו [של סלע שבים] מארבעה טפחים [על ארבעה טפחים] עד בית סאתים... אין מטלטלים לא מתוכו לים ולא מן הים לתוכו" (ה' שבת טז,ב); "היתה [העיר] עשויה כקשת אם יש בין שני ראשיה פחות מארבעת אלפים אמה מודדין לה מן היתר ורואין כל ה ר ו ח ב שבין היתר והקשת כאילו הוא מלא בתים" (שם כח,ח)⁶⁴.

לפי מיטב ידיעתי משתמש הרמב"ם רק פעם אחת בערבים "תשבורת" (שם טז,ג) ופעמיים ב"שיבור", פעם בהוראת שטח (ה' ערכים וחרמים ד,ד) ופעם בהוראת נפח (ה' כלים ג,ד). "שיבור" הוא מקור של בניין פיעל, מקביל אם כן ל-*שכר*!

אשר למלה "משיחה" – הרמב"ם אינו משתמש בה אלא בקשר לקרקע, כבמקורות חז"ל, הן בהוראת "מדידה" (ה' גניבה ז,ט) הן בהוראת "מידה" (ה' מכירה כח,ג).

עניין מיוחד יש במשנה זו שבחיבורנו: "הרוצה למדוד השדות המרבעות... מצרף הארך על הרחב והעולה משניהם הוא הרחב המשיחה" (ב,א). אחת משתי המלים האחרונות היא מיותרת – והיה עולה על הדעת לומר "שרחב" משמש כאן בהוראת "שטח" כמו אצל הרמב"ם, ואילו "משיחה" היא תוספת ביאור. אולם מסתבר כי אין כאן אלא ט"ס, ו"רחב" נשתרבב מן השורה הקודמת, כפי שמעיד כה"ב אשר אין בו מלה זו.

[זוית] נצבה [זוית] (ישרה)

ברור כאן (ד,ב) התרגום של הערבית *زاوية قائمة* שהוא שוב תרגום של היוונית *ὀρθή γωνία*.

סביבה (היקף)

נגזר מ"סבב" מקראי, כפי שמציין חיבורנו: "אי זו היא סביבה? הוא הקו המקיף את העגול, שנ' וקו שלשים באמה יסב אותו סביב (מל"א ז,כג)– (א,ד). בלשון המשנה "היקף": "כל שיש בהקיפו ג' טפחים יש בו רוחב טפח" (עיר' א,ה). המלה "סביבה" אינה חוזרת בחיבורים אחרים. אמנם היא באה אצל הרמב"ם כדי לציין תנועה במעגל, כגון: "מהלך הכוכבים וידיעת שיעור סביבתן בכל יום ובכל שעה" (ה' יסודי התורה ג,ה)⁶⁵.

63. אברהם בר חייא, חיבור המשיחה, § 94.

64. רש"י השתמש ב"עובי": "עביו חמש אמות על חמש אמות" (שם' כז,ח).

65. דוגמות נוספות במילון של בן-יהודה, עמ' 3918.

סוף (בסיס [של גוף])

נראה שגם מונח זה הוא חידוש של מה־מ. (האם נבחר על פי דמיון מה למונח הערבי اسفل? ⁶⁶) מחבר מה־מ הלך בדרכו של אלחורייזמי והשתמש במלים שונות בעבור בסיס המשולש ובסיס הגוף – ואילו ביוונית שימשה לכך מלה אחת *βάσις*, וכן בתרגום לאוקלידס של אבן חונין זה וזה *قاعد*. ראב־ח בחיבור המשיחה השתמש במלה 'תחתית' בשביל בסיס של גוף. או ב'תושבת' בשביל בסיס הן של גוף הן של משולש ⁶⁷. ; אולם בבגדל האמונה (^{67*}) הוא כתב: 'והמצבה [=הגליל]... הוא גולם אשר תכלית ראשו וסופו עגולה'.

⁶⁶. באב אלמסאחה, § a12.

⁶⁷. אברהם בר חייא, חיבור המשיחה, §§ 153, 36.

^{67*}. עמ' מ; ע"ע שם עמ' לג.

תרגומי שאילה מידיש בעברית הרבנית

בשנת אלף לספירת הנוצרים בערך כבר יושבים יהודים באירופה במקומות, שבהם הייתה האוכלוסיה דוברת גרמנית. אין ספק, כי כבר אז הסתגלו היהודים, או עמדו להסתגל, מבחינה לשונית לאוכלוסיה הסובבת. מה היה גמר היצירה של תהליך זה ומה הייתה צורת ההיתוך של יסודות לשוניים רומניים, עבריים וגרמניים, אין אנו יודעים בבירור, משום שלא נשתמרו מצבות ספרותיות בלשון זו לא מן הזמן שהוא ואף לא מן הזמן הסמוך לאחריו.

ואלה היו דווקא שנות יצירה פורה בקיבוצים אלו. אבל זו מצאה את ביטוייה בלשון הספרותית המסורתית, היינו בעברית. הלכך יש להניח, כי היהודים הללו הייתה להם לשון מיוחדת לתכליות ספרותיות, והיא ידועה לנו יפה, והייתה להם לשון דיבור, שקלסתר פניה אנו מנסים לקבוע עתה. דבר אחד יש בידינו לומר בוודאות – היסוד הקיים של לשון דיבור זו הייתה הגרמנית, היינו הגרמנית של התקופה ההיא, או ביתר דיוק: גרמנית עילית תיכונה.

מן המפורסמות הוא, כי קיבוץ אנשים מסוים כשהוא דו-לשוני או כששתי לשונות שולטות על פני טריטוריה אחת – או אפילו על פני טריטוריות שכנות – הרי פועלת ביניהן השפעה הדדית מתמדת. במחקרנו זה לא ננע בהשפעת העברית על לשונם המדוברת המשווערת של היהודים בזמן ההוא, שהייתה השפעה חזקה ללא ספק, אלא ננסה להתרכז בצד האחר של המטבע – ההשפעה של שפת היהודים המדוברת על לשונם הספרותית.

ההשפעה של לשון אחת על זולתה נעשית בפנים ובמדרגות שונות. אעלה כאן שניים בלבד: פנים פשוטים ופרימיטיביים מזה ופנים מעודנים ומורכבים מזה. דרך ההשפעה הפשוטה ביותר היא מיכנית למדי – דרך מלים שאולות. לשון אחת קולטת מחברתה מלים כהוותן: הפולנית granica נעשית בגרמנית עילית תיכונה grenitze, והגרמנית העילית התיכונה rathûs נעשית בפולנית ל-ratusz. הדרך האחרת היא, כאמור, מורכבת יותר ושלבה גבוה יותר, וזוהי ההשפעה דרך תרגומי שאילה. התיבה היוונית *συμείδωσις* – מצפון, מורכבת ממלת-היחס *εἰδωσις*, "עם", שמקורה *εἰδέναι* – ידע, והיא נעשית בלאטינית דרך תרגום שאילה ל-*conscientia* ובגרמנית עילית ישנה *giwissida*, שבה התחילית *gi* שומרת על המובן הקודם – עם, ו-*wissida* – לדעת; ובאנגלית *conscience*. וכן התיבה הפולנית *stolarz* היא תרגום שאילה מגרמנית *Tischler* ו-*Bäcker* *piekarz*.

בכתבים העבריים של הזמן ההוא מצינו את שתי הדרכים של ההשפעה, היינו מלים שאולות משפת הדיבור, שהייתה קרויה אז בשם לשון אשכנז, ותרגומי שאילה. הבה נסתייג ונוסיף, כי המונח מלים שאולות אינו נכון כל צורכו. מלים מלשון אשכנז שהוכנסו או לטקסטים העבריים מעולם לא הופיעו בתפקיד כדרך שמופיעות,

למשל, המלים הגרמניות בפולנית, שכן לא נחשבו אז כנכס עצמי של העברית, אלא כיסודות זרים בה¹. ורק מאות רבות לאחר כך, כשלשון אשכנזיית שרייה באינטימיות קרובה עם הלשון העברית, עד ששתייהן נעשו כמעט חטיבה אחת, אפשר הוא, שסופר פנקס-הקלויז של הגאון מווילנה², למדן מופלג, יכתוב: 'וצריך שיהיה הכל קלאר'. הוא ידע, ללא ספק, את המלה העברית לקלאר, אלא לפום ריהטא ייתכן, כי תיבת קלאר היא גם עברית.

אולם נושא דיונו הוא בתקופה, שבה הייתה עוד לשון אשכנזי יסוד זר בעברית. גורמים היסטוריים והתפתחויות פנימיות מיוחדות בחיים היהודיים עשו את הצמד לשון-אשכנזי-עברית מיוחד במינו. הוא שונה בתכלית מצמד כגון גרמנית-צרפתית או גרמנית-פולנית. ואם יש לו אח ודמיון בתולדות הלשון, הרי זה דומה יותר לצמד לאטינית-תיכונה ולשון לא-רומאנית, כגון גרמנית או סלאבית. ואכן, בלאטינית של ימי הביניים רואים אנו תופעה דומה. בתעודה לאטינית מימי הביניים מדובר על nullum teloneum neque quod lingua teodisca muta vocatur, 'שום תשלום מס ואף לא זה המכונה בגרמנית מוטא', וזה המלה הגרמנית העילית התיכונה מוטא, 'תשלום מס'. אחד הגדולים בענייני לשון מסיק מסקנה, כי סטיית סופר ימי הביניים מן הלאטינית הקלאסית עשויה שתזרע אור על לשונו האמיתית³. אולם המרחק בין הצמד לשון-אשכנזי-עברית ובין גרמנית-לאטינית-תיכונה הוא בכל זאת גדול מאוד. הידיעה של לאטינית תיכונה בקרב הגרמנים הייתה קטנה לאין ערוך מידעת העברית בין אלה שלשון דיבורם הייתה לשון אשכנזי.

אחד מחוקריה הוותיקים של הלשון העברית, י"ח טביוב, מנסה למצוא את הגשר בין העברית החדשה ובין לשון התנ"ך והמשנה. מסקנתו היא, כי גשר זה נגשר על ידי האשכנזים מימי הביניים וספרותם. הם, האשכנזים, נשארו 'נאמנים לשפת עבר' וכתבו הכול בעברית. אבל כך הערכתו של החוקר הזה: 'אמנם הלשון 'העברית' שבה

1. יסודות לשון אשכנזי בעברית משמשים שתי פונקציות שונות. לפעמים שימושם הוא בהבהרת מונח עברי, או אז מובאים הם כאחת עם התיבה העברית ולערך בפורמולה כדלהלן: 'מרכבת נשים שקורין ריטורבא בלשון אשכנזי' (רש"י, גיטין, נה ע"ב), או: 'אדם שיש לו כויה בבשרו שקורין ברנט' (ראב"ן, אבן העזר, ירושלים, תרע"ג, כרך ב, כח ע"ב), 'חלוק שקורין בלשון אשכנזי שרוק' (אור זרוע, זיטומיר, תרכ"ב, כרך ב, עמ' 180). במקרים אחרים משמשים הם להוספת שמות חדשים, ואז מובא רק השם החדש, כגון 'הלכך נרשקא חייבין עליה חטאת' (אור זרוע, כרך ב, עמ' 39), או 'כמין גושקא' (שם). התבוננות מפורטת וממצה בשוני שבין שתי פונקציות אלה עלולה הפליג אותנו הרחק מעבר לגורסא.

2. בארכיון של יו"א.

3. Leonard Bloomfield, *Language*, New York, 1933, p. 491. אילו לא ידענו על מוצאו ושפת אמו של אקתארד הרביעי (מת בשנת 1036, בערך), המחבר הלאטיני של תולדות המנזר בס-ט גאלן, היינו מוצאים בלאטינית שלו הוכחה ברורה על לשונו האמיתית. הוא מספר De Casibus Monasterii, S. Galli, כי במנזר היו אנשים בעלי מידות מגנות, שגרמו תלאות לזולתם. בעיקר התעללו הם בנוטקר המפורסם, המנגמם, ובחבריו. הוציאו את דיבתם רעה ודיברו עליהם לשון הרע. את המילה לשון הרע מוסר הוא בלאטינית dorsiloquia, תרגום מילולי מגרמנית עילית ישנה hintir-spracha, שהשתמש בה נוטקר בתרגומו הגרמני לתהלים.

כן ברור מאוד הרקע של קריאה כגון זו ב-Waltharius (בשנת 930 לערך) הלאטיני: Wah, sed quid dicis?

כתבו את ספריהם היא באמת רק מין ז'ארגון עברי-ארמי שלקחו לצורכם מן התלמוד⁴. אין ברצוננו להתווכח כאן, האם באמת הייתה לשונם מין ז'ארגון. זהו עניין של טעם; אבל לא נכון הוא, כי יש ליחס את מוצאה מן התלמוד בלבד. שטיינשניידר היטיב יותר להבין את אופייה של לשון זו. הוא נוכח לדעת, כי הושפעה מאוד מלשון הדיבור. בתיאור קצר של ספר חסידים או ספר המשכיל לר' משה בן אלעזר הכהן, שחי במאה הי"ג⁵, מעלה שטיינשניידר דוגמה של השפעת לשון הדיבור על העברית. הוא מצטט משפט: "הקונה ... על השוק"⁶. את הביטוי "על השוק" מכנה הוא גרמניזם.

ולאמתו של דבר ניכרת השפעת לשון הדיבור היידיט בספרות העברית זמן רב לפני כן. ועלינו לציין כאן, כי ההשפעה הזאת אינה שווה בכל תחומי הספרות העברית בתקופה מסוימת. רישומה ניכר מאוד בכמה מענפיה ונעדר כמעט לגמרי מענפים אחרים. המצב הוא בדרך כלל כך: כשנוקקים לעניינים, שלא חלו בהם שינויים בחיי היהודים, משתמשים במטבעות לשון עבריות קדומות ומקובלות, והשפעת לשון הדיבור כמעט שאינה ניכרת. בעוד שהמינוח ההלכי העתיק דיו לחלוטין בשקלא וטריא בעניין עירוב תבשילין, למשל, הרי כשרוצים לתאר מאורע דראמתי ומוזעזע כגון מסע הצלב, אין לכך כלים לשוניים בעברית. ונוקקים ליצירת כלים חדשים. ההיסטוריון האנגלי ו"פ קאר טוען בספרו The Dark Ages (ניו-יורק, 1958, עמ' 33), כי בימי הביניים מצפים מעם התילואוג והפילוסוף, שלא יורו אלא את שקיבלו מרבותיהם, ואילו מעם ההיסטוריון דורשים משהו חדש.

ואכן, נפתח את בירורנו בפרק העצוב בתולדות ישראל – בכרוניקות של מסעי הצלב, הכוללות חמישה תיאורים שנכתבו בשנים 1140–1200⁷. ההיסטוריון שמעון ברנפלד, שפרסם קטעים מהכרוניקות הללו, כבר העיר בעניין תיאורו של ר' שלמה בר' שמעון, עד ראייה של מסע הצלב הראשון. "כי קצת הדברים הם על דרך השפה הגרמנית, שהייתה לו שפת אם"⁸. הבה נעיף עין על "הדברים" שהם על דרך השפה הגרמנית. מיד בתחילה מסופר, כי נוסעי הצלב הלכו בתעלת הדרך⁹. צורה כזאת לא הייתה מצויה בעברית. זהו תרגום שאילה מגרמנית irreganc, "דרך מתעה". בהמשך מסופר, כי בוורמס נספו "כנגד שמונה מאות"¹⁰, "שמונה מאות

4. "שפת עבר החדשה", כתבי י"ח טביוב, ברלין, תרפ"ג, עמ' 170.

5. בשנת 1869 זיהה צונץ (ראה בהערה הבאה) את מחברנו לר' משה בן אלעזר הכהן האלמוני, שחי במאה ה"ט". אחריו הוכיח י"ג אפשטיין (REJ, LXI, p. 222), כי זיהוי זה אינו נכון. מחברנו חיבר את ספרו בסוף המאה המאה הי"ג.

6. המזכיר, ברלין, כך ט' (1869), עמ' 114.

7. במצבה ספרותית קדומה יותר, בספר ארחות חיים, לר' אליעזר הגדול מוורמס, שחי במחצית המאה הי"א, מצאתי רק אחד או שני רמזים על לשון הדיבור. הוא אומר: "וכל מי שלא בירך על מלבושיו ילבש ברימה", או: "שעשה דוגמתו כעני ואביון" (עשה את עצמו כעני). דוגמתו היא מגרמנית עילית תיכונה sines geliche ראה: Israel Abrahams, Hebrew Ethical Wills, Philadelphia, 1948, I. pp. 78, 42.

8. ספר הדמעות, ברלין תרפ"ד, כך א', עמ' קמ"ט.

9. A. Neubauer und M. Stern, Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzuge, Berlin, 1892.

10. שם, עמ' 2.

לערך". משמעות זאת לכנגד אין בעברית. כאן יש לנו עניין בתרגום שאילה מגרמנית עילית תיכונה *gegen*, שפירושה "בערך". "הנעלם ממגצא" מספר, כי בחור אחד נסחב על פני חוצות העיר, כשחבל תלוי על צווארו "אבל עדיין הייתה צרורה הנפש בחלדו"¹¹. התיבה חלד פירושה "עולם" ומשמעותה כאן היא של המלה הגרמנית *werlt* "גוף חוטא". באחד המקומות החליטו היהודים לשרוף את בית הכנסת "לפי ששמעו כי האויבים מדברים לעשות ולבנות ממנו עבודה זרה או בית מטבע"¹². התיבה מדברים אין פירושה כאן "לדבר", משום שאין להעלות על הדעת כי בעת צרה כזאת עמדו היהודים והקשיבו לשיחות שבין נוסעי הצלב. כאן המלה הגרמנית *sprechen*, שפירושה גם "להתכוון". בית מטבע הוא תרגום שאילה מ-*münzsmite*, הוא הדין התיבה מטבע¹³, שהיא תרגום שאילה מ-*münzaere*. שני ידידים טובים השליכו עצמם לתוך נהר הריינוס ומצאום אחר כך תפושים. כאן המלה הגרמנית הישנה *umbevâhen*, שפירושה "חבוקים". בהמשך מסופר "ועתה שבח לאל עשה המלך חותם גלוי לשלוח בכל ארצו להיות היהודים שלמים ושקטים"¹⁴. חותם הוא תרגום שאילה מגרמנית עילית תיכונה *sigel*, שמשמעותה אז גם "תעודה רשמית". המלך מזהיר, כי יחקרו צורר ישראל אחד "ואם עשה שלא כדן יבא על גופו"¹⁵. כאן תרגום שאילה מ-*sol er umbe sîn lîp komen* "וקפח חייו". במקום אחד נשאר שתי נערות ובחור אחד שלא קיבלו הכרחה¹⁶. תיבה זו מצוינת במילונים העבריים כמלה מ"הספרות המאוחרת". אבל נראה לי, כי כאן המקור הקדום ביותר, ותיבה זאת היא תרגום שאילה מגרמנית עילית תיכונה *noetunge*. על הקדושים מסופר "האויבים הערימום ויסחבום"¹⁷. בעברית פירושו "להערים" להתחכם והוראתו עומדת, ואילו כאן הוראתו יוצאת ופירושה להפשיט "ערום", מגרמנית עילית תיכונה *bloezen*. זהו פועל עברי הנוצר לשם תואר "ערום". ואין לתמוה על שמשחזרים את ההגמון ועבדיו "כנגד ארבע מאות חצאין"¹⁸, משום שהגרמנית מצוי בה מטבע ששמו *helblinc*, היינו חצי פניג.

ברור מאוד הוא הרקע הלשוני של ביטויים, כגון "ובקש מהם להמתין על השדה"¹⁹, "והנה המריילק [מארשאלק] בא לרכוב אל המלך"²⁰; "ונתנו לו שוחד גדול על זה"²¹; "ונתקבצו עליהם בני הכפרים על היער"²²; "ויתפשו את מבוא שער החצר ויכו גם הם", במקום אותם, משום שבגרמנית אין כאן הבדל בין נומינאטיבוס לאקוסאטיבוס.

ד"ר מאקס ווינרייך²³ ציין, כי אליה בחור, בעל החוש המעודן מאוד לענייני לשון, העיר בתשבי שלו על תופעה מעניינת מאוד בלשונם העברית של האשכנזים בימי הביניים. בבואו לבאר את הפועל מזג הוא מוסיף: "ובזה משתבשים האשכנזים בשיבוש יפה וזה שקורין לדורון מזיגה, ולשון אשכנז מטעה אותם לפי ששתי הלשונות שוות בלשונם... חושבים שגם בלשון הקודש יש להם לשון אחד"²⁴. חילוף זה מקורו

11. שם, עמ' 50.

12. שם, עמ' 13.

13. שם, עמ' 71.

14. שם, עמ' 34.

15. שם, עמ' 15.

16. שם, עמ' 16.

17. שם, עמ' 38.

18. שם, עמ' 52.

19. שם, עמ' 43.

20. שם, עמ' 78.

21. שם, עמ' 3.

22. שם, עמ' 16.

23. אלנצמיינע ענציקלאפעדיע, יידן, ב, פארין, 1940, עמ' 76.

24. ספר התשבי, צ'רנוביץ חרש"ו, עמ' לו. — טעותם של אחרים אדם רואה בנקל. בהמשך שם,

כשבא ר' אליה בחור לבאר את התיבה סרסר (עמ' מה), הריהו מטעים ואומר "וביש מקומות נקרא מעקלר".

בפסיבדו-הומונימיה. שענקען הוא הומונים ביידיש, ופירושה הן 'עתן מתנה' והן 'מזג כוס'. בהעתקה לעברית, שבה שתי המשמעויות שוב אינן הומונים, בחר הסופר בפסיבדו-הומונים מזיגה. תופעה כזאת מצויה בזמן מוקדם למדיי בספרות העברית של ימי הביניים. וקצת מקומות מגומגמים בספרות זו ניתנים לביאור על דרך כך. הנעלם ממעצא מספר, כי סחבו בחור אחד לשמד והביאוהו לארמונו של ההגמון, וגם בן אחיו של ההגמון היה באותו מעמד. הבחור החביא סכין ובשעת כושר מסוימת – ויוצא הבחור את סכינו, ויחרוק בשיניו... וידין עליו, ויתקע בבטנו הסכין, ויפל וימת²⁵. מה פירוש וידין עליו? נויבאור ושטרן המתרגמים לגרמנית התקשו כנראה בתרגומו של ביטוי זה ודילגו עליו. אלא הכאן שוב לפנינו פסיבדו-הומונים. הפועל rihten בגרמנית עילית תיכונה פירושו 'לשבת למשפט' וגם 'לכוון למטרה'. כאן רוצה המחבר, כמובן, לומר כי הבחור כיוון אליו את הסכין. בהעתקה לעברית השתמש בפסיבדו-הומונים, ויצא שהבחור ישב עליו למשפט.

בהמשך נאמר: 'ויהי בימי המלך היגריך בן המלך ורידריך חמת אל בעמו האריך ומכתו העריך'²⁶. בעברית פירוש 'העריך' הוא מלשון הערכה-שומה, ודבר זה אין לו כל מובן, כך: הפועל schetzen פירושו 'לחשב' וכן 'לגבב מלוא הכף, מלוא החופן'. המחבר בחר כאן בפסיבדו-הומונים.

ועוד דוגמה אחת בלבד. הכרוניקה השנייה מספרת, כי בקרו הזמין ראש העיר את היהודים אליו ואמר להם: 'שמעוני, היהודים, תחלה נדרתי לכם לחסות אתכם אצלי ולהגן עליכם עד שיהא שום יהודי חי בעולם'. לכאורה הפשט כאן הוא ברור. התיבה 'עד' עם עתיד אין מקומה כאן. וכאן שוב מקרה דומה. המלה biz בגרמנית עילית תיכונה, בדומה ליידיש בת זמננו, היא מלת יחס וגם תואר הפועל במובן 'כל עוד', כגון biz daz ich nu geleben mac²⁷, כל עוד אני חי, או biz dirre jarmarkt wert²⁸, כל עוד היריד מתקיים. השימוש בפועל לחסות בהוראה יוצאת, בעוד שבעברית הוראתו עומדת. הוא בהשפעת הגרמנית העילית התיכונה schützen, שהוא בין יוצא ובין עומד. תיבת שום באה כאן ללא מלת שלילה, ופירושה חיובי בהוראת 'אחד'. המלה הגרמנית העילית התיכונה kein פירושה 'אף אחד לא' וגם 'מישהו'.

השפעת שפת הדיבור אינה ניכרת, כאמור, במידה שווה בכל ענפיה של הספרות העברית מתקופה אחת. המחבר של התיאור השני על מסע הצלב הראשון היה הראב"ן (ר' אלעזר בר' נתן) ממעצא, במחצית האחרת של המאה הי"א, מחברו של ספר ההלכה אבן העזר. הבה נשווה את לשונו של ראב"ן הכרוניקן עם לשונו של הפוסק. בעוד שבכרוניקה חודרת והולכת השפעת לשון הדיבור, הרי באבן העזר השתקפותה

25. נויבאור ושטרן, עמ' 50. כדאי לציין, כי הפולנים היו לוענים על דרך דיבור הפולנית שבפי היהודים: Szmul na swoje dobro jedzie – 'שמואל נוסע אל חותו'. אבל בשנת 1397 נשבע אחד בשם דומברובסקי, ובוודאי לא יהודי, בבית משפט פולני, כי הכה את יריבו na swem dobrze, nie na królewie drodze (Alexander Brückner, Dzieje języka polskiego, Warszawa, 1925, p. 239, 151).

26. נויבאור ושטרן שם, עמ' 43.

27. מתוך הפואמה Barlaam und Jehosaphat, מצוטט ע"פ: H. Paul – E. Gierach, Mittelhochdeutsche Grammatik, Halle/Saale, 1939, p. 239.

28. שם, שם, שם.

מועטת ביותר. מצאתי אך מעט דוגמאות ממה ששטיינשניידר היה מכנה גרמניזם: מוליכין הענבים על הגת²⁹. ראובן טענו לשמעון אתה היית בית-דין בני ובין פלוני³⁰; ספר חומש היה לי והייתי קורא אותו למכור מפני דוחקי³¹ (בגרמנית עילית תיכונה ruofen בהוראה יוצאת, פירושה 'להכריז'); ובחזירתה השכיבה עצמה בבית החורף³². עד כמה שידוע לי הרי כאן המקום הקדום ביותר, שבו יהדות³³ פירושה jüdescheit, 'כנסת ישראל'.

מקום אחד בהראב"ן מעניין הוא במיוחד. יש בו אולי כדי לזרוע אור על המניעים של חלק מתרגומי השאילה. תרגומי השאילה הם בדרך כלל שקופים כל כך, עד שאין המחבר רואה צורך לבארם. בשום מקום אין אנו מוצאים מטבע לשון, כגון 'המטבען שקורין מינצער בלשון אשכנז'. והנה קוראים אנו בהראב"ן: 'ראובן השכיר סוסו לשמעון, לרכוב עליו ואחז ראובן בכלי דדין שקורין שטגריף בלשון אשכנז'³⁴. כאן מלה שאולה שטגריף וכן תרגום שאילה כלי דדין, הלקוח כנראה מגרמנית עילית תיכונה brustener. המחבר סבור, כפי הנראה, כי יש להכניס את השם הזה בלשון העברית, כדי להעשירה במושג חדש. אבל המלה הגרמנית העילית התיכונה brustener לא הייתה ידועה, כנראה, ליהודים במידה מספקת ובוודאי שתרגום השאילה כלי דדין עשוי עוד פחות לבאר את העניין. שעל כן הוסיף המחבר את המלה הידועה stegereif לשם זיהוי.

בספר יראים לר' אליעזר ממיץ, תלמידו של ר' יעקב תם, שחי באמצעה או במחציתה השנייה של המאה ה-יב, רישומה של לשון הדיבור אינו ניכר לגמרי. יש בידי מובאה אחת הרומוזת על תרגום שאילה מלשון הדיבור: 'למדנו מכאן שמצוים ישראל לאהוב חבריהם להיות לב טוב זה עם זה'³⁵. לב טוב הוא תרגום שאילה משם התואר הגרמני העילי התיכוני herze-guot. הוא הדין בספר התרומה לר' ברוך מגרמניה, שחי במחצית הראשונה של המאה ה-יג והיה תלמידו של בעל התוספות ר' יצחק הזקן, גם שם רישומה של לשון הדיבור אינו ניכר. ולא מצאתי אלא משפט כזה: 'ופעמים שלוקחים אסור מכס ממה שהישראלי קנה או מכר'³⁶. אסור מכס הוא, כנראה, תרגום שאילה מגרמנית עילית תיכונה verbot zoll, היינו מין גבייה שאי-סילוקה גורר הפקעת הסחורה. ודומני, שגם כאן המקור הקדום ביותר לתיבת גיות³⁷, kristenheit, בניגוד ליהדות. שני הספרים הנ"ל הם, בערך, סיכום של תריג המצוות ובעיות קונקרטריות של הזמן נידונות אך לעתים נדירות, באופן שהאפשרות לחידושי לשון היא מועטת.

גם הפוסק המפורסם ר' אליעזר בן יואל הלוי, הראב"ה מבין (נפטר בשנת 1235), משקף מעט מאוד את לשון הדיבור. גם הוא משתמש לרוב בחומר ההלכה הקבוע והדרך סלולה לפניו. כלי הלשון העבריים שנוקק להם היו מוכנים ומזומנים לפניו עוד מן התקופות הקודמות. פה ושם נתקלים אנו במשפט, כגון 'שולחים לאם לשתות

29. ראב"ן, אבן העזר, ווארשה, תרס"ה, חלק א, ס"ה ש. 30. שם, ס"ה קט.

31. שם, ס"ה ק. 32. ראב"ן, אבן העזר, ירושלים תרע"ג, חלק ב, פו ע"א.

33. ראב"ן, שם, חלק א, ס"ה לו. מצבו של הגר מוגדר 'הרי הוא כנולד עתה ביהדות'.

34. ראב"ן, שם, חלק ב, פו ע"א. 35. ספר יראים, ווילנה, 1892, ס"ה רכד.

36. ספר התרומה, ווארשה, 1897, עמ' 99. 37. שם, עמ' 79.

בשביל רפואה³⁸, או 'והאמת כי כבר יש שנה מזה המעשה'³⁹. וכשמודמן לו לדון על חמי ויזבאדן, הריהו מעתיק את שם העיר לעברית מדבר. החמים שם מכונים חמי מדבר, בתרגום מגרמנית עילית תיכונה⁴⁰.

אין לתמוה על כך שר' יצחק אור זרוע מצויה בו השתקפות מועטת ביחס של יידיש בת הזמן ההוא, שהרי ידע כמה לשונות וקשה לבודד את הרקע הלשוני בלשון העברית שלו. רק במקומות בודדים מצויה רמזיה על לשון יידיש בת הזמן ההוא⁴¹. 'והחלו השרים וההגמון לבקש ממני שיהפך לדתם'⁴². כאן המלה הגרמנית האופיינית *bekêren*, 'לעבור מדת אחת לאחרת'. 'וכשהייתי אני המחבר בצרפת היינו מוליכים אופנים על הבגדים'⁴³. בגרמנית עילית תיכונה במקום 'ללבוש בגדים' אמרים *vüeren kleidung*. עניינו של 'מוליכים אופנים' הוא, כי לבשו טלאי עגול. יהודי מסר ממון לחברו למסחר. בנסעו על פני היער נדרם, והממון גזול ממנו. בעל הממון טען, כי הנזול חייב, שלא היה צריך להירדם. 'אילו היית ער לא היה רשאי להיזקק'⁴⁴. כאן תרגום שאילה מהמלה טאָרן עוד במובנה הישן 'להצו', היינו: לו היית ער, לא היה הנזול מעז להתנפל עליך. קרוב לאוזנינו הוא הצליל של המשפט: 'וצריך לחפש אחר יהודי טוב לעשותו בעל ברית'⁴⁵. בעברית בעל ברית הוא ידיד, ואילו כאן הכוונה לסנדק. עוד מקום מעניין מצאתי באור זרוע. הוא מספר, כי במקום אחד היה מבצר 'רגילים בני עירו ללכת שמה בתוך החיל למכור להם הוצאה ולקנות מהם השלל'⁴⁶. מה פירוש-למכור להם הוצאה? כאן שוב דוגמה של פסיבדו-הומונימה. בגרמנית עילית תיכונה פירוש המלה *koste* הן הוצאות והן מזון. ברור שמכרו לחיל מזון, אבל יצאו הוצאות.

אצל מהר"ם מרוטנבורג (1220–1295), תלמידו של ר' יצחק אור זרוע, פורצת היידיש במלוא כוחה. כאן מצויה היידיש הקמאית שנעלמה משימושנו וכן גם חלק שנשאר בשימושנו. אברך אחד מתלונן, שמעבירין עליו הדרך⁴⁷. בגרמנית עילית תיכונה פירוש של *übervüeren* 'לרמות'. המהר"ם אומר על עצמו: 'אף על פי שאיני כדאי איני רשאי למשוך ממצות אבי העזרי'⁴⁸. בגרמנית עילית תיכונה *sich ziehen* פירושו 'להתרחק'. זוג צעיר שאינו שרוי בשלום בית, והמחותנים מתערבים בדבר: 'הנה בתי אומרת שנהגה עם בנך כדך וכשורה אך שאין לה להגיד ועל כן היא שואלת מבנך גט ואומרת שלא תשב עם בנך... שקודם שהיתה רוצה להיות עמו שתחזיר על הפתחים'⁴⁹, ישנם דברים שבצנעה שאין לה להגיד, *niht zu erzeln*. שקודם שהיתה רוצה להיות עמו שתחזיר על הפתחים. ניסוח

38. אבינודור אפסוביצר, ספר ראביה, ברלין, 1913, I, עמ' 413.

39. שם, עמ' 463. 40. שם, עמ' 263, הערה 9.

41. אפשר מאוד, כי היידיש שלו הייתה מיוסדת פחות אלמנטים גרמניים ויותר מלשונות אהרות, שאינן נוגעות לעניינינו כאן.

42. אור זרוע, ז'טומיר, 1862, סי' רע"ו. 43. שם, עמ' 39.

44. שם, עמ' 232. 45. שם, עמ' 53.

46. שם, עמ' 193. 47. מהר"ם, ספר שאלות ותשובות, פראג, 1608, סי' רמט.

48. שאלות ותשובות מהר"ם בר' ברוך, לעמבערג, 1860, סי' תב.

49. שם סי' שכז.

דומה מאוד בגרמנית עילית תיכונה מצינו אצל המשורר ואלטר פון-דר-פונלוויידה: ⁵⁰ *ê danne ich lange lebte also, den krebz wollte ich ê ezzen rô*, היינו: 'הייתי מעדיף לבלוע סרטן חי מלחיות הרבה זמן חיים כאלה'. 'ואותו היהודי שגנב לעכור-סוס'. ⁵¹ המהדורה של המהר"ם שהשתמשתי בה, יש בה הגהות מאת הלמדן הגדול והמדקדק ר' נתן נטע רבינוביץ שהגיה כאן: צריך לומר מעכור-סוס. כך צריך היה להיות על פי כללי האידיומאטיקה העברית, אך מהר"ם חשב בידיש, היידיש בת בתקופה ההיא: 'דעם עכור-סוס איין פערד נשטאלן אדער גענבעט'. 'דנתי לפני רבתי בקורא לחברו ממזר או כמו-⁵², כאן הוסיף המגיה: כמו ממזר. וגם כאן הגהתו אין הדין עמה. המהר"ם התכוון לומר: כשמכנה אותו ממזר או מעין זה, בגרמנית עילית תיכונה *dem geliche*. אחד שאל מחברו סוס לנסיעה אל השוק, וביום שהחזיק בדרך ⁵³. בגרמנית עילית תיכונה פירושו של *den wec nemen* 'לצאת לדרך'. 'הכל חולים אצל הקור-⁵⁴. המלה הגרמנית עילית תיכונה *bi* פירושה גם 'מחמת'.

מעניינים הם הפעלים החחרים המצויים אצלו לרוב. זוהי מגמה קבועה בידיש הניכרת מאוד בספר חסידים, כפי שנראה להלן. מהר"ם מספר על אחד שמענים אותו, שאפילו אם יעלה בדעתו לעכב עצמו מלעזוק ⁵⁵. במקום אחד הוא אומר: 'ועל המזיק להחזיק את עצמו-⁵⁶.

קרובים למדיי לאחונינו הם הצלילים של המשפטים שלהלן, העשויים לעורר התנגדות חזקה בלב הפוריסטן העברי, או שלא יהיו לו מובנים לחלוטין: 'יש יותר משנה שהלך בעלה ממנה-⁵⁷; 'ועכשיו כך בא המעשה-⁵⁸. יהודי מסר לחברו ספרים למכירה, וכעבור זמן טוען המוכר: 'מאותם הספרים מסרתי ב' חתיכות למורנו הרב ר' ידידיה למוכר-ומכר-⁵⁹. 'שותפן שחלקו בית ונפל לאחד שאין שם בית הכסא-⁶⁰. מעניין מאוד הוא מבנה כגון זה: 'ראובן שהיה לו עלייה משמעון בית כנגד עלייתו של ראובן-⁶¹. הייתה שאלה, האם יש לשלם מסים על חובות שעוד לא נגבו, ומהר"ם פוסק שיש לשלם, אלא 'אך הוצאות שמוציא עליו והשחדים לוקח לחוץ לפנים-⁶², כלומר, מנכה מראש. 'בין כך ובין כך בא לשמעון והב לקנות-⁶³. כלומר נודמן לו. לעתים קרובות מצויות אצלו פסיבדו-הומונימיות העושות את הטקסט העברי לא מובן לחלוטין: 'ראובן ושמעון רוצים את כל חבורתנו שישמרו מכ' זקוקים אכסנאי-⁶⁴. מה פירוש שישמרו? אלא כך הוא הדבר: בגרמנית עילית תיכונה פירושה של *bewarn*, 'לשמור' וגם 'לספק מזונות'. הכוונה כאן היא שישפקו מזון לאורח עד לסכום של עשרים זקוקים. ועל כך פרצה מחלוקת בקהילה. 'מידי יום ביום מושיבין האורחין חוועקים ואין עונה'. כבר בגרמנית עילית תיכונה פירושה

50. מצוטט ע"פ ה' פארל וע' גיראק, שם, עמ' 239. 51. שאלות ותשובות..., לעמבערג, סי' רלב.

52. שם, סי' תצ"א. 53. ספר שאלות ותשובות, פראג, סי' תתקכ.

54. שם, סי' תעת. 55. שם, סי' תקיז.

56. שם, סי' תרעה. 57. שאלות ותשובות, לעמבערג, סי' שי.

58. ספר שאלות ותשובות, פראג, סי' תתקפא. 59. שם, סי' תתקעז.

60. שם, סי' תרפז. 61. שם, סי' תרפג.

62. שאלות ותשובות..., לעמבערג, סי' קלה. [הקבל בידיש, 'נעמט ער ארויס פריער']

63. ספר שאלות ותשובות, פראג סי' תתצז. 64. שאלות ותשובות..., לעמבערג, סי' תקז.

של besetzen 'למסור לבית משפט'. אחד המתדיינים טוען: "והלא אין העגילים שלך שוים אלא חצי שוקים"⁶⁵, היינו שווים הוא לא יותר מחצי מארק. המלה mark היא גרמנית עילית תיכונה, ופירושה יריד וגם מטבע. כאן, כמובן, הכוונה הייתה למטבע. ויצא יריד. "ראובן ושמעון שותפים היו ונתנו לגוי אחד ממון בחוב"⁶⁶, בגרמנית עילית תיכונה פירושה של borgen הן להלוות והן ללוות. בעברית הלוואה היא הניגוד של חוב. כאן הכוונה שנתנו לגוי הלוואה. יהודי סעד אצל חברו בתשלום והתלונן, כי בעל הבית מונה לו שלא כדין⁶⁷. המלה zeln משמעותה בגרמנית עילית תיכונה 'לשלם לשיעורין' וגם 'לקבוע מחיר'. כאן הכוונה, כמובן, שחישב לו מחיר גבוה מדי.

כי בכל המקרים האלה עניין לנו בפסיבדו-הומונימיה, על כך יש לנו הוכחה ברורה ביותר מתלמידו של מהרם, והוא רבינו שמשון בר' צדוק, הרשב"ץ. בדונו בעניין הברכות שיש לברך על מאכלים שונים הוא אומר: "ומסמר גרופלא בלעז שקורין ניגלין – בורא פרי האדמה"⁶⁸. כדאי להעיר, כי בחדר היו מבארים מר דרור 'נענעלעך'. ורק בדורות שלאחר כך החלו לתפוס את מהותה של הפסיבדו-הומונימיה. מלומד אחד כותב על כנון זה: "בלשונו המגונה והסרוח".

כל הדוגמאות שהובאו לעיל לקוחות מלמדינים, פוסקים, סופרים, המייחסים חשיבות כלשהי לצורת ספרות וסגנון. שונה לחלוטין הוא עניין ר' יהודה החסיד (מת בשנת 1217 בערך). הוא איש העם הטיפוסי, שענייניהם של המוני העם, דאגותיהם, מחשבותיהם ואמונותיהם התפלות קרובים ללבו. הוא איש חיי יום יום, איש הרחוב, וסגנונו הוא סגנון הרחוב, אלא שהוא "מעובדת" לא הצורה מעסיקה אותו אלא התוכן. רצונו שיבינו אותו בבירור. במונחים למדיניים משתמש הוא מעט, והמצבים, שהוא דן בהם לרוב הם חדשים. העברית שלו הייתה, כפי הנראה, קרובה מאוד ללשון הדיבור של זמנו. מן הראוי לציין, כי לשונו העברית צליליה קרובים מאוד לאוזניו. כן ניתן לראות אצלו, כי לשון הדיבור של היהודים כבר שונה במקצת – ואולי בהרבה – משפת ספרותה של הלשון הגרמנית העילית התיכונה הקלאסית. על כל פנים כפי שזו מצויה בטקסטים המקובלים. פירושו של דבר, שאפילו היסודות הגרמניים בפייהם של היהודים צורתם כבר נשתנתה אז מזו שבפייהם של שכניהם הלא-יהודים, או כי הטקסטים בגרמנית עילית תיכונה, כפי שהגיעו אלינו, רחוקים הרבה משפת הדיבור של התקופה ההיא. בין כה ובין כה, אין להסיק מסקנות. כל עוד ידיעותינו על הגרמנית העילית התיכונה המדוברת הן מעטות, וביתר שאת ניתן לומר זאת על שפתם המדוברת של היהודים. לפני זה מקרוב נתפרסמה עבודה הנותנת לנו את היצירה היידית הקמאית ביותר שבידינו. זוהי פואמה ב'אנר השפילמאני, שהיא תרומה חשובה מאוד לספרות יידיש. שם מוצאים אותו לשון⁶⁹ כדלהלן:

איך וויל אוך ווונדער זאגן, וויר עש אוך גיכט צו לנג,
ווי דר גוטא יוסף דש חרצה זין בטוונק.

בטוחני כי היהודים בני הזמן ההוא הבינו טקסט זה, אולם אם גם דיברו כך, הריני

65. ספר שאלות ותשובות, פראג, ס' תרסה. 66. שם, ס' תתצו.

67. שם, ס' פג. 68. ספר תשב"ץ, ווארשה, תרלו.

69. ל' פוקס, די עלטסטע היינט באקאנטע ווערק פון דער יידישער ליטעראטור,

ליידן, 1957, עמ' 69.

מסופק הרבה. איך דיברו? על כך יכולים אנו לקבל אולי מושג ברור מר' יהודה החסיד, אף על פי שדבריו כתובים עברית. רצוני להביא כאן כמה דוגמאות שזיכחו בבירור, כי בלי היידיש בת זמננו נשאת העברית של ר' יהודה החסיד כמעט לא מובנת:

כשבא אדם ללכת לדבר מצוה⁷⁰; אין דבר שכתוב בתורה שאין יוצא משם צורך לדורות⁷¹; אין דבר בחנם כתוב בתורה⁷²; לכך עומד ואהבת לרעך כמוך⁷³; שלא ילך לאבוד⁷⁴; ומצד אחד באים לו מצות⁷⁵; כך וכך הרבה רצו ליתן לי בסחורה⁷⁶; דבריק הולכים בשלשה דרכים⁷⁷; תלמידי חכמים שבבל... והיו יודעים בתורה לחוץ⁷⁸; זה מדבר בימי רבן שמעון בן גמליאל⁷⁹; בכנסת הגדולה רצים הברכות⁸⁰; הרבה קשה למי שלבו חפץ בדרך טובה כשרואה בני גילו... שהולכים בדרך לא טובה⁸¹; הוא יודע מה הוא עושה⁸²; אם יהיה איש עם חבירו עושה מחלוקת ביום טוב⁸³; תעשה בעבור אהבתי ומכור לי חפץ פלוני⁸⁴; [אדם מאוהב באישה הרי] אפילו לבו מת אחריה⁸⁵; ולא היה ראובן מונה כל כך בדווקא⁸⁶; לפי שדברו ממנה⁸⁷; פן תשמע את אשתו שום איש או הוא לאחר אשה⁸⁸ ואם נעשה כך שלא יכול קודם לעשות⁸⁹; אליהו מסדר הצדיקים בן עדן... מי אצל מי⁹⁰; [הקהל חושד בגבאי הצדקה שמשוהו אינו כשורה] ושאר הקהל תמהים אנה באה הצדקה כך מהרה⁹¹; [גבאי צדקה אלה מכונים אנב] גבאי מן הצדקה⁹²; תן לי זה ותן לי זה חפץ⁹³; והוא יותר סופר⁹⁴; ולא היה עוזב להכות אותנו⁹⁵; שיש לו הרבה מעט ממנו⁹⁶; [כשאדם עומד להתעטש בשעת התפילה יעשה לו סימן] באיזה מקום הוא תופש⁹⁷; מאד בטוב הוא עושה⁹⁸; לאחד נשתמד בנו⁹⁹; תלמיד חכם שיש לבא לעיר¹⁰⁰; בידי הרע לו¹⁰¹.

אלכסנדר בריקנר (בספרו הנוכח, עמ' 283) טוען נגד הצ'כים, כי כדי להבין את ספרותם, ובעיקר עיתונותם, יש לתרגמה לגרמנית.

בניגוד גמור לרוח הלשון העברית מופיע מספר גדול של פעלים חזרים. כל אלה מצוים בידיש בת זמננו:

- | | | | |
|--|---------------------|---------------------|---------------------|
| 70. יהודה הכהן וויטנינעצקי, ספר חסידים, בערלין, תרנ"א, סי' תתתרכג. | 71. שם, סי' תתתרכז. | 72. שם, סי' תתתרכט. | 73. שם, סי' תתתרכ. |
| 74. שם, סי' תתתקפב. | 75. שם, סי' תתתקה. | 76. שם, סי' תתתכב. | 77. שם, סי' תתתעט. |
| 78. שם, סי' תתתעט. | 79. שם, סי' תתתעט. | 80. שם, סי' תתתעט. | 81. שם, סי' תתתעט. |
| 82. שם, סי' תתתעט. | 83. שם, סי' תתתעט. | 84. שם, סי' תתתעט. | 85. שם, סי' תתתעט. |
| 86. שם, סי' תתתעט. | 87. שם, סי' תתתעט. | 88. שם, סי' תתתעט. | 89. שם, סי' תתתעט. |
| 90. שם, סי' תתתעט. | 91. שם, סי' תתתעט. | 92. שם, סי' תתתעט. | 93. שם, סי' תתתעט. |
| 94. שם, סי' תתתעט. | 95. שם, סי' תתתעט. | 96. שם, סי' תתתעט. | 97. שם, סי' תתתעט. |
| 98. שם, סי' תתתעט. | 99. שם, סי' תתתעט. | 100. שם, סי' תתתעט. | 101. שם, סי' תתתעט. |
- בחסף.
81. שם, סי' תתתרכד.
82. שם, סי' תתתרכד.
83. שם, סי' תתתרכד.
84. שם, סי' תתתרכד.
85. שם, סי' תתתרכד.
86. שם, סי' תתתרכד.
87. שם, סי' תתתרכד.
88. שם, סי' תתתרכד.
89. שם, סי' תתתרכד.
90. שם, סי' תתתרכד.
91. שם, סי' תתתרכד.
92. שם, סי' תתתרכד.
93. שם, סי' תתתרכד.
94. שם, סי' תתתרכד.
95. שם, סי' תתתרכד.
96. שם, סי' תתתרכד.
97. שם, סי' תתתרכד.
98. שם, סי' תתתרכד.
99. שם, סי' תתתרכד.
100. שם, סי' תתתרכד.
101. שם, סי' תתתרכד.

ואם טעה הגוי את עצמו¹⁰²; והאשה שהולכת בדרך יכולה ללבוש את עצמה ככומרת¹⁰³; הרי אתה תופס עצמך צדיק¹⁰⁴; לכך ילמד את עצמו בענוה¹⁰⁵; [על חלון פתוח עמדו חפצים יקרים. עבר איש אחד על ידו ורצה לתת צדקה] ופנה עצמו לקחת מכיסו וכסבורין העם שמוציא בעד החלון¹⁰⁶; למה שיבח... את עצמו¹⁰⁷; ומפציר את עצמו¹⁰⁸; כשאדם חולה אל יבטיח עצמו לומר הוא יבריא¹⁰⁹; [משגרים מישהו לחברו איזו רעה אל ימהר לבקש את עונשו] אלא ימוד עצמו¹¹⁰; אם יכול לעצור את עצמו¹¹¹; ועשה עצמו שוטה¹¹²; ואם אראה שייטיב עצמו¹¹³; [לפעמים מופיע אפילו רפלקסיב כפול: 'אחד היה מתקשט עצמו כדי שיראוהו נשים'¹¹⁴].

מעניינים הם המקומות הבאים. בישראל יש כך דין¹¹⁵. כאן רואים אנו את המעבר תואר הפועל אזוי לשם התואר אזא. במובאה שלהלן מוצאים אנו תיבה במובן מיוחד למדי. לחטוף בלימוד או בתפילה הוא פגם גדול. שלומי אמוני ישראל היו מזהירים: קרא לאט ואל תחטוף. כשר' יהודה החסיד דן בחשיבות לימוד מסכת מועד קטן, שעניינה הלכות אבלות, טוען הוא, כי יש סכנה כשהלומד 'ממהר ולא ידקדק כמו בשאר מסכתות... לפי שכל דבר שתופסין אותו סכנה¹¹⁶'; היינוש סכנה לחטוף בלימוד. עוד מובאה מעניינת מאוד, המוכיחה כי עוד אז נבוכו היהודים בין kennen, 'לדעת' שבגרמנית תיכונה עילית לבין kunnen, 'להיות מסוגל לעשות דבר', או ששוב לפנינו דוגמה של פסיבדו-הומונים. כשפלוני גול מחברו חייב הוא להחזיר לו לא רק את הסכום שלקח, אלא כמה היה יודע להרויח באותו גול¹¹⁷. kunnen פירושה בגרמנית עילית תיכונה 'לדעת' וגם 'יכול'. כאן התכוון לומר, לפי הנראה 'יכול', ויצא 'לדעת'. ש'ידע' כוונתו 'יכול', מתברר בפירוש מן המובאה הבאה: כשילד עושה איזה מעשה ילדות, אין להרים עליו קול, 'כי לא ידע להבין'¹¹⁸, 'אינו יכול להבין'. השימוש האידיומאטי האופייני בידיש של 'מה' במקום 'למה' כבד מצוי כאן: 'מה היה משה צריך לומר ארור האיש'¹¹⁹.

עד כמה קרובה היא העברית של ר' יהודה החסיד לידיש בת זמנו – או ביתר דיוק: היידיש בת זמנו לעברית של ר' יהודה החסיד – ניתן אולי לראות בצורה הטובה ביותר משני מונחים עבריים. בעברית תיבת המוציא היא פועל, בידיש פירושה 'פרוסת לחם'. במקום אחד מספר ר' יהודה החסיד, כי אדם גור על עצמו תענית, שכח וישב לסעוד. לאחר שבירך את ברכתו נזכר פתאום, ונתן לבני ביתו ההמוציא לאכול¹²⁰. בעברית התיבה עברי היא שם-תואר, ומשמעותה מה שיש לו שייכות לעברים. בידיש תיבה זו היא מונח טכני ומשמעותה מדרגה ידועה בלימוד האלמנטארי. ר' יהודה החסיד אומר, כי המלמד 'אף על פי שאינו לומד אלא עברי צריך שיהא מבין מה לומד'¹²¹.

102. שם, סי' תתתסז.	103. שם, סי' רסח.	104. שם, סי' יג.
105. שם, סי' יא.	106. שם, סי' עט.	107. שם, סי' רכ.
108. שם, סי' רמז.	109. שם, סי' שח.	110. שם, סי' שצב.
111. שם, סי' תשכא.	112. שם, סי' תחקב.	113. שם, סי' תתריז.
114. שם, סי' מז.	115. שם, סי' מז.	116. שם, סי' א.
117. שם, סי' כב.	118. שם, סי' תרפג.	119. שם, סי' תתתתרלה.
120. שם, סי' תתתמ.	121. שם, סי' תתכ.	

למהדורה של ספר חסידים הוסיף יהודה הכהן וויסטינעצקי פירושים והגהות. לתיבת עברי הוסיף פירוש: "יודע רק הנקודות אבל לא פירוש המלות, וזאת המלה נהוגה בין אחבי יושבי פולין". לא כל ההגהות שלו מצדקות. במקום אחד מוכיח ר' יהודה החסיד יהודי הנוצל נעלים צרות - למה תלך בחצרנות כמו הפרשים¹²². לתיבה חצרנות מעיר וויסטינעצקי: "אולי צריך לומר בשתצנות" אין זה נכון. ר' יהודה החסיד לא התכוון לנאווה סתם אלא כוונתו הייתה ל-höveschkeit, ומשום כך המציא את התיבה חצרנות. בשעת הלימוד יעסוק בכל לבו ליישר בלא קלות ראש¹²³. לתיבת ליישר מעיר וויסטינעצקי: "אולי צריך לומר ליישב". אין זה נחוץ. בגרמנית עילית תיכונה פירושה של uzgelichen 'לבאר'.

גם ר' יהודה החסיד מצינו בו מקומות מספר בהם העברית היא לא מובנת ודבר זה ניתן לנו לביאור על ידי פסיבדו-הומונימיה. כשאדם בא ממרחקים וראה שם הנהגות רעות. אל יספר על כך, משום "ניזול לשומעים לעשות כהם"¹²⁴. מה פירושו? בגרמנית עילית תיכונה משמעות המלה billigen 'להוריד את המחיר' והן 'להסכים'. כאן רצה לומר 'להסכים', ויצא 'להוריד את המחיר'. לפעמים מביא הקדוש ברוך הוא יסורים על הצדיק - כל זה אין בו שום כיעור¹²⁵. תיבת כיעור אין כאן מקומה, ובפרט שמיחסת לקב"ה. בגרמנית עילית תיכונה למלה unzuht כפל משמעות: הן 'הפקרות' והן 'התנהגות לא צודקת'. כאן התכוון, כמובן, מחברנו לומר 'התנהגות לא צודקת', ויצא 'כיעור'. מי שעוצר את יצרו מראות בנשים ומלהראות שיצו אליו¹²⁶. מה פירוש שיצו אליו? הפועל bieten בגרמנית עילית תיכונה יש לו כפל משמעות: 'לצוות' ו'להציע את עצמו'. כאן התכוון לומר 'להציע את עצמו', ויצא 'לצוות'. השטן נושא ונותן עם הקדוש ברוך הוא, רוצה הוא להעמיד את אברהם בניסיון בתנאי שכביכול לא יתערב, "כי עבד יוכל למשוך כנגד רבו"¹²⁷. התיבה אינה מובנת כאן, וויסטינעצקי מציע לקרוא: "למשוך עם רבו". לדעתי נכון הוא כאן "למשוך כנגד רבו". בגרמנית עילית תיכונה פירושה של ziehen גם 'לצאת למלחמה'. והעניין כאן הוא. כי לפעמים יכול העבד לחלוק על רבו. ימצוה על המחנה שלא יברר את אותו שנהנה ממנו¹²⁸. בעברית מוסב הפועל ברר על חפץ ולא על אדם, אלא הפועל הגרמני העילי התיכון erkunnen משמעותו 'להתוודע' וגם 'לחקור'. כאן התכוון לומר שלא יתוודע אליו, כדי לא להביאו במבוכה.

מופיעים אפילו סימנים של התחביר והדקדוק הגרמני. משפט כגון "אם אדם אוהב את בנו אחד יותר מאחיו"¹²⁹, ודאי שהוא מתבסס על תורת הלואי המסתמת כגון ein sîn lantman¹³⁰, או "ואחד לוקה ועשה"¹³¹, כלומר: הוא לוקה. צורה דומה יש לנו בגרמנית duo wurden gote gehörsam alle die dâ wären, unt si diu grôzen¹³². zeichen sâhen. בשל אותה ההשפעה יש לנו משפט: "כשבא אליהו הנביא זכור לטוב לר' שמעון בן יוחי ואמר לו ר' יהושע בן לוי הוא בחוץ וחפץ לשאול לך הלכה"¹³³.

122. שם, סי' תריא.

123. שם, סי' א.

124. שם, סי' תתתשסט.

125. שם, סי' לב.

126. שם, סי' תתקכ.

127. שם, סי' שסא.

128. שם, סי' תתתקכ.

129. שם, סי' תתתקכ.

130. ה' פאול וא' גיראק, עמ' 161.

131. ספר חסידים, סי' יט.

132. Kaiserchronic 28728 (מצוטט ע"פ ה' פאול ונ' גיראק).

133. ספר חסידים, סי' תתרמה.

מן האמור לעיל אנו באים לכלל מסקנות אלו:

1. העברית של האשכנזים בימי הביניים משקפת את שפת הדיבור של היהודים באותה תקופה בין על ידי מלים שאולות ובין – וזה העיקר – על ידי תרגומי שאילה.
2. לא כל המחברים בתקופה ידועה ולא כל המצבים, אפילו אצל אותם המחברים עצמם, משקפים במידה שווה את לשון הדיבור. מצבים מוסכמים ומקובלים משקפים אותה מעט מאוד. במקום שבו הקוניקטורה הסוציאלית השתנתה שינוי ניכר, ויש הכרח ליצור אמצעי ביטוי חדשים, שם פורצת וחודרת שפת הדיבור בצורה חזקה מאוד.
3. השפעת לשון הדיבור חזקה כל כך, עד שלעתים היא מביאה על ידי דרך פסיבדו-הומונימיה לשבשת הבנה בלשון העברית.
4. השפעת לשון הדיבור ניכרת בבליטות יתרה אצל ר' יהודה החסיד, שהעברית שלו קרובה ביותר ליידיש האידיומאטית בת זמנו.

המושק במקורות העבריים

למרות נדירותה והאקזוטיות שלה זכתה חֶת המושק לפרסום ניכר בספרות התורנית ושימשה לא פעם נושא לזיכרונות חריפים וחילוקי דעות מרובים מבחינת ההלכה, וכל זה לא בגלל ערכה, ולא בגלל העניין הרב שמצאו בה, אלא בגלל תרגום אחד של השם מר שבמקרא.

נקדים תיאור קצר של חֶת המושק ושל החומר הבשמי שהיא מפרישה. המושק (*Moschus moschiferus*) הוא חיה ממחלקת היונקים ומסוג האיילים. אורכו מטר וגובהו כחצי מטר. אחיזים לו גדולות ורגליו ארוכות, מפריס פרסה ומעלה גירה. דומה מאוד לאייל, אבל ללא קרניים. מזונו עלים ופרחים של שיחי היערות, מתבודד ומצוי ביערות בחלקים ההרריים של טיבט, אלטאי, ההימאליים וחבלי יאקוטיה. לְזָכָר יש על בטנו כיס דמוי ביצה באורך 4–7 ס"מ וברוחב 3–4.5 ס"מ, לתוכו מפרישות הבלוטות את המושק—חומר רך כעין דונג, שצבעו אדום-כהה עד שחור, ריחו חריף מאוד וטעמו מריר. המושק משמש בתעשיית הבשמים והוא חומר יקר מאוד, ובגלל מחירו הרב מוזיפים את גרגיריו לעתים קרובות ע"י תוספת של דם, מרה, שרפים וכדומה.

השם מושק בא בגלל דמיון כיסו של הזָכָר לכיס האשכים, כיס הביצים. הנקרא בסנסקריט *mushkas*, מכאן בפרסית *musk*, בערבית *مسك*, ובלאטינית של ימי הביניים *muscum*, באנגלית *musk* ובגרמנית *Moschus*¹.

בספרותנו נזכר המושק לראשונה בתלמוד: פעם אחד בבבלי² (ברכות מג ע"א) ביחיד מושק, בשם רב, לפי אחרים בשם זעירי (שניהם במחצית הראשונה של המאה השלישית), ופעם אחת בירושלמי (ברכות ו' 1) ברבים ובכתיב אחר—מוסכין—בשם רב חסדא (במחצית השנייה של המאה השלישית), לענין הברכה שיש לברך על ריחו הטוב. התלמודים מזכירים שם רק שהמושק בא מן החיה, אבל אינם מוסיפים כל פרטים, לא על החיה ולא על החומר הריחני שהיא מפרישה.

רש"י (לברכות שם) מתרגם את המושק במושגא בלע"ז ומעיר שהוא "בא מן הרעי של החיה"—לפי זה מגלילי החיה—ומכאן שלא היו לוידיעות מבוססות על הנ"ל. כל פרשת המושק הייתה באה בודאי בזה לידי סיום, לולא מצא רב סעדיה גאון (892–942) לנחוצו לתרגם—לדעת לעף³ בעקבות המתרגמים הנוצריים בסוריה—את המור (בשמות ל', כג) במושק (אלמסך). לדעה זו של רב סעדיה הגאון הצטרף גם הרמב"ם (1135–1204), ובהלכות ברכות ט', א הוא פוסק ש"המור הוא מן החיה", ובהלכות כלי המקדש א', ב הוא מפרט, שזהו דם הצרור בחיה שבהודו הידוע לכל

(1) Lokotsch, Ethymolog. Wörterbuch der europ. Wörter orientalischen Ursprungs, Heidelberg 1927

(2) הערוך (ערך משק) מביא את המושק גם מכתובות ע"א, אבל בספרים שלנו לא נזכר. לפי סעיה (Flora I, 310) נזכר *musculus* בספרות המערבית לראשונה אצל הירוגנימוס (310–420), אבל הוא מדיש, שאין כל ודאות, שהכוונה לשם מושק, ולא לטחב, נגד זה מעיר ליוזון *Zoologie des Talmuds*, שעד המאה י"א אין כל זכר למושק לא בספרות הלאטינית ולא בספרות הערבית. (3) Flora I, 310. ואולי שימש הטעם המור של המושק סיבה, שר' סעדיה גאון ראה בו את המור;

השווה מדרש רבה אסתר ו', ב.

שמתבשמין בה בני אדם בכ"מ (בכל מקום)⁴. את הביטוי "הצרור בחיה" שאב הרמב"ם בוודאי מ"צרור המור" שבשה"ש (א, יג).

עם תרגום השם מר במושק נעשו החיה הזאת וחומר הבושם שלה נושא לוויכוחים ממושכים סוערים על אופי החיה – האם היא טמאה או טהורה – ועל אופי הבושם ואופן היווצרו, והאם הוא הולם את קדושת שמן הקודש, שהכיל מור. אגב ויכוחים אלה נמסרים פרטים מעניינים על חית המושק ועל בושמה, פרטים הרחוקים עפ"ר מן המציאות, כפי שנראה להלן.

אבן עזרא (1092–1167) גורס את השם "מושק" ומספר (שמות ל, כג), שהבושם הנהו דם הנועשה בגרון הצבי, אבל יחד עם זה איננו נוטה לקבל את הדעה, שהמור הנהו המושק (בפירושו לשה"ש א, יג) מחמת אי התאמה בין תיאור תכונות המור בשה"ש ובין תכונות המושק.

הרמב"ן (1194–1270) גורס "מוסק" ורואה בו דם, אבל דם זה נוצר לא בגרון החיה אלא בבטנה, ובפירושו לשמות ל, כג הוא נותן את התיאור המפורט דלקמן: "הוא דם נצרר בבטן החיה הדומה לצבי הידועה בארץ הודו ובלכתה בין השיחים בימי החום הגדול מגררת בנפת ההוא והדם יוצא צרור ולוקטים אותו מן האחו... שיוקח מן הצבי ההוא בהיותו חפשי מתהלך בין ערוגות הבשמים ומתענג כרצונו, כי כאשר ילכד ויעמוד ברשות אדם לא יעשה מור כי אם מעט ואיננו מבושם". בתיאור זה רצה הרמב"ן, כנראה, למצוא ביאור לביטוי "מור דרור", ובדבריו אנו שומעים את הד תיאור הצבי בשה"ש. ולאחר הכול מסיים הרמב"ן, כדברי אבן-עזרא, ש"אין המור מוסק".

רבנו בחיי בר' אשר נ' חלאוה (מת בערך 1340) במדרש רבנו בחיי, שמות ל, כג, חוזר על תיאור הרמב"ן אגב שינויים קלים: "יודוע כי המוסק הוא דם נצרר בגרון החיה הידוע בארץ הודו הדומה לצבי ובזמן הקיץ בזמן החמימות הגדול כשהיא מהלכת בין האילנות מגררת בנפת ההוא והדם יוצא צרור ולוקטים אותו בני אדם מבין העשבים".

בניגוד לכל המפרשים הנ"ל שראו במושק דם של החיה, מביא הרא"ש (1250–1327) לברכות פרק ו, סי' לה, שתי דעות: האחת, שאינה נראית לו, שהמושק הנהו זיעת⁵ החיה, והשנייה – "ונכון יותר שחיה ידוע היא שיש לה חטוטרות בצואר ומתקבץ שם תחילה כעין הדם ואחר כך חוזר ונעשה מושק"; כלומר שהמושק איננו דם, אלא נוצר מחומר כעין הדם. בביטוי "חטוטרות"⁶ התכוון הרא"ש אולי ל"כיס" של חית המושק, אבל את החטוטרות הוא רואה בצואר החיה, כדעת אבן-עזרא, ולא על בטנה. ר' דוד בן יוסף אבודרהם⁷ (מתלמידי בעל הטורים, חי במחצית השנייה של המאה ה"ג) מדבר כבר על "כיס", שבו נוצר המושק, אבל כיס זה איננו, לפיו, על

(4) גם בנימין מטודילה (1165/73) קורא למושק בשם מור ומספר שחית המושק מצויה בטיבט. (ספר המסעות, הוצאת אדלר, לונדון תרס"ז, 75; 82).

(5) בעקבות הרא"ש מבאר גם ר' משה מרגלית (1710 או 1720–1781) בפירושו "פני משה" לירושלמי ברכות ו, ו, שהמושק בא "מזיעת חיה ידוע פיזם בל"א", בהשתמשו בשם הפולני של המושק.

(6) מחבר "ספר החרדים" ר' אלעזר אזכרי (מת בצפת ב"ס 1600) ראה בחטוטרות עצמן את המושק: "וי"א חיה שמתקבץ בצוארה חטוטרות אלמשיקי בלע"ז (לירוש' ברכות ו, ו).

(7) "ספר אבודרהם", סדר ברכות, שער ז.

הבטן כי אם בצוואר החיה. יחד עם זה הוא מתרחק מן המציאות, בהודיעו כי "צורתה כצורת צבי, אלא שיש לה מתלעות לבנות מלופפות כקרניים".

כראש רואה גם ר' יוסף קארו⁸ (1575–1488) במושך חומר, שנוצר "מצורת דם והפך להיות כעפר בעלמא".

אברבנאל (1508–1438) בפירושו לתורה, שמות ל, כג, אינו מחדש בנידון זה שום דבר, רק מצרף לדברי קודמיו על המושך את האמור במדרש רבא אסתר (ו, ו) על המור: "והנכון הוא שמור הוא מושקו . . . כי המור הזה נולד (במקום הביטוי המוצלח יותר "נעשה" של אבן עזרא) בצווארי הצבאים אשר בצד מזרח (כלומר במזרח הרחוק) והידיים שיקחוהו משם יש להם ריח טוב . . . וכל מי שקולטו (במדרש-לוקטו) מצוואר הצבי ידיי מתמרמרות כי המושקו בטעמו הוא מר".

תיאור מוזר על דרך הפקת המושק נותן הרופא והבלשן בנימין מוספיא⁹ (נולד בערך 1606 בספרד ומת ב-1675 באמשטרדם): "זכתבו שהבשם הזה עשוי מחיה קטנה מוכה בשבט עד ריסוק אבריה ומותה או מדמה או ממורסא הגדל בה", כלומר שהמושק הנהו תוצאה ממכות שחית המושק סופגת.

תיאור מפורט של המושך בקוויו הכלליים נותן לנו ברוך לינדא (1756 – 1849) בספרו "ראשית למודים", שיצא לאור בשנת תקמ"ט (1789) בברלין, שער שיש (ז), ואלה דבריו: "חית ביזאם משכנו באזיא במדינת טארטארי ובסינא. דומה בגדלו, במאכלו ובתבניתו לעופר, והזכר מהם יש לו כיס תחת בטנו אשר בתוכו יתאסף מעת לעת איזה מיץ או ריר מנופו, וכאשר יתמלא ממנו אז יגדל כאבו מאד, לא ינוח ולא ישקוט עדי ילחץ אותו הכיס בין שני הסלעים או בסבך אילן להריק אותו ושם יקפא המיץ ההוא וממנו ילקטו אנשים יודעים וימכרוהו לרוקחים אשר יעשו ממנו סם לרפואות. ואותו המיץ יקרא בשם ביזאם או מאשוס, ריחו עז וקשה מאד והוא ידוע אצלנו, גם יעשו ממנו שמן להריח או מוגמר".

את הוויכוח הארוך מסיים ר' אברהם ברוך פיפירנו¹⁰ בהערותיו "זכור לאברהם" לספר האנציקלופדי "פחד יצחק" לר' יצחק לאמפרונטי (כרך ג') שנדפס בליוורנו בשנת תקצ"ט, ערך מוסק) בתיאור הנכון: "ובענין מהותו של המוסקו כל הטבעיים אחרוני זמנינו סובבו נתיבות עולם במקומות שיש בהם החיה הנקראת מוסקו שמתהווה בה הבושם הזה, כתבו כי הוא מתהווה בכיס שיש לה סמוך לערוה ולטבור ונמצאת בקינא (סין), בטייבט, בטונקיניו ובסיביריא, וזה שלא כדברי הקדמונים, שכתב שהוא נמצא בכיס שיש בצוואר החיה. ומלבד החיה הנ"ל יש בעלי חיים אחרים שיש בהם כמין מוסקו אבל אינו מוסקו, ובפרט הזיבטי (כלומר Zibet) הנקרא גם כן חתול של הזיבטי (כלומר Viverra zibethica) או חתול של המוסקי".

(8) כסף משנה על הרמב"ם, כלי המקדש, שם.

(9) מוסף הערוך, ערך משק.

(10) לא יכולתי להשיג ידיעות ביוגרפיות עליו. לפי האנציקלופדיה העברית הרוסית היה אברהם ברוך (בינידיו) פיפירנו, מחבר ספרי השירים "קול עוגב" ו"קול רינה וישועה", רב בליוורנו ומת בשנת 1863, אבל לא נאמר שהוא גם מחבר "זכור לאברהם" הנ"ל. מנהל הספרייה הלאומית הד"ר וורמן השיב לי על שאלתי, שמחבר ספר השירים ר' אברהם ברוך פיפירנו היה שמש בבית הכנסת בפרינצי ומת שם זמן קצר אחרי שנת תרי"ו וייתכן שהוא כתב ג"כ את ההגהות "זכור לאברהם" על "פחד יצחק", כי היה קיים קשר תמידי בין הקהילות פרינצי ולייוורנו, אבל אין לנו הוכחה ברורה על כך.

על מקורו של "זכר = הזכיר, הוציא דבר בפיו" ושימושו במקרא

1. במאמרו רבי-העניין "זכר = הזכיר, הוציא דבר בפיו" (לשוננו כא, 279–282, ועי' גם במילואים לשוננו כב, 80) עקב ג' ברגנרין אחרי מציאות ההוראה "הוציא דבר בפיו" (הנראית לכאורה מיוחדת להפעיל "הזכיר") אף בבניין קל "זכר" בתקופות שונות של השפה העברית: בלשון המקרא. בלשון המפרשים והמתרגמים ובלשון חכמים; אך לא עמד על מקרה של תופעה זו, המשווה לכאורה, שהן בניין קל והן בניין הפעיל משמשים באותו התפקיד. בשורות הבאות אנסה להסביר את התהוותו של שימוש כפול זה וכן לעקוב באופן מיוחד אחרי מציאותו של "זכר", בניין קל בהוראת "הוציא דבר בפיו" בשכבת הלשון הקדומה של העברית שבידינו, ר"ל בלשון המקרא.

2. כבר שיער J. Barth, Nominalbildung¹, כי בניין הפעיל של "זכר" בהוראת "הוציא דבר בפיו" (בעברית ובארמית) צורה תניינית הוא, שנוצרה מעתיד קל, שהיה במקורו לא בע' הפועל קבוצה, אלא בע' הפועל חרוק "זִכֵּר"²; עתיד זה הובן כעתיד הפעיל, וממנו נוצרו אח"כ יתר צורות ההפעיל. נראה אפוא להנחת, כי "זכר" בניין קל במקורו איחד בקרבו את שתי ההוראות, "שמר בזיכרונו" ו"הוציא דבר בפיו"³, אך אח"כ חל בידול: הצורות בהוראת "שמר בזיכרונו" נשארו בבניין קל, והצורות שבהוראת "הוציא דבר בפיו" עברו אל בניין הפעיל החדש, שנתהווה מעתיד קל העתיק "זִכֵּר"⁴, ולא נותרו מבניין קל בהוראה זו אלא שרידים בלבד⁵. ישמא כדאי להזכיר בהודמנות זו גם תהלים עז, יב 'א ז כ י ר (מעלל-יה)'; כתיב, אָזְכֵּר קרי (בהמשך: כי-אָזְכֵּר מקדם פלאך והיגיתי בכל פעלך ובעלילותיך אשיחה); וכן ישעיה כו, יג: 'לָבַד בך' זִכֵּר (שמך) מגילת ים המלח א' 'נזכור'.

3. א. הגענו אפוא למסקנה, כי "זכור" בניין קל בהוראת "הוציא דבר בפיו" קדום הוא, על כן עלינו לבדוק בכל מקרה ומקרה, שמא נשתמרה בו ההוראה הזאת. עבודה זאת אינה קלה, כי שתי ההוראות "שמר בזיכרונו" ו"הוציא דבר בפיו" קרובות מטבע העניינים זו לזו, והשווה גם את הפועל "הגה", המאחד את המשמעויות "חשב" ו"זכר", ובדומה "שיח", שני פזלים, המקבילים לעתים קרובות ל"זכר", וכן ביטויים מעין "אמר אל/ב/ללבו" (וכן גם "אמר" לבד, כגון בראשית מד, כח וְאָמַר אֶךְ טָרַף טָרַף) בהוראת "חשב" ובדומה "דבר אל/על/בלבו". באיזו מידה קרובות לפעמים גם ההוראות "שמר בזיכרונו" – "הוציא בפיו", יעידו הביטויים המקבילים בפסוק מעין ירמיה ג, טז 'לֹא יֵאמְרוּ עוֹד אֲרוֹן בְּרִית־ה' וְלֹא יֵעָלֶה לָב וְלֹא יִזְכָּרוּ-

1. מאמרו של בארט ZDMG מח, עמ' 4 ואילך אינו בתחום השגתי.

2. בארט הסיק עתיד זה מהשם החרוק: עברית זָכַר, ערבית ذَكَرَ. אכדית zikru וכן מארמית (סורית)

*nedkar > nedkar.

3. השווה ערבית ذَكَرَ געז זָכַר, הכוללים בבניין קל את ההוראות "שמר בזיכרונו" ו"הוציא בפיו" וכן אכדית zakāru בהוראה השניה בלבד.

4. הסיבה, שדווקא בהוראה זו השתלט ההפעיל, נעוצה אולי בכך, כי הוראת ההפעיל המקורית "גרם שיזכור" (הנמצא ישעיה מג, כו 'זִכְרִינִי' נשפטה יחד) יש לה קרבה סימאנטית להוראה "הוציא דבר בפיו". אין נראה לי להנחת, כי "זכר, זָכַר" שימש בהוראת "הוציא דבר בפיו" (ועל כן עבר, בגלל העתיד החרוק, להפעיל); "זכר, זָכַר" בהוראת "שמר בזיכרונו"; שהרי ארמית (סורית) nedkar "ישמור בזיכרונו" היה ביסודו כפי הנראה *nedkar.

5. יש לראות אפוא בתופעה זו שריד של מצב קדום, ואין לתקן בפסוקים כאלה את הקל להפעיל ואת נפעל להופעל, ועי' ברגנרין שם עמ' 279, הערה 3, ועמ' 280, הערה 1. מאותה הסיבה עצמה אין לגזור הוראה קדומה זו של הקל מהתפתחות סימאנטית תניינית, כגון מ"נזכר שמו", שלא כדעת ברגנרין שם עמוד 280, הערה 2.

בו ולא יפקדו ולא יעשה עוד. השווה גם תהלים קמג, ה' זכרתי ימים מקדם הגיתי בכל-פעלך במעשה ידיך אשוחח'. וכן עוד, ד' אזכרה אלהים ואמיה אשיח ותתעטף רוחי'.

ב. במקומות הבאים נראה לי, כי "זכר" משמש בהוראת "הוציא דבר בפיו":

ירמיה כג, לו (עי' ברגרין שם, עמ' 279, בייחוד שם הע' 3) צמשה' לא תזכרו עוד'.

ירמיה ב, ט (עי' ברגרין שם עמ' 278) ואמרתי לא-אזכרו // ולא-אדבר עוד בשמו, אשר שיעורו:

לא אנבא עוד בשמו.

שמא גם ירמיה לא, כ' כי-מדי דברי בו זכר אזכרו עוד', אשר שיעורו נראה לי: כי ככל שאני מרבה לדבר בו, רוצה אני להוסיף ולדבר בו ולהכיר.

כן כנראה יונה ב, ח 'בהתעטף עלי נפשי את-ה' זכרתי // ותבוא אליך תפלתי אל היכל קדשך' שבו מציין "זכר" כפי הנראה את הזכרת ה' אנב תפילה (השווה בהפעיל כתוב מעין ישעיה יב, ד 'הודו לה' // קראו בשמו // הודיעו בעמים עלילותיו // הוכירו כי נשגב שמו'.

בדומה תהלים עז, ד, ר' לעיל א. וכן קה, א-ה (ובמקום המקביל דברי הימים א טז, ח-יב) 'הודו לה' // קראו בשמו // הודיעו בעמים עלילותיו // שירו-לו // זמרו-לו // שיהו בכל-נפלאותיו // התהללו בשם קדשו... // דרשו ה' ועזו // בקשו פניו תמיד // זכרו נפלאותיו' (והשווה את השימוש הדומה בהפעיל לעיל ישעיה יב, ד).

כנראה גם תהלים סג, ז 'אם-זכרתך על-יצועי // באשמרות אהגה-בך'; והשווה שם, ד 'שפתי ישובחך', ה 'כן אברכך בחיי', ו 'שפתי רגנות יהלל-פי', ח 'בצל כנפך ארנב'.

ג. הנחתנו, שבניין הפעיל בהוראת "הוציא דבר בפיו" תבייני הוא, מקבלת חיזוק נוסף על ידי העובדה, כי בניין הופעל משורש זה אינו קיים כלל במקרא ובמקומו משמש נפעל אף בהוראת "נאמר". אין זאת אלא סימן, שבמקורו שימש "זכר" בבניין קל בהוראת "אמר", וסבילו כמובן הנפעל "זכר". כאשר דחה ההפעיל בהוראת "אמר" את הקל, הוסיף נפעל זה להתקיים, ולא נוצר בניין הופעל כסבילו המתאים של ההפעיל אלא בתקופת לשון חכמים (ע"ע בן-יהודה).

נזכר בהוראת הוזכר מצוי בעיקר בביטוי "זכר שמו" / בשמו" (עי' ברגרין שם עמ' 280) בשלילה במובן "נכחד", כגון הושע ב, יט (עי' ברגרין שם) 'והסירתי את שמות הבעלים מפיה ולא יִזְכְּרו עוד בשמם', הווה אומר הבעלים ייכחדו. בדומה ירמיה יא, יט 'ונכרתנו מארץ חיים // ושמנו לא-יִזְכָּר עוד'; תהלים פג, ה (עי' ברגרין שם) 'אמרו לכו ונכחדים מגוי // ולא-יִזְכָּר שם-ישראל עוד'. כן גם "זכר" לבד (בלי "שם" / בשם) וזכריה יג, ב (עי' ברגרין שם) 'אכרית את-שמות העצבים // ולא יזכרו עוד // ואת... אעביר מן הארץ'; וכן כנראה גם חזקאל כה, י 'למען לא-תִזְכָּר בני-עמון בגוים'; וכן גם חזקאל כא, לו 'לאש תהיה לאכלה // דמך יהיה בתוך הארץ // לא תִזְכָּר'.

מלבד בביטוי זה נמצא נזכר = הוזכר עוד איוב כה, יח 'ויז: לא יערכנה [ר"ל את החכמה] זהב וזכוכית (... ראמות וגביש לא יִזְכָּר, שיעורו כנראה: ראמות וגביש לא יוזכרו יחד עם החכמה, אין להשוותם לחכמה).

4. ראינו אפוא, כי בניין קל בהוראת "הוציא דבר בפיו" ראשוני הוא, שהרי מצוי הוא בשפות שמיות אחדות, ורישומיו אף ניכרים בבירור גם בעברית הן בבניין קל והן בנפעל (= הזכר). אולם לרוב ירש בעברית (וכן בארמית) את בניין קל בהוראת זו בניין הפעיל, שנוצר כפי הנראה מתוך עמיד קל בע' הפועל חרוקה יִזְכָּר, אשר הובן כעתיד הפעיל.

6. מקרים נוספים מפורקים: תהלים מב, ז 'אִזְכְּרָךְ מארץ ירדן', שיעורו אולי "אזכירך ואודך", השווה שם, ט 'ובלילה שירה עמי', אך אפשר גם ששיעורו "אשאך בויכרוני", והשווה שם, ה; בדומה קיט, נה 'זכרתי בלילה שמיך'; ושמא איכה א, ז 'זכרה ירושלים ימי עניה ומרודיה כל מחמדיה'—שיעורו "דיברה בימי עונייה ומרודיה על מחמדיה", וכששמעו את דיבוריה 'ראוה צרים שחקן על משבתיה': אך גם תפיסה זו אינה מיכרת כלל.

'מן', 'מה', 'כמה'

במאמרו החשוב "הערות לתורת הכינויים באוגריתית לאור הכנענית" (לשוננו, כרך עשרים ושלשה, חוברת א-ב) אומר מר ש' א' ליונשטם, לאחר שהסמיך את 'מן' האוגריתית לכינוי השאלה, 'מה' (שם, א. 3): "מפתיע הוא שימושה של 'מן' כתואר הפועל של השאלה במשמעות 'כמה' ('מן ירח')... לא מצאתי הקבלה לשימוש זה של 'מן' אלא בכתבי אל-עמארנה בלבד (manî ûmê)." – ויורשו לי כאן שתי הערות קצרות בעניין זה:

א. שימוש של כינוי השאלה האוגריתית 'מן' במשמעות 'כמה' אינו מפתיע יותר משימוש של היסוד qu המקביל לו בלטינית, בתואר הפועל quot, בצד quid = 'מה'; כלומר נעוץ הוא בדרכי השיבה כלליים שמעבר למסגרות נבדלות.

ב. שימוש זה נמצא כבר בתואר הפועל 'כמה' (בארמית גם 'כמן'), שאין לתחילתו כ"ף ערך מדמה כלל ומשמשת היא לחיזוק בלבד – כמו 'כען, כענת, כעת' בארמית, 'כעת', 'כהיום' בעברית, ועוד בשתי הלשונות.

וביתר ייחוד נמצא שימוש זה של 'מה' בשאלת הזמן 'מת' בעברית ובערבית (בארמית אימתי ובאשורית mati, שעי רקן 'מה' ואין הסימון 'תי' משמשת אלא לחיזוק בלבד. אשר על כן משמש בלשון השירה במקביל ל'מתי' ו'עד מתי' גם 'כמה': כמה נר רשעים ידעך (איוב כד יז), כמה לא תשעה ממני (איוב ז יט).

ומצאנו גם 'מה' עצמו בלי צירוף כלל משמש בהוראת 'מתי', 'עד מתי': הודיעני יי קצי ומדת ימי מה היא, אדעה מה חדל אני (תה' לט ה), ומה לא תשא פשעי (איוב ז כא). וכן 'עד מה': עד מה יי תאנף לבצח (תה' עט ה), ולא אתנו יודע עד מה (תה' עד ט), עד מה יי תסתר לבצח (תה' פט מז), עד מתי כבדי לכלמה (תה' ד ג). וראה למעלה מה ראשון בתה' לט ה, במובן 'כמה'. וגם מה בהוראה של 'כמה' ביחס לזמן: שומר מה מליל (ישעי' כא יא).

הרי שאף בעברית נמצאות הקבלות לשימוש של כינוי השאלה. מה-מן' במשמעות של 'כמה' ודוקא ביחס לזמן (כמו בשתי התבואות שבמאמר הנ"ל, מן האוגריתית ומן האכדית של אל-עמארנה); וכך, אמנם, מתאשרת גם מן העברית ההשערה, שלא בא manî ûmê שם אלא בהשפעה כנענית.

הצעת מ'נוח 'סוד' למצב של חולי ממושך וכרוני

ב"הרופא העברי" 1953 נגעו ד"ר בן עמי וד"ר גולדשטיין בשאלת הסופית הלועזית *itis*- ואפשרות התחלפתה במונח עברי כללי מניח את הדעת, ואחרי דיון קצר הסיקו המחברים את המסקנה, שיש להשאיר את המונח דלקת (או צית) לפני שם האיבר המודלק: דלקת תוספתן – תרגום של *appendicitis*. המחברים אינם מבדילים, כנראה, בין מחלה למחלה מבחינת זמן הימשכה.

ייתכן שלגבי מחלה ראשונית, זו שבלועזית מגדירים אותה במונח *acuta*, באמת אין בררה, ויש לחדול מכל ניסיון של תוספת סופית – בדומה ל-*itis*- הלועזית – לאיבר המודלק, אף כי גם כאן עדיין לא נאמר סוף פסוק, ואם תמצא סופית מוצלחת, ברוח השפה העברית, בלי ספק תתקבל בשמחה במקום ה"דלקת" הנוקשה.

לא כן המצב, כשהמחלה הופכת להיות ממושכת: כאן המונח "דלקת" אינו ממצה את מהותם של השינויים הביז'ופתולוגיים שבאיבר החולה. למושג *chronicus* הוצעו מונחים: עתיק, נושן, ממושך, עידני, כרוני, וכולם מונחים מלאכותיים, "תרגומים מילוליים", שאין להם שום אחיזה במקורותינו. ומאידך גיסא: גם במקרה של מחלה ממושכת מוסיפים להשתמש במונח המקראי "דלקת" כגון: דלקת-כבד עידנית. אולם מה משמעו של המונח במקור? הוא נמצא רק פעם אחת במקרא: "יככה ד' בשחפת ובקדחת ובדלקת"; ורש"י מפרש: "בקדחת – אש של חולים. שהיא חמה מאוד, ובלע"ז מלמורי"; ובדלקת – חמה יותר מקדחת ומיני חלאים הם". בעל ה"ביאור" משער, שצ"ל מלדורי, כלומר: "מא"ל ד"ו פ"ע בצרפתית, ובל"א פיעבר היטצע, שהיא חמה מאד; ובדלקת – חמה יותר מקדחת, ואולי היא חולי קדחת הפוסק ותחור, ולפי שנראה כאילו האש גדלק ונכבה גדלק ונכבה, נקרא דלקת".

וכן מעיר מנדלרן ("היכל הקודש"): "ואולי דלקת הנרדפת לקדחת היא הבאה בדילוג (ועכסעל פיעבער)". וב"יהודה מסביר: "דלקת: שם כללי למעמד לא טבעי בגוף האדם (*hot fever*). ונתיחד בלשון חכמת הרפואה בזמן האחרון להגברת החום במקום מהמקומות בגוף האדם, או באבר אחד ממנו *inflammation* עכ"ל.

ברור שמפרשי המקרא לא התכוונו, אלא לסוג של מאלאריה, שהדלקת היא צורה יותר חמורה מקדחת ואפילו ב"יהודה המאוחר" מדבר רק על "הגברת החום", כלומר על סימן אחד מחמשת הסימנים (*rubor, tumor, calor, dolor, functio laesa*), המציינים את האיבר החולה. ואם יש צורך, מאין בררה, להשתמש במונח דלקת לכל אותם המצבים הפתולוגיים, אשר הלאטינית קבעה בהם את ההוספה *itis*-, הרי מותר בדוחק להשתמש במונח זה אך ורק להגדרת המחלה בתקופתה הראשונית, שהלאטינית מגדירה בתואר *acuta*.

בכל אופן ה"דלקת" אינה מתאימה למצב *chronica* של המחלה, כלומר כשהמחלה מקבלת אופי ממושך, לחדשים ולפעמים גם לשנים. לגבי המצב של *chronica* אין בשום אופן להשתמש במונח "דלקת", שהרי אין כאן כבר דלקת: זו, *hot fever*, הייתה בתחילת המחלה ולא עתה, כשהמחלה הפכה ל-*chronica*. ויש מונח כזה במקרא ובתלמוד.

ב"הרופא העברי" 1951 הבאנו (ברשימה "ממכני מקורותינו") את הערך קציר – קצירא – קצירא במובן מחלה (*morbus*). ואם נעמי את העיון במונח זה, המופיע גם במקרא (ישעיה יז, יא; ירמיה י, יז; הרשע יא; איוב כט, טו) וגם בתלמוד במקומות רבים, ניווכח, שמונח זה – קציר או קצירה – מתאים בדיוק למושגנו על מצב ממושך של המחלה, במובן *morbus chronicus*, והוא יוכל לבוא במקום "דלקת כרונית", או "דלקת עידנית" וכו' – שהרי אין מונחים אלה הולמים כלל את המצב הכרוני של המחלה, כי סמי מכאן דלקת, כאמור.

בגמרא מופיעים שני מונחים למצב של חולי: "מרע" ו"קציר". הביטוי "שכיב מרע", שמשמעו חולה אנש הנוטה למות אולם אינו מוכרח להיות כרוני – ביטוי זה חזר ונשנה כל פעם בגמרא בקשר לעניינים

שונים, ובעיקר לגבי ענין צוואה. יוב"ע מתרגם: "ואלישע חלה את חליו אשר ימות בו" (מלכים ב יג, יד – "מרע ית מרעיה").

"מאן חולין רבנן... קצירי-קצירי ממש: מריעי – רבנן" (נדרים מט ע"ב, ראש השנה טז ע"א, ופירש רש"י: "חולין – רבנן, שעוסקין בתורה ואינם נהנים מן העולם ובאים לידי חולי", והר"ן מסביר "קצירי קצירי ממש: חולין, ומיקרו קצירי לפי שנפשם קצרה מחמת חליים". האם לא ברור, שחז"ל הבדילו באופן ברור בין שני המושגים הללו וייחדו את "קציר" למצב כרוני של חולי ממושך, בעוד ש"מרע" משמעו חולי קשה, שסכנת נפש בו, ובמוסף הערוך ערך "קצר" מסכם בנימין הרופא: "פירוש: חולים וחלשים, כי רוחם קצר". ברור, שהוא מתכוון לחולים כרוניים.

"...קא שוינהו אבא (רב) לכולי עלמא קצירי" (ברכות ס ע"ב: ופירש"י: חולים), ובעל עיקרי התלמוד פירש: "ומיקרי קצירי, שנפשם קצרה מחמת חוליין". הרי שהמדובר הוא בחולים כרוניים, שאינם יכולים עוד לסבול את מחלתם הממושכת.

ובמדרש רבה (ויקרא יח) מתעכב על "נד קציר ביום נחלה" (ישעיה יז, יא) ודורש: "נדנדתם עליכם קצירן של גלויות, קצירן של יסורים, קצירו של מלאך המוות". "קציר" לעומת "נחלה" ושתייהן במובן מחלה.

ובמשנה (בכורות ז, ה): "רוח קצרית באה עליו" – "שרוחו קצרה מחמת מרה השחורה הגוברת עליו לפרקים ונשאר בלא הרגש" (ברטנורא). ר"ע מברטנורא מתכוון כנראה להתקף של כפיזן (epilepsia), כשהחולה הוא בלי הכרה (הרגש). זוהי מחלה כרונית, כמובן. אגב, פירוש רע"ב כאן הוא כמעט העתק מפירוש המשנה להרמב"ם, "ורוח קצרית מקרה מחמת מרה השחורה וכו'", שגברה עליהן המרה השחורה כל כך עד שנפסדו פעולות הגוף וכוחותיו.

לעומתם מונטנר, ב"סוף דבר" לספר הקצרת להרמב"ם, מדבר על "רוח קצרית", קצרת (asthma): "ומכיון שכל מחלה פנימית דלקתית, מלווה עפ"י רוב קוצר נשימה, הרי השתמשו בביטוי זה גם בשאר המחלות, עד שהוראתה של המלה הזאת היתה פשוט "חולה" עכ"ל.

אולם גם קצרת וגם מחלה אחרת המלווה קוצר נשימה הן מחלות כרוניות, כמובן. הצעתי היא, איפוא, להשתמש במונח "קצור – קצירה = קצירה" למושג מחלה כרונית. לדוגמא: קצירת פרקים = arthritis chronica. קצירת הכליות = nephritis chronica. קצירת האוזן = otitis chronica, וכן הלאה.

נחדש, אפוא, לגבי החולה זמן ממושך, החולה הכרוני, ימיה של "קציר – קצירה" המקראית-תלמודית ובסמיכות: קצירת ה(איבר), בלי להזדקק ל"דלקת", שאין כאן מקומה לכל הדעות, ושתשאר לעת עתה ביחס למחלה ראשונית – acuta – שבה ישנם באמת כל הסימנים של דלקת.

בִּיקוּרֵת וּבִיבְלִיּוֹגְרַפִּיָּה

יעקב מנצור

ספרים חדשים בתחום הלשון שיצאו בשנת תשי"ח

בסקירה זו נכללים ספרי הלשון העבריים, שיצאו לאור בשנת תשי"ח, כפי שניתן לברר על פי כתיב עת ביבליוגרפיים, כגון "קרית ספר" ואחרים. הסקירה נחלקת לפרקים ולמדורים על פי תוכנם ומגמתם של הספרים: בעיות לשון ימינו; לשון המקורות (המקרא, המשנה וכד') – פירושים ומחקרים; ספרי לימוד; מילונים.

א. בעיות לשון ימינו

שנת תשי"ח זכתה אותנו בספרים על לשון ימינו משלוש אסכולות: האחת רואה לשון זו כלשון טבעית, ואוסרת לשנות בה אף קצוץ של יו"ד; האחת סבורה, כי חובה לתקן בלשוננו כל שאינו מתאים למקורות; והאחת מנסה ללכת בדרך ביניים, בדרך של פשרה.

ח' ריון שייך לאסכולה הראשונה:

חיים ריון, עברית טובה; עיונים בתחביר הלשון ה"נכונה"; הוצאת קרית ספר, ירושלים תשי"ח. 113 עמ.

ספרו זה של ח' ריון הוא מעין המשך לספרו הקודם "העברית שלנו", שעורר בשעתו ויכוח רב. "העברית שלנו" הוקדש בעיקר לפינולוגיה ולמורפולוגיה של לשון ימינו; "עברית טובה" דן בתחבירה של. זו. כוז כן זה – שירת הלל על העברית הישראלית.

עיקר הדיון נסב בספר על דרכי הצירוף השונות. פרק ב', המכונה "חצי טורקי", אפשר עשוי לשמש מעין מבוא לכך. בו הוא דן בצירוף ה"מרכיבים" של ביטוי ובהשפעתו על המשמעות. "חצי טורקי" הוא דוגמה קלאסית לכך. ביטוי זה עשוי להתפרש בשני אפנים: א) חצי גופו של איש טורקי; ב) מי שאינו טורקי מושלם, טורקי למחצה. לפי משמעות א' מצורפים חלקי הביטוי כך: חצי + (טורק + י); לפי משמעות ב': (חצי + טורק) + י. וכביטוי זה כן ביטויים אחרים, כגון: "מאלפי בעלי-חיים פראיים", התואר עשוי להיות מוסב לטומך או לבטמך. דברים אלה ידועים ואין בהם כל חידוש, אך כאן מתוארים נאה לפי כללי הבלשנות המודרנית.

הפרקים ג' וד' הם עיקר מחקרו של המחבר בתחביר הישראלית. בפרק ג' עוסק הוא במלות היחס. הוא מבחין בין שני סוגי מלות: בין אלה המקשרות את הפועל למתאר הפעולה (כגון: דיברתי אל אחי, דיברתי על אחי, וכד') ובין אלה המקשרות אותו למושא (כגון: השתמשתי במכשיר, עמדתי על האמת, וכד'). למלות מן הסוג השני הוא קורא מלות יחס "מוצרכות", כי הפעלים שלפניהם מצריכים אותן (כגון הפעלים "להשתמש, להתעניין" מצריכים את אות היחס "ב-"; "לתת, להתכוון" מצריכים "ל-", וכד'), ולא ייתכן להשמיטן או לשנותן בלא לשנות משמעותו של הפועל. לעומתן המלות מן הסוג הראשון "לא מוצרכות" הן, כי אינן תלויות בפועל שלפניהן. באופן זה נוצרו בישראלית, לדעת ריון, הבדלי משמעויות בין מלות יחס. שגרא עד כה שוות. הוא מוצא למשל הבדל בין "כ" ובין "כמו": "הוא עובד כסבל" משמעותו: עובד במקצוע הסבלות ("כ" מלת יחס מוצרכת); "הוא עובד כמו סבל" מובנו הוא עובד קשה ("כמו" אינה מוצרכת). וכן יש הבדל לדעתו בין "ל-" ובין "אל-": "שלחתי לו את החבילה" – החבילה מיועדת לו; "שלחתי את החבילה אליו" – החבילה לא דווקא מיועדת לו, ייתכן ששלחתיה אליו כדי שיעבירה לאחר או שישמרנה בשבילי.

אין לראות הבדלים אלה בכל המקרים, אך, לדעת המחבר, בשימושים לא מוצרכים מעדיפה הישראלית את השימוש בצורות לא מוצרכות. על כן בהשוואות, למשל, מבכרים את "כמו" על "כ": הוא כתב כ מ ו משורר, "הוא טס כ מ ו אורירן".

פרק ד' דן בייחודי המשמעות לצירופים השונים: הסמיכות, הצמידות, צירוף "של" וכד'. (א) המחבר רואה הבדל שבמשמעות בין "ספרי" ובין "הספר שלי". "ספרי" הוא הספר שחיברתי; "הספר שלי" הוא הספר השייך לי. "בנותיה" הן הבנות שילדה (daughters); "הבנות שלה" הן חלמידותיה (girls). "בשרו" הוא גופו (flesh); "הבשר שלו" הוא הבשר שהוא מוכר (meat). מכאן הוא מסיק: אם הלוואי הוא שם אדם או כינוי גוף, מורה הסמיכות על קניין, וצירוף "של" – על שייכות. (ב) הבדל אחר מראה המחבר בין סמיכות ובין צירוף "של", אם שם העצם בעל הלוואי הוא שם פעולה: בסמיכות מציין הסומך, בצירוף שם הפעולה, את הנפגע בפעולה, ואילו שם העצם המצורף ב"של" מסמן את מבצע הפעולה. בביטוי "העברת הסניף" הכוונה שהסניף הועבר; "ההעברה של הסניף" פירושה שהסניף הועבר. וכן ב"ספירת הפקידים" הכוונה שספרו את הפקידים, ו"הספירה של הפקידים" פירושו שהם ספרו. (ג) הבדל בין "תיאור" ל"מדידה", אם שם העצם הראשון הוא שם מיכל: "בבקבוק יין" – הכוונה ליין בכמות מסוימת, ואין הכרח שיהא בבקבוק, עשוי הוא להיות גם בכד; "בבקבוק של יין" – העיקר הבקבוק, אין הכרח שיהא בו יין. וכן "שק קמח" לעומת "שק של קמח", וכד'. (ד) צורה מורכבת לעומת הרכב: "הפנקס של החבר" שונה מן "פנקס החבר"; "החדר של המורים" שונה מן "חדר המורים". צורת הסמיכות אינה מורה בהכרח, שיש לפנינו הרכב, אך הצירוף ב"של" מציין תמיד שאין כאן הרכב. והדוגמות רבות.

כל ההערות האלה על הבדלי המשמעויות שבעברית הישראלית, המובאות בספר, מעניינות מאוד וראויות לתשומת לב. אמנם אין לקבל הכול כמות שהוא, ויש להוסיף ולבדוק, כי אפשר שכמה מן ההבחנות האלה אינן קניין הכול, ואולי יש בהן גם קניין יחיד בלבד, ורחוקות הן מלהיקרא עברית של גו; וכמה מהן לא חידוש של הישראלית הן, וכבר מצויות הן במקרא¹ ובלשון חכמים². אמנם אני כשלעצמי חולק על הדעה שיש בישראלית כביכול נטייה לייחוד משמעויות, אע"פ שנראה לכאורה כי ישנה. כבר רמזתי על כך במקום אחר בעניין הטעמת מלעיל³, ומקוה אני לייחד את הדיבור על כל ייחודי המשמעויות האלה בהודמנות אחרת. אולם תהא הדעה אשר תהא, יפה עשה המחבר שהכניסנו לתחום שמייעט עד כה לעסוק בו, לתחום התחביר; הטה אורו היטב ומסר לנו את שקלט. אין ספק, כי ככל שירבו החוקרים-המאזינים, כן יתלכך העניין ויבורר.

לו ראה המחבר תפקידו בגילוי תופעות בלשון ימינו ובניתוחן, כלומר בבלשנות לשמה, ייתכן שלא היה מעורר ויכוח כה רב. הוויכוחים היו אז מתרכזים בענייני המדע שבו בלבד. אולם הוא אינו מסתפק להיות בלשן בלבד, הוא חפץ להיות גם מורה הוראה. וכב"עברית שלנו" כן גם ב"עברית טובה" הוא מטיף לקבל

1. למשל את שני סוגי מלת היחס "כ", שרוחן קורא להם בפרק ג' בשם "מוצרכת" ו"לא מוצרכת", אפשר למצוא במקרא. יש כ"ף הדימוי, כגון "אם יהיו חטאיכם כשנים כשלג יליבני" (ישעיה א 18) – העצם שאחריה מידוע; ויש כ"ף שמשמעותה כמו "בתור", כגון "ויהי כמצחק בעיני חתני" (בראשית יט 14) – העצם שאחריה אינו מידוע (והשווה שאר הדוגמות שמביא לבני בספרו "לשון כהלכתה", עמ' 38–40). כל מה שהצליחה הישראלית הוא להשמיע את כ"ף הדימוי בלא יידוע ובאופן זה לטשטש את ההבחנה בין שני הסוגים.

2. על ההבחנה בין סמיכות לצירוף "של" בלשון חכמים ראה בספרו הנ"ל של לבני, שייסקר להלן, עמ' 99 ואילך.

3. ראה בביקורתי על "העברית שלנו", לשוננו לעם סה, 28–29, ובמאמרי על הדיאלקט של יהודי בגדאד ב"Journal of Jewish Studies VIII (1967) עמ' 194–195.

לשון זו שבפינו כמות שהיא⁴. פרק שלם (פרק א') הוא מיוחד לפולמוס עם מתקני הלשון, עם אלה שאינם קוראים כמות "מקורש" לכל חידוש שבלשון ימינו. עיקר טענתו היא שהמתקנים אינם עקיבים: הם יראים לסטות יתר על המידה מלשון המקורות, אך אף מלשון ימינו אינם מוכנים להתרחק מרחק רב, על כן נעצרים הם לעתים בתיקניהם באמצע הדרך. אין הם מסכימים, למשל, למבטא המקובל "מְכוּבֵּב", אך אינם יכולים להציע "מְכוּבֵּב", המתאים למקורות, ומסתפקים בפשרה מותרת: "מְכוּבֵּב"⁵. הם טוענים שיש לומר נִכְּחַ ונִכְּחַ לשם הבדלה מן נִכְּחַ במשמעות הוכחה, אך אין להם העז ליצור את הצורות "נִכְּחַ" ו"נִכְּחַת" ומסתפקים בצירוף "יהיה נִכְּחַת", "להיות נִכְּחַת"⁶.

יתר על כן, המחבר גם מנסה להראות כיצד להורות למעשה עברית ישראלית זו. לכך הוא מקדיש את הנספח, שהוא קורא לו: "עברית למתחילים – העקרונות הלשוניים בבחירת חומר יסוד להוראת עברית שימושית למתחילים".

תשובה חריפה על כוונתו זו של רוזן והתנגדות מוחלטת לדעתו קוראים אנו בספרו של בעל האסכולה האחרת, י' לבני:

יצחק לבני, לשון כהילכתה; פרקים בתחביר ובסיגנון. הוצאת אחיעבר, ירושלים 1957. 159 עמ'.

"ויש עתה, לצערנו, מפריה האסכולה החדשה המבקשים לסנר, מתוך תורות חדשות מקרוב באו – על היש' הלשוני שלנו כמו שהוא 'מתגלם' 'מתגלם' בקרבנו. מאשרים שיבושים שאינם, חלילה, פרי התפתחות דורי דורות, כבלשונות חיות מאז, אלא פשוט בתכלית הפשיטות – פרי בורות ועם-אצות של 'לא קראו ולא שנו ולא למדו', של מי שאך תמול גולדו לדיבור העברי, באשר אך תמול עלו ובאו והגיעו לחופי הארץ ובפיהם אין מלה אחת עברית. המהם דוגמה ומהם עדות לצידוק תהליכי לשון חדשים?⁷ ... (עמ' 7).

לבני אינו מוכן לפשרות כלשהן. ויותר משנלחם הוא באסכולת רוזן, המקדשת את לשון ימינו כמות שהיא, נלחם הוא באסכולת פרץ⁷, המוכנה להתפשר אתה. דרישתו של לבני היא: שיבה אל המקורות, ודרישה זו מכוונת לכל תחומי הלשון, להיגוי כלתורת הצורות.

בשאלת המבטא סיסמתו של המחבר היא: "לפי הכתיב – הניב" (עמ' 15). הגה שיבוטל בניב, מן הדין שיבוטל אף בכתיב. הוא מתנגד בעיקר ל' פרץ, שנטה להקל בכך. טוען לבני: כל הלומד לשון זרה אינו יכול לפטור עצמו מלסגל לו הגייה ותנועותיה; טענת המלאכותיות שבמעשה זה אינה טענה, כי כלום העברית שבפינו היום לא מעשה מלאכותי הוא מראשיתו? ובייחוד עכשיו, שרבים העולים מארצות המזרח, יש להקפיד שלא יקלקלו לשונם בהשפעת רוב הדוברים בארץ. "הנוסיה נשאל להם, אף להם, ... היגוי פגום, מלל דל, לשון מרושלת, כאשר הסכימו לו ראשוני דוברי עברית יוצאי גולה מן המערב. ...?" (עמ' 8). כלונס חייבים לשוב למבטא המקורי, השמי, המזרחי.

4. מעניין שהמחבר מרשה לעצמו להעיר כי צורה מסוימת אינה נכונה (ובלי מירכאות!), אף על פי שבמחקרו אין הוא מכיר במונחים "נכון" ו"לא נכון". בעמ' 72 מעיר הוא על המשפט "הועדה של שבתת הגשק המעורבת", שנשמע בחדשות ב"עברית קלה" שב"קול ישראל", כי הוא עברית לא-נכונה. ואתה עומד ותמה: מדוע? שמא אף כאן תהליך ישראלי?

5. את חטאי אני מזכיר: עד שקראתי ספרו זה של רוזן, אמרתי לתומי "מְכוּבֵּב" ולא חשתי בשום זרות. 6. בוודאי יתעניין המחבר לשמוע, כי בטקס חנוכת הבית, שערכה האקדמיה ללשון העברית ביום י"ט באייר תשי"ט (27 במאי 1959), השתמש מ' שרת במלה "לְנִכְּחַ" בדברי ברכתו. 7. על י' פרץ ראה להלן.

בצורות הלשון הנידונות בספר זה אין המחבר פוסק הלכה בלא בירור המקורות. לעתים מעלה הבירור, כי הצורה הרווחת היא הנכונה, כגון בשאלת השעה: "מה שעה?" בלא יידוע (64). ולפעמים מתברר, כי יש לבחור בצורה שונה מן המקובל היום, כגון בתשובה על אותה שאלה: "שנים עשרה חסר רבע" ולא "פחות רבע", ועאכ"ו לא "רבע לשנים עשרה" (65–67). יש שמתנגד הוא אפילו לצורות העשויות להועיל בהבחנת המשמעות (כגון הנטייה "על ידיו" בריבוי לעומת "על ידו" ביחיד, כפי שהציע י' פרץ), כיוון שהבחנה כזו אינה מצויה במקורות (26–31). אעפ"כ אין המחבר הולך בעיניים עצומות אחרי המקורות; אף אצלו הבהירות יסוד שיש להתחשב בו. יש שהוא אומר: "ננסה לחוות כאן דעתנו להלכה ולמעשה כאחד, כשבידנו בוחן כפול: בדיקת מקורות מכאן וחפץ הבהירות וההקלה מכאן" (130). ויש שדורש הוא הכרעת האקדמיה ללשון העברית: לדעתו בצירוף "ארצות הברית" הפועל והתואר המתאימים לו צריכים להיות ביחיד. אולם "יש לנו אקדמיה ללשון העברית, רשות מוסמכת מזעם המדינה להילכות לשון. אם בצמרת השלטון דעה אחרת, ייפגשו נא זה עם זה ויחליטו" (89).

אחד העקרונות של המחבר הוא: החיסכון. "מקום שנהגו לקצר אין אנו רשאים להאריך. בכל ארכנות – טרחנות" (126). הוא מבקש לבער את כל הסרח העודף שבלשון. על סמך בירורי המקורות מעלה הוא, למשל, כי ניתן לצמצם את השימוש במלה "את" במקרים מסוימים, כגון לפני כינוי ובציווי; אמנם לא לבטלה לגמרי, כנטייתו של ד' בן-גוריון (18–25, 156–158). המלה "של" אף היא שימושה מופרז בימינו, ולשון חכמים מראה מתי השתמשו בה ומתי העדיפו את צורת הסמיכות⁸, וכן עלינו לנהוג (99–107). אין להשתמש בכינוי הגוף בלא צורך (109 ואילך). יש לחסר כל אוגד יתר (117–122). ה' היידוע אף היא יש להמעיט בה: לשון חז"ל מורה למשל כי יש לומר "איתו דבר, אותו פסוק" בלא יידוע, ולא "אותו הדבר, אותו הפסוק". רק אם אחרי "אותו" או "אותה" באה מלה יחידת הברה או בת שתי הברות ונגינתה מלעיל, מיתוספת ה': אותו האיש, אותו הדור, אותו היום וכד'. הטעם הוא למנוע התנגשות שתי נגינות בזו אחר זו (123–125).

מקום חשוב מוקדש בספר לבירור ההבחנה בין מלים נרדפות. כגון בין הפעלים: החליף, המיר ושינה (58–63), בין "פעלי הניקיון": רחץ, שטף, הדיח וכד' (152–155). ובייחוד במלות היחס: "ללא" לעומת "בלא" (51–53), "לאין" לעומת "באין" (53), וכן "במלאת" לעומת "כמלאת"⁹ ולעומת "למלאת" (140–143), ועוד. הספר הוא כינוס של מאמרים שפרסם המחבר בעיתונים שונים, ובזמנים שונים. אעפ"כ רוח אחת שלטת בכלול, והאהבה לעברית המקורות מבצצת בו מכל מלה. אף אם לא הכול יסכימו לכל פסקיו ולכל מסקנותיו, חשיבות בירוריו לא תופחת, ולא ייתכן להתעלם מהם.

יצחק פרץ, עברית כהלכה; מדריך בענייני לשון, חלק ג'. הוצאת יוסף שרברק, תל-אביב תשי"ח. 159 עמ'.

י' פרץ מנסה ללכת בדרך ביניים: הוא מתחשב במקורות, אך אינו מתעלם מלשון ימינו. בכל דיון מדוינו תמצא ראיות מובאות מן המקרא, מן המשנה והתלמוד ואף מן הספרות של ימינו ומנוגה הדיבור המקובל כיום. פסקיו הם לעתים פשרה. תכליתו: בהירות ודיוק, קלות ונוחות.

חלק ג' זה של ספרו "עברית כהלכה" ערוך באותה שיטה של שני החלקים הראשונים, שנתפרסמו כבר בצירוב: גילוי הליקויים שבחי יום יום והצעה לתיקונם. הכול כתוב בפשטות ובהירות רבה, שגם מי שידעויותו בדקדוק מעטות יוכל להבינם בנקל.

8. השווה: ח' רוזן, עברית טובה, פרק ד', וההערות לעיל.

9. על ההבדל בין "ב" ובין "כ", כגון במלים "כחצות" ו"בחצות", שזו בקירוב וזו בדיוק, ראה השערה אחרת בספרו של א' בנדויד, לשון המקרא או לשון חכמים, עמ' 282.

הערות על תחומים שונים שבלשון יש כאן. בתחום ההגייה תמצא כאן בירור הניקוד והקריאה של מלים שונות: הכ"ח או הכ"ח (עמ' 44), קָצָר או קָצֵר (59), מְלִיָּה או מְלִיָּה (36), יָשָׁן או יָשָׁן (15), וכד'. בתחום אוצר המלים הוא עומד בעיקר על ההבחנה בין המלים הנרדפות. כגון בשמות ובתארים: תחבורה ותעבורה (37), חֹר וְחֹרֶפֶה (38), חפשי ופנוי (61), אמיתי וממשי (62). בפעלים: קיבל ונענה (17), גזר וסיפר (18). ובבניינים שונים של אותו פועל: באבק והתאבק (16), חנך וחינך (19). פרק מיוחד מוקדש למשקלי השם ולהוראותיהם, ובתוך כך הערות על ניקודם של שמות שונים (45–58).

בתחום התחביר דן הוא בעיקר במבנה המשפט העברי, בסדר המלים שבו (עמ' 80 ואילך) ומראה בדוגמות שונות, כיצד ליקי בִּסְדֵּר מִשְׁנֵה את המשמעות. "יש שאתה משנה את סדר המלים שינוי כלשהו ואתה מקפח את דיוקו של הרעיון הכלול במשפט ומשנה את כוונת המדבר או הכותב" (89). אף הערות על שימוש מלות יחס שונות יש כאן, כגון: בעבור, לרגל, בעד, כנגד, מעל וכד' (66 ואילך).

פרק מיוחד מוקדש ל"חופעות מיוחדות בסגנון" (עמ' 118 ואילך). סעיפיו הם: "לשון כלאים" (בחלק הראשון של ספרו החל המחבר לדון בחופעה זו, אך כאן עומד הוא עליה עיונית ומוסיף כמה דוגמות); "לשון והגייו" (משפטים לקויים מבחינת ההגייו); "החסרה שלא כהלכה"; "סגנון טלאים" (ערבוב של לשון רמה בלשון עממית. הוא נלחם בעיקר בהטלאת הסגנון המליצי-הפיוטי בלשון יום יום).

לא לכל פסקיו של המחבר ניתן להסכים. לעתים לא את כל האפשרויות הוא מביא. אזכיר כאן עניין אחד בלבד. בעמ' 77–78 עונה הוא לשואלו, כי לשם הדגשה אפשר להוסיף שם הגוף אף אחרי כינוי הקניין, כגון: "בחדרו הוא לא נמצא כלום", גם מכתביהם הם ייכתבו בלשון ברורה¹⁰. נכון היה להוסיף לאותו שואל, כי יש גם דרך הדגשה אחרת, ולדעתי יש להעדיפה בדוגמות כגון אלה: הוספת מלת היחס "של" בצירוף כינוי הקניין: בחדרו שלו, מכתביהם שלהם וכד'; כי כל עיקרה של הדגשה זו היא הוזהרה, והכינויים שב"חדרו" וב"מכתביהם", שאותם רוצים אנו להדגיש, משמעותם "שלו" ו"שלהם" ולא "הוא" ו"הם"¹¹. ואף לשימוש זה אפשר להביא ראיה מן הכתוב: "כרמי שלי לא נטרתי" (שיר השירים א 6), "כרמי שלי לפני" (שם ח, יב). הביירוים שבספר רובם ככולם קצרים ביותר. הפסוקים המובאים יותר משהם מובאים להוכחה הם מובאים להדגמה. לחוקר אפשר לא יוסיפו הרבה. אולם לקוראים שאינם בלשנים, שספר זה מיועד להם, חסרון זה מעלה הוא, שהרי לא ייתכן להעמיס עליהם הוכחות וראיות; הם מעוניינים בפסק הלכה. אך אף בדרך הקיצונית האחרת אין הוא הולך: אין הוא גוזר קצרות "אל תאמר... אמור...". הוא שאמרנו: בדרך ביניים הולך הוא, ואף בשיטת כתיבתו כן: מנמק ומביא ראיות, אך אינו מרבה ואינו מכביד. דרכים אלה מכשירות את הספר ליעשות "מדריך בענייני לשון"¹².

משה סתוי (סטבסקי), פרקי טבע ולשון, הוצאת "מלילות", ספריה לשיפור הלשון ולעיונים בטבע, תל-אביב תשי"ח. 171 עמ'.

סתוי עוסק אף הוא, בספרו זה, בשיפור הלשון. אלא שהוא מתגדר בבקעה שלו, הידועה לו והאהובה עליו: טבע הארץ ועבודת האדמה. ואף בה אין הוא משתרע על הכול, אלא מתרכז בעיקר בתחום אחד של הלשון, בסימנטיקה, במשמעויות המלים ובגלגוליהן.

11. כך קובע גם לבני בספרו שנסקר לעיל, לשון כהילכתה עמ' 111.

12. אגב, הראיה שמביא המחבר מן הכתוב "ופגריכם אתם יפלו במדבר הזה" (במדבר יד 32) אינה ראיה כי שם "אתם" חוזרת על כל "פגריכם" ולא על כינוי הקניין "כם" בלבד, שהרי שם "פגריכם" ו"אתם" היינו הך; מה שאין כן ב"חדרו הוא" וב"מכתביהם הם".

12. [עם הדפסת החוברת נודע לנו, שהמחבר מכין מהדורה חדשה של שלושת הספרים בכרך אחד

בשינויים רבים.]

"בשבת עם ישראל בארצו ועל אדמתו, התמזגו יחד מזיגה אחת נפלאה—חיי העם עם ניב השפה... (11). אולם "משגלינו מארצנו והתרחקנו מעל אדמתנו, נתפרדה החבילה ונפסק הקשר שבין אדמת המולדת... ובין העם ושפתו... (16). המחבר חש בהשפעת הגלות על לשוננו וכואב אותה. שיבושים וסילופים השתרו בספרותנו "תוך יניקה והזנת הנפש ממראות נוף, סיגנוני חיים ותרבויות של עמים זרים וארצות נכר" (7). הרי, למשל, הצל. בארצנו, שבה שמש יוקדת, חשיבותו מרובה וכל שימושיו בלשון המקרא לחיוב: "צל סלע כבד בארץ עיפה", "בצל החכמה", "בצל כנפיך תסתירני" וכד'. אך בהשפעת הארצות שהשמש בהן דלה והצל נטול ערך חיוני, יוחדה לו בימינו משמעות של שלילה: "הוא מעמיד אותי בצל" וכד'. או טול לדוגמה את עונות השנה. חלוקת השנה לארבע תקופות, המקובלת אצלנו היום, אף היא מארצות הנכר חדרה. בארצנו שתי תקופות בלבד: קיץ וחורף או ימות החמה וימות הגשמים. האביב אינו אלא מונח בחקלאות ("כי השעורה אביב", שמות ט, לא), והסתו זמנו בסוף ההורף ("כי הנה הסתו עבר הגשם חלף הלך לר", שה"ש ב, יא). אך לא העונות בלבד חדרו מן הנכר, אלא אף סמליהן. האביב מסמל אצלנו היום התחלת חיים חדשים, אולם אין זה אלא בהשפעת ארצות הגולה. בארצנו התחייה היא דווקא בתחילת החורף: "עם הגשם הראשון באה הרווחה לאדם, לחי ולצומח, ורונן הלב לקראת החיים החדשים, והעינים נשואות אל השמים לגשם ולברכה. השם חורף מסמל כאן את התחייה, רעננות ועלומים: כאשר הייתי בימי חרפי (איוב כט, ד)". החורף חונט את היקום בגולה, אך לא בארץ. דמיון מה לאותו חורף אפשר למצוא בקיץ שבכאן: "שניהם חונטים את היקום למשך זמן ארוך, זה בצחיחו וזה בקרחו" (26). לסתיו של שם, על שלכתו ועל העצב השרוי בו, אין המחבר רואה כאן כל תמורה. שהרי אז אצלנו הלב שמה על כלות הקיץ, המטריד ביותר בחום שבסופו, ואדם מייחל לגשם המבטיח חיים ומחיה (24–28).

מובאים בספר גלגולי משמעויות, אך לא זה העיקר. עיקר תרומתו של המחבר היא, בלא ספק, בבירור משמעותן המדויקת של מלים רבות מתחום הריאליה. כאן עשויים אנו ללמוד ממנו הרבה. שהרי הוא לא הסתפק כרבים אחרים בעיון במקורות ובמפרשיהם בלבד, אלא למד את טבע הארץ, שקד על שיטות העבודה הנהוגות בארצות המזרח, התבונן באורח חייהם של העמים השכנים, ועל פי כל אלה ניסה להבין כוונת הכתוב. וכך מתאר הוא לנו נאה מהו קש ומהו תבן, מהו גורן ומהו מורג, מה בין דיש לחביטה, מה בין אפרוח לגחל, מה בין קנה לגבעול, מה בין נאד לחמת, מה בין מתג לרסן, ועוד ועוד.

על פי ניסיונו וידיעותיו מפרש הוא גם כמה מקראות. לדוגמה: "עגלה משולשת ועז משולשת ואיל משולש" (בראשית 90) — מפרש הוא: שלישי לבטן, שהוא, על פי ניסיונו, המשובח בהמה (95). "בליל חמיץ יאכלר" (ישעיה 24) — מבאר הוא "חמיץ" על פי הערבית: התבואה לאחר שדושה דיה ונתרככה ונתמעכה ומוכנה לזרייה (97–98), ועוד. כן עומד הוא על מקורם של ביטויים ומימרות. הוא מסביר, למשל, את הביטוי "אכל קורצא" על פי נוהג הרועים הערביים. "קורצא" הוא סוג לחם הנקרא כן בפיהם. הם אוכלים אותו על הרוב בצוותא והאכילה מלווה בניבול פה, בהלשנה ובגילוי סוד¹². וכן מסביר הוא יסודן של האמרות: "הניח מעותיו על קרן הצבי" (90–91), "זרוק חוטרא לאוירא אעיקריה קאי" (91), ועוד.

מציד בדיעת טבע הארץ בודק המחבר את לשון הסופרים ומוצא דברים מתמיהים ביותר. יש שבתארים את ארצות הגולה משתמשים הם בביטויים המתאימים לארץ בלבד. כגון: "ימות הגשמים" במקום "חורף", והרי שם כל השנה ימות הגשמים (35–36). ויש שאת הארץ מתארים על-פי נוף חוץ לארץ, כגון יעקב רבינוביץ

12. סתיו מוצא רמז לקשר שבין אכילת הרועים בצוותא ובין מזימה, מלשינות ובגידה בבראשית לו, כה: "וישב לאכול לחם... וישא עיניהם ויראו... ויאמר יהודה...". אולם אין מכאן ראיה. המשפט "וישב לאכול לחם" מיד אחרי הכתוב: "ויקחוהו וישליכו אותו הבורה...". ולהדגשת אדישות האחים בא. וכן ביהוא: "ויז מדמה אל הקיר...". ומיד אחר כך: "ויבוא ויאכל וישת" (מ"א ט, לד). וכן במקומות אחרים.

המספר על "חורשה שנמה בין שבלי זחב השלכת" (80), והיכן ימצא זאת אדם בארצנו? ויש שאינם מכירים את המציאות ומהרהורי לבם רואים וכותבים¹³. כגון אבא שפירא: "עד בואו אל תומר עומד בשלכת", והתומר אינו משלך כלל (84); או ברש המספר כי בראשית אלול "ישבנו על ערימה של חציר ירוק שזה עתה קצרתיו", וקציר החציר זמנו בניסן ולא באלול (83); או השיר הידוע: "עץ הרימון נתן ריחו", ועץ הרימון אינו נוהן ריח (41), ועוד ועוד.

לא את לשון הסופרים בלבד מבקר המחבר. אף את המילונים, שהם כביטויי ה"חורא דעכברא" (כי מה יעשה הבן – הסופר וחוקר הצעיר – שלא יחטא...), הוא פוקד. חלק ב' של ספרו מוקדש לדין בשני מילונים: "מילון חדש" מאת א' אבן שושן, ו"מאלף עד תיו" מאת מאיר מדין, וכאן מעיר סתיו הערות מאלפות על משמעויות מלים שונות ועל דיוק הגדרתן.

מקצת מן הדברים הללו פרסם המחבר במקומות שונים לפני כן, ואף כבר נתווכחו עמו הסופרים על הערותיו. חלק ג' מוקדש לתשובות לשאליו ולמשיגיו אלה. בחלק זה הוא נלחם, לפי דבריו, ב"שיגרא" שהשרשה אצל טובי הסופרים בבחינת: "שבשחא, כיון שנתיישנה – נקדשה".

היש להחזיר לכל המלים את משמעותן הקודמת ולהשתמש בהן לפי המקורות בלבד? קורא הספר מתרשם בדרך כלל, כי סתיו סבור: הן. אולם מי שנותן דעתו להערותיו השונות ייווכח, כי לא בכל מקום סבור הוא כן. לעתים קשה לדעת, על פי איזה קנה מידה הוא אוסר ומתיר. הוא טוען, למשל, שאין להבדיל בין "הלך" ובין "נסע" ורשאי אדם גם ללכת באוטובוס ולא רק לנסוע בו, משום שאין הבחנה בין שני פעלים אלה מצויה במקורות (73–76); אם כן: המקורות עיקר. אולם כנגד י"ל פרץ, שכתב "לבוש בגדי בד וחבל פשתים על מתניו", שהבחין בין "בד" ל"פשתים", טוען סתיו, שבלשוננו היום אין הבחנה זו מצויה, ואם נאמר "פשתים" לא יבין הקורא מה טיבו של "בד" (68); אם כן: לשון ימינו עיקר. אילו היפך את פסקיו, ואילו קיבל כאן לשון ימינו וכאן מקורות, היינו אומרים: לייחד משמעות לכל מלה הוא מבקש. אולם בפסקיו, כפי שפסקם כאן, קיבל דווקא את חוסר ההבחנה, כאן משום המקורות וכאן משום לשון ימינו.

אמת, לפטוק הלכה בעברית של היום לא קל הוא כל עיקר; ביתר ייחוד בסימנטיקה. אולם אפילו לא נקבל כל פסקיו של סתיו, עלינו ליתן דעתנו להערותיו. שני עניינים חשובים הקנה לנו בספרו זה: לייחד משמעותן המדויקת של מלים מתחום ההיאליה, והזהירנו שלא לכתוב אלא את מה שברי לנו בלבד. עניין שני זה אמנם חורג מתחום הבלשנות, אך כדאי להשימועו בכל מקום; חשיבותו רבה לאין ערוך.

(הסיום יבוא)

13. ח"נ ביאליק, במאמרו מנדלי ושלוש הכרכים, אמר על הסופרים שקדמו למנדלי, שכתבו משפטים כגון: "רוח קדים מצפון בא" או "הנשר יאביר נץ לשחקים": "האנונימי לא היו שומעות מה שהפה מדבר וה'חוש' לא שתתן במה שהיד כותבת... דומה היה כאילו ניטלו מן הסופרים כל חמשת חושיהם והם משמשים רק בכוח הדיבור והאמונה וההשערה בלבד". מאז נשתבחה הכתיבה רבות ונתמעטו שיבושים מעין אלה. יישר כוחו של סתיו שדורש לכלות אף את המעט הנותר.

לשוננו כתבי־עת לחקר הלשון העברית והתחומים הסמוכים לה כרך עשרים ושלשה, חוברת ד — תמוז תשי"ט

התוכן:

201	בעקבות הלשון והספר ט'	נ"ה טור-סיני
219	לזיהוי השמיר והשית	אמוץ כהן
222	הילוח — חומר למילון	חנוך ילון
224	בסוד צירופים	דב סדן
		שכיחות ההגיים בעברית	נאלי פלדה
235	דברי הקדמה מאת ח' רבין	
243	ניתוח מיכני והוראת התחביר	עוזי אורנן

הערות

		שתי הערות: א. ריבית קצוצה,	נ"ה טור-סיני
259	ב. „גלגל חמה מנסר ברקיע“	

ביקורת וביבליוגרפיה

		ספרים חדשים בתחום הלשון,	יעקב מנצור
260	שיצאו בשנת תשי"ח (סיום)	

כתובות הסופרים המשתתפים בחוברת זו :

פרופ' נ"ה טור-סיני, רח' ארלוזורוב 18, ירושלים
אמוץ כהן, שיכון קרית משה 4, ירושלים
חנוך ילון, רח' יואל 7, ירושלים
פרופ' דב סדן, רח' א"ד גורדון 22, קרית יובל, ירושלים
פרופ' נ"ה טור-סיני, רח' ארלוזורוב 18, ירושלים
פרופ' חיים רבין, רח' קק"ל, ראש רחביה, ירושלים
עוזי אורנג, רוממה 58, ירושלים
יעקב מנצור, שיכון קרית משה 5, ירושלים

דפוס רפאל חיים הכהן, בע"מ
מיצבו ג'ו משה ז"ל

בעקבות הלשון והספר

להברי הוותיק פרופ' יוסף יואל ריבלין
בהוקרה ובידידות
למלאות לו שבעים שנה

ט

על כמה מן הסתומות בנבואת ירמיהו

בספרים, וכן במאמרים המכונים ברובם בשלושת הכרכים של "הלשון והספר", עסקתי תכופות גם בבעיות מרובות הכרוכות בנבואות ירמיהו. וגם אחרי כן, בחוברת הלווי המצורפת לכרך הסיום של תרגומי המקרא ("מקרא ותרגום"), ובמאמרים שנתפרסמו או שעומדים להתפרסם במקומות שונים, הוספתי ודנתי בפרשיות סתומות אחרות שבנבואתו¹.

והנה כאן אביא עוד מבחר של מקומות סתומים בתחום ספר ירמיה, שנתפרשו לי בזמן האחרון; וזאת כחלק, כאילו חלק שבטיוטה, של ספר. בספר כזה, בשם פשוטו של מקרא, בדעתי לכלול ממיטב הפירושים המוצלחים, שנמצאו במחקר על ידי אחרים ועל ידי, והמפצים אור של ממש על הסתומות המרובות שבמקרא כולו. בחלקים אחרים של דברי הכנה לספר זה פרסמתי פה ושם הערות לספרים אחרים שלהתנ"ך, כגון, למשל, במאמר מקיף על ישעיה א-יב, שיובא, באנגלית, בכרך המוקדש לחקר המקרא במסגרת כתבי האוניברסיטה העברית בירושלים, ושם תיארתי את כוונת הספר כולו, את תכונותיו ואת תכניתו. כמו שם, הערותיי נמנות גם כאן לפי סדר הכתובים במקרא, אלא שכאן אני מסתפק בדברים חדשים בלבד, עד כמה שכבר הגעתי לגביהם לפתרון שנראה לי כמסתבר. מקצת מן הדברים המובאים כאן הזכרתי בהרצאה שהרציתי אור ליום ז' בניסן תשי"ט, 14.4.1959, בכינוס השביעי לחקר המקרא בירושלים.

בירמיה א, יג-טו כתוב: "ויהי דבר ה' אלי שנית לאמר מה אתה ראה ואמר סיר נפוח אני ראה ופניו מפני צפונה (יד) ויאמר ה' אלי מצפון תפתח הרעה על כל ישרי הארץ (טו) כי הנני קרא לכל משפחות ממלכות צפונה נאם ה' ובאו ונתנו איש כסאו פתח שערי ירושלים וכו'".

וכבר העירותי במקומות אחרים (עי' בתרגומי הנ"ל), כי "פניו מפני צפונה" כוונתו: ופני האיש, הנפוח בסיר, מפני צפונה; ועוד העירו רבים על כך, כי במקום "מצפון תפתח הרעה" כוונתו: כנראה: "מצפון תפתח הרעה", כנגד הסיר הנפוח, שהוא סמל לירושלים. ואולם קשה גם הצירוף הכפול "כל משפחות ממלכות צפונה", שכן אין צורך במלת "משפחות", ואין מקום לה על ידי "ממלכות". כלום אין הכוונה גם כאן בעיקר למלת "מפחות", כהמשך לתמונת הסיר הנפוח, אשר עליו "מצפון תפתח הרעה"? בפרק א, יז כתוב: "זקמת ודברת אליהם את כל אשר אנכי אצוך, אל תחת מפניהם פן אֶחָתָהּ לפניהם".

דברי הנימוק "פן אחתך לפניהם", הנוספים כאן אחרי "אל תחת מפניהם", כמות שהם, בלתי מובנים הם. כיצד אפשר לאמור לאדם: "אל תירא – שמא אני אגרום לך

1. במסגרת מאמרים אלו "בעקבות הלשון והספר" בחוברות שונות של "לשוננו" הבאתי ביאורים חדשים במיוחד למקומות אלו: ה, טו (גוי איתן הוא גוי מעולם הוא); ו, יא (מלא ימים); ט, ב (וידרכו את לשונם); כג, יג (ראיתי תפלות); לא, ב (מצא חן במדבר וכו'); מט, כ (תפלתך).

שתירא-!?! ולא מצאתי דברים של טעם בפי המפרשים. ואולם, כנראה, לשון קצרה לפנינו, הדולגת על מה שלשומעי הנבואה מובן היה מאליו. והכוונה היא, בהשלמת הרעיון: אל תחת מפניהם – פן יחשוב החושב, כי אחתך לפניהם, פן ייראה הדבר, כאילו אני שגורם לך להיות ירא לפניהם, ולכן מתאים יפה ההמשך שבפס' יח-יט: "ואני – אדרבה – הנה נתתיך היום לעיר מבצר ולעמוד ברזל ולחמות נחשת על כל הארץ וכו' ונלחמו אליך ולא יוכלו לך כי אתך אני נאם ה' להצילך".

בפרק ב, ב-ג כתוב:

"כה אמר ה'

זכרתי לך חסד נעורייך

אהבת כלולתיך

לכתך אחרי במדבר

בארץ לא זרועה

(ג) קדש ישראל לה'

ראשית תבואתה

כל אכליו יאשמו

רעה תבא אליהם נאם ה'.

בהערתו במילון בן-יהודה עמ' 7649 כתבתי כדברים האלה על הביטוי "ראשית תבואתה" שבמקום זה: "אמנם אין פירושי המפרשים המסורתיים יוצאים ידי הקושי שבצירוף, שעיקרו בזה, שישאל מתואר כראשית מתבואת האל, המובאת כאילו לזולתו, ואין אף פירושי החדשים (כגון דוהם, שאחרים הולכים בעקבותיו), שלפיהם ישראל היא ראשית התבואה של אומות העולם כולן, המוגשת לאלוהים, אלא דוחק בולט. והואיל ועיקר התמונה שבמשפט הקודם היא תמונת הברית, ברית הכלולות והנישואין בין האלוהים וישראל (בדומה לתמונה שבנבואת הושע א-ג), לא מן הנמנע הוא, שדובר כאן, כנגד-אהבת כלולותיך", על ארשות (או ארושת) אהבתה של אלוהי ישראל, או אפילו על ארשת תאבתה, מן א. תאב, ומובן הדבר, שראו המעתיקים באותיות "ארשת תאבתה" רק כתיב לא מדויק של הצירוף השכיח: ראשית התבואה. וצ"ע".

ובמקום אחר (בערך א. תאב) העירוני על כך, כי בא במקרא חילוף אותיות כגון "תבא" במקום "תאב", למשל, במשלי ב, י: "כי תבוא חכמה בלבך ודעת לנפשך ינעם", אשר שם ההקבלה אל "ינעם" דורשת את הקריאה: "כי תאב" (כלשון תיאבון וטוב טעם) חכמה בלבך".

ואכן אין זאת אלא השערה, המובעת בהיסוס ובהסתייגות.

בפרק ב, ו כתוב: "ולא אמרו איה ה' המעלה אתנו מארץ מצרים המוליך אתנו במדבר בארץ ערבה ושוחה בארץ ציה וצלמות בארץ לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם".

ואמנם תיאור כזה של המדבר כארץ חושך וצלמות בפני עצמו אפשרי הוא, בפרט כשהמדובר הוא בגאיות במדבר (גיא צלמות), במדבר שבין הררים גבוהים, אשר אין לו שחר, שאין אור הבוקר בוקע לשם. ואכן קשה יותר הוא צירוף זוגי זה של "ציה", כלומר של צמא ויובש, כנגד החושך (צלמות). אף-על-פי-כן היינו מקבלים צירוף זה ללא היסוס, אלא שתרגום השבעים מראה, שהיה לפנינו נוסח אחר, מתאים יותר. כי מלת "צלמות" מתורגמת כאן *(ἐν γῇ ἀνύδρω καὶ ἀκάσπῳ)* כלומר: בארץ צמאה וחסרת פרי. מה שהיה לפנינו במקור העברי, לא היה בוודאי אלא: בארץ ציה וצלמות, ב-ג' במקום ל', כלשון סיפור החלום של פרעה בבראשית מא, כג, על "שבע שבלים צלמות דקות שרפות קדים"; ובפירושי לאיוב ה, ה הראיתי, כי גם שם כוונת האותיות, שלא כחלוקתן במסורת, היא: "אשר קצרו רָעַב יאכל, וְאָלֶם (ז-א חילם) צָיִם (ז-א צנמות, צינמן, כלשון "שבלת מצנמן" בהושענות

“אדמה מארר” יקחהו, ושאף צמים (לשון צמא ורעב) חילם. ולפי העניין מסתבר, שזאת באמת הנוסחה הנכונה בכתוב. אנו לומדים ממנה מלה חדשה, “צנמות”, בלשון המקרא, מלה, שאולי לא הוכרה גם במקום אחר. ונקל להבין, כיצד טעו מעתיקים וכתבו “צלמות” במקום “צנמות”. וברור הדבר, שנבחרה מלה זו בדברי הנביא לשם ההיגיון (alliteration) עם “ציה”. אמנם אין לנו מסורת על ניקוד המלה.

בפרק ב, ט נאמר: “לכן עד אריב אתכם נאם ה' ואת בני בניכם אריב”.

לכאורה קשה כאן, שהנביא דולג מן אנשי יהודה, שהוא מוכיח אותם, מיד אל “בני בניכם”, בהשמטת בניהם. ואולם לכל הנראה “עד” זו שבצלע הראשונה, “לכן עד אריב אתכם”, פירושה כמו “עד, לעד, לנצח”: ועל כן “זאת בני בניכם אריב”: בכל הדורות.

בפרק ב, יב כתוב: שמו שמים על זאת ושערו חרבו מאד נאם ה'. אהרליך מעיר בצדק: “לא ייתכן כי נכונה גרסת המסורת: ‘שמים’, שכן אין קריאה כזאת אל השמים או הזכרת השמים לעדות במקרא אלא ביחד עם ‘ארץ’ (כמו בדברים לא, כח; לב, א; ישעיה מד, כג; מט, יג; תהלים קמח, ד. ז – ויש להוסיף ישעיה א, ב, ועוד), ובשום מקום לא ‘שמים’ לבד”. אלא שאין “תיקונו” – “שמעו עמים” תיקון. אולם כלום לא היה מי שהרגיש, כי בהקבלה אל “ושערו חרבו מאד” המכוון הוא: שמו שמום על זאת?

בפרק ב, טז כתוב: “גם בני נף ותחפנס (קרי: תחפנס) ירעוך קדקד”.

בין שגרוס “יִרְעוֹךְ”, כנוסח המסורת, כלשון רעייה (ואמנם כיצד רועים “קדקד” של אדם או עם?), ובין שנקד “יִרְעוֹךְ”, כלשון שבירה (והשבעים אף גרסו כאילו: יִרְעוֹךְ), קשה העניין וקשה הלשון; הרי צריך היה לומר “ירעו קדקדך”, ולא ירעוך קדקדך. והנה השבעים לא מצאו כאן לשון “קדקד” כלל; מתרגמים הם *κατέπαλζόν σου*, כלומר “...ולעגו לך”. מסתבר שגרסו במקום “קדקדך”: “קר קר”, כלשון קרקור, כשימוש פועל זה בלשון התנאים, במיוחד על קרקור תרגילים (עי' במילון בן-יהודה עמ' 6217, ובהערותיי שם); ופועל זה קיים היה כנראה גם במקרא, כעדות הכתוב בישיעה כב, ח “מקרקר קר ושוע אל ההר”, אשר שם “קרקר קר” ו“שוע” לשון קרקור וְשִׁעָה (זיא צעקה) הן. בלשון החכמים בא הפועל “קרקר” גם כלשון לעג האויבים, כמאמרם הידוע ביוטא סט ע"ב: “אתא ירמיה ואמר נכרים מקרקרין בהיכלו”. ולפי זה ייתכן, שגם כאן כוונת הדברים, בהמשך לנאמר בפס' טו: “עליו ישאגו כפרים נתנו קולם”, היא: “גם בני נף ותחפנס ירעו בקרקר”, כלומר: יריעו ויצעקו כנגדו בקול קרקור של לעג. והרי חילוף זה של “קדקד” – “קרקר” הוא שבא גם במדבר כד, ח: “זקרקר כל בני שתי” כנגד ירמיה מח, מה: “זקד קד בני שאך”.

בפרק ב, כא כתוב: “זאנכי נטעתיך שרק כלה זרע אמת, ואיך נהפכת לי סורי הגפן נכריה”.

במקום האותיות הסתומות “לי סורי (הגפן)” יש לגרוס, בקריאה טבעית: “זאיך נהפכת לִי־סורי”, גפן נכריה, בשימוש “יסרות” במשמעות של באשה (איוב לא, מ), באשים (ישעיה ה, ב. ד). המלה בנייה על משקל “יִבְרִיחַ”, כשם לצמח הדודאים (mandragora) וכדומה. המשפט כולו מקביל הוא לנאמר בישיעה ה, ב: “ויטעוהו שרק... ויקו לעשות ענבים ויעש באשים”.

בפרק ב, כג – כד כתוב: “בכרה קלה משרכת דרכיה (כד) פרה (ניא פָּרָא) למד מדבר באות נפשה (קרי) שאפה רוח תאנתה מי שיבנה, כל מבקשיה לא יעפו בתְּךָ־שָׁה ימצאותה”.

והנה על עיקר הקשיים כבר העירותי במקומות שונים: אין "משרכת דרכיה" אלא, כהוראת השורש "שרך": קושרת, כאילו בשרוך, וכדומה; ובניגוד לחלוקת הפסוקים במסורת, הכוונה: בכרה קלה את, יהודה, הקושרת את דרכיה, שלא כדרך הטבע, בפ"א לימוד מדבר, מן בשלא מינו. ואמנם "באות נפשה", בחשקת אהבתה לפרא, "שאפה רוח", ואין "שאף רוח" במקרא אלא: בלוע רוח והבל במקום לחם ומים. הכוונה כאן: בכרה קלה זו לא תקבל כל תמורה על מתן אהבתה. ואכן "תאנתה, מי ישיבנה"? ואין "תאנתה" כאן אלא לשון תְּאֵנָה, המשמשת בכל הלשונות הקדומות כתמונה אירוטית, כלשון אהבהבים לא חוקיים, ואף המלה "תואנה" אינה בעיקר אלא אותה מלה, כנאמר, למשל, על יחסו של שמשון אל בת הפלשתים: "כי תאנה הוא מבקש מפלשתים". כן גם פרא זה, כתמונה למלך זר, שיהודה מבקשת את עזרתו, לא ישיב "תאנה" זו, הניתנת לו חינם. כי לא קשה הוא לזכות באהבה וזולה זו: "כל מבקשה לא ייעפו", ובנקל "ימצאנה". אלא שקשה כאן המלה "בחדשה". מה חודש יש כאן? הרי בכרה זו תמיד, בכל חודש, מוכנה היא לתת את אהבתה, ועל כן דברי הדרוש, המובאים, למשל, אצל רש"י, או דברי המפרשים הנזכרים בפירושו של רד"ק, כגון "יש מפרשים בחדשה: בחדש, כלומר בכל עת ימצאוה כאילו עתה תחל לרוץ והיא חדשה במרוצה".

ואולם, כשהמקרא רוצה לאמור, כי משהו או משהו ימצא למבקש בנקל ובכל עת, הוא משתמש בזוג המלים "שחר" כנגד "מצוא", כגון במשלי ח, יז על החכמה: "אני אהבי אהב ומשחרי ימצאני", בתמונת אשה המוכנה תמיד לאהבה, ושם ז, טו, על האשה המבקשת אהבהבים ממך: "על כן יצאתי לקראתך לשחר פניך ואמצאך". ועוד כאלה. וגם כאן לא הייתה הכוונה הפשוטה אלא זו: כל מבקשה לא ייעפו בשחר (כלומר בשחרם אותה) ימצאנה. וכידוע מרובים מאוד המקרים של שיכולות כגון "חדש" כנגד "שחר" או "שחר" בנוסח המקרא.

בפרק ב, ל כתוב: "לשוא הכיתי את בניכם מוסר לא לקחו אכלה חרבכם נביאיכם כאריה משחית".

מרובים הקשיים שבדברים, אף על פי שלא הוכרו בעצם טבעם על ידי מפרשים ומתרגמים. החרח הראשון אמנם מובן ומכוון הוא, ואין מקום לתיקונים שהוצעו בו. ואולם החרח השני מוקשה הוא באמת: האלוהים הוא אשר הכה וייסר את הבנים (והם לא לקחו מוסר); וכיצד אפשר לאמור בהקבלה לכך: "אכלה חרבכם" (ולא אני!) נביאיכם? וכלום באמת הכוונה היא להריגת ישראל את נביאיכם? (ולא: נביאי ה') בחרב? הרי "נביאיכם" אלה נביאי שקר הם, ומדוע מוכיח האל את ישראל, על כי חרבם היא שאכלה את נביאי השקר?

והנה כנגד עובדות שליליות אלו, עובדות אחרות, חיוביות:

(א) במקום שירמיהו אומר, בדומה לכתוב שלפנינו, כי האלוהים מכה את החוטא, מבלי שייקח מוסר, ההקבלה למלה "הכה" היא "כלה", ולא "אָכְלָה" (חרב), כגון בפרק ג, ג: "הכית אתם ולא חלו פליטתם מאנן קחת מוסר", ומכאן שבמקום "אכלה" (חרבכם) המכוון הוא: "אָכְלָה".

(ב) בהקבלה אל "בניכם" משתמש המקרא במקומות אחרים במלה "בחוריקם", וכן במיוחד בעמוס ב, יא: "ואקים מבניכם לנביאים ומבחוריקם לנזרים". ומכאן שבמקום "אכלה חרבכם" המכוון הוא: "אָכְלָה בַּחֲרִיקָם".

(ג) רעיון זה המובע בדברי עמוס: "ואקים מבניכם לנביאים ומבחוריקם לנזרים" הוא המבאר את הצירוף שבירמיה: "לשוא הכיתי את בניכם אָכְלָה

בחריכם (שהם) נביאיכם, כאריה משחית.

בפרק ג, א-ד נאמר לישראל בתמונת אשה בוגדת ומנאפת:

...הלוא חנוף תחנוף הארץ ההיא

ואת זנית רעים רבים ושוב אלי נאם ה':

(ב) שאי עניך על שפים וראי איפה לא שגלת (קרי: שְׁכַבְתָּ)

על דרכים ישובת להם כערבי במדבר

ותחניפי ארץ בזנותיך וברעתך

(ג) וימנעו רבים ומל קוש לוא היה

ומצח אשה זונה היה לך מאנת הכלם:

(ד) הלוא מעתה קראתי לי אבי אלוף נעורי אתה- וכו'.

בפס' א יש לקרוא "הלוא חנוף תְּחַנֵּף הארץ ההיא, כמו בפס' ב', "ותחניפיה". ואשר לפס' ב, הרי בוודאי לא לכך הכוונה, שהאשה הבוגדת ישובת על דרכים סתם, ושבישיבתה זו דומה הייתה ל-ערבי במדבר, שדרכו לנוד ולא לשבת על דרכים, ואף לא ל-עורב, כדעת השבעים והסורי. וכלום אפשר לאמור באמת "ישובת האשה לפלוני", כשאין פלוני זה על ידה. ואין הדבר דומה לא למסופר בשופטים טז, ט ולא לנאמר בהושע ג.

אין "על דרכים ישובת" צריך לכל השלמה כגון "להם", ועל כן יש לבקש באותיות "להם" מקור של פועל בלמד, ולפי העניין הקריאה הטבעית היא: "על דרכים ישובת לָהֶם (או לִיָּהֶם) בְּעֶבְרִי במדבר". לא די לך, ישראל הבוגדת, במאהבים אלו, שבאו אלייך, אלא מצדך יצאת וישובת על דרכים שבמדבר כדי להתייחס בעוברי הדרכים שעברו שם. ודומה הדבר גם למעשה תמר בבראשית לח, שנאמר עליה שם בפס' יד, שעשתה את עצמה כזונה "ותשב בפתח עינים אשר על דרך תמנתה". ועי' על ח, ו.

ואשר לפס' ג, הרי המשפט "וימנעו רבים" ומלקוש לוא היה- בניסוחו זה חורג הוא מכל הפסקה, המדברת על מעשה האשה הזונה והמנאפת בלבד, ומה ענין כאן לגשמים? - וידועה גם גרסת השבעים, המיוסדת, לדעת רבים, על נוסחב ערי כגון "... רעים רבים למקש היה לך".

ולפי העניין צדקו השבעים בקראם "וימנעו רעים רבים", אלא שהכוונה הברורה היא: אחרי שעשתה האשה הבוגדת את מעשיה, נמאסה על אותם הרעים הרבים הנזכרים בפס' א, ובסוף דבר נמנעו אותם הרעים הרבים לבוא אליה; אלא שלפי זה לא "ומלקוש לוא היה" הוא ההמשך המכוון לכך, ולא "למקש היה לך", אלא: "(וימנעו רעים רבים) ומבקש לא היה לך"; לא היה לך עוד מי שיבקש את אהבתך, כלשון ירמיה ב, כג: "כל מבקשה לא ייעפו", ושם פס' לג: "מה תיטבי דרכך לבקש אהבה", ועוד. ועל צדקת קריאה זו מעיד ההמשך שבפס' ד, המתברר גם הוא אך מתוך הכרה זו בתוכן הדברים: הלוא מעתה - ז"א מאחר שנמנעו ממך מאהביך ומבקש לא היה לך עוד - מעתה קראת לי שוב אבי אתה, אלוף נעורי אתה. אבל כלום אחר כל אלה אשוב עוד אליך?

ואולם, אחרי שכתב אחד המעתיקים "ומלקש" במקום "ומבקש", מצאו גם בתוך (רעים) רבים: "רבים" כלשון גשמים, בעוד שמעתיקים אחרים מצאו כאן "למקש" כלומר "למוקש". ולפיכך "תיקנו" "למוקש" היו לך, כתרנום השבעים.

בפרק ג, יב נאמר: "שובה משבה ישראל נאם ה' לוא אפיל פני בכם כי חסיד אני נאם ה' לא אטור לעולם".

קשה, כידוע, הצירוף "לא אפיל פני בכם". ואכן אם נשים לב לכך, שהאלוהים מנחם כאן את "משבה ישראל", על כי לכאורה העדיף עליה את אחותה "בגדה יהודה" בדמיון רב למסופר בבראשית ד על קין, שהעדיף האלוהים עליו את הבל אחיו, והוא מנחם אותו לאמור "מדוע נפלו פניך", כי אז אפשר להניח, כי גם כאן המכוון הוא: "לא אפיל פניכם", וגרסת המסורת גולדה אולי מתוך כתיב כפול של האות "כ".

שם, בפס' יג קשה הצירוף "ותפזרי את דרכיך לזרים תחת כל עץ רענן". ואמנם אין לבקש מקור הקושי בעיקר במלת "דרכיך" אלא בפועל "ותפזרי". ביטוי מתאים לעניין הכתוב, המדבר על התמסרות האשה לזנות, היה בקריאה: "ותפזרי את דרכיך לזרים", כלשון מאמרים בדברי חז"ל, כגון: "להודיעך שנאתן של מדינים עד היכן היתה, שבת מלך הפקירו לקלון וכו'", צור גדול שבכלם והיה מלך והפקיר בתו" (תנחומא פינחס ב); "מפני מה הכל קופצין לישא את הגיורת ואין הכל קופצין לישא את המשוחררת, מפני שהגיורת היא היתה בחזקת המשתמרת, והשפחה המשוחררת היא היתה בכלל המופקרת" (תוספתא הוריות ב, יא), ועוד. וכפי שהראיתי בספרי על משלי שלמה, עמ' 125, בא השורש בשימוש זה גם במקרא, כי במקום ("אל תתן ה' מאויי רשע") זממו אל תפקירומו סלה" המכוון הוא זממו (ז"א שים זמם להם ומחסום), אל תפקירומו סלה". ואם במקום פועל זה, הנדיר במקרא, כתבו המעתיקים "ותפזרי", אין זאת אלא בהשפעת זי"ן זו שבמלת "לזרים", הבאה אחרי כן במשפט.

ואולי מכאן פתרון לקושי הידוע שבירמיה ו, ו: "כרתו עצה ושפכו על ירושלים סללה) היא העיר הפקד כלה עשק בקרבה". לפי ההמשך "כהקיר בור מימיה כן הקרה רעתה, חמס ושד ישמע בה" וכו', דרושה מלה המורה על בגידה וחטא; ועל כן לא "הפקד" הוא המכוון אלא "הפקר", כלומר היא העיר שכולה מופקרת למעשה חטא ועוון.

שם, פס' יט, מתרגמים השבעים במקום "איך (אשיתך בבנים)" כאילו גרסו: "אֶמְנִי יי כ", (ע"י תנ"ך של קיטל-קאלה). ואולי הייתה כוונת האותיות שלפניהם "אֶמְנִי-ז"א אהיה לך אומן, אנדלך - אשיתך בבנים".

בפרק ד, יח-יט נאמר:

דרכך ומעלליך	עשו (גם ת"י: עשו) אלה לך
זאת רעתך כי מר	כי נע עד לבך
(יט) מעי מעי אחולה	קירות לבי
המה לי לבי	לא אחרישי וכו'.

אינני יודע, אם היה מי שהרגיש, שאין חלוקת הפסוקים הולמת את העניין. עניין אחד הוא מה שנאמר ברובו של פס' יח: "דרכך ומעלליך עשו אלה לך זאת רעתך כי מר"; אבל "כי נע עד לבך", מה מקומו כאן? אילו נע הדבר עד לבה של ירושלים, ודאי שלא הייתה עומדת במריה.

וענין שני הוא זה, שעיקרו נאמר בפס' יט: "מעי מעי אחולה קירות לבי המה לי לבי" וכו', ולכאן בוודאי יש לצרף את הנגיעה עד לבב, עד לבו של הנביא, ולא עד לבה של ירושלים. ומכאן לדעתי גם הפירוש לביטוי "קירות לבי". הכוונה: כל זה נע עד קירות לבי. ולפי זה המכוון היה כנראה בקירוב:

"...כי געע עד לבבי עד קירות לבי

מעז מעז אחולה המה לי לבי לא אחרישי.

ואמנם אולי "קירות לבי" פירושו כאן: חוטי לבי, עורקי לבי, בדומה ללשון "קורי עקביש, קוריהן" בשעיה נט, ה-ו, ולנאמר באיוב יז, יא: "זמתי נתקו מורשי (ז"א חוטי, חבלי, צי' בפירושי) לבבי". והשווה בשבעים כאן *alotheteta*, בסורי-חלותי לבי' במשמעות קרובה לכך.

בפרק ד, כו כתוב: "ראיתי והנה הכרמל המדבר וכל עריו נתצו" (בחלק מן התרגומים הקדומים: נצתו)."

אבל מה הערים אשר לכרמל, עד שאפשר לומר: "וכל עריו? אין ספק, לדעתי, שהמכוון הוא: וכל יצרו נצת, כצירוף הרגיל "יער כרמלו" (מלכים ב, כג; ישעיה לו, כד), "יערו וכרמלו" (ישעיה י, יח), "יער בתוך כרמל" (מיכה ז, יד). אך משום שעל "יער" מדובר, על כן נבחרה דוגמת הכרמל, ואילו הייתה הכוונה לערים, היה מדובר על כל הארץ.

דוגמה מאלפת של פסקה השמורה בשתי נוסחאות, בשינויים מעניינים, בספר ירמיה, היא זו של פרק ו, יב-טו מכאן ושם, ח, י"ב מכאן:

ו, יב-טו	ח, י"ב
ונסבו בתי הם לאחרים	לכן אתן את נשיהם לאחרים
שדות ונשים יחדו	שדותיהם ליורשים
כי אטה את ידי על ישיבי הארץ	
נאם ה'	
כי מקטנם ועד גדולם	כי מקטן ועד גדול
כלו בוצע בצע	כלה בצע בצע
ומנביא ועד כהן	מנביא ועד כהן
כלו עשה שקר	כלה עשה שקר
וירפאו את שבר עמי	וירפו את שבר בת עמי
על נקלה	על נקלה
לאמר שלום שלום	לאמר שלום שלום
ואין שלום	ואין שלום
הובישו כי תועבה עשו	הובשו כי תועבה עשו
גם בוש לא יבושו	גם בוש לא יבושו
גם הכלים לא ידעו	והכלם לא ידעו
לכן יפלו בנפלים	לכן יפלו בנפלים
בעת פקדתם יכשלו	בעת פקדתם יכשלו
אמר ה'	אמר ה'

בשני המקומות מדובר, בראשית הדברים, באופן תמוה על "נשי(ה)ם" של בני ירושלים, כאן בצירוף משונה של הנשים עם "שדות", כהקבלה אל "בתיהם", וכאן בנתינת "נשיהם" לאחרים, כנגד נתינת שדותיהם ליורשים; ומה רע גם בנתינת שדותיהם ל"יורשים", אם אלו יורשים חוקיים הם? לא יצא כל ערבוב דברים זה אלא מתוך כך, שגרסו "נשים" במקום שכונת הדברים הייתה, בשינוי ניקוד קל, לנשים. והרי כך כתוב, למשל, בניסוח דומה בנחמיה ה, א וכו': "ותהי צעקת העם ונשיהם גדולה אל

אחיהם היהודים וכו', ויש אשר אמרים שדתינו וכרמינו ובתינו אנחנו ערבים וכו',¹ וגם כאן "ונשיהם" לשון מִשָּׁה הוא. כעדות הנאמר שם בפס' ז: "ואריבה את החרים ואת הסגנים ואמרה להם משא איש באחיו אתם נשאים (קרי: נשים)".

וגם בפרשה זו שבירמיהו היה העיקר: "לכן אתן את בתיהם לאחרים שדותיהם לנשים", אלא משום שלא הבינו המעתיקים, "נשים" אלו מה כוונתם, על כן שינו וכתבו, כאן "בתיהם לאחרים שדות ונשים יחדו", וכאן "את נשיהם לאחרים שדותיהם ליורשים". ולמדים אנחנו מדוגמה זו, שעלינו להתחשב בשינויים מעין אלו גם במקומות אחרים, בין שנשמרו לנו בחילופי נוסחאות ובין שאין לפנינו אלא נוסחה סתומה אחת.

בפרק ו, כז וכו' כתוב: "בחון נתתיך בעמי מבצר ותדע ובחנת את דרכם, כלם סרי סוררים הלכי רכיל נחשת וברזל כלם משחיתים המה, (כט) נחר מפח מאשתם (קרי מִאֲשֶׁתָּם) עפרת, לשוא צרף צרוף ורעים לא נתקו (ל) כסף נמאס קראו להם כי מאס ה' בהם".

בפס' כט לא עמדו המפרשים על הקושי שבמלת "עפרת". כלום הצורף צריך הוא לעופרת, עד שייאמר, כי "תם (או: תמה) עופרת" זו, שהצורף משתמש בה; לדעתי אין ספק, שמלת "עפרת" זו – ואולי גם מה שנקרא לפני כן "תם" – שייכת היא להזכרת יתר הסיגים שבפס' כח: "...נחשת וברזל" (ועי' מיד בהמשך). ולפי זה לא נשאר בראשית פס' כט אלא "נחר מפח מאש", ולמלים אלו יש לחבר את סוף הפסוק "לשוא צרף צרוף ורעים לא נתקו".

ואשר לפס' כח, מדובר בו על בני ירושלים ויהודה בתמונת סיגי הכסף, ואם נאמר עליהם "כלם סרי סוררים", עלינו להשוות את חילופי הגרסה שבין מזמור יד, ג: "הכל סרי יחדו נאלחו" מכאן, ומזמור נג, ד: "כלו סג יחדו נאלחו" מכאן, וגם בדברי ירמיה יש בוודאי לגרוס, בקירוב: "כלם סגי סוגנים", כלשון סיגי הכסף, במקום "סרי סוררים". והשווה, למשל, גם יחזקאל כב, יח–יט: "היו לי בית ישראל לסוג (קרי: לסיג) כלם נחשת ובדיל וברזל ועופרת בתוך כור סגים כסף היו... יען היות כלכם לסגים לכן הנני קבץ אתכם אל תוך ירושלם, קבצת כסף ונחשת וברזל ועופרת ובדיל אל תוך כור לפחת עליו אש".

והנה קושי אחר, ולדעתי קושי גדול, הוא בזה, שנוכרו בפס' כח זה "הלכי רכיל" דווקא, כמין אחד מיוחד של הפושעים והחוטאים שבעם. ואולם הקבלה זו שבספר יחזקאל, המוכירה על יד העופרת, הנחשת והברזל, גם את הברזל, מלמדת אותנו, שאין "הלכי" רכיל. כאן אלא טעות מעתיק במקום "בדיל", והנוסח המקורי היה אפוא בקירוב: "כלם סגי סוגנים, הכל הם עפרת ובדיל נחשת וברזל, כלם משחיתים המה". האותיות "הם" נקראו "תם" וצורפו עם מלת "מאש" בפס' כט.

בפרק ח, ו כתוב:

"הקשבתי ואשמע לוא כן ידברו

אין איש נחם על רעתו לאמר מה עשיתי

כלה (קרי: פָּלוּ) שב במרוצתם כסוס שוטף במלחמה".

מבנהו של המשפט האחרון יבוא על מקצת תיקונו, אם נחלק את המלים בקריאתו "כלו שָׁבָב, מרוצתם כסוס" וכו'. אבל תמוה הדבר, שכאילו נמשלו החוטאים והפושעים לסוס במלחמה דווקא, והרי הסוס "במלחמה" בשליטת האדם הוא ניתן, בין

1. שם, פס' ה', בסיום דומה לדברי ירמיהו: "ושדותינו וכרמינו לא חרים", ואין ללכת אחר קריאת

השבעים "לחרים", שהושפעה מן ההמשך פס' ז: "ואריבה את החרים ואת הסגנים".

במרוצתו ובין בעמדו; ומה הכוונה כאן במלת "שוטף"? ואין פירוש של ממש בדברי הפרשנים. במקום אחר (הח), אשר ירמיהו משווה שם את בני ירושלים החוטאים לסוסים, הוא משתמש בתמונה טבעית יותר: "סוסים מיוזנים משכים (אולי צ"ל: סוסים זונים מְשָׁבִים, כלשון "משובה ישראל") הן, איש אל אשת רעהו יצהלו". והנה תרגום השבעים כותב במקום "סוס שוטף במלחמה": *ἵππος ἀδάιδρος ἐν χρομετισμῷ αὐτοῦ*. כלומר: "כסוס מלא זעה במצהלתו (לקראת הנקבה)", כשם שתרגמו במקום המקביל הנזכר ("איש אל אשת רעהו") יצהלו: *ἐχρεμέτυσον*. ואין ספק, שיש לבקש את הנכון בכיוון זה, כי מתוך ביטויים כאלה, שהנביא משתמש בהם כאן, נולד בלשון התלמוד הצירוף השגור: "שטוף בזימה, שטוף זימה", וכדומה. ורק זאת השאלה, מה בדיוק היה לנגד עיני המתרגמים, הואיל ומלה כגון "במצהלתו" או "במצהלו" רחוקה היא באותיותיה מן "במלחמה". לפי העניין קרוב להניח, שהמכוון היה ביטוי כגון "במלו (א) ה", מלשון "והיה בכל יחם הצאן המקשרות ושם יעקב את המקלות לעיני הצאן ברהטים ליחמנה במקלות" (בראשית ל, מא, ועוד).

על ז, י (ואמרתם נצלנו וכו') ע"י במאמר העומד להתפרסם בספר המוקדש לצבי קארל.

על ח, י ע"י לעילו, יב וכו'.

בפרק ח, יט כתוב: "הנה קול שועת בת עמי מארץ מרחקים ה'ה' אין בציון אם מלכה אין בה". וקשה העניין, שכן מציון עצמה בא "קול שועת בת עמי" ולא "מארץ מרחקים". ואולי יש לצרף שתי מלים אלו לתיאור האויב המתקרב מרחוק, שבפס' טז: "מִדֶּן נִשְׁמַע נִחְרַת סוּסֵי [מֵאֶרֶץ מִרְחָקִים] מְקוֹל מִצְהָלוֹת אֲבִירָיו רַעֲשָׁה כָּל הָאָרֶץ" וכו'.

דברי הקינה שבפרק ט, טז-כא, הנוגעים עד לב, לקו על ידי שני ביטויים קשים, המסיחים את דעתנו מעיקר כוונת הפסקה:

"כה אמר ה' צבאות התבוננו וקראו למקונות ותבואינה ואל החכמות שלחו ותבואנה (יז) ותמהרנה ותשנה עלינו נהי ותרדנה עינינו דמעה ועפעפינו יזלו מים (יח) כי קול נהי נשמע מציון איך שדדנו בשנו מאד כי עזבנו ארץ כי השליכו משכנותינו (יט) כי שמענה נשים דבר ה' ותקח אונכם דבר פיו ולמדנה בנותיהם נהי ואשה רעותה קינה (כ) כי עלה מות בחלונינו בא ארמנותינו להכרית על עולל מחוץ בחורים מרחבות (כא) דבר כה נאם ה' ונפלה נבלת האדם כדמן פני השדה וכעמיר מאחרי הקצר ואין מאסף".

אשר לפועל "ותמהרנה" שבפס' יז, כבר תמהו אחרים, מה ענין כאן למהירות, לחיפזון. ולדעתי המכוון הוא בשיכול האותיות: "ותמהרנה" במשמעות: ותבכינה, כהוראות אותו פועל "המר", ממשמעות שפוך דמעות, בערבית. פועל זה לא הוזכר אף במקומות אחרים במקרא, כגון בזכריה יב, י: "וספדו עליו כמספד על היחיד והמר עליו כהמר על הבכור".

ואשר לפס' יח, הרי אי-אפשר שיאמר כאן, כי אנו, המשמיעים את הקינה מציון, "עזבנו ארץ", וכלום אפשר לאמור, ללא השלמה עניינית נוספת, כי "השליכו משכנותינו"? ברור, לדעתי, כי "עז", שבסוף "עזבנו", שייכת היא למלת "ארץ" בקריאת "ארצנו", בהקבלה מכוונת אל "משכנותינו"; ובהקבלה אל עזיבת הארץ לא לכך הכוונה, כי "השליכו" (אחרים) את משכנותינו, אלא זאת הכוונה: "בשנו מאד איך שדדנו כי עָצָה ארצנו כי הָשָׁקִי לוֹ משכנותינו, במות עוללנו ובחורינו, כנאמר בהמשך, פס' כ: "כי עלה מות בחלונינו בא בארמנותינו להכרית עולל מחוץ בחורים

מרחבות. מקרה כזה של כתיב "השליך" במקום "השכיל" מצוי הוא במקרא גם במקום אחר, כגון בעמוס ה, ג, גם שם בקינה דומה לזו שלפנינו: "והילילו שירות היכל ביום ההוא נאם אדני ה' רב הפגר בכל מקום השליך הס". גם במקום זה הכוונה "בכל מקום השליך", הס, כלומר: בכל מקום השכילו אבות ואמהות, אבל שותקים הם. כי כך נאמר בעמוס ה, יג: לכן המשכיל בעת ההיא ידם כי עת רעה היא, וגם כאן הכוונה הברורה: המשכיל, זה שילדיו מתים עליו, ידום וישתוק, וגם שם נאמר בהמשך, ו, י, על זה הקובר את מתיו: "ואמר הס כי לא לא להזכיר בשם ה'". ומתוך כך יוצאת כל פסקת הקינה ברורה ואחידה לפנינו.

בפרק י, הנאמר על פסילי הגויים: "כתמר מקשה המה ולא ידברו נשוא ינשוא כי לא יצעדו".

אין "מקשה" משמש במקרא אלא להורות על עשיית כלים במעשה מקשה, אבל כאן, שהפסל נמשל ל"תמר", מה ענין לומר, כי הפסילים - (כתמר) מקשה המה? נדמה לי, שגם כאן מקרה של שיכול לפנינו, והמכוון הוא: "כתמר, שקקמה המה", כאחד העצים, הנוטעים במקומם ואינם יכולים לזוז ממנו. ואמנם לפי כל העניין קשה לצרף במשפט זה פועל כגון "ולא ידברו", ולמעשה בא במקום זה בתרגום השבעים כאילו "לא יהלכו" (πορεύονται) בהתאם להמשך "נשוא ינשוא כי לא יצעדו". ונראה, שבא "ולא ידברו" בהשפעת כתובים כגון תהלים קטו, ה וכו': "פה להם ולא ידברו... ידיהם ולא ימישון רגליהם ולא יהלכו לא יהגו בגרונם", וכעין זה שם קלה, טז: "פה להם ולא ידברו".

בפרק י, יא מובא, כידוע, המאמר הארמי: "כדנה תאמרן להם אלהיא די שמיא וארקא לא עבדו יאבדו מארעא ומן תחות שמיא אָלָה".

מה ענין לכותב להוסיף למלים "ומן תחות שמיא" את הכינוי "אלה" לפי העניין ולפי שימוש הלשון המלה מיותרת היא, וצורת הכינוי בדניאל ב, מ. מד, ו, ג. ז; ז, יז היא "אֱלִין" או "אֱלִין", ולא "אלה", ואילו בעזרא ה, טו: "ואמר לה אלה (כך כתיב, קרי: אֱלִין) מאניא (ולא: מאניא אלין) שא אול אחת המו בהיכלא די בירושלם", אין למעשה כל מקום לכינוי במשמעות "אלה" (שלא כלשון תעודות יב).

עצם המשפט הארמי מסתיים במלים "יאבדו מארעא ומן תחות שמיא", ואילו האותיות "אלה" יש לצרפן לפסוק הבא (יב), אשר כמות שהוא חסר נושא הוא, בקריאה: "אֱלִין עשה ארץ בכחו מכין תבל בחכמתו" וכו'.

בירמיה י, יד, וכן שם נא, יד, כתוב: "נבער כל אדם מדעת הוביש כל צורף מפסל כי שקר נסכו ולא רוח בם".

ברור, שהמשפט הראשון "נבער כל אדם מדעת" צריך להיות מקביל ממש אל המשכו "הוביש כל צורף מפסל", ועל כן ודאי אין מקום להבינו, כדעת רוטשטיין ואחרים, כאילו כוונתו: "נבער הוא כל אדם, ואין איש יכול לדעת זאת (verblüfft steht da jeder Mensch, Man kann's nicht begreifen)". וכן אין מקום לשבש לפי הבנה כזאת את ההמשך, כמו שארליך עושה זאת, ב"תיקן": "מה שכי"ל (כאן, וגם בפרק נא!) במקום "מפסל". הואיל ועל "צורף" מדובר בהקבלה אל "אדם", אדרבה, "פסל" הוא הנכון, ועל כך עדות נוספת בהמשך: "כי שקר נסכו!"

בכיוון אחר ניסו אַוואלד, ובעקבותיו גם גרָאָץ, למצוא מלה מקבילה יותר אל "צורף", בהצעת התיקון: "כל חכם במקום כל אדם", ואולם, מלה מקבילה בדיוק יתר אל "צורף" אפשר למצוא אף באותיות "אדם" ממש. שכן היה בעברית, כמו בערבית, פועל "אדם" במשמעות עיבד עורות, כעדות הביטוי "עֲלֵת אֵילִם מְאָד מִיָּם" (שמות

כה, ה; כו, יד; לה, ז, ועוד), שפירושו: עורות אילים מעובדים (כפי שהעיר על כך במיוחד ע. לָב לפני שנים רבות), ולפי זה בערבית אָדָם, אִלָּם פירושו: עור בהמה מעובד, leather בכלל. וכן יש בערבית שם עצם -אָדָם- (אִלָּם המקביל לצורה עברית -אָדָם- במשמעות מעבד עורות, Gerber, tanner. אלא שהקבלה זו אל -הוביש כל צורף מפסל- דורשת גם במקום -מדעת- שם המציין את יצירתו של בעל המלאכה, ואם אָדָם, מעבד עורות הוא, כי אז אולי הקריאה המכוונת ממש היא: **יִבְצֵר קָל-אָדָם מְעָרָת** הוביש כל צורף מפסל-.

ואם הנחה זאת מכוונת היא לאמת, כי אז קל להבין, שגרסו המעתיקים במקום -נבער כל אדם מערת-: -מדעת-, הואיל ונבערו מדעת את הצורה -אָדָם- הנדירה. ואמנם לפי זה שימשה גם מלאכת עורות במעשה פסל ומסכה, וענין זה ראוי הוא לבירור לעצמו.

מקום סתום, שהתלבטו בו טובי המפרשים בכל הזמנים, הוא בפרק יא, יט: **ואני ככבש אלוף יובל לסבוח ולא ידעתי כי עלי חשבו מחשבות נשחיתת עץ בלחמו ונכרתו מארץ חיים ושמו לא יזכר עוד-.**

מה כאן -נשחיתה עץ בלחמו-? ואולם, גם לפני השבעים וגם לפני תרגום יונתן המסורתי שלנו הייתה כאן גרסה אחרת. במקום -נשחיתה- כותבים השבעים *ἐμβάλωμεν* כלומר -נשליכה-, או -נְשִׁימָהּ, נְשִׁימָהּ-, וכן תי: -גרמי (סמא דמותא במיכליה)-, ואין גם -גרמי- לשון השלכה דווקא אלא לשון -נשימה, נשיתה-, כמו שאותו פועל בא, למשל בסורי ובשבעים ביחזקאל טו, יב במקום -ואבניך ועפרך בתוך מים ישימי-, ועוד. והרגיש בדבר גם רדק לכתוב בירמיה, הכותב: -בתרגום גרמי סמא דמותא במיכליה ואמר נשחיתה במקום נשימה- וכו'. מכאן, שתרגומים קדומים אלו גרסו -נְשִׁימָהּ¹- במקום -נשחיתה-, ו-ח- זו שבנוסח המסורת לא באה אלא בהשפעת שתי המלים שלפני כן: -כי עלי חשבו מחשבות נשחיתת עץ בלחמו-, בנוסח המקורי לא היה אפוא אלא -נשיתה-, ואחרי כן האותיות -עצב-, ושוב -לחמו-, אלא שאין לחלק מלים אלו כחלוקת המסורת וכהבנת התרגומים, כאילו כוונתן -נשיתה עץ בלחמו-, אלא הכוונה היא -נשיתה (ו-א נשימה) עֶצֶב לְחֻמוֹ: נשים את לחמו דמעה ועצב, נאכיל אותו לחם דמעה, לחם עצבים, כלשון הכתובים -בעצבון תאכלנה- (בראשית ג, יז), אוכלי לחם העצבים (תהלים קכו, ב), -היתה לי דמעותי לחם- (תהלים מב, ד), ועוד; כך אמרו אייבי הנביא עליו: -נשיתה עצב לחמו, נאכיל אותו עצב ודמעה, ונכרתו מארץ חיים-. ואיזה ביטוי נפלא כאן לפנינו, אלא שמעתיקי הנוסח -השחיתו עץ בלחמו-.

בפרק יב, ב נאמר על הצלחת הרשעים: **נטעתם גם שורש ילכו גם עשו פרי-.** בתמונה זו של מטע וצמח לא ילכו- ולא ילדו- (עפ' השבעים *ἐτεκονοποίησαν το* עשו ילדים) מתאים, ולא הצעות התיקון שהוצעו. יש לגרוס: ילבו, מן -לבב- במשמעות לבלב. פועל זה בא בהוראה זו גם באיוב יא, יב. כמבואר בפירושי הכוונה שם לקריאה: -ואיש (הוא) נבוב (ו-א עשב אשר ינוב, אשר) ילבבו (ו-א ילבלב אותו) עיר, פרא (הוא אשר את ה) אדם יולד-, כלומר אין האדם אלא לבלוב של חמורים².

בפרק יב, ג נאמר על הרשעים המצליחים בדרכם: **הִתְקַם כְּצֶאן לִטְבַּחַה וְהִקְדֵּשׁ לְיוֹם הָרֵגָה-.** הפועל הִתְקַם, שרבים מן החדשים התקשו בו, מתורגם

1. עד כאן ראה זאת גם אהרליך, אלא הוא מפרש לפי תי: -נשיתה רעל במאכלו-, ואין -עץ- לשון רעל.

2. ביאורי זה לפסוק הקשה שבספר איוב, אשר לפיו נקרא כאן האדם בלעג 'נבוב ילד', ואשר הוספתי והעירותי עליו בפירושי לספר בעברית ובאנגלית, שאין 'נבוב' אלא אותה מלה, הכאה בעברית

בפשיטתא "טיב אנן, ז"א: הכן אותם, ומכאן שגרסו "התקנם" מן "תקן", ולא מן "נתק", ולדעתי גרסה זו היא הנכונה.

בפרק יב, יג כתוב: "זרעו חטים וקצים קצרו נחלו לא יועלו ובשו מתבואתיכם מחרון אף ה'". כלום לא היה מי שהציע כאן לגרוס: "נאלו" במקום "נחלו"? בפרק יג, טו כתוב: "שמעו והאזינו אל תגבחו כי ה' דבר". כלום באמת "אל תגבחו" פירושו כאן: אל תתנאו, אל תתרברבו? הלא עיקר דברי המוסר אינם פותחים אלא אחר כך, בעוד שאין פס' טו אלא הקדמה להם, המבקשת שיקשיבו השומעים לדברי ה' ללא הפרעה. כלום אין זה טבעי יותר להניח, שבא כאן "אל תגבחו" במשמעות: אל תגביהו קולכם, באותו קיצור לשון, אשר לפיו בא "הגדיל" תכופות במקרא במשמעות "הגדיל" (האדם) פיו בדברי חירופים וגידופים, ואף "אמר" כלשון דיבור אינו, כפי שהראיתי במקומות אחרים, אלא קיצור במקום "אמר קול" במשמעות: הרים קול, הגביה קול, נשא קול. במקרא בא במשמעות זו בדרך כלל "הרים קול" (בראשית לו, טו. יח, ועוד), ולמשל בישעיה מ, ט אחר "הרימי בכח קולך מבשרת ירושלים" בקיצור גם "הרימי אל תיראי" במשמעות זו של "הרימי קולך". בפרק יד, ו כתוב: "ופראים עמדו על שפים שאפו רוח כתנים כלו עיניהם כי אין עשב".

אין "שאפו רוח" אלא (ע"י לעיל על ב, כו וכו') בלעז רוח, במקום מאכל ומשתה; ועל כל פנים אין מקום להשוואה משונה זו, כאילו עמדו הפראים ושאפו רוח – כמו תנים דווקא; אין "כתנים" אלא דוגמה למספד בלבד. והשבעים, אולי משום שהתקשו בקושי זה, לא תרגמו כתנים כלל.

לדעתי "כתנים", בכ"ף שרשית, היא כאן צורה עברית המקבילה לארמית, סורית ומנדעית "כודנא, כודניא, כודאניא", השאולה מן האכדית *kudānu, kudannu* ועוד, והבאה בלשונות אלו במשמעות פרד, פרדים, אבל כנראה אף שימשה במשמעות חמורים בכלל. ואולי אף חשבו הקדמונים, כי גם בטבע, ללא התערבות של בן אדם, מזדווגים לפעמים סוס-הבר ופרא המדבר, ומולידים הם "כתנים, כדנים", ז"א פרדים. ובהקבלה מדויקת נאמר כאן: ופראים עמדו על שפים, שאפו רוח כתנים (כלומר: חמורים או פרדים), כלו עיניהם כי אין עשב.

בפרק יד, כא "אל תנאץ למען שמך אל תנבל כסא כבודך" אולי המכוון הוא: אל תנאץ למען שמך.

בפרק טו, יא – יב עונה האלוהים על תלונות הנביא ("אוי לי אמי כי ילדתי" וכו'): "אמר ה' אם לא שרותך לטוב אם לוא הפנעתי כך בעת רעה ובעת צרה את האביב: הירע ברזל ברזל מצפון ונחשת".

ובעוד שאפשר להבין בקירוב את ראשית הדברים, שבפס' יא, קשה במיוחד פס'

ובארמית וכן בשפות שמיות אחרות גם בהוספת אל"ף בצורה "אנבוב" או "אבוב", נתאמת לי אחר כך באופן מפתיע ביותר, בבירור הכתוב הקשה ש בהו ש ע יא, ט:

"לא אעשה חרון אפי לא אשוב לשחת אפרים

כי אל אנוכי ולא איש בקרבך קדוש ולא אבוא בעיר".

מה הוא "ולא אבוא בעיר"? לפי ההקבלה אל "כי אל אנכי ולא איש" צריך להיאמר כאן באיזה אופן: "בקרבך קדוש ולא – בן אדם"! אלא שבביטוי, שמקורו בפתגם שבספר איוב, אמר היה: "בקרבך קדוש ולא אבוב (= נבוב) ע' ר", והמעתיקים, שלא הבינו זאת, חילקו: "אבו בעיר", הוסיפו "א" ליתיקון הכתיב וכתבו "ולא אבוא בעיר"!!

יב. שכן אין לראות, מה יתרון יש ל-ברזל מצפון- כנגד -ברזל- סתם, ואם לא להבחין בין -ברזל- ל-ברזל- (מצפון), מה ראה הכותב להכפיל את המלה -ברזל- פעמיים? והנה במקום אחר, כשהמקרא מזכיר את שבירת הברזל והנחשת כדבר שכרגיל קשה לבצע אותו, הוא מביא כדוגמה את בריחי הברזל, כנץ בתהלים קז, טז: "כי שבר דלתות נחשת ובריחי ברזל גדע", ובמיוחד בישעיה מה, ב-ג, בצירופים דומים לכל הנאמר בכתוב שלפנינו: "דלתות נחשת אשבר ובריחי ברזל אנדע ונתתי לך אוצרות חשך ומטמני מסתרים". והנה גם כאן כוונת הכותב הייתה לאותו ביטוי: הק'צ (ואולי אפילו: הק'דע) בריחי ברזל מצפוני נחשת, במשמעות שבירת בריחי הברזל ופתיחת המצפונים, כלומר המטמונים הטמונים מאחרי דלתות נחשת, כנאמר בעבדיה ו: "אין נחפשו עשו נבעו מצפוני"; אלא שאחד המעתיקים כתב במקום "בריחי: -ברזל-, בהשפעת המלה -ברזל- הבאה אחרי כן. ואולי אף כתוב היה בקיצור-בר' ברזל-, ומכאן הטעות: -ברזל ברזל-.

ואמנם אין כל המשפט אלא קטע מתוך פסקה מלאה יותר, שהמשיכה ברעיון כזה שבפרק א, יח: "ואני הנה נתתיך היום לעיר מבצר ולעמוד ברזל ולחמות נחשת על כל הארץ-.

בפרק טז, ה: "אל תבוא בית מרוח ואל תלך לספוד ואל תנד להם כי אספתי את שלומי מאת העם הזה נאם ה' את החסד ואת הרחמים בא -מרוח- שלא כשימוש בעמוס ו, ז "וסר מרוח סרוחים" כלפי -השכבים על מטות שן וסרחים על ערשותם- האוכלים ושותים בליווי ניגון (פס' ג-ו), ולא כשימוש המונח -מרוח- בכתובות הכנעניות (סלושן, אוצר 1, 99; 129, 16) ככינו לחג בהילולים. ונדמה לי, שכאן יש לגרוס 'מ'ןָה, מלשון -רוי לי רוי לי אי לי אי לי (ישעיה כד, טז ושם צ"ל: -מכנף הארץ- מ'ןָה ולא: זמרת -שמענו), וישלח רזון (ז"א מוות) בנפשים" (תהלים קז, טו).

על פרק טז, יג-יד עי' לקמן, על יח, ג-ד.

בירמיה יז, א - ב באים בהמשך למשפטי התוכחה

"חטאת יהודה כתובה בעט ברזל בצפרן שמי חרושה על לוח לבם-

חלקי משפטים בלתי מצטרפים:

"ולקרנות מזבחותיכם (ב) כזכר בניהם מזבחותם ואשריהם" וכו'. לא ייתכן לצרף יחד, כפיסיק המסורת: "חטאת יהודה... חרושה על לוח לבם ולקרנות מזבחותיכם (או, כמו בהרבה כתבי יד ובתרגומים קדומים: "מזבחותיהם"). אם כתובה וחרושה חטאתם בכל כתובת, חרותה עמוק עמוק באבן ובסלע ואף בגופם, בלבם, של בני יהודה הנכתמים בעוון, מה ענין לרשום אותה גם -לקרנות- (לא: על קרנות) מזבחותיהם? וכיצד כותבים על קרנות המזבח, שאינן אלא קצות המזבח, שאין מקום בהן לכתיבת כתובת?

ומאידך, כיצד אפשר לצרף יחד את המלים "כזכר בניהם מזבחותם" וכו'? אין ספק, שגם -ו) לקרנות' מזבחותיהם" וגם "כזכר בניהם (מזבחותם)" אינם עוד המשך להצהרה, כי "חטאת יהודה כתובה" היא בכל מקום, אלא כאן כבר נזכר אותו חטא מיוחד, שהנביא בא להוכיח את יהודה עליו. והואיל ובקשר לחטא זה נזכרו גם "מזבחותיהם" וגם "בניהם", ברורה המסקנה, כי על הקרבת -בניהם- על "מזבחותיהם" בקרבן המולך מדובר כאן, על אותו חטא, שהנביא מוכיח את בני זמנו עליו במקומות

1. וי"ו זו שבתחילת המשפט, שייכת היא, לדעתי, למה שקדם, בקריאה: "על לוח לְקוּמִי, בצורה פיוטית

אחרים. בהבנה זו יש לצרף במשפט אחד את האותיות שבסוף פס' א ובראשית פס' ב יחד: "לקרנות מזבחותם כזכר (?) בניהם", ולפי מבנה זה של המשפט יש לבקש מבעד האותיות הסתומות "כזכר" את הפועל המשמש נשוא במשפט.

והנה נזכרו "קרנות המזבח" במקרא במיוחד בתפקידן לקשירת הקרבן בהן, כלשון תהלים קיח, כז: "אסרו חג בעבתים עד קרנות המזבח", גם כאן הכוונה לקשירת בניהם בעבותות, בחבלים, לקרנות מזבחותיהם, ונוסחו המקורי של המשפט יכול להיות בקירוב:

"לקרנות מזבחותיהם כר כו (ו-א אסרו) בניהם.

מזבחותם ואשריהם על (צ-ל: תחת כל) עץ רענן וכו'.

הפועל "כרך" במשמעות זו מצוי הוא, כידוע, בארמית לסוגיה וגם בעברית התלמודית, וממנו במקרא "תכריך"; והשווה, למשל, מאמרים כגון: "הביאוהו (את רבי חנינא בן תרדיון) ו כ ר כ ו ה ו בספר תורה והקיפוהו בחבילי זמורות והציתו בהן את האור" וכו' (עבודה זרה יח, ע"א).

בהמשך הדברים באה שוב פרשה קצרה, השמורה לנו פעמיים, בפרק טו, יג-יד מכאן, וגם יז, ג-ד מכאן (במקום השני אחרי "הררי בשדה", אשר לפי התרגומים הקדומים יש לצרפו לפס' יב: "...מזבחותם ואשריהם על עץ רענן על גבעות הגבוהות הררי בשדה"):

טו, יג-יד	יז, ג-ד
חילך ואוצרותיך לבו אתן	חילך כל אוצרותיך לבו אתן
לא במחיר ובכל חטאותיך	במתוך בחטאת
ובכל גבוליך	בכל גבוליך
	ושמטתה ובך מנחלתך
	אשר נתתי לך
והעברתי את איביך	והעבדתיך את איביך
בארץ לא ידעת	בארץ אשר לא ידעת
כי אש קדחה באפי	כי אש קדחתם באפי
עליכם תוקד	עד עולם תוקד.

אשר עיניים לו לראות, בוודאי לא יתעלם מן העובדה המכרעת, שאין כל שינויי הנוסח שבין שתי הפסקאות האלה, אלא מידי המעתיקים, שהעתיקו זה בכה וזה בכה. ועל שינויים אלו יש להוסיף אחרים, אשר המתרגמים הקדומים מעידים עליהם. ואמנם בשבעים אף הושמטו הפסוקים יז, א-ד, אשר תרגומם נשמר בשרידי תרגומים קדומים אחרים. ואין כאן חילופי גרסה בלבד, כגון (לא) במחיר-כנגד "במתוך" או "והעברתי" כנגד "והעבדתיך", ואפילו: "עליכם תוקד" כנגד "עד עולם תוקד", אשר לעצמם משנים הם את תוכן הדברים; אלא שיש כאן השמטת משפט ואף הוספת משפט, שלא כעניינו.

כי אם הפסקה פותחת באמרה: "חילך ואוצרותיך לבו אתן", ההמשך המכוון, כהקבלה למשפט זה, הוא מה שנאמר בפרק יז בלבד: "ושמטתה ובך (כדעת רבים צ-ל: ידך) מנחלתך אשר נתתי לך" וכו'; ומשפט הכרחי זה הושמט בהעתקה, אשר בפרק טו, כליל. במקום זה נאמר בשתי הגרסאות, כאן "לא במחיר ובכל חטאותיך ובכל גבוליך", וכאן "במתוך בחטאת בכל גבוליך", ודווקא נוסח אחרון זה הוא המכוון, אלא שמשפט זה שייך לנאמר לפני כן בפרק יז, ג-ז: "...מזבחותם ואשריהם על עץ רענן על גבעות הגבוהות, הררי בשדה", וכאן בקירוב מקומו של המשפט "במותיך (או: במותיכם) בחטאת בכל גבוליך (או: גבוליכם)".

ואנו למדים, כי גם העתקה זו שבפרק טו לקוחה היא מתוך נוסח כזה, אשר הפרשה שבפרק ז, א-ב "חטאת יהודה כתובה" וכו' קדמה בו למשפטים "חילך" (כל) אוצרותיך לבו אתך" וכו'. וכיצד אפשר לבאר ביאור של אמת משפטים כגון אלו, המקוטעים ומנותקים מצירוף הרעיונות שביסודם? ואין לתמוה, שכתבו הכותבים אף, למשל, "במחיר", ואחר כך "לא במחיר", במקום "במותיך", כדי למצוא רעיון כלשהו באותיות שלפניהם. וגם אני לא אנסה לישב את הפסקה כולה בשלמותה, ואך אם יימצאו העתקות קדומות ממש, קדומות אף מדברי הגזרות, אשר בזמן כבר לא הבינו את המקרא כפשוטו, נוכל להגיע למסקנות ברורות יותר.

בירמיה יז, ו נאמר על "הגבר אשר יבטח באדם ושם בשר זרעו ומן ה' יסור לבו": "יהיה כערער בערבה ולא יראה כי יבוא טוב ושכן ח' ר' ים במדבר ארץ מלחה ולא תשב".

והנה הובנה המלה "חררים" במסורת הפרשנית כלשון יובש וחום. ואלה דברי רד"ק: "וזהו במדבר במקום שלא יפול שם מטר מרוב החום, וחררים ענין שרפה ודלקה מרוב חמימות", וכן התרגום הלאטיני: *in siccitate*, וזא ביובש, ועוד. אבל לא כן התרגום הסורי, המתרגם: "בחילנא", כלומר, בתְּחָרִים, בחֲרִים! ואם נשווה, מכאן את הנאמר באיוב ל, ו על אנשים שברחו למדבר: "בערוץ נחלים לשכן ח' ר' י עפר וכפים", ומכאן את לשון המשנה מקואות ו, א: "כל המעורב למקוה, כמקוה. ח' ר' י (כך הגרסה שלפני הרמב"ם ולא "חורי" כנוסח הדפוסים) המערה וסדקי המערה מטבילין בהם כמה שהם", נודה, כי באמת כוונת הכתוב לח' ר' י העפר, לעפר, לחורי העפר שבמדבר. היה זה ביטוי טיפוסי לומר על מי שהוא בורח ונחבא במדבר, שהוא שוכן בחררים, בחורי עפר וכפים, ומכאן יש ללמוד, שגם הביטוי "יהיה כערער בערבה" אין כוונתו לצמח מן הצמחים, אלא כתואר לאדם עזוב, ללא עוזר, כמו בתהלים קב, יח: "פנה אל תפלת הערער ולא בזה את תפלתם".

בירמיה יז, יא - יב כתוב:

קרא דגר ולא ילד
עשה עשר ולא במשפט
בחצי ימו יעזבו
ובאחריתו יהיה נבל:
כסא כבוד מרום מראשון
מקום מקדשנו.

על עיקר תוכנו של פס' יא כתבתי במקומות אחרים ולאחרונה ב"הלשון והספר" ג, 402. אין כאן הכוונה לעוף, ששמו "קורא", אלא "קורא" היא צורה רגילה מן הפועל "קרא", כמו שגם השבעים והסורי ראו זאת אל נכון¹; ומדובר כאן על איזה עוף שהוא, ובמיוחד על סוג התרנגולות, ומלת "דגר" עיקר משמעותה לאותה קריאה "דָּגַר, דָּגָר", שוּפָה זה קורא בשעה, שהמליט ביצה; אלא עוף זה כאן קורא קריאה כזו, אף על פי שלא ילד; ולכך משווה הכתוב את מי ש"עשה עשר ולא במשפט".

ובצדק נאמר על גורלו של "עושה עושר ולא במשפט" כזה: "בחצי ימו יעזבו ובאחריתו יהיה..."; אלא שאי-אפשר לאמור, כי באחריתו יהיה איש כזה "נבל-דווקא. הרי נבל" (בת"י: רשיעא) הוא ממילא, וגם אם נבין "נבל" כהבנת השבעים ותרגומים קדומים אחרים במשמעות אוויל וכסיל, אין מלה זו במקומה. כלום אין הדבר ברור, שאך זאת צריכה להיות כוונת הפתגם: רשע עשיר זה, כשיעזוב את עושרו, באחריתו יהיה - עני, דל או כדומה? ועיין בהמשך.

1. אדרבה, תרגומים אל ראו במלת "דגר" שם של עוף.

ושב פס' יב: "כסא כבוד מרום מראשון מקום (שתי המלים האחרונות אינן בתרגום השבעים) מקדשנו"? מה פירוש הצירוף "מרום מראשון"? ועוד שאין כאן משפט שלם, שכן אין נושא במשפט, וכנראה יש להשלים אותו בראש המשפט. ואם נשווה מה שנאמר בירמיה יד, כא: "אל תנאץ למען שמך אל תנבל כסא כבודך, וזכר אל תפר בריתך אתנו", נכיר, כי גם כאן מדובר בלשון "נבל כסא כבוד... מרום מקדשנו", בניגוד טבעי זה של "נבל" כנגד "כבוד"; ומה שכתוב היה בסוף פס' יא, היה בקירוב: בחצי ימו יעובנו ובאחריתו יהיה ק' אש, והשווה, למשל, בקהלת ד, יד: "כי מבית הסורים יצא למלך כי גם במלכותו נולד (כך יש לצרף, כלומר: גם מי שבמלכותו נולד, יהיה) ראש", ואותיות אלו "ראש" נצטרפו, בקריאה "מראשון" לפס' יב. לשם שחזורו של פס' יב נשארו אפוא בקירוב האותיות "נבל כסא כבוד מרום מקום מקדשנו", וכנראה הכוונה לאותו איש העושה עושר ולא במשפט. איש כזה, במעשי הרעים, ניבל כסא כבוד מרומים, את מקום מקדשנו, וגרם על ידי כך לזעם האלוהים.

בפרק יז, טו-יח כתוב:

(טו) הנה המה אמרים אלי

(טז) ואני לא אצתי מרעה אחריך ויום אנש לא התאויתי

אתה ידעת מוצא שפתי

(יז) אל תהיה לי למחתה

(יח) יבשו רדפי ואל אבשה אני

הביא עליהם יום רעה ומשנה שברון שברם.

עיקר הקושי, הסותם את תוכן הפסקה, קושי זה שבמלים "ואני לא אצתי מרעה אחריך", לא נגרם אלא על ידי טעות קלה ומובנת של אחד המעתיקים, שהחליף את סדרן של שתי מלים אחרונות אלו, הואיל וראה כאן את הצירוף "רעה אחר פלוני", במקום שכוונת הדברים הייתה: "ואני לא אצתי (כלומר לא דחקתי את הקץ) מאחריך קעה", כלומר מפני שאתה איחרת להביא רעה זו, שציווייתי להינבא על בואה. ובכך מקביל הוא משפט זה היטב למשנהו, הבא אחריו: "יום אנש לא התאויתי". וכל הפסקה דומה היא ממש לנאמר בעמוס ה, יח: "הוי המתאווים את יום ה', למה זה לכם יום ה', הוא חשך ולא אור" (עי' שם ז, ג), ושוב לנאמר בישעיה ה, יט: "האמרים ימהר יחישא מעשהו למען נראה ותקרב ותבאה עצת קדוש ישראל ונדעה", וכנגד זה ביטויים כגון בחבקוק ב, ג "כי בא יבא לא יאחר", ועוד.

הפרשה על מעשה פשחור בן אמר הכהן והוא פקיד נגיד בבית ה', אשר שמע את נבואת ירמיהו ויתן אותו על המהפכת אשר בשער בנימין העליון אשר בבית ה', מסתיימת בפרק כ, ובדברי ירמיהו הנביא: "ואתה פשחור וכל יושבי ביתך תלכו בשבי ובבל תבוא ושם תמות ושם תקבר אתה וכל אהביך אשר נבאת להם בשקר".

ותמוה הדבר, שיתואר כאן פשחור הכהן כנביא, ושקולל לא על מעשהו בירמיהו אלא על שניבא להם בשקר. נדמה לי, שמלים אלו "אשר נבאת להם בשקר" שייכות הן לפסקה שבהמשך, אשר ירמיהו טוען בה, כי "הייתי לשחוק כל היום כלה לעג לך" על "אשר נבאת להם בשקר". ואולי מתוך הסיפור המלא על מעשה פשחור, ששמע את נבואת ירמיהו, לקוחים הם גם הדברים כגון "מה דברים אשר נבאת להם, לבני ירושלים ויהודה בשקר" וגם דברי ירמיהו הפותחים בפס' ז: "פתיתי ה' ואפת חזקתני ותוכל, הייתי לשחוק כל היום כלה לעג לך".

בפרק כב, ז כתוב: 'זקדשתי עליך משחתים איש וכ ליו וכרתו מבחר ארזיך והפילו על האש'.

במקום 'וכליו' מתרגמים השבעים: *καὶ τὸν πέλεκυν αὐτοῦ* וכן הסורי: 'גברא ונרגה (השווה 'נרגא' כתרגום של 'גרון' בפשיטתא לדברים יט, ה, ועוד) באידה'. הגרסה שהייתה לפני מתרגמים אלו, הייתה אפוא 'איש וְכָל פִּי', כלשון תהלים עד, ו: 'ועתה (קרי) פתוחיה יחד בכשיל וכיל פת יהלמן'. משמעות זו של 'כלף, כילפת': גרון, ברורה היא בפרט מתוך האכדית, אשר בה משמשות הצורות *kalabu, kalabbatu, kalappatu*, בזכר ובנקבה, באותה הוראה. ונדמה, שגרסה קשה ומיוחדת זו, 'איש וכילפו', עדיפה היא על הגרסה המטושטשת 'וכליו' שבמסורת העברית, לפני ההמשך 'וכרתו מבחר ארזיך'. ומי יודע, אם אין להכיר את צורת הנקבה 'כלפה' במשמעות גרון גם בתוך פסקה זו שבישעיה ט, ז וכו', המדברת על לבנים שנפלו ושקמים שגודעו, והמסיימת בפס' יא: 'אדם מקדם ופלשתים מאחור ויאכלו את ישראל בכל פה', בקריאה 'ויאכלו את ישראל בְּכָל־פֶּה', כלומר: בגרון. ואין פלא, שלא הכירה המסורת אף כאן את המלה הנדירה וכתבה במקומה 'בכל פה', צירוף שאין כדוגמתו בלשון המקרא.

בפרק ל, יז נאמר על ארץ יהודה השדודה 'כי אעלה ארכה לך וממכותיך ארפאך נאם ה' כי נדחה קראו לך ציון היא דרש אין לה'.

וקשה כאן, מה שנראה כהערה, המובאת כאילו במאמר מוסגר, 'ציון היא'. אין צורך בתוספת ביאור כזאת בתוך המשפט 'כי נדחה קראו לך'... דרש אין לה'; ולמעשה כל מה שנאמר עד כה מדובר בגוף שני, אל ישראל: 'אעלה ארכה לך' וכו', 'כי נדחה קראו לך', ולמה כאן המעבר לגוף שלישי: 'ציון היא'? ואין מקום לתיקונים שהוצעו, גם על יסוד התרגומים הקדומים.

והנה הביטויים 'נדחה, דרש אין לה' משמשים במקרא לגבי צאן, ובמיוחד לגבי צאן ה' בתמונה לעמו. השווה בירמיה כג, כ: 'אתם הפצתם את צאני ואת דחום ולא פקדתם אתם'; שם יז: 'שה פוורה ישראל אריות הדיחום', ובישעיה יג, יד: 'כצבי מדח וכצאן ואין מקבץ', במיכה ד, ו: 'ביום ההוא אספה הצלעה והנדחה אקבצה', ומעין זה בצפניה ג, יט, ובמיוחד ביחזקאל לד, ד: 'את הנדחת לא השבתם', ושם פס' ו: 'ועל כל פני הארץ נפצו צאני ואין דורש ואין מבקש'; ובפס' ח: 'ולא דרשו רעי את צאני'; ובפס' י: 'העני אל הרעים ודרשתי את צאני ובקרתים'; ובפס' טז: 'את האבדת אבקש ואת הנדחת אשיב'.

ועל כן גם כאן המכוון ללא ספק: 'כי נדחה קראו לך צאן יהוה (אשר) דרש אין לה'. וכידוע, באה מלת צאן במקרא גם בכתיב בלי 'א', כגון בתהלים ח, ח: 'צנה ואלפים כלם', ועל כן קל היה למעתיקים למצוא באותיות אלו את השם ציון.

בפרק לג, כה-כו: 'אם לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא שמתי (כו) גם זרע יעקב ודוד עבדי אמאס' וכו', יש להבין 'לא (שמתי)' במשמעות 'ללא (שמתי)' כלשון 'שים לאל' (איוב כב, כה), כלומר אם ללא אשים את בריתי יומם ולילה, וחקת שמים וארץ ללא שמתי, רק אז גם זרע יעקב ודוד עבדי אמאס וכו'.

בפרק לז, יב נאמר על ירמיהו הנביא: 'ויצא ירמיהו מירושלים ללכת ארץ בנימין לחלק משם בתוך העם', וידועה התלבטות המתרגמים והמפרשים בצורת הפועל 'לחלק', שאין לה כל פירוש מסתבר כאן. אולם, כלום לא היה מי שהביע כאן את ההנחה, שעיקר כוונת הכותב לקריאה: 'לחלקם שם בתוך העם', בדומה לשיר

השירים ה, ו: "פתחתי אני לדודי ודודי חמק עבר", ובלשונו של ירמיהו הנביא עצמו בפרק לא, כא-כב: "שובי בתולת ישראל... עד מתי תתחמקין הבת השובבה?"

בפרק מו, כב כתוב:

"קולה כנחש ילך כי בחיל ילכו

ובקרדמות באו לה כחטבי עצים."

כלום "כי בחיל ילכו" וכו' מורה על דמיון ל"נחש" דווקא? נדמה לי, שהמכוון היה: "קולה כחַמְשָׁה ילך", כאיש ערוך למלחמה. ושים לב לכך, כי צורת המלה "נחש" בערבית היא "חנש", וכנראה הייתה צורה כזאת גם בעברית בתקופת המקרא, והיא שמצאו אותה באותיות "(כ)חמש", בעוד שמעתיקים מאוחרים כתבו במקום "חנש" את הצורה הרגילה במקרא: "נחש".

בפרק מט, לב כתוב: "והיו גמליהם לבו והמון מקניהם לשלל חורתיים לכל רוח קצוצי פאה ומכל עבריו אביא את אידם נאם ה'".

והנה בעוד שבכל מקום אחר "קצוצי פאה", כמו שביארתי זאת במילון בן-יהודה וב"הלשון והספר" כרך א עמ' 43, מהדורה ב', עמ' 47, פירושו: בעלי קווצות (כמו "קיצץ" בלשון התלמוד) ופאות, כאן אין מקום להבנה זו, ולפי ההקבלה כוונת הכותב לכתוב: "חורתיים לכל רוח קצות ופאה ומכל עבריו אביא את אידם", ולמעשה כבר הכיר זאת רבי יוסף קרא, המבאר כאן (בהוצאת פירוש עמ' 51): "היושבין בקצות הארץ".

לזיהוי השמיר והשית

פעמים אחדות באות המלים האלו בישעיהו, ורק בישעיהו. חמש פעמים הן באות בצמידות, השמיר תחילה והשית אחריו, פעם נוספת בצמידות, אך השית בראש והשמיר אחריו, ופעם אחת נזכר השמיר בלבד.

נראה שהיו אלה צמחים נפוצים וידועים לכול, אם משום שגרמו טרדה לחקלאים, ואם בשל ערכם השימושי בחיי הכפר, ואם בשל היותם מצויים ביותר.

לאילו צמחים מכוונות המלים האלו?

I. Löw מזהה את השמיר עם *Paliurus aculeatus* על סמך שמו הערבי של הצמח: סמאר או צמור ומעיר, שעדיין קיימים בא"י שמות קרובים כגון סמאר, צמאר, צמך ככינויים לצמח *Juncus* (הנקרא כיום בעברית סמך).

זיהוי זה אינו מתקבל על הדעת, שכן צמח זה לא רק שאינו נפוץ באזור יהודה ואפרים, אלא גם אינו מצוי כאן בכלל. כן לא מצוי בלשון הפלחים באזור הרי יהודה כל שם דומה לסמך (על סמך חקירה שיטתית של שמות הצמחים השיחיים ואחרים מפי פלחים מחברון עד רמאללה במשך זמן ממושך). והרי לא ייתכן, שישעיהו הנביא אשר חזה על יהודה וירושלים, יזכיר צמח, שמקומו באזורים רחוקים (שומרון, גליל עמק דן). ואף שם אינו נפוץ ואינו מתפשט במהירות.

ואילו השית לא זוהה במידה מינימאלית של ודאות בשל היעדר בסיס אטימולוגי. מתוך הקשר ההדוק שלי עם הצומח צפים תמיד בדמיוני למקרא המלים האלו שני צמחים שיחיים אופייניים לקתה, הלא הם: הסירה הקוצנית (*Poterium spinosum*) והקורנית המקורקפת (*Thymus capitatus*).

לדעתי יש יסוד לשער, ששני צמחים אלה הם הם השמיר והשית.

עיון בפסוקים המזכירים את השמיר והשית והתבוננות בטבע הצמחים האלה ובטבע הצומח של אזור ההר יש בהם כדי לסייע לביסוסה של ההשערה הזו.

אין שום ספק, שלא נתכוון הנביא לצמחים חד-שנתיים. ושני טעמים לדבר. ראשית, מספרם של צמחי הבר, הכובשים שטחים חקלאיים שהוברו, רב מאוד והוא מגיע לעשרות (כגון מיני חרדל, סרפד, קתנים, גור הבר, חסת המצפן, מיני דגן, לפתית ועוד ועוד). לא ייתכן שמכל העשבים השוטים יעמוד הנביא דווקא על שניים בלבד. ושנית, עשבי בר עולים תמיד, גם בשטחים מעובדים ובייחוד בכרמים שעובדו בדרך פרמטיבית באותם הימים. מעטה עשבים חד-שנתיים עדיין אינו מכשיר כרם להיפך לשטח שומם, שרק בחצים ובקשת יבא שמה (ישעיהו ז, כד).

כן אין להעלות על הדעת, שהשמיר והשית הם שמותיהם של צמחי אילן. שכן דרך התפשטותם של אילני סרק, כגון עצי היצר והחורש (חרוב הבר, הלבנה, האלון והאלה, העוזר והאשחר ואחרים) היא איטית מאוד. עשרות שנים רבות, וגם מאות שנים, עוברות, עד שהחורש כובש שטח פנוי. ואילו הנביא מדבר על הפיכת הכרם לבתה תוך זמן קצר.

על כורחך יש לחפש את המועמדים לזיהוי שני הצמחים הנדונים רק בין השיחים ובני השיח. ואלה מספרם לא גדול, כעשרה מינים (לוטם, קידה, סיאה קוצנית, מְקִנָה משולשת, סירה קוצנית, קורנית ועוד אחרים). מתוך מגוון הצמחים האלה רק שניים

שולטים בשדה: הסיירה הקוצנית והקורנית. השאר רישומם כמעט שאינו ניכר, הם עולים ביחידות זעיר שם זעיר שם. לעומתם הסיירה והקורנית כובשים את השטח לפעמים עד אפס מקום. יש ששניהם גדלים במעורב, ויש שהם גדלים במופרש. אפשר להלך זמן רב על פני שטח צומח כולו סירה בלבד, ללא תערובת מין אחר, וכן גם הקורנית יש שהיא מאכלסת שטחים שלמים על טהרת המין.

כשהנביא מדבר על שמיר ושית, העולים בכרמים כסימן לעזובה, אי אפשר שלא להרהר בצמחים אחרים, אלא בסירה ובקורנית בלבד. רק אלה מטביעים את חותמם כמעט ללא שיוור, על קרקעות עזובות.

ההסתכלות בתוצאות גֵּרוּא צומח הבתה מראה, עד כמה מהירה היא התכסותו של השטח המבורא על ידי הסיירה. לצורך הסקת כבשני הסיד היו הפלחים מקוששים את הסיירה והקורנית בכמויות גדולות. שטחים נרחבים היו מתקרחים לחלוטין כתוצאה מקישוש הצמחים האלו. אך תוך שלוש ארבע שנים היה חוזר השטח החשוף ומתכסה מחדש מעטה של סירה.

כיוצא בזה הייתי עד ראיה לכרמי גפנים שניטשו (ביניהם כרמו של אבא בהרי ירושלים, שניטש במאורעות תרצ"ו) והעלו תוך שנים ספורות כסות צפופה של סירה וקורנית בלווית אלמנטים נוספים של הצומח המיוחד הידוע בשם "בתה". אין כסיירה הקוצנית זריזה להתפשטות. זרעיה מרובים וקלי תנועה. רוח קלה מגלגלת אותם, ומפיצה אותם לשטחים פנויים, אחוזי נביטתם לא קטן, קצב צמיחתם גדול. ויודעני באותו אוור כרם אחר שנעזב משנים רבות והוא מלא סירים סבוכים וגבוהים, שאי אפשר לעבור ממש ביניהם. הקרקע המעובד של הכרם מסייע לגידולם, והם מגיעים בקרקע נוטש לשיעור קומה ולהתפשטות בלתי רגילים.

הקורנית קצב התפשטותה פחות מזה. היא והסיירה מתחלקות בשטח: הסיירה כובשת את הקרקע הדשן והעמוק, הקורנית – את הקרקע הסידי הרדוד. אולם, שתיהן כובשות את רוב רובו של השטח ומניחות לשאר שיחים רק נקודות בודדות.

האין אפוא לראות בשמיר ובשית את הסיירה והקורנית??

"ואשיתהו בתה לא זמר ולא יעדד ועלה שמיר ושית" (ישעיה ה, ו).

מכאן נבחרה המלה "בתה" כמונח לציון הצומח האופייני, שבו תופסת הסיירה את המקום הגדול ביותר.

ואולי אפשר להסתייע בנימוק נוסף לשם ביסוס ההשערה שלנו. הסיירה והקורנית הן חומר הדלק היחידי כמעט, הבא מן הצמחייה הטבעית, שבו משתמשים הפלחים בימינו, לא רק לשם הסקת הכבשנים, אלא גם לצורכי יום יום, לאפייה ולבישול. הפלחות יוצאות, על פי רוב בציבור, ומקוששות את שני הצמחים האלה, כובשות אותן לחבילות ומטלטלות אותן אנב שירה אל בתיהן. חומרי דלק אחרים הם זמורות, גפת חבל. גדרי החצרות שבכפרים הערבים עטונות זר של חבילות כאלו. אנב, קרויה עקירת הצמחים האלה קרויה בערבית "קֶשׁ", قش, היינו אותה הפועל קשש שבעברית. וחבילת הסיירה הכבושה בשם קֶבֶאשׁ (كباش).

הסיירה משמשת גם כמכבד לניקוי רפתות, דירים וחצרות. בחברון ראינו פעמים רבות גמלים נכנסים לעיר טעונים חבילות גדולות של סירה לשם התקנת מטאטאים או לשם הסקה. שימוש זה היה מקובל בימי אבותינו, כפי שאפשר להסיק מתוך המדרש: "... ראה חבילות חבילות של קוצים נכנסות למדינה, אמר: אנה ייכנסו כל החבילות הללו וכו'" (בראשית רבה פד).

רמז להסקה בשמיר ושית אנו מוצאים גם בישעיהו. "מי יתני שמיר ושית במלחמה

אפשרה בה אציתנה יחד (ישעיהו כז, ד); ו-אכלה שיתו ושמירו ביום אחד. אם נכונה השערתנו, אולי אפשר לקבוע, מי משני הצמחים הוא הסירה ומי הקורנית.

בישעיהו לב, יב נאמר: "על אדמת עמי קוץ שמיר תעלה". המלה קוץ באה בצורת נסמך, היינו יש בצירוף זה ביטוי לתכונה הקוצנית של השמיר. והרי הסירה היא קוצנית מאוד, בה בשעה שהקורנית אינה קוצנית כלל. גם צורת היחיד של הפועל "תעלה" (אולי צריך להיות "יעלה") מעידה שהמדובר הוא בצמח אחד, היינו השמיר שהוא בעל קוצים, ולא בשני שמות, קוץ ושמיר.

לאור האמור נבין את המאמר "בחצים ובקשת יבוא שמה" (ז, כג): מכיוון שייחורב הכרם, לא ילך שמה עוד איש, לא לחרוש ולא לזמור, לא לנטור ולא לבצור. רק הציידים ילכו שמה. עד היום הולכים הציידים אל הבתה, מקום שמצויות החגלות (ולפעמים גם הצבאים). אין כחגלה וכעפרוני כרוכים לבתה. על האדמה בין שיחי הסירה יבלו כל זמנם, ותחת הסירה יחפרו את קניהם ויגדלו אפרוחים. כשנחרדת להקת חגלות, המונה כמה עשרות פרטים, ומתרוממת מבין הסירים כדי להימלט, נוח ביותר לפגוע בהן בעזרת רובה הצייד, ובימי קדם בעזרת הקשת והחץ. החגלה עוף גדול היא, וציידה משתלם מאוד. נראה שהצייד לא היה זר בארץ בכל הדורות. הרי יצחק אבינו אומר לעשו: "שאנא כליך תליך וקשתם וצא השדה וצודה לי ציד". בכרם ובבוסתאן לא היו חיות ציד מצויות, אלא רק בשדה, היינו בבתה. והאגדה מוסיפה, שעשן צד צביים כדי להכין מטעמים לאביו. ואכן החגלה והצבי השוכנים בבתה הן חיות הצייד, שהחץ עשוי להשתלט עליהן. קשה לקבל את הדעה, שמטרת החצים והקשת בישעיהו היתה התגוננות מפני חיות טורפות – אם אנו דנים לפי המצב בימינו. מקובל כיום ויהי Poterium ל-סירה (כקול הסירים תחת הסירה). ואם זיהוי זה נכון, אין בכך משום סתירה להשערה, שהשמיר גם הוא זהה לאותו צמח. שהרי ידוע, כי רבים השמות הנרדפים לצמחים. גם בימינו קרוי צמח זה בפי הערבים בשני שמות: (1) נַתֶּשׁ, (2) בִּילָאן. יש חבלים המשתמשים בשם אחד, ויש חבלים שבהם משתמשים בשם השני.

נסכם:

א. את השמיר והשית יש לבקש בין השיחים הגמוכים, ולא בין העצים ובין העשבים החד-שנתיים.

ב. הסירה והקורנית הן בעלות התפוצה העיקרית בצמחי הבתה.

ג. הסירה והקורנית, ובייחוד הסירה, מתפשטות במהירות עצומה וכובשות שטחי כרמים שניטשו במשך שנים ספורות.

ד. הסירה והקורנית הן חומרי הדלק היחידים במשק האיכר מלבד זמורות, גפת חבל.

ה. יש לראות אפוא בשמיר ובשית את הסירה הקוצנית ואת הקורנית.

ו. השמיר נזכר כמעט תמיד בראש, ופעם אחת נסמכה לו תיבת קוץ. נראה שהשמיר הוא הסירה, והשית הוא הקורנית.

הערתני המערכת על פירושו המאלף של פרופ' ג'ה טור-סיני (הלשון והספר ב, עמ' 374), השולל ששמיר ושית צמחים הם; בכל זאת רואה אני עוד מקום לנסות לדון בפרשה ולהציע זיהוי חדש של השמות.

הילוח - חומר למילון

(ההלוות המת-אינו שיבוש)

1. צורת ההפעיל של הלווית המת שבברכות השחר (אלו דברים שאין להם שעור) לא העלתה חן לפני מדקדקים ועמדו עליה לעקרה, מפני שלא מצאו במקרא בניין הפעיל של לוח, לשון ליווי ולוויה. כתב ר' זלמן הענא בשערי תפלה דף יב, סי' כ"א: "הלוות המת בה"א טעות גמור"¹. השיבו ר' יצחק סטנוב, ויעתר יצחק דף ו, ע"א: "הלוות המת צ"ל כנוסח" הישנה – – ובפירוש אמרו שם [ברכות יח, ע"ב] ואם הלוהו מה שכרו, והוא ילוננו בעמלו (קהלת ח, טו) תרגום: "ליוניה"².

תיקון זה נתקבל על דעתו של ר"י גר בסידורו עבודת ישראל והאריך שם בראיות. אף בזמנו נשמעים ויכוחים בעניין זה. ב"לשונו" כרך כא, חוב' ג-ד, עמ' 237, כותב יעקב כהן: "ומשתמשים גם בצורה המשובשת ה'ל'ית המת, ההלויה, משום שגם זונמצאת אי"שם בספר".

הלוויה אינה צורה משובשת. הלוויה, הלוויה מצויות בספרים, ולא אי"שם בספר. הבאתי חומר לצורות הללו בתרביץ שנה ג, עמ' 99, ואוסיף כאן.

2. הלווה מברכות, שהביא סטנוב למעלה, מאושש מכ"י מינכן ומהלכות ראו עמ' 128 ומהלכות פסוקות, מהדורת ששון, ריש עמ' קצב. בשביל ארבע פסיעות שהלווה פרעה לאברהם (סוטה מו, ע"ב, דפוס ויניצאה שנת ר"פ)³.

כופין ללוויה ששכר הלוויה אין לה שעור (סוטה מו ע"ב). הה"א של הלוויה אפשר שהיא ליידיע⁴, אבל יש נוסח' ברורים בה"א, כגון אליהו זוטא, דפ' ויניציאה, שנת שני'⁵, פרק טז: כופין לה לוואה ששכר הלוואה וכו' וכן במהדורת ר"מ איש שלום, נספחים עמ' 14. בבית מדות, דפ' קושטא שנת רע"א, מעלת הצדקה, דף יט ע"ב (= מעלת המדות, דפ' וורשא כ"ע"א): כופין לה לוויה וכו'. ופטרנוהו בלא הלוויה (ירושלמי סוטה כג סע"ד)⁶.

ולהלוותם לבתייהם (מס' סופרים סוף פרק י). כך גם בדפ' ויניציאה ובכ"י מינכן ובמחזור ויטרי, עמ' 715 (ולהלותן) [ולהלוותן].

1. אל יתפשו את רז"ה בשיבוש לומר: טעות לשון נקבה. הוא נהג כמות שנהגו בספרות ימי הביניים ולאחריה לזכר שמות בעלי-זו בסופם.

2. כך מנוקד בתנ"ך בומברג, רע"ה ורפ"ה (במהדורת א' לוי – מנוקד בבלי – עמ' 29: "ליוניה. אף הובא שם ניקוד "ליוניה").

ע"י גם ערך תפלה לר' ירחמיאל קלאצקי, עמ' 84–85: "ולפ"ז יעלו בתהו דברי הרז"ה וכו'".

3. ברש"י: שלוח, וכן בפנים בדפוסים אחרונים ובעין יעקב.

4. לבר, שם, משמשת פסקה זו אחת הראיות לשלילת צורת ההפעיל.

5. זהו דפוס ראשון, ולא כרשום באוצר הספרים לבן יעקב: נדפס לראשונה בשנת ש"י. העיר ע"י כך

ר"א אפשטיין, החוקר שנה א, עמ' 184.

6. גר, שם: שטר והו בלא לויה. עפ"י ספרי שופטים. לירושלמי לא נתן דעתו.

על כן קרא שמו לוי... שלוה והלוה את המלך (מדרש הגדול בראשית מהדורת מרגליות, עמ' תקכד. קל והפעיל—לתדירות הפעולה. תשתדל לקבלתם ולהלוייתם כראוי (מן, היהודים במצרים ח"ב, עמ' 194). ואמרת לעם יצא להלוות... היצאת להלווי (ר"ש העניד, מהדורת הרכבי, עמ' 85).

ובמותו יצאו כולם אחרי מטתו להלוותו בפומבי גדול (כנסת ישראל לרשי פין, ערך ר' אברהם דבלמש, עפ"י שלשלת הקבלה). בעניין הלוית המת, אמנם בעניין הלוית המת (יהודה בן יונה לבית ייטליש, כרם חמד ח, עמ' 250).

שלא ילכו הנשים אחרי המת בהלוי' (תקנות החבורא קדישא דק"ק ניקולשבורג, י"ז כהנא סיני שנה ט', חוב' א-ד, עמ' פו, פסקה ט). אצל טהרת המת ואצל הלוית המת (שם עמ' קצ, פסקה מב). על הלוית כלי שיר בתפלה וכו' (קילר, ציון, יאסו וקרייצנאך, שנה א', עמ' 66). בלי הלוית כלי שיר (שם).

3. נשוב להלוית המת⁷. אף ר"מ איש שלום התרעם (שם, עמ' 15, הערה 55) על ההנהגה ולוית המת. נוסח הלוית המת לא נעקר מן הסידורים והוא נמצא אף בסידור היידנהיים ובמחזורים שבמהדורות ואכמ"ל בפרטים. איני צריך לומר, שלא חזרתי על כל הספרים, הישנים והחדשים, ללקט מהם כל צורות הפעיל של לוח; אגב קריאה כאן וכאן רשמתי מה שמצאתי, ואין ספק שהמעין יוסיף.

מכל החומר המובא כאן, בשם ובפועל, לא נמצא בבן-יהודה אלא הפסקה מירושלמי: ופטרנוהו בלא הלויה⁸. מילון בן-יהודה הרי הוא בעיני רבים בחזקת כולל כל תורת הלשון כולה, ומה שאין בו, אין, לסברתם, בלשון, ואף ממנו אפשר שביאו ראיה לשבש נוסח הלוית המת.

ולא באתי לעקור מן השימוש צורות פועל של לוח, המצויות בלשון, אלא שאין לדחות מפניהן צורות הפועל. כשרות הן בלא שמץ פסול.

7. ל"י לא בפיאה פ"א מ"א ולא בשבת ככו ע"א ובקידושין לט ע"ב. עין מלאכת שלמה לפיאה וסידור אוצר התפילות לרא"ל גורדון, שהעירו על מעין זה. והעירני ר' ש"י עגנון על שדה יהושע למשנה זו שבפיאה: "גמ"ח... בגווש כגון בקור חולים... והלוית מתים".

8. בערך לוח הוא מנקד וְלִיָּהּ המת. אף הביא שם, בערך לוח, מאחד המקורות: הלוית המת ובטול תורה ללויתו.

בסוד צירופים

א

המבקשים לבוא במפלאות לשונותיו של חגי ביאליק, כל חטיבה וחטיבה בשירתו היא להם כבקעה נאה להתגדר בה, אך כפינה לגופה, מגרה ומפתה במיוחד, הם פרקי השירה, שיסודם אם בבניין אם בעניין אינו שלו, ודרכו בהם עשאו שלו. אם לבניין, הרי דוגמה ראשונה הוא שירו "על אילת השחר", שכותרת המשנה שלו לשונה: "מאורה על פי נוסח ספרד"; אם לעניין, הרי דוגמה ראשונה הוא שירו "הצור והגל", שכותרת המשנה שלו לשונה: "על פי אריסטוטלס ליאורנטיוס" [צ"ל: ואיליאוריוס]. כדרכו בשיר שצורתו שאולה דרכו בשיר שתוכנו שאול – כאן וכאן הוא משלב את שלו שילוב שלכאורה אינו סותר את היסוד השאול סתירת-חוץ, אך הוא מערער ערעור-פנים, ודרך השילוב היא באופן שהשיר האחד שצורתו רחוקה (ימי הביניים) תוכנו קרוב ביותר (ריאליסטיקה קטנה בתפיסת קווים מודרנית), והשיר האחר שתוכנו קרוב (מלחמת שחרור של יוון החדשה) צורתו רחוקה (גושי אסוציאציה מקראית מובהקת).

השיר "הצור והגל" לא היה לפני המשורר במקורו היווני אלא בתרגומו, ככל המשוער בלשון הרוסית, ובאין נוסח התרגום שהיה לפניו, אין בידנו לבדוק בדיקה מפורטה וממצה את היחס שבין נוסח "הצור והגל" ובין נוסח מקורו או מצעו, אולם דייה סקירה קלה בצירופי לשון להעמידנו לא בלבד על מידת החירות שנטל המשורר לעצמו, אלא על ייחוד-הכוונה להשתית את השיר על מחצבת לשונו ושימושיה שאינם באפשר אלא בה בלבד. וכדרך אילוסטרציה גבור לנו עתה דוגמה אחת ונבדקנה. הדוגמה היא לשון הפנייה של הגל, הנתפס (שלא כמסורת שירתנו) כיסוד החיוב, אל הצור, הנתפס (שלא כמסורת שירתנו) כיסוד השלילה:

הצור! שְׁמִי נִקְמָה. מִיָּמִים, מִשָּׁנִים נִשְׁכָּחוֹת
מִשֵּׁטָה וְכֹאֵב גִּיד לֹוִי רֹמְמוֹנִי אֲנִחוֹת.
מִלְּפָנִים רַק אֶגֶל שֶׁל דְּמָעָה הֵייתִי, רְסִיס־דָּם,
וְעַתָּה – רְאֵה הַפְּנֵי! – גִּידִלְתִּי וְאַשָּׁב כִּיָּם.

מתוך לשון-הפנייה בולטת לפנינו השורה השנייה במשור בניינה, הוא מעשה השילוב של עיקרי הכתובים, וכבר הרמזתי על כך בהערה (יגורר בראש אמיר, "דבר", כ"ג בתמוז תש"א) וברשימה קטנה ("משבצות חן", מחברות לספרות, אייר תשי"א) והדברים טעונים הרחבה ותשלום, כראוי להם.

ב

ראשית, שתי התיבות: גִּיד לֹוִי רֹמְמוֹנִי, עניינם בכתוב הנודע בישעיהו: "בנים גִּיד לְתִי וְרֹמְמוֹתִי וְהֵם פִּשְׁעוּ בִי" (א, ב), והוא צמד, שנשתגר כמליצה עוד במקרא, וסימנך לא בלבד כתוב אחד בישעיה, שעניינו כענין השיר שלפנינו, הים ומעצמת-הים: "בושי צידון כי אמר ים מעוז הים השי לאמור לא חלתי ולא גִּיד לְתִי

בחורים רוממתי בתולות- (כג, ד), אלא גם העובדה המעניינת, כי כצמד של תארים הוא כמטבע המשמש בלשון יחיד בלבד, ועניינו חזיון מסוים בלבד, בין בסמיכות התארים -אנה אנחנו עולים אחינו המסו את לבבנו לאמור עם גדול ורם ממנו ערים גדולות ובצורות בשמים וגם בני ענקים ראינו שם- (דברים א, כח); -עם גדול ורם בני ענקים אשר אתה ידעת ואתה שמעת מי יתיצב לפני בני ענק- (שם ט, יב); בין במיצוע תואר שכמותם: -האמים לפנים ישבו בה עם גדול ורב ורם כענקים- (שם, ב, י), -עם גדול ורב ורם כענקים ושמידם ה' מפניהם וירשו וישבו תחתם- (שם שם, כא). וראה שימוש של ביאליק על דרך אגדה (-מעבר לים-):

ובאי הזֶהב	עם גדול וְרָם
מעבר לים	עם ישר ותם
מתהלכים ענקים	ומלך עליהם
עם גדול וְרָם.	פֶּמוֹהוּ לֹא קָם.

חיבור הצירופים השונים על דרך צירוף תארים, הנופלים על אנשים שונים, במקרא - הענקים (-עם גדול ורם-), איוב (-תם וישר-), ומשה רבנו (-לא קם כמוהו-) - מעלה לו למשורר מוגה היאה לכונתו, חיהו עם הענקים של המיתוס ועם הצדיקים של האוטופיה עשוי היה שיסתייע במה שצמד התארים שלנו אינו משמש במקרא אלא את הענקים ואת האלהים: 'ה' בציון גדול ורם הוא על כל העמים' (תהלים צט, ב), ולפי האתנחתא נחלק 'גדול ורם' לשני חלקי התקבולת, והיא חציצה חשובה לעניינו, שכן נוהג כמותה בשורה הנבדקת לנו. וייחוס צמד התארים לאלהים בולט גם בדברי התהילה, הנאמרים בהכנסת ספר התורה להיכל: 'גדלו לד' אתי ונרומה שמו יחדו' (לד, ב). ומה לנו הוכחה לדרך השגרה של הצמד הזה כשימוש בחזקת שמות עצם פורטיים: 'להימן בני הימן בקיהו מתניהו עזיאל שבואל וירימות חניה חני אליאתה גדלתי ורוממתי עזר ישבקשה מלותי הותיר מחזיונות' (דהיא כה, ד), וכן: 'לשנים ועשרים לגדלתי בני ואחיו שנים עשר... לארבעה ועשרים לרוממתי עזר בני ואחיו שנים עשר' (שם שם, כט, לא). ומצינו צמד זה בדניאל בשינוי מבנין פיעל לבנין התפעל ובשינוי סדר הפעלים: 'ועשה כרצונו מלך ויתרומם ויתגדל על כל אלה ועל כל אליים' (יא, לו).

שנית, ניכר רישומו של הכתוב באיוב: 'כי מנעורי גִּדְלִי כָאָב ומבטן אמי אנחנה' (לא, יח); ובסקירה ראשונה נראה, כי המשורר עיבה את שני השימושים שבפועל על שוני צורתם בשני הכתובים: גִּדְלִי - גִּדְלִי, באופן שקיים את הצורה המיוחדת; לא גִּדְלִי, אלא גִּדְלִי. ואף המשקל סייעו בכך; וכבר העיר א' אברונין ("מחקרים בלשון ביאליק ילג", עמ' 17) לשימוש של המשורר בצורת גִּדְלִי, שהוצרך לכתוב גִּדְלִי בפיעל, שהרי בקל הוא פועל עומד, ואין להביא ראיה מענין גִּדְלִי כָאָב שפירושו: גדל עמי, מה שאי אפשר לומר כאן. וניתן להעיר להערתו כי ספק הוא, אם המשורר נתעלם ממנו ענין זה, אך עשוי היה ליהנות ממחלוקת הפוסקים, כי אמנם רד"ק מפרש ענין גִּדְלִי - גִּדְלִי עמי כעומד ושב אל היתום הנזכר, וכך גם דרך תרגומי הטיטש; אך רש"י מפרש גדלני - גידלני, ואומר; כאב המגדלני והמלמדני, כן לימדני יושר לבי מנעורי; ונמשך לו המשורר, שהיה כמעונן לקיים, על דרך קיומו של דקדוק הכתוב את אחריתו. ואמנם אחרים נוהרו בוה וראה, למשל, זה מקרוב אפרים א' ליסיצקי (ביאהלי כוש, תשי"ג, עמ' רפז):

— — — פֶּלֶד אָחִי וְדָבָר עִמּוֹ
כִּי יֵאוֹת לְתַתִּי לָךְ — פִּיּוּ לֹא אֶמְרָה בְּשֶׁנָּם
גִּדְלָנִי כָּאֵב — — —

אולם ביאליק ראה להטיל שני שינויים אחרים, חשובים ומכריעים יותר: התיבה קָאָב (= כמו אב) נחלפה בתיבת קָאָב (= ייסור, צער), והתיבה אָנְחָה, כלומר אנחה אותה (= אוליך אותה), נחלפה בתיבת אָנְחֹת, כלומר לשון רבות מאָנְחָה (= גיחה). החלפה ראשונה כבר קדם לו בה קונסטאנטין אבא שפירא מתוך סמיכה ברורה לאותו כתוב שבאיוב, בשיר הנודע "למשורר ישרוק":

מְנַעֲרֵי גִדְלָנִי כָּאֵב לֵב וְרוּחַ.

מְנַעֲרֵי גִדְלָנִי חֲדַת בֵּת עָמִי.

לאמור, לא זו בלבד שתיבת קָאָב נדרשה לו כתיבת קָאָב, אלא שעשאה סמיכות חרוזה קָאָב ל ב שמקורה, כנודע, קדום, וכן בגמרא: "אמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: כל חולי ולא חולי מעיים, כל כאב ולא כאב לב, כל מיחוש ולא מיחוש ראש, כל רעה ולא אשה רעה" (שבת יא ע"א). וקונסטאנטין שפירא הוציא את כאב הלב מסביבתו הגופנית (מעיים, ראש) והטילו בסביבה רוחנית (כאב לב ורוח); ויסודה של אותה סמיכות חרוזה בבן סירא (ואינו בעברי, ולפי הסורי: כל מכה ולא מכת-לב). אולם דין הוא שנוכח, כי ההחלפה - קָאָב (= כמו אב) - קָאָב (= צער) יש לה בית-אב; ולעניין הכתוב במשלי "כי את אשר יאהב יוכיח וקָאָב את בן ירצה" (ג, יב), הרי תיבת וקָאָב ניתרגמה להם לשבעים לשון קָאָב, וניקודה כנראה וקָאָב, וכך גם קריאתו של האוונגליון, באיגרת אל העברים (יב, ה), ואמנם תרגום שם זלקינון: "כי את אשר יאהב יוכיח יכאיב את בן ירצה", וקיסל מביא יכאיב, והוא גם כדרך התקבולת (יוכיח - יכאיב). ואף חז"ל ידעו קריאה זאת, וכבר העירו (באחרונה אריה פרייס בספרו על השבעים וחז"ל, עמ' 40) על מדרש תהלים (צד, ג): "הרי הוא אומר כי את אשר יאהב יוכיח וכאב את בן ירצה אל תקרי וקָאָב אלא וקָאָב, מי גרם לכם לרצות לאביכם שבשמים הוי אומר היסורין". ולעניין ההחלפה האחרת (אָנְחָה - אָנְחֹת) נראה ביאליק כמקיים בחינת שינוי גורר שינוי על דרך ההקבלה (וקָאָב - אָנְחֹת). אולם גם החלפה זו יש לה בית אב - בפירוש לאיוב לר' שמואל בר' נסים מסנות מובא לאותו כתוב מתוך תרגום שלא נתקיים בידנו: "ארום במטליותא אסגעני כאבה ומכריסא דאימא תוכחא". ללמדך כי נוסח הכתוב שלפנינו היה בקירוב:

כִּי מְנַעֲרֵי גִדְלָנִי כָּאֵב וּמִבְטָן אִמִּי אָנְחָה

ובאמת התקשו בהבנת הכתוב כנוסח המסורה, והתרגום שנתקיים בידנו פירש עניין "ומבטן אמי אנחה" באופן שניכרת בו התנוודות בין שורש נחח ושורש נוח: "ומכריסא דאמי דברני בניחותא"¹. מה שאין כן הוולגטה, המתרגמת תיבת כאב בלשון miseratio.

1. לעניין ההחלפה של "נחה" ו"נוח" בשימוש רישומו של הכתוב הזה ראה ר' יהודה אלחריזי (תחכמוני, מהדורת מחברות לספרות, עמ' 236): "כי אם ליסטים יפגעוהו / לשערי מות יגיעוהו / ואם ימלט ערם יעזבוהו / כאשר יצא מבטן אמי יניחוהו" וניכר קו החיבור בין שני רישומי כתובים

והנה כשהעירותי בראשונה על שינויו של ביאליק מתוך סברה, כי הוא העמיד, כדרך אנג' ושלם במתכוון פסוק באיוב על הסברו, ראה פ' לחובר להעירני במכתבו אליי (כ"ה תמוז תש"א) לאמור: "היסוד של קָאָב-קָאָב בשיריהם של קונסטאנטין שפירא וביאליק הוא, כנראה, במה שצוין בכמה ספרי השכלה, שרב סעדיה גאון נטה מן המסורת וקרא באיוב לא, יח 'מנעורי גדלני קָאָב' במקום 'קָאָב' (ראה, למשל, 'דור דור ודורשי', ח"ד עמ' 129), ואין כמעט ספק, שביאליק ידע על ה'תיקן' הזה של רב סעדיה". עד כאן לשונו של לחובר, ואמנם כבר העירו בעניין שינויי ר' סעדיה גאון; וכן עוד גייגר: קָאָב (איוב לא, יח) כאילו היה קָאָב (שפת יתר מס' 4, מהדורת ביסלכט, 1838); אף מביא לפי כתב יד מ-1238: "כאבה ולא היך כאבה", ככתוב בביבליה של בוקסטורף, ולעניין אֶנְחָזָה - "תנוחתא" כמו הסורי, מביא גוסט "היך מאסא". ושינוי הוולגטא *Wissenschaftliche Zeitung für jüdische Theologie* כך ה'.

ג

אם נחזור עתה לבדיקת צירופו של ביאליק, נבדיל בין דרכו בכתוב שבישעיהו ובין דרכו בכתוב שבאיוב. לעניין הכתוב שבישעיהו נראה אותו נעזר במליצה שנעשתה שגרה ('גידלתי ורוממתי'), ושהוא עצמו משתמש בה בשירו אחר ('רק קו שמש אחד') - בשינוי סדר הפעלים לצורך החרוז:

רַק קו שֶׁמֶשׁ אֶחָד עֲבָרָךְ
וּפְתָאם רוֹמְמָתִי וְגִדְלָתִי;
וּפְתַח חֲמֻדָּתְךָ וּבִשְׁרָךְ
וּכְנָפֶיךָ פּוֹרְיָה בְּשִׁלָּתִי.

הוא הוא היפוך הסדר לצורכו המצוי בדוגמאות אחרות. והרי דוגמה קרובה ביותר - לאה גולדברג ('ברק בבוקר', תשט"ו, עמ' 55):

בְּתִלְתִּי מְכֻסֶּיךָ כְּבֵר חוּט שִׁיכָה
חֲכֻמַּת חַיִּים רוֹמְמָתִי וְגִדְלָתִי
אֵיכָה יִשְׁלִים לְבִי שִׁכָּה נוֹאֲלָתִי
בְּגִלְלִי מִבֶּטֶן אֶחָד לֹא תִשְׁוֹכָה.

אם לבדוק את מערכת השינויים לפי דרגתם, דין להעמיד ליד דוגמה האדוקה ללשון הכתוב וצורתו דוגמה שכל שינויה בצירופם של כינויים. והרי, למשל, מזה אברהם מאפו: "כי מאשפותות הרימותי את אביו האביון-- ואת געל גידלתי ורוממתי ואשימהו לסוכן ביתי" ('עֵיט צבוע', מהדורת דביר הגדולה, עמ' ריח); ומזה קלמן שולמן משמו של מורה בית ספר: "אנכי יושב על כסא המשפט -- וכל שרי המלך וחכמי יועציו אך ממני יצאו, כי אנכי גדלתי ורוממתי" -

(1) "ערום יצתי [יצאתי] מבטן אמר" (איוב א, כא); (2) "מבטן אמי אנחנה" (שם לא, יח) - מתוך פירוש: נחמה-נח. ולעומת זה ראה אד"ם הכהן ("אמת ואמונה", 1895, עמ' 9): "אף כי שם הבן שקר בן רעו מנער / בן דמיון מודע ומבטן יצנו" (גם כאן ניכר קו חיבור בין רישומי כתובים, שידובר בהם בהמשך דברינו).

(שפה ברורה וילנא, תרכ"ד, עמ' 58). תוספת-שינוי היא בהחלפתו של לשון עבר בלשון אחר, והקרב ביותר לשון ציווי, וכן ש' שלום :

שָׂאוּהוּ עַל פְּפִים, שְׂרִידֵי עִם סָגְלָה
גָּדְלוּהוּ, רוּמָוהוּ – אֶת יֶלֶד הַנְּאֻלָּה.

והוא קרוב ביותר משום שיש לך בית אב במקרא, הלא הם דברי התהילה, שהזכרנו (תהל' לד, ד), חו הוכחה נוספת ואין להתעלם מכך, כי דרכו של הכתוב בתהילה נוהג על דרך התקבולת (גדלו לה – וגרוממה שמו), כשצורות הפעלים שונות (גָּדְלוּ – לשון ציווי, וְרֻמָּמָה – לשון עתיד). בעוד שש' שלום העמיד את שני הפעלים על צורה אחת, לשון ציווי, ויותר על התקבולת, הסמיכם ותלאם במושא אחד (את ילד הנאולה), שהוא לו תחליפו של המושא הכפול והזהה כאחד, בכתוב (ה' ושמו). ולענין קירוב הפעלים ראה ר' סעדיה בר ברכות בתוכחתו (מהדורת ש' אברמסקו, ארשת תש"ד, עמ' שס):

אֲתִי בִפְהָ אֶת שֵׁם ה' גָּדְלוּ / וְנִרְוֹמָמָה יִחַדְדוּ וְלוֹ תִקְדְּדוּ.

אין צריך לומר, כי המבקש למצות את דרך השימושים, לא יוכל לפסוח על שינויי צורה שונים, כגון צורת הבינוני בהיפוכו של סדר-הפעלים כגון א' שטיינמן בענין השקרנות ודרכה בשקרן: "יש שהיא מרוממת ומגדלת אותו ועושה אותו ראש וראשון גיד ומצווה" (מעשה בשקרן שהמציא מכונת אמת, "דבר", גל 9375), או צורת העתיד בשינוי סדר הפעלים גם הוא, וכן צבי וואסררלינג ("הדרת אלישע", 1857, עמ' 139):

רוּחַ פִּי שְׁנִים הִיא תִתְקַפֶּהוּ לְנֶצַח
הִיא תִרְוֹמָם וְתִגְדֹּל, הִיא תִשְׁפִּיל לְשֹׁאֵיהָ.

אין בידינו להכריע, על-מה נשתנה סדר הפעלים בשתי הדוגמאות האחרונות, ואפשר הרגשת חידוש שבשינוי גרמה; אבל שינויים גדולים יותר ניכרים בקיום צורת הפעלים כאותיותיהם בכתוב כשינוי הניקוד משנה בנינם, פועל לבנינו פועל לבנינו, ודוגמה בולטת אִד-גוֹט לובר (זוה היום מצאתי, כוכבי יצחק, כרך לא):

גָּדְלָתִי רוּמָמָתִי לֵב לְחֻכְמָה שְׁמָתִי.

השוני בולט מאליו (גָּדְלָתִי – בניין קל, רוּמָמָתִי – בניין פֶּעַל). וכאותה דוגמה ממש, בשינוי סדר הפעלים והחלפת גוף ראשון בגוף שני, ראה שמואל מולדר, בפואימה שלו על ברוריא (אמשטרדם, תרי"ט, עמ' 6):

מָה רוּמָמָתְ אֶשֶׁת לְפִידוֹת מֶה גָּדְלָתְ
בְּעֻזּוֹ שָׁכַל בְּאֶמֶץ דָּעַת.

ולמותר לומר, כי נמצא מי שנעזר בצמד הזה לפי סדר פעליו כששניהם בבנין פֶּעַל, כגון הירש גלברג ("המתאונן", לבוב, 1880, עמ' 16):

גָּדְלָתִי, רוּמָמָתִי, עֲנֹבְתִי הַחֲדָרִים
בְּחֻרְתִּי הַסְּתוּפָה בְּמִדְרָשִׁים.

דוגמאות אלה וכאלה צריכות בדיקה גם מצד שינוי טעמו של הכתוב, שבו האלהים מגדל ומרומם את ישראל שסופם פשיעה בו. ואילו מבין הנעזרים בצמד הפעלים שלנו יש הנמשכים לטעם המקרא ורוחו, ויש הסוטים ממנו, וכדוגמה בולטת ביותר

לסטייה נראה שלמה ולמן זאלקינד בשירו "תהילה לשלמה" על בניו שנמרו לימודיהם בבתי אולפנא גבוהים והוא אומר שמחתו ומסיים ("קול שלמה", 1858, עמ' 4):

קִינִי רְאִיתִי רְיִיתִי נַחַת
לְמִצָּא חֲנֹךְ אֵל גַּם חֵן אָדָם תַּחַת
בָּנִים נַעֲמָנִים – גִּדְּלִיתִי רוֹמְמָתִי.

ובאחרונה דין שזכיר דוגמה, שבה הצמד שלנו בא כסדרו בישעיהו אך כצורתו באיוב, וכן ר' שמעון בן יצחק ביוצר לשבת ולחול המועד פסח, (מהדורת א"מ הברמן, תחר"ץ, עמ' כ"ז):

גִּדְּלִי וְרוֹמְמִי לְתַאֲוָה / נַעֲמָמִי בְשִׁמּוֹר מְצֹוָה / גִּדְּר בְשִׁוְמִי עֲוָה / שְׁחֹרָה אֲנִי וְנָאוּהָ.

על רקע האפשרויות המרובות האלו, שניתן להוסיף עליהן, של השימוש בצמד הפעלים בכתוב שבישעיה בולט שימוש של ביאליק, שהוא פשוט ומורכב כאחת. הוא פשוט, שהרי הוא מקיים את לשון הפעלים בסמיכותם (גִּדְּלוֹנִי – רוֹמְמֹנִי); הוא מורכב, משום שהסמיכות היא בסדר הפעלים בלבד ולא בחלוקתם בשורה, שהרי בין שני הפעלים גופלת הקיסורה שבשורה, באופן שהפֶּעַל הראשון מסיים את מחציתה האחת של השורה והפעל האחרון פותח מחציתה האחרת. יתר על כן נפל שינוי בצורת הפעלים, שמתקיימת אמנם צורתם, אך תחת הגוף הראשון בלשון יחיד בא גוף שלישי בלשון רבים בתוספת כינויים, שבהם הגל מדבר על עצמו. והרי מתכונתה של השורה המבליטה את ריחוקה ממקורה בכתוב:

מִשְׁטָמָה וְכָאֵב גִּדְּלוֹנִי // אֲנַחוֹת רוֹמְמוֹנִי.

ועתה דין להעיר, כי המתכונת הזאת יש לה בית אב במקרא והיא ביחזקאל (לא/ב-ד): "בן אדם אמר אל פרעה מלך מצרים ואל המון / אל מי דמית בגד לך, הנה אשר ארז בלבנון יפה ענף וחרש מצל וגבה קומה ובין עבתיים היתה צמרתו / מים גִּדְּלוֹהוּ תהום רִמְמָתוֹ הוּא את נהרתיה הלך סביבות מטעה ואת תעלתיה שלחה אל כל עצי השדה". הצד השווה שבין דרך הכתובים האלה ובין דרכו של המשורר, הוא גם בנקודת התוכן – כאן וכאן עניין איתני-טבע (מים – תהום; צור – גל), גם בנקודת הצורה – כאן וכאן צמד הפעלים נפלג לצמד נושאים (מים גדלוהו – תהום רוממתהו; משטמה וכאב גדלוני – רוממוני אנחות), אלא שהמשורר קיים קרבת הפעלים במראה וריחוקם במשמע².

וכשם שבדקנו בדרכו של רישום הכתוב שבישעיהו, דין שנבדוק רישום הכתוב

2. והציור ביחזקאל פתוח לשימוש על דרך הנמכת רמתו, וכן ר' יצחק בן שלמה בן סהול ה, העושה אותו שימוש של הלצה: "דג אחד גדול היה – / כי המצולה לבחור מעם הרימתהו / וצבי עדין לגאון שמתהו / מים גידלוהו תהום רוממתהו / והוא גין הדגה הנאמנה / אשר בלעה את יונה" (משל הקדמוני, מהדורת מחברות לספרות, עמ' 210). נצטרף לו לכתוב שלנו גם הכתוב: "שויתי צור על גיבור רוממתי בחר מעם" (תהלים פט, כ) ואולי גם הדו של השם הפרטי הנזכר: רוממתי עזר, ונמצא משמש בפועל ככפל בניין: הפעיל, שהוא השגור, ופיעל, שאינו השגור. וכדוגמה נדירה לשימוש בפרוזה מצויה ראה ש"ע ג' 10: "רוממתי את חבילתי ממקום שעמדתי" ("ספר שאבדי"); ולא ידעתי על מה לא הסתפק בהפעיל: ואולי הכוונה כדרך הבדלה: aufheben [= הרימותהו], emporheben [= רוממתי], ובדיבור יידיש ישן היתה מצויה הבדלה: אויפהויבן – קאפוירהויבן.

שבאיוב, לאחר שכבר נתברר לנו ענין קָאָב-קָאָב. ראשונה נעיר על הופעת שתי התיבות האלה כדרך חריזה ונסתפק בשתיים דוגמאות, אחת רחוקה ואחת קרובה. דוגמה רחוקה ר' יוסף זבארה (ספר שעשועים, מהדורת דידיון, עמ' 52, פרק ה, שורה 138):

וְלִבִּי עָלָיו יִכָּאָב / כִּי מְנַעֲרִי גִיד לִנִּי קָאָב.

דוגמה קרובה דוד שמועוני בצמד החרוזים הפותח את שירי הצמדים שלו "השיר והשר" (נדפס תחילה בספר ביאליק, תרצ"ד):

עֵת בְּמַצּוּקוֹת גּוֹרֵל הֵלֵב, בּוֹדֵד קָאָב –

הָיָה הַשִּׁיר קָאָח, הָיָה הַשִּׁיר קָאָב.

ויתר דקדוק בצורת לשון הכתוב שלנו משה בן-מנחם ("הפועל הצעיר", שנה מח, גיל' 8):

אֵל תִּנָּאשׁ! רַחֲמָהּ קָאָב,

וְכָאָב אֶהְבְּתוּ הָאוֹבְדֵת קָאָב!

יתרונה של הדוגמה הראשונה הוא בשימוש הכתוב באיוב, שנעשה עניין לשימושים הרבה. ונביא ראשונה מי שמשתמש בדרך ההחלפה קָאָב-קָאָב, וכן ווידרס היים הבכור, מאחרוני סופרי העברים בצרפת, במכתב על מצב תרבות יהודיה (Sulamith, 1809, שנה ב' כרך ב', עמ' 288). "אכן הדבר ברור כשמש הוא; אלה העם אשר יצאו ממצרים, מנעורם גדל כאב משא הנוגש אשר שמו עליהם המצרים". אבל רוב דוגמות השימוש אדוקות בלשון הכתוב, כשהסטייה איננה בשם-העצם, העומד לרוב בעינו (כאב), אלא בפֶּעַל, וכן ר' שלמה גבירול בכתר מלכות (לה):

וְאַחֲרֵי צֵאתִי לְאוֹר הָעוֹלָם לֹא עֲזַבְתִּנִּי

אֲבָל קָאָב חוֹמֵל גִּידִלְתִּנִּי

וְכֹאֲמֵן אֶת הַיּוֹנֵק אֲמַנְתִּנִּי

או אד"ם ה' כהן ("שירי שפת קדש" ח"ב, אבני בכות, סי' 32):

וְעוֹד לִימִינוּ יַעֲמְדוּ יִלְדֵּיו מֵרַ יִכְפוּ לְאֲבֵי אֲבֵיהֶם

אֲשֶׁר קָאָב גִּידֵל אוֹתָם וְבִהְיוּ נֶתֶן תּוֹרָה בְּפִיהֶם.

או שינוי מרובה במקצת הלל די-לא-טורי בשירו לכבוד אחי אמו אשר גידלהו כאב ("של ילדות", פאדובה, תרכ"ח עמ' 127):

קוֹלֶךָ אֵל שְׁמַע, קָרָא וַיֹּאמֶר

לְמַגְדִּלְךָ כָּאָב לְמַחֲזֹק בְּדֶק.

ולענין שינויי שם-העצם הרי גם הם מינימאליים ונסתפק בשתי דוגמאות, אחת רחוקה ואחת קרובה. דוגמה רחוקה – מאיר הלוי אלטאר (שיחה בארצות החיים, "ביכורי העתים", תקפ"ו, עמ' 19): "חדשים לבקרים ילד כי יולד בן כי יתן למו ישימו את מחברו לא בגידלני". דוגמה קרובה, החשובה משום הרמזיה של החלפת: קָאָב-קָאָב בשינוי הסדר יהודה עמיחי "ואריאציות על נושאים מהימים הנוראים":

עָלָה נָשׁוּב, עָלָה אָבוֹד, עָלָה כָּאוֹב. רק הוא מְמַשׁ.

הַקֶּשׁ, חֶרֶס גִּשְׁפָּר

אוֹתִי, פָּאָבִי, גִּדְלִי.

מִכָּל נִשְׁאָר.

הַצִּיץ הַנּוֹבֵל,

תוספת שינוי העצם בלא שינוי צורתו, היא החלפת האב, כגון אדם הכהן (יתר שירי אדם, עמ' 77-78):

אִם חוֹרְגָתוֹ תִצְעַק מִרְיָתוֹ כִּי יִלְוֶתֶּיהָ

לִבָּן פָּאָבִי גִדְלִי הוּא יִנְעֶנּוּ בֵּין זְרוּעוֹתֶיהָ.

החלפה זו שהיא כניצחונו של המנהג המצוי, האם המגדלת, על ירושת המליצה, האב המגדל, נראית בבליטותה בשימוש של פנחס פלאי ('על תלה', 1957, עמ' 33): 'והיה ר' ישראל יעקב מגדלו כאם ומחנכו כאב'; ואין להאריך בזה. מיצוי ברור השימושים מחייב רמזות-מה על דוגמאות של קיום רישום הכתוב באיוב מתוך החלפת הפועל כדרך שמואל זנוול וליגסון ('האביב', ברלין, תר"ה, עמ' 169):

אֲשֶׁר יִדְעֵתִי כִּי נִשְׁאַתְנִי אֱלֹהִים כָּאָב

מִנְעוּרִי הִצְלַתְנִי מִרֶב רָעָה

וְלֹא נִתְתַּנִּי כְּרָגַע בֵּין שְׁכֵנֵי לְבִשְׁתִּי.

ואין להאריך גם בזה³. אולם מה שראוי להדגיש היא החלפת שם העצם בחריזתו. וכן יל'ג המשעשע גם דרך שיר ('משירי רבי יהודה הלווה-'):

מִנְעוּרִי כָּרַב גִּדְלִי

וּלְנֶאֱוֹן לָהֶם שְׁמוּנִי.

גם דרך פרוסה: 'אבל אזכור כי מנעורי באמת גידלוני לרב' ('קפיצת הדרך-'). בעוד שעשוע השיר מקיים את כל הדמיון של הכתוב: (כָּאָב - כָּרַב). הרי שעשוע הפרושה מוותר עליה (כָּאָב - לָרַב). ולעצם החלפת אב ורב ראה מאמר חז"ל: 'אב לא לימדו רב לא היה לו-'⁴.

על רקע האפשרויות המרובות האלה, שניתן להוסיף עליהן, בולט שימוש של ביאליק, שהוא פשוט ומורכב כאחת, ומיזוגה של הפשטות והמורכבות במה שהחזיר

3. וסוגיה לעצמה הם השימושים בשמיטת חלקו אחר ובקיום חלקו אחר של הכתוב; הרי למשל שמיטת עניין האב וקיום הנעורים והגידול - ר' משה בן עזרא ('שירי קדש', מהדורת שמעון ברנשטיין, תשי"ז, עמ' מח): "מאשמים / בעלמים / ועורונות חוללתי // ועל מי חטאים / פלאים / מְנַעֲרֵי קִדְּוִתִי". והרי, למשל, שמיטת עניין האב וקיום עניין הנעורים וחילופו של עניין הגידול בדומה לו - ז' שניאור ('בעל הפרווה', פרק 'יצא לתרבות רעה'): 'ועד מתי, רבונו של יער, אחיה גרוע ודוחה / כל נחם מפרפר, כאשר לְקִדְּוִי מְנַעֲרֵי / אדון האחוזת הולל ומרעיב חיותיו'.

עד היכן מגיע רישומה של המליצה באיוב הנידונית לנו, היא שאלה המתחדדות, משום שחיבת כָּאָב היא בת יחידה במקרא (ואף חיבת וְכָאָב כמותה, וכבר ראינו ששתייהן מתפרשות שלא כמסורתן), וכל שימוש בה חשוד על זיקה לכתוב, ועם זאת אין להפליג ביותר; וכך, למשל, ספק אם ניתן להטריח דוגמה כגון של ר' שמעון מוֹדוֹן ('קול מוסר, שיר יב, מנטובה 1725): 'חמה כָּאָב לחום וכל יחמו / גם הלבנה אָם לקור ומים' - שהרי אפשר שמטבע היסוד הוא: אב לחכמה, אם לבינה וכדומה.

4. ועניין הטענה, כי ההחלפה כָּאָב-כָּרַב היא פגומה מצד ההגייה, שהרי יל'ג קרא בעברית: אָב-ov, רב-rov, דין להוכיח כי תגה ביידיש: אב-(of), רב (יחיד מלשון רבנים) -rov-(rof).

אותו כתוב באיוב, שנשלב בו אותו כתוב בישיעהו, על הוראתו הקדומה, מבלי לקפח כלשהו את האורגניות של השורה ההיא ושילובה, בעניין ובניין, במערכת שירו וצורכה. ודין להעיר, כי נמצא מי שקדם לו בצירופם של הכתוב בישיעהו ובאיוב וכן שם ר' בסיפורו ("מות ישרים או קין", תרמ"ז, עמ' 132): "וגם את בן השודד אגדל כאב יען כי ורעץ הוא — את בני גידלתי ורוממתי כאם רחמניה". אין צריך טרחה יתרה כדי לראות, כיצד שני הכתובים ביקשו לקיים עצמם כמליצות בפסקה הזאת, כשם שאין צריך טרחה יתרה כדי לראות, כיצד שני הכתובים האלה קיימו עצמם, כחלקי ציור אינטגרליים בשורת שירו של ביאליק.

ה

אולם ציור-הרקע לשימוש של ביאליק הוא אך צד אחד, שהוא ביאור הטפלה המסייע לביאור העיקרי: תיאור תולדת שימוש של המשורר בהמשך שירתו לצורכה וצרכיה. ומבחינה זו עלינו להזכיר דברי המשורר בשירו "איגרת קטנה":

פָּעַם גְּבוּרָתִי, גַּם בִּי דִּי אֵיל!
הוֹצִיאֵנוּ לְמִרְחָב אֶת פְּתֵי הַפִּלּוֹא;
מִרִּית הַשָּׂדֶה יִפְרִיחַ עִם דָּל,
כִּדְשָׁא תִפְרַחְנָה עֲצָמוֹתֵי שָׁבֵלוּ.
הַכְרַמֶּל, הַשְּׂרֹן גִּדְלוּנִי מֵאֵז,
וּבִשְׂדֵי יוֹב חָלַב יִלְדוּתִי פִּנְקוּ.
שֵׂא הָרָרִי עוֹלָם שְׁמִנִי עִם עֹז,
הַרוּחוֹת הַטְּהוֹרוֹת עֲצָמוֹתֵי חֲזָקוּ.

הבית הזה גדוש צירופים וצירופים, המתלכדים כדי חטיבה אורגנית, ומענייננו עתה לעמוד על קו-החיבור שבין הבית הזה, הכלול באיגרת שיר, שכותרת המשנה מגדירה אותה כאיגרת המשורר מן הגולה לאחיו בציון, ובין שיר "הצור והגל". כנקודה ראשונה בקו-החיבור נראה השימוש בצורה המיוחדת של הפועל כאן וכאן: גִּדְלוּנִי שידענו מקורו באיוב. כנקודה שלאחריו, והיא חשובה יותר, תשמש לנו השוואה של אותו שימוש גופו, הוא דרך המשל, בשיר אחרון ובשיר ראשון:

בשיר "הצור והגל" קראנו דברי הצור אל בת-הגלים:

אֵךְ דְּעִי לָךְ, נֶאֱפֹדֶת הַקֶּצֶף, וְשִׁמְעֵנָּה, הָגֵל,
כִּי תִכְבֵּד מִמֶּךָ הַמִּלְחָמָה: גַּם בִּי דִּי אֵיל!

ובשיר "איגרת קטנה" אנו קוראים:

פָּעַם גְּבוּרָתִי, גַּם בִּי דִּי אֵיל —
מִרִּית הַשָּׂדֶה יִפְרִיחַ עִם דָּל.

אם נעזין יפה-יפה, לא נוכל שלא לתמוה, על שהמשורר משתמש באותה הכרוזה עצמה בפי הצור הנחשב בשיר ככוח השלילה, ובפיו עצמו משמו של היחיד-העם הנחשב בשיר ככוח החיוב, ובעל כורחנו יגונב אלינו חשד, כי אם המשורר השווה בזיכרונו את הכרוזה הכפולה, בהפך תפקידה, הרי שעניין הצור בחינת סמל היה לו כדרך תפיסתה של המסורת, כוח החיוב גם הוא. אבל מה שחשוב יותר לענייננו עתה היא ההבלטה של השווי והשוני כאחת, המברחים את שני השירים בנקודה הנידונית. ב"הצור והגל" הגל מבאר לנו סוד כוחו במה שהמשטמה והכאב והאנחות נתגבשו בו ונעשו בו עצמה כבירה; ב"איגרת קטנה" המשורר משמו של העם מבאר את סוד כוחו במה שרית השדה הכרמל והשרון והררי עולם וטהרת הרוחות נתגבשו בו

כעצמה כבירה, ושניהם מכריזים אותה הכרזה עצמה: גם בי די אייל. לאמור, הגל מגלה סוד כוחו בגיבושם של כוחות השלילה, והעם מגלה סוד כוחו בגיבושם של כוחות החיוב; והעיקר שהמשורר מעלה לפנינו זכר כתובים, שענינם נעורים גם הם, שכן התיבות "ילדותי פניקו" אי אפשר שלא תעלינה לפנינו זכר הכתוב האחד: "מפנק מנער עבדו ואחריתו יהיה מנון" (משלי כט, כא) וכן זכר הכתוב האחר, הסותר סיום קודמו: "רָטַפְשׁ מִנֶּעַר יִשׁוּב לִימֵי עֲלֻמִּי" (איוב לג, כ"ה)⁵. וכבר נמצא מי שנצטרף לו ענין "מנעורי גדלני כאב" וענין "מפנק מנער", כמו, למשל, שלום הכהן הכותב: "אבי פנקני מנער" ("עמל ותרצה"). וצירוף זה הוא חביב על ביאליק, וראה דבריו במאמרו הנודע על שירתנו הצעירה: "ומגודלים הם מנער בתנאי חיים מקופחים מקשיחי לב ורוח", וביותר בשירו "לאחר העם":

מְגֻדְלִים מִנֶּעַר בְּצֵל וְעֵלֵי קְבֻרֹת הָאֲבוֹת –
לְקִרְאָת אוֹר הַחַיִּים בְּרִמָּח אֲבֵרֵינוּ חֲרָדְנוּ⁶.

היוצא לנו, כי צירוף הלשון שבאיוב חקוק היה בויכרונו ודמיונו של המשורר, ועשאו שימוש כפול משמע בשני שיריו הנידונים. וודאי מן העניין לראות, כיצד שני השימושים הסותרים נרשמו בשירתם של הבאים אחריו. שימוש השלילה בשירו של יצחק קצנלסון ("הפרעות התחילי"):

מִשְׁטָמָה טַפְחָתָם בְּרָחֵם הָאֵם
גִּדְלָתָם חֲמָתוֹ שֶׁל פֶּתֶן.

תיבת הפתיחה (משטמה) מעלה לפנינו פתיחת השורה הנידונית של ביאליק, אם כי קצנלסון מחליף את צמד-הפעלים (גדלוני – רוממוני) בחברו (טיפחתם –

5. החלפת נוער וילדות קרובה, כשלעצמה; ולעניין פינוק הרי יפול בדיבור השגור ביידיש בילד, ובה מצוי אפילו פועל פאנקעווען, געפאנקעוועט, ולפי שהגוון מחונככת, שהיא ברגיל יסוד עדות ליסוד סלאווי או רישומו, ניתן לשער ערוב של פנק ושל panek לשון הקטנה של pan (= אדון), והפוליגית יודעת פועל paniczycować (= להתנהג כמו אדון צעיר); והוראת פאנקעווען כהוראת העט שלען (hätscheln), והוא הוראת פינוק השגורה בימינו.

ולעניין תרגום "פנק" ביידיש ראה תרגום הכתוב שלנו לר' יקותיאל בליץ: "אליש מן זיין קנעכט פֿון יוגנט אויף זענפטיג האלט ער ווערט אין דאש לעטסט איין זון וועלן זיין", לאמור לשון רכות ועדנה. ואמנם כך שכונות הלשוניות: "אם היה מרוכך מעודן ומפונק" (מכילתא משפטים ה').

ואילו ר' יוסף ויצנה ויזן: "דער זיינן קנעכט פון יוגנט אויף פארציהט אזא וייל ער אויף דאש לעטשט, איין הער זיין, לאמור לשון חינוך שהוא קלקול, כמעשה verziehen ותוצאתו ein verzogenes Kind, אפארצויגן קינד.

ור' אריה לייב מינדן ("מלים לאלה", 1760) בערך פנק: "מה שפירשו עידון, מפנק מנער עבדו צערטליך גיהאלטין", וכן תרגום יהואש: "דער וואס פארצערטעלט פון יוגנט זיין קנעכט וועט ערצום סוף ווערן אן אויבערהאט"; ולשון verzärteln עניינו הרגלה לרעה בחיובים. ואמנם ein verzärteltes Kind, אפארצויגן קינד, וכן אפארצערטלט קינד, עניינם קרוב. 6. לעניין מגודל מנער דין לזכור, כי לפי התרגום ניתן לקרוא: מפונק מנער, שהרי לשונו מתפנק, וראה גם קי חיבור סמוי בין הכתוב שלנו ובין צמד גדל=רומם, שהכתוב הנזכר בישעיהו "ולא גדלתי בחורים רוממתי בתולות", תרגומו: ולא רביתי עולמין פנקית בתילן. והשווה תקבולת ביאליק: הכרמל השרון גדלוני / – ילדתי פנקי.

גידלתם) על דרך קירובו לצמד שבכתוב אחר: "אשר טיפחתי וריביתי אויבי כלם-
(איכה ב, כב)⁷.

שימוש החיוב בסוניטה של ש' שלום (אשה- שיר ד'):

מַעֲיָנוֹת גָּדְלוּ נִי מַזְעֵר, רוּחוֹת אֶת עַרְשִׁי לִי הִנֵּדוּ
עָשִׂי אֱלֹהֵ תָמָר בֵּין שְׁקָמִי מְדַבְּרוֹ הַפְּרוּעַ.

7. לשון "טיפחתי" ביאורו המצוי: נשאתי על ידי (וכך בליץ וויצנהויזן); ולשון התרגום, "דלפית בסדינין ודרביתי בתסבוקי מלכין", ודרכו כדרך טפח-מטפחת, ונאמן לו ביאור הטייטש "די קינד דא זיינן גיגאנגין אין סאמיט און זיידן", המפרש סדינים = בגדי קטיפה ומשי; ובימינו נפתלי גרוס ("די פינף מגילות", 1936) – די וואָס איך האב געווינדלט און דערצויגן – המפרש סדינים = חיתולים, ואילו יהושע מתרגם: די וואס איך האב געזערטלט און אויפגעבראכט, ללמדנו שלשון טיפוח הוא לו כלשון פינוק, ועל כן תרגומם כאחד. וראה, ביאליק כותב בשירו "מכתב קטן לי כתבה":

קל שְׂרוּחִי כֹה טַפָּחָה;

בא י"י שווארץ ומתרגם: "וואס איך האב אזוי געזערטלט". ואין צריך לומר, כי לעניין ילדים וילדות הכריע עניין הכתוב "אם תאכלנה נשים פרים עוללי טפוחים (איכה ב, כ).

שכיחות ההגיים בעברית

דברי הקדמה מאת חיים רבין

החיבור המתפרסם כאן נכתב כעבודה סמינריונית בהדרכתו בסמינריון "דרכי הסתכלות בלשון ימינו", שהתקיים באוניברסיטה העברית במשך שנת הלימודים תשי"ט. אני רואה חובה לעצמי להקדים לו כמה דברי הסבר בדבר מגמת המחקר ושיטתו.

1. אחת התכונות המאפיינות את הבלשנות בימינו הוא השימוש הרב בשיטות סטטיסטיות. הגישה הזאת כשלעצמה אינה כל כך חדשה, וחישובי שכיחות של מלים ואף של אותיות או הגיים כבר נעשו בסוף המאה שעברה.

לחישובים אלה יש, נוסף על ערכם הבלשני המתור לתיאור הלשון, גם שימושים מעשיים לא מעטים. ידיעת שכיחות המלים הוכיחה את ערכה הרב בשיפור שיטות הוראת הלשון והוראת הכתיב לדוברי הלשון. לשכיחות ההגיים יש חשיבות רבה למתגרסי הטלפון, ואכן כמה מחקרים בנושא זה נערכו ע"י מהגרים או מטעם חברות טלקומוניקציה. השיטות המודרניות ברפואת האוזן, הדורשות שימוש במלות אבחון הערוכות על פי יחסי ההגיים בלשון כולה, מבוססות על שכיחות ההגיים¹. כמו כן יש צורך בידיעה זאת גם ליוצרי שיטות קצרנות, לדיון על שאלות כתיב, וכו'. מסיבות אלו נערכו חישובי שכיחות במספר לשונות תרבות, ובאחדות מהן אף חזרו וחישבו לשם השגת תוצאות מהימנות יותר².

2. המדובר במניין ההגיים, לא במניין האותיות (אם כי ודאי יש ערך גם לסטטיסטיקה של אותיות). מכיוון שברוב הלשונות אין יחס בין סימני הכתב ובין ההגיים שהם מייצגים אותם יחס של אחד-אחד, יש לבסס את עבודת המניין על רישום המבטא (תעתיק פוניטי), ולא על טקסטים בכתיב אורתוגראפי רגיל. את הרישום הזה אפשר לחשיג בדרך ישירה, ע"י האזנה לדברים שבע"פ, או בשפות ששם ידועים חוקי הפוניטיקה, אפשר להעביר טקסט אורתוגראפי לתעתיק פוניטי סטנדרדי. בחירת הדובר או שיטת התעתיק אינה גורמת קשיים בשפות שקיים בהן מבטא מוכר³. בשפה כמו העברית, שבה אין מבטא סטנדרדי הנלמד בבת"ס ומשמש בפי רוב האוכלוסיה, לכל הפחות להלכה, יש להחליט ראשונה על המבטא המונח ביסוד החישוב.

1. הדחיפה לעריכת המחקר באה משיחות שהיו לי עם ד"ר י' גומפרץ, רופא למחלות אף, אוזן וגרון, וחוקר ידוע בתולדות המבטא העברי. אני מודה לו בזה על שהעמידני על הבעיות המקצועיות המיוחדות וגם השאיל לי ספרים העוסקים בשימוש סטטיסטיקה ההגיים ברפואה.

2. על פי הרשימות בספר P. Guiraud, *Bibliographie critique de la statistique linguistique*, Utrecht 1953, pp. 9-13 נעשו מחקרים יסודיים בשפות אלו: אנגלית, דנית, צרפתית, הונגרית, רומנית, רוסית, שוודית, צ'כית, וסנסקריט (האחרונה בשנת 1896). רשימות ממספר שפות נמצאות בספר G. K. Zipf, *Selected Studies of the Principle of Relative Frequency in Language*, Cambridge Mass., 1933.

3. אפשר, כמובן, לחקור גם את שכיחות ההגיים בצורות דיבור פחות נפוצות. מחקרים כאלה אף נעשו לגבי סופרים מסויימים.

3. אם נעלים עין מצורות מבטא של אנשים שלמדו עברית בהיותם מבוגרים, ושבחן עדיין ניכר רושמן של שפות זרות, יש לבחור בין שלושה מבטאים שיש להם מהלכים בישראל. אחד הוא המבטא ה"שמי", שאליו שואף שירות השידור וחלק ממוריה ועסקניה של לשוננו. השני הוא מבטאם של רוב דוברי העברית מבני עדות המזרח, שנוהגים לקרוא לו "מבטא ספרדי". מכיוון שלמונה "ספרדי" יש משמעות אחרת, ומוגדרת יפה, בתורת המבטאים העבריים, ומוטב לקרוא לצורת הדיבור של עדות המזרח "מבטא מזרחי". המבטא השלישי הוא זה של רוב צאצאי עולים מארצות אירופה, וכן של חלק מצאצאי עדות המזרח שסיגלו לעצמם מבטא זה. צורת לשון זו זכתה לשם "עברית ישראלית" או "עברית צברית", אך למעשה היא נהוגה רק בפי מחצית האוכלוסיה בקירוב. זוהי גם צורת המבטא היחידה שנחקרה חקירה מדעית, ושלגביה אפשר להסתמך על תיאור מדויק. עובדה זו היא שהגיעה אותנו לבחור במבטא זה כבסיס למחקר סטטיסטי ראשון זה. לגבי המבטא המזרחי חסרה עבודת התיאור הראשונית. המבטא ה"שמי" הוא בבחינת אידיאל הברוני יותר ממה שהוא מבטא קיים, וניתוחו הסטטיסטי מחוסר ערך מעשי. מכיוון שהיחס בינו ובין המציאות ההברונית שמאחורי הניקוד שלנו עדיין אינו ברור, לא יתיה במחקר כזה ערך אפילו לגבי חקר לשון המקרא⁴.

4. טיפוס-המבטא שנבחר כאן מייצג ואריאנטה שמרנית למדי של המבטא הנחקר, היינו אינו כולל את ההבלעות והקיצורים הנשמעים תכופות בדיבור. טיפוס כזה מהווה כעין ממוצע בין המבטאים המציאותיים, ומתקרב במקצת למה שעשוי לתיקרא בשפה אחרת מבטא סטנדרדי. מאידך, הוא כולל את הסמיות מן הכתיב או מן המבנה התנועתי הנהוגות בפי כל דובר העברית "הישראלית" בדברו בצורה טבעית: ביטול הפוצץ הגרוני (כלומר אל"ף ועי"ן של הכתיב) במעמד תחילי וכי"תנועתי (אך אגב ציונו בין עיצור ותנועה) וכן אייביוצו השווה הנע ברוב המקרים⁵. הרישום מתחשב בעובדה שהצירופים aa, ee, oo, (במקום a'a, a'a וכו') היסטוריים) עשויים להתכווץ אפילו בדיבור איטי לתנועות פשוטות מוארכות⁶, ועל כן מונה את המקרים האלה בטבלה כתנועות לעצמן. כמו כן אין המבטא הנחקר מבדיל בין צירי לסגול של הכתיב, אבל במספר מקרים מבטא חלק מדוברי עברית זו ei סגורה ודיפתונגית. מקרים אלו נרשמו על פי דיבורה של הגב' נ' פלדה עצמה.

5. המחקר הנוכחי מונה הגיים, ולא פונימות, כלומר אינו מתיימר להחליט בשאלה המסובכת והרחוקה מפתרון של המבנה הפונימטי של העברית "הישראלית". לצרכים המעשיים השונים, שמחקר זה עשוי לשמש, אין זו מגרעת. למעשה נערכו כמעט כל החישובים בשפות אחרות על בסיס לא-פונימטי, ורשימות שנערכו במיוחד לצורכי

4. יש להוסיף, שריבוי המלים הלא-תנ"כיות ובעלות משקלים לא תנ"כיים תזייף את התוצאות מבחינת לשון המקרא. נסיון לחישובים לגבי העברית המקראית נעשה ע"י ז' קנטינו המנוח: J. Cantineau, "Essai d'une phonologie de l'hébreu biblique", Bull. de la Soc. de Linguistique, 46(1950), fasc. I, p. 96 et p. 117. חישוביו נעשו על כמות חומר קטנה ביותר, וגם אינם ניתנים להשוואה עם התוצאות של המחקר הזה, מפני שהאחרים נחשבו לעיצורים אחד ולתנועות אחד, ולתנועות על פי חומר טקסטואלי שונה מזה ששימש לחישוב העיצורים.

5. מכיוון שאין ברשימה פעלים (ראה סעיף 6), לא היה צורך להחליט על מקרים שבהם מתבצע במבטא הנחקר e במקום שווא נח היסטורי, כגון paxadeti = פחדתי.

6. על תופעה זו ראה את מחקרי בכה"ע Bulletin du GLECS, t. III, p. 77-9, Séance du 23.I.1940: "La chute de l'occlusive glottale en hébreu parlé"

מלקומוניקציה או רפואת-האוזן, אף חישובו לפעמים צירופים שכיחים של הגיים. על כן נרשמו מקרי שווא נע "שמייע" לא כ־e אלא כ־e; שני ה"ביצועים" של כ־q נרשמו כל אחד לחוד (v:b,x:k,f:p), ומאידך לא הופרד בין x שהיא כ־q לבין x שהיא ח־ית, וכו'. מצד שני לא נרשמו הגיים שהם רק תוצאה של תהליכי אסימילציה. כלומר, "משבר" נרשם mašber ולא maḥber; "מחברת" נרשמה maxberet ולא mayberet; "מוקדם" נרשם mukdam ולא mugdam, וכו' וכו'. זאת אומרת, ששיטת התעתיק היא "תעתיק רחב" במובן הפרגמטי של האכסולה האנגלית, אבל, כאמור, לא תעתיק פונימטי.

6. הערך של חישוב סטאטיסטי עולה עם גודל המדגם, כלומר במספר ההגיים השוטפים שנספרו. אולי קשה להתחרות עם אותו מוסד דאגני, שביסס את חישוביו על חצי מליון מילים במקסט רצוף (ו"א טקסטים שביחד הגיעו לחצי מיליון מילים). כלומר בערך שני מיליון וחצי הגיים. מאידך נראה כי אין להשיג תוצאות של ממש בנפחות מ־10,000 הגיים רצופים. ברור שהעבודה המושקעת בחישובים כאלה מרובה מאד: צריך קודם כל לעשות תעתיק פונימי של כל החומר⁷, ורק אחרי זה מתחילה עבודת המניין המייגעת. מכיוון שאין ברשותנו ברגע זה כוחות לבצע עבודה כזאת על סמך כמות חומר מספקת, ניתן בזה סקר ראשון על בסיס פחות מוצק: הפיכת רשימת שכיחות המילים העבריות של אליעזר ריגר ו"ל רשימת שכיחות של הגיים, כלומר תעתיק המילים כמו שהן ברשימת ריגר, והכפלת מספרי ההגיים בכל מלה על פי שכיחות המלה בחומר שריגר עבר עליו.

לשיטה זו יש מגרעות ברורות בשפה פלקסיבית כמו העברית: אחוז ניכר של המלים במקסט רצוף אינו בא בצורה הבסיסית שבמילון⁸, אלא תוך שינויים פנימיים ובתוספות שונות. מסיבה זו היה עלינו להשמיט את כל הפעלים מן הרשימה של ריגר, כי הכנסת הצורה "פֿעל" המופיעה אצלו היתה מוּיפת את התוצאות יתר על המידה. מאידך אין להניח, שתפוצת ההגיים בפועל כל כך שונה מתפוצתם בשאר המלים. כדי להעריך את מידת הסילוף שבשיטתנו, נסקור בקצרה את ההגיים שחלקם נפגם על ידיה. בין העיצורים אלה בעיקר h (ח"א הידיעה)⁹, b, l (מלות יחס), t (בנטיית הפועל), y, n (כנ"ל), m (מלת יחס, בכינוני, כינויים חבורים), s (מלת קשר). השכיחות הממוצעת של הגה בעברית היא (100:31) = 3.19%. מבין העיצורים הנזכרים שייכים s, n, t, m, l כבר להגיים ששכיחותם למעלה מן הממוצע. המרחק בין שכיחותיות l, m לשל שתי התנועות שבראש הרשימה הוא כה גדול, שאין להניח כי הכללת תפוצתן בנטייה ובתחביר תעלה אחת מהן למקום הראשון או השני. התחשבות מלאה בפוניטיקה של מקסט רצוף תוכל אולי להעלות את t או s במקום אחד. ולהעלות את h ואת b במקום אחד, ואולי אף בשלושה. ואולם יש להעיר, שעל פי הניסיון בחישובים בשפות אחרות עשויים סידרי המקומות מתחת לשכיחות הממוצעת להשתנות בגבולות מסויימים ממחקר למחקר, בפרט אם כמות החומר אינה גדולה, ועל כן לא היינו מרוויחים הרבה, בגבולות המספריים של מחקרנו, ע"י העמל הנוסף הרב שעבודה על פי טקסטים היתה גורמת לו.

7. כדי לעבד את 150,000 המלים שעליהן מבוססים החישובים המוגשים כאן (עיין סעיף 7), היה צורך

להכין תעתיק של 180–200 עמודים מגדול "לשוננו"!

8. ריגר נוהג כאן בצורה בלתי-עקבית: הוא נותן: לי, לך, לו, ... , בי, כך, ... , אך לא: כמוני, כמוך... או עליי, עליך, ... ; ממספר פעלים הוא נותן את העתיד, הצור, ואף המקור, אך מרוב הפעלים רק את העבר. היו לנוכח עניני, כנראה, שיקולים של הוראת הכתיב, שלמענה נעשה מחקר.

9. למעשה רוב דוברי העברית "הישראלית" אינם מבטאים את ה"א הידיעה כלל, או רק בהקשרים מיוחדים. בהכנת תעתיק שוטף לשם מניין שכיחות הגיים יש להתחשב בכך.

7. חולשה אחרת של השימוש בספרו של ריגר נעוצה במיכה המיוחד של עבודתו של אליעזר ריגר ז"ל. ריגר מנה 200.000 מלים שוטפות, ואולם הכנים לרשימתו רק מלים ששייכותן בתוך חומר זה היתה 10. תפוצת כל המלים האלה מסתכמת ב־190.600¹⁰, וזהו המספר המציאותי בשביל מניין ההגיים. ע"י השמטת הפעלים וכמה מלים מיוחדות לסגנון מכתבים ולתקופה¹¹ הומעט מספר זה בערך ברבע, כך שנוכל לומר שהמחקר הנוכחי מבוסס על כ־150.000 מלים¹², ובדיוק על 586.827 הגיים שוטפים. המקסמים שעליהם מנה ריגר את המלים מורכבים: שליש ממכתבי ילדים וספרות ילדים, שליש ממכתבי מבוגרים וחומר מעתוננים, ושליש מספרות המקורות (מקרא, משנה, אגדה, תפילות). אין כל ספק, שאחוז גבוה כל כך של ספרות שאינה בעברית חדשה יש בה משום שינוי האופי ההגיי. וודאי ממכתבי הילדים וספרות הילדים, בגלל ההשפעות המקראיות הידועות על לשון הכתיבה של הנוער, פעלו באותו כיוון¹³. יש לחשוש שהרכב זה של החומר סילף את התוצאות – באיזו מידה, יוכח רק ע"י מחקרים סטטיסטיים אחרים. תקוותי כי אלה לא יבוששו לבוא.

8. אנחנו מופתעים על ידי החלוקה הבלתי שווה של מערכת ההגיים העברית. שישנה הגיים (o,i,m,l,e,a) מהווים כמעט מחצית ההגיים בטקסט רצוף (49.7%), ושלושה עשר הגיים (עד d במבלי 1 ועד בכלל) מהווים 77.3%. התנועות עם הדיפתונגים מהווים 25.1% מכלל תפוצת ההגיים. מעניין הוא גם חלקם הקטן של ששת הפוצים g, d, b, k, t, p: 13.7% כנגד 61% עיצורים אחרים, כלומר יחס של 1:4½. מאידך שכיתות הפוצים הקוליים (6.6%) והאי־קוליים (8.1) כמעט מאוזנת. למרות המוצא ההיסטורי הכפול של k (כ, ק) ושל t (ת, ט).

10. עיין בספרו של ריגר, ע' 106.

11. ראה את רשימת המלים המושמטות במאמרה של גב' פלדה, סעיף 12.

12. להשוואה נזכיר, שעבודה בסיסית באנגלית אמריקאית מבוססת על מניין 80,000 מלים, (French, Carter & Koenig, "The words and sounds of telephone conversations", Bell System Technical Journal 9 (1939), pp. 290-324) על שכיחות האותיות בשוודית על 200.000 מלים (אינפורמציה על פי ספרו של גירו, הערה 2, ע' 9 מס' 8 וע' 13 מס' 58).

13. המיוחד בנישתו של ריגר הוא, שרק 2.3% מכל החומר שלו לקוח מן העתונות היומית. ושלא השתמש כלל בחומר מן הספרות החדשה.

1. בעבודה זאת באתי לקבוע את שכיחותו של כל הגה והגה בעברית באחחים. לצורך העבודה השתמשתי במילון השכיחות "אוצר מלות היסוד של הלשון העברית השימושית" לאליעזר ריגר, ירושלים תרצ"ה.
2. העבודה נערכה בשלבים אחדים. בשלב א' ערכתי תעתיק של המלים על פי רשימתו של ריגר לכתב לאטיני פוניטי. מאחר שהתעתיק מייצג הגיים, לא אותיות, היו כמה מקרים, שאות לאטינית אחת שימשה לתעתיק שתי אותיות שונות בעברית.

3. תעתיק העיצורים

k	כ, ק	?	א, ע
l	ל	b	ב
m	מ	v	ב, ו
n	נ	g	ג
s	ס, ש	d	ד
f	פ	h	ה
ts	צ	z	ז
p	פ	x	ח, כ
r	ר	t	ט, ת
^v s	ש	y	י

4. תעתיק התנועות

o	ו, ז, ט	i	י, ..
u	ו, ו	e	ז, ז', ז'', ז'''
ay	י		
oy	וי	ei	ה, ..
uy	וי	a	ז, ז', ז''

5. דוגמאות לכתיבת התנועות
midbar, eser, sefer, basar, siba, misloax, bevaday, taluy, resut, meat, bemešex, zxut, sxuna, likrat
6. ? אינה נכתבת בין תנועות: tsair, meod, yisrael, kaet; וכן אינה נכתבת בתחילת המלה או בסופה: et (את, עט), al (אל, על), im (אם, עם), novea, madua.
7. כשאותה התנועה (לפי שיטת התעתיק הנהוגה כאן) באה פעמיים ברציפות (ע"י אי-כתיבת ?) הצירוף נחשב כיחידה אחת: aa, ee, oo.

8. דוגמאות ל-aa

^v saar	שער	ladaat	לדעת
lemaala	למעלה	haataka	העתקה
mataim	אבל: מאתים	hatsaa	הצעה

9. דוגמאות ל-ee

meet	מאת	beeravon	בערבון
neeman	נאמן	veemats	ואמץ

בחומר המעובד כאן אין דוגמה של oo.

10. ? נכתב אפוא ונמנה בטבלה, רק כשאל-ף או עין באות מיד אחרי עיצור אחר, ושומעים אותה במבטא זהיר כהגה עצמאי.

להלן רשימת כל המלים בחנומר הנחקר שבהן מופיעה * (לפי סדר השכיחות):

hit ?amlut	התעמלות	si ^v ?a	שבעה
bil ?adav	בלעדיו	ni ^s ?ar	נשאר
ti ^s ?a	תשעה	ma ^l ?ax	מלאך
gi ^v ?a	גבעה	pi ^t ?om	פתאום
mi ^f ?al	מפעל	le ^h ar ?ot	להראות
si ^v ?im	שבעים	bi ^s ?at	בשעת
ti ^s ?im	תשעים	ir ?ur	ערעור
ki ^m ?at	כמעט	ma ^s ?eva	משאבה
be ^h et ?em	בהתאם	ha ^l ?a	הלאה
li ^f ?amim	לפעמים	ka ⁿ ir ?e	כנראה
ma ^t ?im	מתאים	xe ^m ?a	חמאה

11. להלן מספר דוגמאות לכתיב הדיפתונג ei. היקף תפוצתו לא התברר עדיין ויש כנראה הבדלים בין דוברי המבטא שהונח כבסיס לעבודה זו.
1. בתוך המלה: ein (אין, עין), beit (בית-), aleihem, eix, bein.
2. בסוף המלה: lifnei, al yedei, kedei, lidei, bidei, legamrei, axarei, harei, leraglei (הרי), ktsei (קצה).

12. רשימת המלים מבוססת, כפי שציינתי, על ספרו של ריגר, אך נעשו השינויים הבאים:

1. הוצאתי את כל הפעלים, מאחר שהפעל משנה את צורתו הפוניטית בנטייה. לא הוצאתי את צורות המקור הנמצאות ברשימה.
2. הושמטו המלים הבאות: הניל, חבר נכבד, בברכת חברים, החבר, תיבת דאר, שנה זו, קקל, רצוף פה, ההנהלה הציונית, חתום מטה, מוכיז. מלים אלה בעלות שכיחות גבוהה, בגלל טיב החומר (מכתבים), והשארותן היתה משפיעה על התוצאות.

3. במקום "מא"י" הכנסתי לרשימה (באותה שכיחות) "פרוטה", במקום "לא"י – "לירה", במקום "א"י – "ישראל".

4. בכמה מלים חולק מספר השכיחות לשנים, וחציו הוקצב לצורת הנפרד וחציו לצורת הנסמך, עשיתי כך רק לגבי מלים בעלות שכיחות גבוהה, כדי להתקרב יותר למציאות הפוניטית. בכמה מקרים כבר עשה כך ריגר עצמו. להלן הרשימה: שנה (שנה – שנת), מקום, גדול, שלום, בית¹⁴, דבר, עין, אנשים, פנים¹⁵, מים, לילה, שדה, ימין, מות, פקיד, קצה, זכרון, נמל,

13. שיטת העבודה: לאחר השמטת מלים שלא הוכנסו לחשבון (ראה סעיף 12), העתקתי את כל המלים שברשימת ריגר לתעתיק המתואר למעלה. על יד כל מלה רשמתי את מספר השכיחות כפי שניתן אצל ריגר, דהיינו מספר הפעמים שהמלה (באחת מצורותיה השונות) באה בטקסטים שריגר כללם במחקרו.

14. ריגר מונה לחוד את הצירופים: בית הספר, בית חרושת, בית דין, בית הבראה, בית חולים, בי כנסת, בית מסחר. כן הוא מונה לחוד בית- לפני כינויים.

15. צירופים כמו לפני, מפני כמלות ייחוס מופיעים לחוד ברשימה.

et	5,544	את
lo	2,721	לא
li	1,102	לי
yom	1,439	יום

בשלב שני פירקתי את כל המלים האלה להגייהן, וליד כל הגה ציינתי שוב את מספר השכיחות של המלה שההגה בא בה, היינו:

i	l	e	t	et	5,544	אָת
1,102	1,600	5,544	5,544	el	1,600	אָל
1,102	1,600			li	1,102	לִי

השלב השלישי היה חיבור מספר הפעמים שכל הגה הופיע, ואחר כך חיבור כל סכומי ההגיים.

השלב הרביעי היה חישוב אחוז שכיחותו של כל הגה והגה מתוך הסכום הכולל¹⁶.

טבלה א'

ההגיים לפי סדר שכיחותם באחוזים

1.8	h	17.1	a
1.8	b	12.22	e
1.7	y	6.5	l
1.4	s	6.2	m
1.4	ay	6.0	i
1.1	ei	5.7	o
1.1	ts	4.9	r
1.0	f	4.5	t
0.9	z	4.3	n
0.8	g	4.0	x
0.6	aa	3.7	v
0.4	p	3.2	k
0.2	ʔ	3.0	d
0.08	ee	2.7	v
0.02	uy	2.3	u
0.01	oy		

16. החישוב נעשה בעזרת מכונות החישוב של המעבדה הסטטיסטית של האוניברסיטה העברית. הנני

מודה למנהל המעבדה על הרשות להשתמש במתקנים ולעובדי המעבדה על עזרתם והדרכתם.

טבלה ב'

ההגיים ושכיחותם באחוזים
לפי סדר האלף בית הלאטיני

5.7	o	17.1	a
0.01	oy	0.6	aa
0	oo	1.4	ay
0.4	p	1.8	b
4.9	r	3.0	d
1.4	s	12.3	e
3.7	v	0.08	ee
	s		
4.5	t	1.1	ei
1.1	ts	1.0	f
2.3	u	0.8	g
0.02	uy	1.8	h
2.7	v	6.0	i
4.0	x	3.2	k
1.7	y	6.5	l
0.9	z	6.2	m
0.2	?	4.3	n

הערה: אם נבטל את כל הדיפתונגים, ונצרף ei ל-e, נמנה aa כ-a כפולה ו-ee כ-e כפולה, ונמנה ay, oy, uy, כתנועת a, o, u, בצירוף העיצור y, ישתנו המספרים בצורה זו:

19.7 a

13.56 e

5.21 o

3.13 y

כלומר, שינוי שיטה כזה יגרום לשינוי מקום רק במקרה של y, שתופיע עכשיו בין k ובין d.

ניתוח מיכני והוראת התחביר

ראשיתה של שיטת הניתוח המובאת בזה היא בשיעורי לשון שהוריתי בשנות תשי"ב-תשט"ו בסמינר הקיבוצים בתל אביב ובגימנסיה העברית בירושלים, וגיבושה הראשון בכתב (בדפים משוכפלים) נמסר בקורס השתלמות למורים בבית ברל בקיץ תשט"ו. מקיץ תשי"ח ואילך הנני משתתף במחקר על בעיות התרגום המיכני*, בהדרכתו של פרופ' י' בר-הלל, ואגב מחקר זה - שאחת ממטרותיו היא ניסוח כללי ניתוח מיכני מלא לסוגים מסוימים של פסוקים עבריים - נתגבשה גם שיטת הניתוח המיכני לצורכי הוראת התחביר. על כך עלי להודות גם למשתתפים בקורסי ההשתלמות למורים תיכוניים ולמדריכי עליית הנוער, שנערכו בקיץ תשי"ט מטעם ביה"ס לחינוך של האוניברסיטה העברית, שחייבוני בשאלותיהם החריפות לחזור ולנסח ניסוחים מדויקים יותר.

א. כיצד מורים תחביר?

הוראת התחביר בבתי הספר התיכוניים ובסמינרים, כפי שהיא ניכרת מתוך ספרי הלימוד¹ - יש בה שני יסודות, הבאים בכל פרק יחד, זה אחר זה. היסוד הראשון הוא יסוד ההגדרה: בראש הפרק ניתנת הגדרת התפקיד שעליו נערך הדין, ותפקיד זה מודגם ברשימה של פסוקים-לדוגמה²; במקומות אחדים מובאים גם חוקים להתאמה מורפולוגית בין מלים הממלאות תפקיד זה לבין מלים הממלאות תפקיד אחר, זאת כהשלמת ההגדרה בציון תכונות נוספות המאפיינות את התפקיד. היסוד השני הוא יסוד הזיהוי: בהמשך הפרק מוצעות שאלות-זיהוי, לשם זיהוי תפקידיהן של מלים או של צירופי-מלים בתוך פסוקים נתונים. אחרי השאלות מובאים תרגילים, ובהם קבוצות-קבוצות של פסוקים. בכל אחת מן הקבוצות הללו נדרש התלמיד לקבוע, איזו מלה ממלאת את התפקיד שהוגדר והודגם, או אף נדרש הוא (בהמשך הלימוד) לנתח את הפסוק כולו, כלומר לזהות את תפקידיהן של כל המלים וצירופי-המלים שבו. בדיקה קלה תוכיח, שבכל הספרים הנ"ל (בהערה 1) ערוכות כל ההגדרות

* הנערך בתמיכת הצי האמריקני, לפי חוזה מס' 62558-2214.N.

1. הספרים שהובאו בחשבון בבדיקה זו הם:

א' אוריגובסקי - סנטכסיס עברי, ת"א, תרצ"ט.

י"י גלט - סנטכסיס עברי, וילנה תרע"ב (ורשה תרע"ט).

ח' דרומי - ספר התחביר, ירושלים, תש"ט (?)

חיים אריה חזן - תורת התחביר והסודור (סנטכסיס) של הלשון העברית, ווילנה, 1929.

מרדכי יואלי. M.A. - תחביר עברי (יסודות התחביר העברי, מה' רביעית) ת"א, תשי"ט.

ג' ליטסקי - סנטכסיס הלשון העברית, מה' שניה, קובנה-ברלין, תרפ"ו.

ש' נהיר - עיקרי תורת המשפט, מה' רביעית, חיפה, תשט"ו.

ד"ר יצחק פרץ - תחביר הלשון העברית, ת"א, תש"ג.

ד"ר יצחק פרץ - עקרי התחביר העברי, מה' רביעית, ת"א, 1948.

ש. ש. קנטורוביץ - דקדוק השפה העברית, חלק שני: תורת המאמר (סינטכסיס), ורשה.

ד"ר יוסף שכטר - סינטכסיס, ת"א, תשי"ד.

2. או שהסדר הפוך: תחילה הדגמות, אח"כ בירור והגדרה.

של התפקידים שבפסוק על בסיס סימנטי טהור, ואף "שאלות הזיהוי" ברובן המכריע תובעות מן התלמיד שתחילה יבין את הנאמר בפסוק הניתן לניתוח. כך, למשל, מוגדר הנושא כ"הדבר שעליו סובב המשפט" (פרץ, 20), הנושא כ"מפרש את הנושא מבחינת הפעולה או מבחינת המהות, התכונה או המצב" (נהיר, 12). והמושא העקיף כ"מלה, או קבוצת מלים, המציירות את העצם, שאליו מכוונים בעקיפין הדברים האמורים בנושא, או שבו מסתייעת הפעולה המובעת בפועל" (יואלי, 47).

שאלות הזיהוי מבוססות בדרך כלל על אותן ההגדרות הסימנטיות, אלא שהן ערוכות לא כפסוקי-חיווי, אלא כפסוקי-שאלה. ולמשל, כדי לקבוע מהו הנושא חייב הלומד להחליט, איזה חלק מחלקי הפסוק הוא העונה על השאלה "על מה ידובר כאן?" (פרץ, 20), או מהי המלה אשר "בלעדיה לא יהיה במאמר כל רעיון", ואשר היא עונה על השאלה "מי (נגש אל נחל לשתות?) (חזן, 6-7), וכדי לקבוע מהו הנושא עליו להחליט, איזו מלה עונה על [אחת] השאלות "מה עשה הנושא? מה נעשה בנושא? מהו הנושא? מיהו? איזהו? מה מראהו? מה גדלו? באזה מצב הוא?" (נהיר, 12). או – לפעמים – עליו למצוא "את המלה המצטרפת אל מי או מה (ואל האוגד, אם ישנו) לכדי משפט שאלה, שהרעיון העיקרי שבמשפט משמש תשובה עליה" (יואלי, 40). והנה ידוע, עד כמה ההגדרות המצויות לתפקידי הפסוק אינן מקיפות באמת את כל התופעות, שאמורות הן להקיף, או שאינן מוציאות מתחומן את כל שאמור להיות מחוץ לתחומן. בנקל אפשר להביא דוגמות לפסוקים, שבהם "מדובר על-משהו שאינו נקרא "נושא", ושספק, אם הנושא שבהם (או הנושא בלבד) הוא דבר-הנאמר על הנושא, וכדומה.

יתר על כן, מפני הקושי האובייקטיבי הגדול להגדיר את התפקידים שבפסוק עלולים שני דוברים, המבינים יפה את הלשון ואת פסוקיה, לבוא לידי חילוקי דעות, אם ינסו לזהות את התפקידים ע"פ "שאלות-הזיהוי" המבוססות על ההגדרות הללו, ולעתים לא יוכלו להסכים ביניהם, למשל, "על מה מדובר כאן", או לקבוע פה אחד, מהו הדבר "הנאמר על הנושא". כלומר, אם אחד מהם ינסה באמת לזהות ע"פ ההגדרה עלול הוא "להיכשל" בניתוח, כלומר לא להגיע לזיהוי התפקידים כמקובל³. למשל, לפי ההגדרות המקובלות של "מושא ישר" (פרץ, 38; נהיר 15-16; יואלי, 44) הרי בפסוק מעין "העץ נשבר ברוח" "העץ" הוא "מושא ישר", שכן הפעולה ("שבירה") עוברת עליו באופן ישר⁴. כשאין הלומד מבין את משמעות הפסוק שלפניו, או כשהוא

3. כמורה נראה לי מצב כזה מיוס מאוד לחינוך: "ההגדרות" שאין להתחשב בהן ברצינות ומ"כללים" שתמיד יש מי ש"יוצא" מהם אין הדרך רחוקה אל "חוקים" שאף "טבעי" הוא לעקוף אותם. כיוון שהגדרות וכללים שייכים לתחום המטה-לשון וללא ללשון עצמה, והם פרי המצאתנו שלנו ואינם כלולים בעובדות הלשון, ראוי, לדעתי, לוותר כליל על כל "הגדרה" או "כלל" כשאינם מדויקים בתכלית הדיוק. בהוראת התחביר פירוש של דבר הוא שעליו לבסוק רק בזיוי, ולא בהגדרה. דיון בבעיית ההגדרות יבוא, לאחר שהתלמיד יהיה בקי ורגיל בניתוח פסוקים – שהרי רק אז יוכל להכיר מה רבים הם הקשיים שבהגדרה. אגב, גם בהוראת הבניינים פותחים אנו באמצעי-זיהוי ואף לאחר זמן עוברים לפרשת "הוראות הבניינים". ולא כאן המקום להאריך.

4. אין ההבחנה הניתנת בין "פועל יוצא" ו"פועל עומד" עשויה להועיל כאן, שכן "פועל יוצא" מוגדר כפועל שפעולתו "עוברת על משהו או משהו אחר" (יואלי, 13) וכאן הפעולה "עוברת על העץ" ... מעגל-הקסם של ההגדרות ייפרך רק אם נכיר שההבחנה בין "פועל יוצא" ו"פועל עומד" אינה שייכת כלל לתחום חלקי-

מבינה שלא כהלכה – ודאי וודאי ששאלות הויהו' הללו לא יעמדו לו בשעת דוחקו. מתברר אפוא, שהניתוח אינו אלא רישום טכני של תפקידי המלים וצירופיהן, לאחר שתהליך התפיסה של משמעות הפסוק כבר נסתיים, ולאחר שהלומד כבר הבין את תוכנו. אין הוא אלא קריאת שמות מוסכמים לחלקים שונים שבפסוק, חלקים שטיבם ויחסיהם ההדדיים כבר הובנו לפני כן. לשון אחרת, פעולת הניתוח אינה פעולה המקדמת אותנו לאיזה מצב אחר, שבו הדברים מובהרים יותר, ולא שלב שממנו מגיעים לדרגה גבוהה יותר של תפישת מבנה הפסוק. הניתוח אינו פרוודור אל טרקלין ההבנה, כי אם שלט שתולים על טרקלין זה, לאחר שעברו בכל חדריו. על כן ספק רב הוא, אם אפשר להצביע על איזו תכלית של ממש לניתוח מסוג זה, ודומה כאילו גם התלמידים גם המורים עוסקים בו בלי שיוכלו להשיב על השאלה, "מה העבודה הזאת לכם?"⁵.

ב. תכליתו של ניתוח הפסוק

אכן בכמה ספרי לימוד ללאטינית מוסברת בבהירות תכלית הניתוח התחבירי: הניתוח התחבירי הוא אמצעי משתמשים בו כדי להבין את הנאמר בפסוק! וכל מי שלמד אייפסעם לאטינית – ואף בדרגות לימוד נמוכה ביותר – יודע, כי כשהוא עומד לפני פסוק בלתי מובן, עליו לפתוח בשורה של פעולות קבועות ומסודרות, למשל, בפעולות הבאות, לפי אחת השיטות המקובלות:

1. לגלות את הפועל שאינו משועבד ע"י quod, quae, qui ולא ע"י אחת מן המלים esti, si, ne, ut, cum, וכי', ולציין אותו כפועל עיקרי;
2. לחפש את השם המתאים לו בנוף, מין ומספר והנמצא ביחס נומינטיב, ולציין אותו כנושא;

3. לבדוק מה הם התארים, ביטויי-המספר וכי' הקשורים לשם זה ומתאימים לו, ולציין אותם כלואים שלו, וכי'.

לאחר שהלומד נאחו בסימנים החיצוניים הללו (שאמנם אינם כה פשוטים, שכן לעתים סימן חיצוני אחד עשוי לרמוז על אפשרויות אחדות) והצליח לזהות את התפקידים התחביריים השונים שממלאות המלים (או צירופיהן), יכול הוא לחזור ולקרוא שנית את הפסוק הבלתי-מובן, והנה עתה הובן לו הפסוק, ויכול הוא להמשיך בקריאת היצירה ולעבור לפסוק הבא⁶.

כלומר, שיטת הניתוח התחבירי של הלאטינית יוצאת מתוך הנחה, שהמנתח, בתחילת צעדיו, אינו מבין את הפסוק, או מבין אותו הבנה חלקית או הבנה עמומה בלבד;

הדיבר (המורפולוגיה), אלא לתחום התחביר. היא מבוססת על הבדיקה אם לפועל זה מצטרף מושא או לא – ואת המושא עלינו לגלות באמצעים אחרים!

5. אין הדברים אמורים כלפי ניתוח תחבירי הדרוש, למשל, כדי לגלות מבנים אופייניים של פסוקים לצורך בדיקה סגנונית של סופר או של תקופה. לתכלית כזאת אפשר כמובן להשתמש בכל שיטה שעל פיה יירשם המבנה התחבירי של כל פסוק, אלא שלרוב אין זו תכלית הניתוח בכיתה לימוד.

6. דוגמות מפורשות בכתב לשיטה זו – המקובלת כשיטת לימוד לפחות עשרות שנים רבות – מצאתי רק מעט, ובעיקר בספרי לימוד מודרניים. ידידי מר' ש' קריגר מעיר כי אך בתקופה המודרנית החלו הספרים להיות מכונים גם ללומדים-מעצמם; לפני כן היה הלימוד מתנהל בעזרת מורה, וההוראות לניתוח היו "תורה שבע"פ".

עכ"פ ר' דוגמה יפה לשיקולי ניתוח לשם הבנה בספר הבא: Ullman-Henry: Second Latin

כתוצאה מלימוד קודם של חוקים מורפולוגיים יכול המנתח לזהות סימנים חיצוניים של המלים הנמצאות בפסוק ולקבוע לפיהם את הגוף, המין, המספר, היחסה וכו' של כל אחת מן המלים, ולפי החוקים התחביריים של ההתאמה המורפולוגית הוא עשוי גם לקבוע, אילו מן המלים קשורות זו בזו ומה טיבם של הקשרים. קשרים אלה מסומנים במערכה קבועה של מונחים תחביריים. ציון מונחים אלה הריהו איפוא, כמסירת המפתח להבנת תוכן הפסוק, שכן הקשרים ההדדיים של המלים בפסוק נגלים לעין אחרי הניתוח, והרבה פעמים מובהרת משמעותו של הפסוק ע"י כך בלבד. ראוי להטעים במיוחד כי שיטת ניתוח זו היא שיטה מיכנית, ההופכת את הבלתי-מובן למובן בעיקר כתוצאה מפעולות מיכניות סדורות, שאינן דורשות לא הבנה מוקדמת בתוכן ולא תפישה מהירה ובלתי-אמצעית של משמעות הנאמר.⁷ ובכך דומה שיטה זו לשיטת פתרון בעיות מתימטיות. למשל, כשלפנינו משוואה מעין $x^2 - 5x + 6 = 0$, הרי ברור, כי יש כאן נעלם, ברור גם מהי תכלית ה"ניתוח" המתימטי שיידרש: לגלות את הנעלם הזה. ואף אם יש אנשים שיגלו את הנעלם בדרך של ניחוש (בייחוד כשבמשוואה ניתנים מספרים נוחים לניחוש) – הנה לומדים אנו, כי בכל משוואה קצת יותר מסובכת כדאי לו "למנתח" לגלות את הנעלם בדרך אחרת, שלפיה עליו לערוך בסדר ידוע מראש מספר פעולות מתימטיות שאינן דורשות תפישה מוקדמת של הנעלם, ואשר כתוצאה מהן מקבלים אנו לבסוף את הפתרון באורח מיכני ואוטומטי. מדוע אפוא דבר שהוא כה ברור ופשוט בניתוח תחבירי של הלאטינית אינו מובהר כלל ועיקר בתורת התחביר העברי, או אף בתחבירן של לשונות אחרות?

כידוע, לשונות רבות אין בהן סימני ההיכר המורפולוגיים המצויים בלאטינית. כך, למשל, בצרפתית או באנגלית אין כלל סימני יחסות בסופי השמות, ולכן, כשהיה לפנינו פסוק צרפתי או אנגלי לא נוכל לחפש בו את "שם-העצם הבא ביחסת נומינטיב" ולקבוע שהוא הוא הנושא, ובהרבה מקרים (עכ"פ באנגלית) לא נוכל לקבוע גם את המין ואת המספר של הפועל הבא בפסוק, כדי לבדוק לפיו, מהו שם-העצם המתאים לו במין ובמספר, ולציין אותו כנושא.

גם ידוע, עד כמה דבקו מדקדקי הלשונות המודרניות במסורת הדקדוקית הלאטינית, אולם יתברר כי בתחום הניתוח התחבירי הביאה הדבקות העיונית הזאת לתוצאות הפוכות מאשר בלטינית – ומגוחכות: מסורת לימוד הלאטינית קבעה – בצדק! – שאין אפשרות להגיע לידי קריאה חופשית בטקסטים לאטיניים בלי שיתרגל הלומד הרבה בניתוחי פסוקים, ובלי שיהיו הרגלים טובים לניתוח מצויים בידו גם לאחר שירון בכל טקסט לאטיני – כי תמיד עלול הוא להיתקל בפסוק קשה, שרק לאחר ניתוח יהיה מבורר כהלכה. ולכן היה לימוד הלאטינית כרוך בהרבה תרגילים לניתוח פסוקים. כשעברולומדי הלאטינית לעסוק בדקדוקים של שפות מודרניות, היה מובן מאליו בעיניהם שהם חייבים לעסוק – כמו בלאטינית – בניתוח תחבירי. אולם מכיוון שלא הצליחו לגלות בלשונותיהם את סימני-ההיכר הלאטיניים (שהרי סימנים אלה עצמם לא היו בלשונותיהם). ומכיוון שלרוב הצליחו לתפוס את משמעות הפסוקים גם ללא ניתוח (שהרי היו אלה, בדרך

De witt-Gummere-Horn, Book, rev. ed., Macmillan 1930, p. XVI
College Latin, Scott, Foresman & Co., 1954. p. 10. Allen, J.B. – An Elementary
Latin Grammar, 4th ed., 33rd imp., Oxford, Clarendon, 1936, p. 74.

7. אך ר' בפרק הבא על משמעות "ניתוח מיכני".

כלל, לשונות-אם שלהם) – לא טרחו כלל לגלות את סימני ההיכר הפורמליים המצויים בלשונותיהם, והגיתות התחבירי הפך את כל כיוונו: במקום שיהיה מופעל על פסוקים לא-מובנים באמצעות סדרה של אמצעים מיכניים עד שיביא את הפסוק למצב של בהירות – נדרשה מעתה לצורך גיתות תחבירי כביכול דווקא תפישה מוקדמת של תוכן הפסוק העומד להיות מנתח. מה שהיה סופו של הגיתות התחבירי המקורי הפך להיות ראשיתו של הגיתות התחבירי של השפות המודרניות, ובמקום שיהיה הגיתות אמצעי לשם השגת תכלית ברורה ודרושה – הפך והיה תכלית בפני עצמו.⁸

ג. מה פירוש גיתות מיכני?

כדי להמחיש את תהליך הגיתות המיכני, כפי שהוא נעשה, למשל, בלטינית, עלינו לתאר, כאילו הוא נעשה באמצעות מכונה ממש, שאינה מבינה כלל את הכתוב והיא עשויה להבחין רק צורות.⁹ מכאן שבתהליך הגיתות עצמו יש להישען רק על סימנים חיצוניים בלבד.

אכן מסתבר, שפעמים הרבה ההסתמכות על סימנים חיצוניים בלבד עשויה להוליכנו לגיתות תחבירי מוטעה. למשל, בפסוק 'אבנים שחקו מים' מעידים הסימנים החיצוניים, המתגלים מתוך עיון מיכני במלים, כי יש כאן דו-משמעות: הנושא 'שחקו' (המתגלה ע"פ צורתו – פועל בזמן עבר) מתאים במין ובמספר הן ל'אבנים' והן ל'מים'; אך מכיוון שברוב הפסוקים רגיל הדובר לראות את הנושא כבא בראש הפסוק, הרי חוקי ההסתברות יניעוהו לקבוע דווקא את 'אבנים' כנושא. רק הבנת תוכנו של הפסוק היא שתביאנו להחלטה הנכונה, כי 'מים' היא הנושא, ולא 'אבנים'. כלומר, הגיתות המיכני מציע לנו שני פתרונות, ואין הוא בלבד עשוי לענות על השאלה איזה פתרון הוא העדיף.

אלא שעלינו לראות את הגיתות המיכני כאמצעי-עזר בלבד, שתפקידו אך להציע לפנינו את כל הפתרונות האפשריים. האדם המקבל את שתי הצעות-הפתרון של הפסוק חייב להשתמש בידיעותיו הסימנטיות על משמעויות המלים 'אבנים', 'מים' ו'שחקו', ובידיעותיו הכלליות על תופעות הטבע, ולהחליט שפתרון א', אף כי מסתבר הוא מבחינת התחביר – פסול הוא, משום שאינו מתאים לעובדות החיים.¹⁰

אבל בכמה מקרים לא יוכל המנתח להחליט ע"פ ידיעותיו הכלליות בלבד איזה מן הפתרונות המוצעים ע"י הגיתות המיכני הוא הפתרון הנכון. אם, למשל, יובא לגיתות הפסוק 'העשבים כיסו המים', הרי התוצאה שוב תהיה בת שני פתרונות, אולם ידיעותיו של המנתח בסימנטיקה ובתופעות הטבע לא יעמדו לו הפעם להחליט איזה

8. לאחר סידור המאמר בדפוס נתרבר שבועידיה לבלשנות מתימטית שנערכה בלנינגרד באפריל ש"ז

טען אף L. S. Barkhudarov. טענה אחרונה זו (לפי תרגום אנגלי של תקציר הרצאות, JPRS: 895-D מיום 31 באוגוסט 59, עמ' 79–77).

9. וזו אמנם הגישה המעשית בחקר אפשרויות התרגום המיכני, שאחד משלבי הראשונים הוא גיתות

תחבירי מיכני של הפסוקים בשפת-המקור.

10. פעולת הבחירה של הפתרון המתאים מקבילה לפעולתו של העורך (Post-editor) בתהליך התרגום

המיכני. (בספרות המקצועית מבחינים בין Post-editor, שתפקידו לערוך את החומר, ובין Pre-editor,

שתפקידו להתקין את החומר בלשון המקורית לאפשרויות התרגום של המכונה. לזה נקרא מתקין.)

מן הפתרונות הוא הנכון, שכן שני המקרים המתוארים לפי כל אחד מן הפתרונות אפשריים הם להלכה¹¹.

בכגון אלה חייב המנתח לתת דעתו לתוכן הטקסט, שהפסוק הנדון הוא חלק ממנו. ולמשל, אם הפסוק הנ"ל נמצא בתוך טקסט המדבר על שיטפון או השקיה – מסתבר, שפתרון ב' הוא הנכון ('המים' = נושא), ואילו אם הטקסט עוסק בתיאור נוף ביצות ואגמים בארץ טרופית – מסתבר, כי ימצא שפתרון א' הוא הנכון ('העשבים' – הנושא).

אך יש שגם ידיעותיו הסימנטיות של המנתח, גם ידיעותיו הכלליות במדעי הטבע, הרוח והחברה, ואף הבנתו הטובה והתמצאותו בטקסט שלפניו – כל אלה לא יעמדו לו, כשיבוא להחליט מהו הפתרון הנכון לניתוח תחבירי של הפסוק הנתון, וזאת כאשר אפשר לנתח את הפסוק הזה בשתי אפשרויות ואף אחת מן האפשרויות הללו אינה נפסלת לא מבחינה סימנטית כללית, לא מבחינת עובדות החיים ולא מבחינת תוכן הטקסט כולו.

במקרה כזה חייב המנתח לציין, כי הפסוק הוא דו-משמעי, ולמסור כתוצאה סופית את שני הפתרונות¹² המתקבלים. במקום זה כדאי להעיר, כי יחסנו אל פסוקים דו-משמעיים תלוי בטיב שימושם של הפסוקים. בטקסט ספרותי, ובייחוד בשירה, יש לעתים שפסוק דו-משמעי ממלא תפקיד חשוב בטקסט בגלל דו-המשמעות שבו¹³. לעומת זאת במאמר מדעי נחשבת כל דו-משמעות כפגם חמור.

תכונה זו – הצעה מוכרחת של כל הפתרונות האפשריים לניתוח הפסוק – היא מתכונתו של הניתוח המיכני בלבד¹⁴. מיד יתברר כי צירוף תכונה זו אל תהליך בחירת הפתרון המתאים מבין כל הפתרונות המוצעים מקנה לשיטת הניתוח המיכני יתרונות גדולים, עד כי מתגלה שהניתוח התחבירי יש לו באמת מקום נכבד לאין ערוך מן המקובל, והוא עשוי למלא תפקידים חשובים הן בתחום למידת-הלשון, הן בתהליך היצירה הלשונית והן בביקורת לשונית וסגנונית של יצירות כתובות.

ד. יתרונות הניתוח המיכני

1. הניתוח המיכני אינו מבחין בין פסוק מובן מבחינה סימנטית לפסוק לא-מובן. הוא מופעל באותו אופן לגבי זה כלגבי זה, ובשניהם יביא כתוצאה את כל האפשרויות לזיהוי תפקידי המלים. לעומת זאת הניתוח התחבירי המקובל תובע

11. דוגמה זו הבאתי בהזדמנות קודמת כדי להטיף לשימוש במלה "את". "הארץ" מיום 5.2.54 במדור לשון מתוקנת.

12. אפשר כמובן שיתקבלו יותר משני פתרונות. משתמשים אנו אמנם במונח "דו-משמעי", אבל יש להבינו באמת כ"רב-משמעי".

13. דו משמעות עשויה להיווצר בדרכים שונות, אלא שענייגנו אך בדו-משמעות תחבירית. כך, למשל, בתמונה א' של "יוליוס קיסר" לשקספיר משתמש המחבר בדו-משמעות הנגרמת ע"י זיהוי פוניטי: soles-souls. באחד התרגומים העבריים (של רטוש, "הארץ" 3.12.54) מוחלפת דו-משמעות זו בדו-משמעות תחבירית: "כי נעלך, אדון, תשחית: נעלך" עשויה להתפרש כנושא-נושא-מושא (אנו נעלה אותך), או כמושא של-תשחית (תשחית את הנעל שלך). פירושים שונים אלה גוררים גם שינוי בתפיסת "תשחית" – כפועל הזקוק להשלמה או שאינו זקוק לה.

14. בשיטה המקובלת – לרוב יביא המנתח בחשבון רק פתרון אחד, ואפשר שדווקא פתרון זה לא יהיה הפתרון שאליו התכוון מחבר הפסוק. יתר פרטים על כך בפרק הבא.

להלכה הבנה מוקדמת (מלאה או לפחות חלקית) של הפסוק העומד להיות מנותח. כדי להראות כי למעשה הניתוח התחבירי היחידי הוא באמת הניתוח המיכני, נא לבדוק כיצד ינותח קטע חסר-משמעות¹⁵, כגון הקטע הבא:

רכון גחון יושב לו הפחר,
כמין כסול שקלבוטו רוצצה,
ובקחה ידוש מתוך הקוזה
פסכתר אחר פסכתר – והסמבוק נובל.

(עוזי, "הארץ" מיום 21.2.54, כמצוטט אצל רחון, העברית שלנו 281)

בדרך הניתוח המיכני – שקווי היסוד שלו יוסברו בפרק הבא – קל להניע להצעת זיהוי תפקידי כל המלים וצירופיהן. לעומת זאת מי שינסה לנתח בדרך המקובלת (על כל גווניה), לא יוכל להשיב על שאלות-הזיהוי הסימנטיות, ולא יוכל להעלות הצעת זיהוי התפקידים, אלא אם כן תחילה – ובלי משים! – יתן דעתו למספר סימנים חיצוניים, כגון:

ה היידוע (הפחר, מציאותה נקבעת כאן, במקרה, ע"פ משקל השר; הקוזה הסמבוק), התאמת מין ומספר (1: רכון, גחון – פחר; 2: יושב – פחר; 3: לו – פחר; 4: קלבוטה או קלבוט – רוצצה; 5: ידוש – פחר(?) – פסכתר(?); 6: נובל – סמבוק). מקומן של מלות היחס (אין מלת-יחס לפני "הפחר", יש לפני "מין כסול", לפני "הקוזה", בין שני שמות-עצם שווים "פסכתר-פסכתר"), מקומה של מלת-הזיקה ש (לפני צירוף שיש בו יחס נושא – נושא) ועוד¹⁶.

כלומר, למעשה נוהג המנתח להשתמש באמצעים מיכניים לניתוח, כל שעה שאינו מבין את הפסוק מבחינה סימנטית-והרי דווקא מצב זה הוא המצב העיקרי, שבו זקוק אדם רגיל לניתוח! שכן כשהפסוק מובן לו למנתח, הרי בעצם אין לו צורך בניתוח. יתרונו של הניתוח המיכני הוא איפוא – שהוא מכון את המנתח בפירוש ומתוך כוונה תחילה אל כל אותם הסימנים החיצוניים, שהוא מעמיד לרשות המנתח שורה של בדיקות, שיש לבדוק את הפסוק כדי לתפוס את משמעותם התחבירית של הסימנים החיצוניים, ושהוא קובע לו את סדר הבדיקות הרצוי והמועיל ביותר לצורך השגת המטרה: זיהוי התפקידים.

חסרונו של הניתוח המקובל – שהוא מתעלם מסימנים אלה (אף שלמעשה מתחשב בהן כל מנתח), ומשום התעלמות זו אין הוא נותן בידי המנתח לא הוראות ברורות לטיבם של הסימנים, לא את פירושם התחבירי (תחום זה נמסר משום מה ל-אינטואיציה של דוברי-הלשון), ולא את הסדר הרצוי לבדיקתם, ואף מאפשר למנתח שלא להתחשב בהם כלל – ולעומת זאת הוא תובע ממנו תביעה מיותרת בתכלית: שיתפוס המנתח בבת-עין ומיד את "תוכן" הפסוק.

2. הניתוח המיכני חושף את כל המשמעויות של הפסוקים רבי-המשמעות, ובכך מתגלה יתרונו בחמשת הסעיפים הבאים:

15. לפי שיטה זו קל להפריד בין בעיות תחביריות ובעיות סימנטיות, ור' דוגמית כאלה לצרכים דומים C.C. Fries, The Structure of English, p. 70f; N. Chomsky, Syntactic Structures. p. 15.

16. ניתוח כזה אפשר להפעיל לא רק במקרה של שירי-פארודיה, אלא בו אף נעזרים החוקרים בפענוח כתובות עתיקות. ולמשל, בשורה 3 של כתובת הנקבה – כי. הית. זדה. בצר. מימן – נוכל לקבוע את המבנה התחבירי אף כי אין אנו בטוחים בהבנתנו את פירוש המלים! (הערת פרופ' בן-חיים).

א. הוא מונע את הסכנה שרק אחת המשמעויות תיתפס כמשמעות יחידה הבאה בחשבון. יש בכך סכנה, שכן אם הפסוק הוא דו־משמעי (ע"פ מבנהו התחבירי), הרי אפשר שהכותב מתכוון למשמעות א', ואילו הקורא יבין דווקא את משמעות ב'. כלומר כל אחד מהם יתפרש את הפסוק כבעל תוכן אחר. כשנפעיל את הניתוח המיכני, הרי העובדה שיש כאן כפל־משמעות תגלה מעצמה, ואז ידע המנתח שעליו להחליט על אחת משתי אפשרויות של תפיסה.

הניתוח המקובל אינו מונע סכנה כזאת: לאחר שתפס הקורא את מבנה הפסוק (נניח שתפס את מבנה א'), שוב לא יטרח לחפש שמא יש לו גם מבנה אחר. כלומר, המנתח בדרך מיכנית יודע שאינו יודע, ועל כן הוא מחפש דרכים כיצד לדעת – המנתח בדרך המקובלת אינו יודע שאינו יודע.

ב. הוא מאלץ את המנתח – העוסק בניתוח פסוק המשובץ בתוך יצירה ספרותית – לחזור ולקרוא את הפסוקים הקודמים לפסוק המנותח כדי לגלות בהם איזה רמז שלפיו אפשר יהיה להחליט כי יש להעדיף דווקא את אחד הפתרונות המוצעים. כך, למשל, הובאה לעיל הדוגמה העשבים כיסו המים, אשר רק לפי הטקסט אפשר לגלות בה, איזה מן הפתרונות המוצעים הוא הנכון. המנתח בדרך המקובלת – יבחר בדרך כלל באחת האפשרויות בלבד, ולא יתן דעתו שיש גם אפשרויות אחרות להבנה, ואז יהיה סבור שהוא מבין יפה את הנאמר, ולא ישים לב, שאין קשר בין הבנתו ובין העניין כולו.

מכאן שהניתוח המיכני – המביא לפני המנתח שתי הצעות לפתרון ודוחפו בכך להחליט, איזו מהן היא הצריכה להתקבל – הוא אמצעי־מבחן משובח לבדיקה, אם טקסט מסוים נתפש כהלכה, ובכך הריחו עזר של ממש בהוראת דברי ספרות. לעתים די לו למורה לספרות שייבקש מתלמידו ניתוח של פסוק דו־משמעי אחד, וישאלנו על סמך מה בחר במשמעות שבחר ולא באחרת – כדי לקבוע אם הבין התלמיד את הענין או לא¹⁷.

ג. הוא מאלץ את המנתח לגלות ידיעות על משמעויותיהן של המלים, ואף לחשוף את מידת השכלתו הכללית. כשיצטרך הלומד להחליט, איזה משני הפתרונות המוצעים לו ע"י התחביר המיכני הוא הפתרון המתאים – יהיה עליו להביא בחשבון גם אפשרות, שלמלים מסוימות יש פירושים שאין הוא מכירם, ואז יהיה עליו לפנות אל המילון ולבדוק אפשרות זאת; לעתים אף יהיה עליו לפנות אל מקור ידיעות כללי יותר, כגון אנציקלופדיה או ספר לימוד מקצועי, ומכאן שהרגילות בשיטת הניתוח המיכני יש בה כדי להועיל אף בהוראת מקצועות שונים אחרים.

ד. הוא מפתח אצל המנתח חוש לביקורת עניינית ומבוססת כלפי ניסוח לא־בהיר של דברים כתובים. המנתח בדרך מיכנית עשוי להוכיח, שהכותב לא היטיב לנסח את דבריו, באשר – למשל – סמך יותר מדיי על ידיעותיהם הכלליות של הקוראים ומנע בכך אפשרות העדפה ברורה ממספר רב של קוראים רגילים; או – למשל – לא קישר כהלכה את הפסוק המנותח אל הפסוקים שלפניו, ועיון בהם לא יבהיר, איזו הצעת־פתרון יש להעדיף; או אף ניסח פסוקים דו־משמעיים, שהקונטקסט כולו לא יוכל להיות מקור להעדפת פתרון אחד שלהם על משנהו וכד'.

17. ברור שמתוך חוש פדגוגי נכון נוהגים מורים רבים למעשה בדרך זו, אלא שלרוב לא מחוור

להם – ועכ"פ לתלמידיהם – כי אין היא אלא אחד מדרכי הניתוח המיכני, והשווה את הנאמר בראש הפרק על דרך הניתוח למעשה של טקסט בלתי מובן.

ה. הוא מפתח אצל מי שעסק בניתוח מיכני חוש לביקורת עצמית בעת הכתיבה. חוש שיכוון בעיקרו לניסוח מדויק של דברי מחשבה, הישמרות מפני ערפולים ודו־משמעות – ואף יכולת לנסח בשעת הצורך ניסוחים שיהיה בהם משחק משמעותי.

3. יש להניח במידה רבה של ודאות, שהטיפול הנמרץ והמדויק בכל מלה, וההרגל לשקול את כל האפשרויות – אף הרחוקות מהתקבל על הדעת – יפתחו בלומד הערכה לחשיבותן של המלים, ויכוונו את לבו יותר ויותר להבנת ענייני סגנון. ככל שיוסיף לעסוק בניתוח מיכני – כן ייטיב להכיר את גבולותיו של התחביר, עם שיגלה כי שוני במבנים תחביריים עשוי לשמש סימן הבחנה בסגנון – גילה גם כי יש הבחנות סגנוניות במישורים אחרים ושונים בתכלית, ויותר שיעמוד על רוב ערכם של שיקולים חוץ־לשוניים בהכרעות לשוניות – יותר יראה את הלשון שורה במסכת החיים כולם.

ה. ניתוח מיכני והוראת התחביר לדוברי עברית

ניתוח מיכני ממש, כלומר שורת כללים הערוכים רק ע"פ סימנים חיצוניים, שלפיהם אפשר לזהות את התפקידים שהמלים וצירופיהן ממלאים בפסוקים עבריים – ניתוח כזה עדיין אינו מצוי בדינו. כבר עתה ברור, שכדי להגיע לכך יש להשקיע עבודה עצומה בניסוח כללים ובבדיקת אמיתותם. ואמנם, בארצות שונות בעולם מקדישים עשרות מלומדים מזמנם וממרחם לניסוח כללי ניתוח מיכני של שפות שונות. בייחוד טופל בניסוחי כללים כאלה לאנגלית ולרוסית. אך אף כי כבר הושקעה עבודת שנים רבות – הושגו עד הנה רק תוצאות חלקיות, הנוגעות בדרך כלל לסוגים מיוחדים של פסוקים, או אף רק לחלקי פסוקים בלבד¹⁸.

אלא שאם נראה את הניתוח המיכני כאמצעי־עזר בלבד, הטען השלמה של עורך¹⁹ – הרי שניתוח זה עשוי לשמש אותנו כבר עתה בתחומי הוראת התחביר: הניתוח המיכני יציע את אפשרויות הפתרון, והעריכה תוטל על התלמיד, הדובר עברית.

במקום זה אין להביא אלא הערות אחדות על דרך הוראת התחביר בשיטת הניתוח המיכני, ואחריהן להדגים את הניתוח בשלבי השונים. דרכן של הערות כאלה שהן מתעלמות מפרטים רבים. אעפ"כ יש לקוות שהמורה הנבון יוכל להיעזר בהן גם לפני שתוגש לו הצעה מקיפה על כל פרטיה.

* *

מאחר כשאנו מוותרים בשלב ראשון על הגדרות התפקידים²⁰, ועוסקים בזיהויים בלבד, הרי סדר פרקי הלימוד ראוי שייקבע רק ע"פ קלות זיהויים של התפקידים, כשאנו פותחים בקל ועוברים אל הכבד.

18. ר' למשל עבודות שונות של Z. S. Harris, K. L. Pike, P. L. Garvin (מהן טרם פורסמו

רשמית). וכן מצוי חומר רב של חוקרים סובייטיים שעסקו בניתוח מיכני של שפות רבות.

19. ר' הערה 10 לעיל. אולם חלקו של העורך־התלמיד בניתוח גדול יותר מחלקו של עורך החומר

הנפלט ממכונת־התרגום.

20. ר' הערה 4 לעיל.

אחת התוצאות הברורות של שיקול זה תהיה, למשל, שנדחה את פרק האוגד עד לאחר שיהיו ביד הלומד אמצעים לזיהוי של כל החלקים האחרים שבפסוק²¹. אולם פירושו של דבר הוא, שמראש אנו ממינים את כל הפסוקים העבריים לסוגים סוגים של דרגות-קושי, ושעלינו לעסוק בזיהוי של התפקידים בכל סוג-פסוקים לחוד. למשל, כשנעסוק בראשית הלימוד בזיהוי הנשוא – אין אנו חייבים למצוא מיד את כל המבנים המורפולוגיים העשויים למלא תפקיד של נשוא, אלא נתרכז באותם הפסוקים שבהם: (א) בא פועל אחד בלבד; (ב) שפועל זה הוא פועל אמיתי²²; (ג) שפועל זה איננו מנטיתי "היה", "נמצא", "נעשה" (ועוד אחרים, לפי רשימה נתונה)²³; (ד) ושאלן לפניו סימן שעבוד²⁴.

רק לאחר שניתן ביד התלמיד את כל האמצעים הדרושים לזיהוי כל התפקידים בסוג-הפסוקים הנ"ל – נוכל לעבור לסוג-פסוקים אחר, שדרגת הקושי שלהם גבוהה יותר, למשל, לפסוקים שאין בהם פועל אמיתי, אלא יש פועל בצורת בינוני. פסוקים כאלה קשים יותר לניתוח, שכן פועל אמיתי עשוי למלא בפסוק רק תפקיד של נשוא, ואילו פועל בצורת בינוני עשוי למלא גם תפקידים רבים אחרים. הקושי לניתוח מתגבר בייחוד, אם בפסוק כזה יש יותר מאשר פועל-בינוני אחד, שכן להלכה כל אחד מהם אפשר שהוא משמש כנשוא.

האמצעים המיכניים הטהורים לא יועילו כאן, ועלינו לאחוז באמצעים המבוססים על חושו הלשוני של התלמיד הדובר עברית. לפי חושו יכול דובר עברית לקבוע, אם צירוף-מלים מסוים הוא פסוק או לא²⁵. על כן נוכל להציע לפניו את שאלת המבחן הבאה: שנה את צורת הפועל ה"חשוד" כנשוא מבינוני לעבר. אם הצירוף החדש שנוצר אחרי שינוי הפועל מתקבל כפסוק, הרי אותו פועל-בינוני ששונה ממלא אמנם תפקיד של נשוא; הוא הדין, אם במקום לשנות את צורת הפועל מבינוני לעבר הוספנו לפניו את הפועל "היה" (בהתאמת מין ומספר לצורת הבינוני ה"חשוד"), וצירוף חדש זה מתקבל כפסוק. כך, למשל, בפסוק "ראובן רואה את שמעון בורח" – אם נשנה את "רואה" נקבל פסוק: "ראובן ראה את שמעון בורח". מכאן שהנשוא הוא רואה²⁶. כלומר, תחילה העברנו את הפסוק העומד לניתוח מן הסוג הקשה –

21. כדאי להעיר כאן כי פרשת האוגד אינה מחזורת כלל לפי הציור המתקבל מתוך עיון בספרי-הלימוד לתחביר, ומחברים שונים תולים באוגד עניינים רחוקים ושונים זה מזה. במהדורה הראשונה של יואלי (שיצאה בשנת תשי"ג) נכללת גם מלת-השילה "לא" בין האוגדים; במהדורה השנייה שלו (שיצאה שנה אחת אחריה) לא רק שהושמטה "לא", אלא גם נטיות "אין" הוצאו מתחום האוגד; לפי התחביר של פרץ הרי "הפך" נחשב לעתים כתחליף לאוגד, ואילו לפי עיקריו של נהיר נחשב פועל זה באותם המקרים ל"פועל-עזר" – בשום ספר מן הספרים אין הסבר לתפקידו ככינוי-חוזר בפסוק-ייחוד שחלק הייחוד שבו הוא הנושא. 22. כלומר, פועל בעבר, עתיד או ציווי.

23. שכן פעלים אלה עשויים למלא אחד מני תפקידים: נשוא, אי חלק מנשוא.

24. עלינו להתעלם בינתיים גם מפסוקים שמנינים שיש בהם פסוק-זיקה משועבר בלי סימן שעבוד, כגון: "אני הגבר ראה עוני", או "אלה הבתים עליהם דיברנו".

25. חוש זה הוא בעצם הכרה אינטואיטיבית של מבנה תחבירי, ורוחק הוא מאוד מ"הבנה". ר' Chomsky, Syntactic Structures, chap.9, ובייחוד עמ' 98 ואילך.

26. בדרך זו נבחין גם בנשוא העומד בראש פסוק משועבר ע"י ה', ור' דוגמות לניתוח בסוף הפרק: המצטיינים – שהצטיינו; הזוכרים – שזכרו; המתנגד – שהתנגד.

לניתוח אל הסוג הקל יותר (ע"י שינוי-מה בתוכו, שינוי שהדובר מקבל אותו כשינוי לגיטימי) – וניתחנו אותו לאחר זאת.²⁷

אכן שליטתם של התלמידים בלשון היא שתועיל בזיהוי הנשוא, גם כשנעבור – לאחר סיום זיהוי כל התפקידים שבסוג-הפסוקים הזה – אל סוג פסוקים אחר, שבהם יהיה הנשוא לא בינוני, אלא תואר או שם. אולם זמנו של סוג זה יבוא אך לאחר שנעסוק לפני-כן במיוחד בסוג-פסוקים אחר, שבהם בא אחד מן הפעלים "היה", "נעשה" ודומיהם, ולאחר שנצל בתחבולות דומות של "שינויים לגיטימיים" את שליטתו של התלמיד בלשון, כדי לקבוע בכל מקרה אם פועל זה משמש בתפקיד של נשוא, או של חלק-נשוא.

כללו של דבר, כשמבנהו של הפסוק נראה (בצדק או שלא בצדק) כמבנה דו-משמעי – חייבים אנו לשנות את הפסוק בדרכים מסוימות, ולבדוק אותו שוב לאחר השינוי: אם, לאחר השינוי שהוכר כשינוי לגיטימי בעיני הדובר, נקבל פסוק שמבנהו ברור – נוכל לקבוע בלי היסוסים גם את המבנה המסתבר של הפסוק המקורי. שיטה זו עשויה להועיל בזיהויים שונים, ובהמשך נדגים כיצד היא תועיל לפעמים גם לזיהוי הנשוא.

כצעד שני בזיהוי תפקידים (בתחום סוג-הפסוקים הראשון) עוסקים אנו בזיהוי הנשוא, ושוב נפנה תחילה אל האמצעים המיכניים הטהורים: לפי כללי התאמת הצורות של נושא-נשוא, הרי לאחר שזיהינו את הנשוא שבפסוק עלינו לבדוק איזה שם בפסוק מותאם לפועל-הנשוא במין ובמספר. אפשר שיימצאו בפסוק שמות אחדים כאלה, ואולם אחדים מהם באים כשלפניהם יש מלת יחס, או עשויה לבוא מלת-היחס "את".²⁸

שמות אלה אינם באים בחשבון כנושא.²⁹ כן יש לזכור, כי אפשר שהמיכני הטמון בפועל הוא הוא הנשוא. ה"מועמדים" לתפקיד נושא יעברו כעת בדיקה סימנטית, בדיקת ההסתברות לפי עובדות החיים או גם בדיקת טקסט, כמתואר בפרק ג' – ואז ייקבע מהי המלה הממלאת תפקיד של נושא.

והנה יש שבפסוק יופיעו לפנינו כמה שמות המתאימים במין ובמספר לנשוא, וכולם משוחררים ממלת-יחס, ואף אין להביא לפניהם בדרך של שינוי לגיטימי את מלת-היחס "את" (בדרך כלל ממלאים אחדים מן השמות האלה תפקיד של תיאור-פועל). במקרה כזה לא יועיל הניתוח המיכני המצוי בידנו. ועלינו להפעיל שוב את שיטת השינוי הלגיטימי: נשנה את המין, או את המספר של הנשוא, ונשאל איזה מן ה"מועמדים" לתפקיד נושא יהיה חייב בשינוי מקביל כדי שהצירוף החדש יישמע כפסוק עברי: אותו שם הוא הוא הנושא.³⁰

27. בהזדמנות קודמת הצעתי להשתמש בעקרון זה כשיטה לניתוח מורפולוגי של פעלים: דקדוק הפה והאוזן, מחנה העצורים בקניה, 1947, עמ' 73 (במהדורה שבדפוס – עמ' 63 וכו').

28. "עשויה לבוא" – בדרך שינוי לגיטימי של הפסוק. כלומר, כשבעיה כזאת עולה לפנינו – פונים אנו מן האמצעים המיכניים הטהורים אל האמצעי שאינו ממש מיכני: ההרגשה האינטואיטיבית של הדובר הקובעת אם השינוי המוצע יוצר פסוק של ממש, או צירוף מלים שאינו פסוק בלשון.

29. כידוע, יש בכ"ז נושאים שקדמת להם מלת יחס. פירוטם של אלה, והאמצעים לזיהויים קובעים פרשה לעצמה.

30. ניתוח הפסוק "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות" עורר ויכוחים ממושכים באחת הכיתות של בי"ס תיכון גדול. הויכוח חרג מגבולות הכיתה ועבר לחדר המורים. רבים טענו ש"הלילה" אינו אלא תיאור זמן,

לא אוכל להמשיך ולתאר כאן את שיטת הזיהויים של הלוואי, התיאור והמושא. אעיר רק כי פרשת התיאור והמושא טעונה שינויים חשובים: קודם כל עלינו לערער על ההבחנה המסורתית בין "מושא ישר" ו"מושא עקיף" שעכ"פ כצורתה היום אינה יכולה להתקיים כלל מבחינה סימנטית או "הגיונית"³¹, ושמבחינה פורמלית אינה מועילה. חלוקה כזאת לא רק שאינה דרושה, אלא שמפני קיומה אנו ימנעים מחלוקות חשובות יותר; שנית, עלינו להבחין במלות-היחס בין שימושיהן כמוצרכות ובין שימושיהן כלא-מוצרכות, ומכאן – גם בין משלימים מוצרכים ובין משלימים לא-מוצרכים³²; שלישית ראוי לראות את רשימת הסוגים הסימנטיים של תיאורי-הפועל כרשימה פתוחה, העשויה לקלוט סוגים סימנטיים נוספים, או מפורטים יותר.

בפרשת הלוואי ומיונו יש להעיר ביחוד על פגם חמור אחד: ספרי הלימוד אינם מבחינים בין לוואי מצמצם ללוואי לא-מצמצם³³, ולא עוד אלא שיש בהם המעמיסים על הלוואי "מיון" פנימי שעל צד האמת אינו אלא מיון מורפולוגי: "לוואי של תיאור". "של יידוע" ו"של כמות" (פרץ, 27–28).

לבסוף הגני מבקש להדגים את ניתוח הפסוק בשלביו השונים. זאת נעשה לפי שני פסוקים, שהאחד הוצא ממאמר בעיתון יומי, והשני מתוך הקדמה לספר מחקר.

דוגמה 1: "בפרק הקודם תוארה התמורה שחלה בחברה הגבוהה של היישוב והתברר כיצד חוגים מסוימים שהיו מוקד לחיי הצמרת החברתית הישנה פינו את מקומם לחוגים אחרים המצטיינים ביכולת כספית ובאורח חיים בזבזני".

דוגמה 2: "הראשונים הזוכרים את דברי חז"ל שאין מקרא יוצא מידי פשוטו ידו שהתאמצות הכנה להבין את דברי התורה כפשוטם איננה דבר המתנגד לרוחה של התורה".

שלב ראשון: סמן את כל הנשואים בקו מאוזן מעל כל אחד מהם. (קודם כול את הפעלים האמיתיים, אח"כ בדוק כל צורת בינוני ותואר – סימן היכר חשוב הוא קשר אל סימן-שעבוד. חפש אוגדים וראה אל מה הם מצטרפים; ציין גם כל צורת שם-פועל, שכן גם בה טמון נשוא).

כדוגמת "היום" ב"מה קרה היום". אך הכל הסכימו כי אם יוחלף המספר בנשוא, ותהיה צורתו "ישנתו" – יהיה הדובר חייב להמשיך במלים "הלילות הללו" כדי שהשינוי ייחשב "שינוי לגיטימי". מי שהסכים לכך חייב היה להודות אח"כ ש"הלילה" הוא הנושא בפסוק, שכן התאמת מספר (ומיון) אינה מצויה בין נשוא ותיאור זמן, אלא בין נשוא ונשוא. על פירוש הפסוק ר' טור-סיני, הלשון והספר ג' 286–291.

31. ר' הערות מאלפות אצל O. Jespersen, *Philosophy of Grammar*, p. 158ff., 174ff.

32. ר' רוזן, עברית טובה, פרק III, אף שחושש אני כי הבחנותיו, בייחוד בעמ' 92, פשטניות מדי.

33. ר' יספרסן, שם, עמ' 108ff.; מבין כל הספרים העבריים מעיר רק חזן⁴⁰, על הבחנה זו, ואת הלוואי

הלא-מצמצם הוא מכנה בשם "מגדיר מדומה".

1. בפרק הקודם תוארה התמורה שחלה בחברה הגבוהה של היישוב והתברר
 כיצד חוגים מסויימים שהיו מוקד לחיי הצמרת החברתית הישנה פינו את
 מקומם לחוגים אחרים המצטיינים ביכולת כספית ובאורח חיים בזבזני.
 2. הראשונים הזוכרים את דברי חז"ל שאין מקרא יוצא מידי פשוטו יודו
 שההתאמצות הכנה להבין את דברי התורה כפשוטם איננה דבר המתנגד
 לרוחה של התורה.

הערות:

- (1) יש להקפיד ולציין את הקו המאוזן רק מעל הנשוא עצמו. אסור שקו זה יימתח
 גם מעל סימני השעבוד, שאינם נכללים בנשוא. האות "ל" של שם פועל תובא בחשבון
 אף היא כסימן-שעבוד.
 (2) "היו מוקד", "איננה דבר" – ביטויים אלה משמשים נשוא והכינוי הטמון בכל
 אחת מן המלים הראשונות בביטוי הוא האוגד. מכאן יובן כי בביטוי "אין – – –
 יוצא מידי פשוטו" לא נכון יהיה לציין את "אין" כאוגד (כך פרץ, 23) – אלא אם כן
 נוציא את ה"אוגד" מידי פשוטו... את הביטוי "יוצא מידי פשוטו" יש לראות כניב שלם
 שאינו ניתן לפירוק, ולציינו כנשוא.

ש ל ב ש נ י : סמן את סימני-השעבוד בקו מאונך מימנם כלפי מעלה. (סימני
 השעבוד הם: ש-, ה-, כי, אשר, ל- לפני שם-פועל, וכן כל מלות-השאלה
 הנמצאות בתוך פסוקי חייו.)

1. בפרק הקודם תוארה התמורה שחלה בחברה הגבוהה של היישוב והתברר
 כיצד חוגים מסויימים שהיו מוקד לחיי הצמרת החברתית הישנה פינו את
 מקומם לחוגים אחרים המצטיינים ביכולת כספית ובאורח חיים בזבזני.
 2. הראשונים הזוכרים את דברי חז"ל שאין מקרא יוצא מידי פשוטו יודו
 שההתאמצות הכנה להבין את דברי התורה כפשוטם איננה דבר המתנגד
 לרוחה של התורה.

הערות:

- (1) כל קו מאונך מציין פתיחה של פסוק פנימי, שלצרכינו נוכל לראותו כבעל
 תכונות תחביריות גורמליות, וזוהו תפקיד כל מלה שבתוכו בדרך הרגילה. לעומת
 זאת, הפסוק כולו, כחטיבה אחת, ממלא תפקיד תחבירי מסוים הקשור אל תפקידי

המלים שמחוצה לו. אכן, סימני הזיהוי של תפקידי הפסוקים הפנימיים יש שהם שונים בתכלית מן הסימנים של תפקידי המלים.

(2) למעשה לא כל ה- ממלאת תפקיד של סימן-משעבד. "חשודה" כממלאת תפקיד זה כל ה- שאחריה באה צורת בינוני. ר' הערה 26.

(3) מלת שאלה הפותחת פסוק-חיווי משועבד ממלאת תפקיד כפול: ראשית, היא מציינת, שהמלים שאחריה משועבדות כחטיבת פסוק פנימי למלים אחרות העומדות מחוץ לחטיבה, ושנית היא ממלאת תפקיד בתוך החטיבה הפנימית המשועבדת (המלה "כיצד", למשל, ממלאת תפקיד של תיאור-אופן). מאחר שתפקיד זה הוא אותו תפקיד שממלאת מלת-השאלה באותו פסוק כשהוא בא כפסוק-שאלה – נוטים הבריות לחוש בחסרון, כביכול, של סימן-שעבוד כשאין הפסוק פסוק-שאלה, וכנראה מתוך אנלוגיה לביטויי-קישור משעבדים שחלקם השני ש- (כגון אחרי ש-, במקום ש-) – יש שמוסיפים ש- גם אחרי מלת-שאלה משעבדת. כך נוכל להסביר את הצירופים המקובלים "מה ש...", "מי ש...", ואת ההרגל הנפוץ בלשון הדיבור להוסיף ש- אחרי מלות שאלה רבות אחרות, למשל: "ראיתי איך שהוא קם".

ש ל ב ש ל י ש י: בשלב זה נסמן את גבולותיה של כל חטיבה פנימית משועבדת, וזאת אנב זיהוי תפקידה של כל מלה ושל כל חטיבה פנימית שבפנימית: התחל בקו המאונך הסמוך ביותר לסופו של הפסוק ופנה שמאלה, כשאתה מחפש ראשית כל את הנושא של הנושא (הנושא כבר מסומן, כזכור), ואח"כ בודק כל מלה אם היא קשורה אל הנושא או אל הנושא, או אל אחת המלים הקשורות אל הנושא או אל הנושא. לפי טיבם של הקשרים (ולפי סימני הזיהוי) קבע את תפקידה של כל מלה בתוך החטיבה המשועבדת. זכור שהנושא חייב להימצא בתוך החטיבה המשועבדת, ולא מחוצה לו (ר' בהמשך את ההערה לשלב זה); לעתים קרובות הוא כלול בתוך הנושא, ואז יש לסמן ליד המלה "נושא" גם "נושא".

מהקו המאונך הניצב לפני החטיבה המשועבדת מתח קו עליון מאונך שמאלה, והמשך אותו מעל כל מלה השייכת לאותה חטיבה. כשתיתקל במלה שאינה שייכת לחטיבה (או כשתגיע לסוף הפסוק) – הורד קו מאונך משמאל למלה האחרונה השייכת לחטיבה, עבור לסימן השעבוד הקודם לסימן שבו התחלת, ונהג ולך באותה דרך.

זכור, כי יש חטיבות המשועבדות לאחת המלים, הנמצאת גם היא בתוך חטיבה משועבדת אחרת, ואז החטיבה המשועבדת למלה זו נמצאת אף היא בתוך אותה חטיבה משועבדת. חייב אתה אפוא לבדוק שמא הקו המאונך היוצא מסימן-שעבוד שאינו אחרון צריך להימתח גם מעל החטיבה המשועבדת שמשמאלו.

בפסוק הזיקה המשמש לואי לשם שלפניו ממלא לרוב הכינוי הכלול בפועל- הנשוא את תפקיד הנשוא, וזאת ע"פ הנהגה הרגיל שבפסוק שני אין חוזרים במפורש על השם שנוכר בפסוק הקודם, אלא מסתפקים בכינוי. חזרה ע"י כינוי היא אפוא תופעה משותפת לכל פסוק שני בדוגמאות הבאות: (1) ראיתי את ראובן. הוא אמר כך; (2) בפרק הקודם תוארה התמורה, שחלה בחברה הגבוהה. כשם שבפסוק "הוא אמר כך" נציין את הוא כנשוא, ולא את ראובן, כך בפסוק "שחלה בחברה הגבוהה" נציין את הכינוי "היא", הכלול ב"חלה" כנשוא, ולא את התמורה. ברור שלעולם עלינו לסמן את הנשוא בתוך החסימה המשועבדת, ולא מחוצה לה.

ש ל ב ר ב י ע י : זהה את הנושא של כל אחד מן הנושאים הלא-משועבדים שבפסוק, והמשך בויחוי תפקיד כל מלה שאינה משועבדת, ובויחוי תפקיד כל חטיבה משועבדת הסגורה בקו מאוין.

שתי הערות

א. ריבית קצוצה

את הביטוי הזה, הידוע לנו מלשון חז"ל במסכת בבא מציעא (סא ע"ב וכו'), רגילים אנו לבאר במשמעות ריבית שפסקו עליה מראש, ריבית מפורשת. בהגדרה זו נקטתי גם אני במילון בן-יהודה עמ' 6110, ונקט בה, למשל, גם י' לוי במילונו התלמודי, כרך ד', עמ' 362, אף על פי שהוא מזכיר שם את העובדה, כי בסורית משמש "קצצא" כשם עצם במשמעות נשך (ותרבית) ממש; ובתרגום הסורי לתורה מתורגם "נשך ותרבית": "קצצא ורבינתא". אבל השוואת המלה הסורית הייתה צריכה ללמד אותנו, שאין (ריבית) "קצוצה" בינוני פעול, כלשון "ריבית שקצצו (ז"א שפסקו) אותה", אלא, אדרבה, צורה אקטיבית, שניקודה בקמץ ובחולם, קצוצה, כלומר: ריבית קוצצת ונושכת. ומכאן, שגם בהבנת הסוגיה שבתלמוד עלינו לבקש בזה את ההבדל שבין "ריבית קצוצה" מכאן ו"אבק ריבית" מכאן, בין שכוונת המלווה לקצוץ ולנשוך, ובין שללא כוונה נשחק בעיסקה זו כאילו אבק ממנו של הלווה ונוסף למלווה.

ב. גלגל חמה מנסר ברקיע

בבבלי יומא כ ע"ב כתוב: "דא"ר לוי מפני מה אין קולו של אדם נשמע ביום בדרך שנשמע בלילה מפני גלגל חמה שמנסר ברקיע כחרש המנסר בארזים וכו' (עי' בהמשך) ת"ר אלמלא גלגל חמה נשמע קול המונה של רומי ואלמלא קול המונה של רומי נשמע קול גלגל חמה ת"ר שלש[ה] קילות הולכין מסוף העולם עד סופו ואילו הן קול גלגל חמה וקול המונה של רומי וקול נשמה בשעה שיוצאה מן הגוף וי"א אף לידה" וכו'. מדובר כאן בכל העניין על קול: קולו של אדם, קול המונה של רומי קול גלגל חמה ועוד; ועל גלגל חמה זה נאמר במיוחד, שהוא "מנסר ברקיע". ביטוי עברי זה קדום הוא, וכן הוא בא גם בירושלמי ברכות א, א (בדפוס) ויניציא רפ"ג ובדפוס קרוטושיץ בדף ב ע"ג): "אדם בינוני מהלך ארבעים מיל ביום עד שהחמה נוסרת ברקיע מהלך חמשים שנה" ... ואילו מה שנוסף בבבלי אחרי "גלגל חמה שמנסר ברקיע" במלים "כחרש המנסר בארזים", אינו אלא תוספת של דור אחר, שבא לבאר את הביטוי המקורי, כאילו הייתה כוונתו מראש לנסירה במסור. ובן בא שם בגמרא, בביאור נוסף, אשר זמנו המאוחר בולט בטבע לשונו בארמית, המשפט: "(כחרש המנסר בארזים) והאי חירגא דיומא לא שמיא (כלומר: ונסורת זו שנופלת בנסירה "לא" שמה) והיינו דקאמר נבוכדנצר (דניאל ד, לב) וכל דיירי ארעא כלה (ג"א כלא) חשיבין".

ואילו למעשה קשה להניח, שנולד ביטוי בצורה "גלגל חמה מנסר ברקיע" כלשון נסירה במסור. היה פועל נסר אחר בלשון, שגם עיקרו, כמו נסר במסור, נשר בשין שמאלית, ושהוא מקביל לערבית נשר, ופירושו "הכריז", פועל שגם אנו היום משתמשים על פיו במלה השאולה "משנ(א)ר" במשמעות מכרז, כרוז. שורש זה בא, בכתבי הקדום "נשר", גם במקרא. כפי שהעירותי בספר היובל ל' מארטי (1925), וכפי שהעיר גם בן-יהודה במילונו (עמ' 1483), שנדפס ארבע שנים אחרי כן, אין כוונת דברי הושע ה, א: "אל חכך שופר כנשר על בית ה'" לעוף הנשר, אלא למלת "נשר" אחרת במשמעות זו של הערבית "נשאר", כרוז, מכריז. אלא שעל פי הכלל הידוע, ששי"ן ימינית בערבית באה כנגד שי"ן שמאלית בערבית, צורת המלה בערבית המקראית הייתה נשר, ושוב בכתבי התקופה התלמודית נסר.

מכאן אנו למדים, שזה פירוש הביטוי הקדום שבלשון התנאים: קול גלגל חמה מנסר – ז"א מכריז וקורא – ברקיע; ואולי נולד הביטוי על יסוד דברי המזמור יט, ב: "השמים מספרים כבוד אל ומעשי ידי מגיד הרקיע". ואילו המאוחרים, שלא הבינו עוד את הצירוף העברי הקדום הזה, הוסיפו ופירשו: "(קול גלגל חמה מנסר ברקיע) – כחרש מנסר בארזים". ואפילו, בארמית: "והאי חירגא דיומא לא שמיא".

ודומה הדבר כאילו דובר בלשון אידיש היה מחליף בין "זאָגט" ובין "זאָגט".

בִּיקוּרֵת וּבִיבִלְיוֹגְרַפִּיה

יעקב מנצור

ספרים חדשים בתחום הלשון שיצאו בשנת תש"ח

(סיום)

ב. לשון המקורות

1. לשון המקרא

טעמי המקרא

מרדכי ברויאר, פיסוק טעמים שבמקרא, תורת דקדוק הטעמים, המדור הדתי במחלקה לענייני הנוער והחלוץ של ההסתדרות הציונית, ירושלים תש"ח. 175 עמ'.

שלושה תפקידים לטעמי המקרא: להורות על הניגון, לציין את מידת ההפסק שבין המלים ולהראות את מקום ההטעמה. היום ידועות לנו שיטות שונות של טעמים: השיטה הארץ-ישראלית הקדומה, השיטה הבבלית והשיטה הטברנית. בשיטה הטברנית, המקובלת, שתי מערכות של טעמים: אחת של כ"א ספרים מספרי המקרא ואחת של ספרי אמת. ברויאר אינו משתרע על כל המערכות ועל כל התפקידים ועל כל השיטות. הוא מצמצם את הדיון בספרו זה על תפקיד אחד של מערכה אחת על-פי שיטה אחת: שימושם של הטעמים כסימני פיסוק בכ"א ספרים על-פי השיטה הטברנית.

הספר הוא ספר לימוד שיטתי. אין המחבר מתיימר לחדש בו חידושים. אמנם יש שהוא סוטה מדעות קודמיו ואף פה ופה מכניס חידושי שלו. אולם עיקר עבודתו היא, כפי שהוא עצמו מגדירה, "עיבוד, סיכום וקיבוץ למסגרת אחת" (עמ' ה').

הפרקים הראשונים מוקדשים ללימוד סימני הטעמים על-פי המיון המקובל של המדקדים: למפסיקים ולמשרתים, ומיון המפסיקים לקיסרים, למלכים, למשנים ולשלישים. בפרקים אלה דן הוא בפרוטרוט בדרכי חלוקת הפסוק מהבחינה הטכנית: חלוקת הפסוק לשני חלקים, וכל חלק לשני חלקים, וכל חלק לשניים וכו'. וגם את דרך הצירוף הוא מראה: כיצד מצטרפת מלה למלה ויחידה ליחידה.

אף על הפסק ועל המקף מייחד הוא את הדיבור, אף על פי שאינם מורים על נגינה כלשהי. בצדק כללם המחבר בספר, שהרי נושא הוא הפיסוק והחיבור, ואלה תפקידם בכך. הפסק בא להפסיק במקום שהטעמים מורים על חיבור, והמחבר מנמק את הצורך בהפסק במקומות אלה בסיבות תחביר, בסיבות פוניטיקה ובסיבות ריטוריקה. בכך נותן הוא דעתו לחוקי הקריאה בכלל (17-48). כללי המקף טרם נחקרו כל צורכם; המחבר מביא רק את הנראים ביותר (93-113).

אחרי הסברת כללי הטעמים מהבחינה הטכנית עובר המחבר להסברת הבחינה "ההגיגית". אמת, לא בכל מקום החלוקה הגיונית וברורה, אעפ"כ ניתן לנסח כללים כלשהם בבחינה זו. הוא מראה, למשל, כיצד מתחלק המשפט הפשוט, המשפט המחובר והמשפט המורכב. יפה עושה המחבר שמדגיש, מדי פעם בפעם, את ההבדל העיקרי שבין חלוקת הטעמים לחלוקת סימני הפיסוק המקובלים אצלנו היום: "אלה מחלקים לשני חלקים המתאימים זה אל זה, ואלה מחלקים לשני משפטים, טפלים או עיקריים". אף מראה הוא את ההבדל שבין חלוקת פסוק של שירה לבין חלוקת פסוק של פרוזה וכיו"ב (114-134).

הפרק האחרון, "פרשנות ונוסח", הוא מעין "הפועל היוצא" מכל הגלמוד, מעין תשובה משכנעת לשואל: לימוד סימני הטעמים על שום מה? כאן בודק המחבר דרכם של בעלי המסורה בפירוש הכתובים וקובע כי בדרך כלל נוטים הם לפשוטו של מקרא. רק לעתים רחוקות יש שנוטים הם למדרשי חז"ל, כגון: "ארמי – אובד אבי" (דב' כו ה), כביכול הארמי, לבן, ביקש לאבד את אבי; ולא: "ארמי אובד – אבי", כפי שנראה

לפי הפשט. ויש שמדרש הלכה כופה פירושו על בעלי הטעמים, כגון: "ונר אלהים טרם יכבה ושמואל שוכב — בהיכל ה' אשר שם ארון האלהים" (שמ"א ג ג), המלים "בהיכל ה'" מוסבות בטעמים אל הנר ולא אל שמואל, כי השיגה אסורה בהיכל. ויש שפיסקו כפי שפיסקו כדי להרחיק את ההנשמה, כגון: "מי תכן את רוח — ה'" (ישע' י ג), כתרומם יונתן: מי תכן את רוח? הלא ה'! ולא: "מי תכן — את רוח ה'?"

הדוגמות הרבות שמביא המחבר בפרק האחרון מאלפות מאוד. אך מכל אלה נמצאו למדים אזהרה חשובה: האומר לבדוק פירושה של בעלי הטעמים, חייב להיות בקי היטב בכללי הטעמים על כל פרטיהם, שאם לא כן, עשוי הוא ליחס להם פירושים שלא עלו על דעתם כלל. לדוגמה: "נח איש צדיק תמים היה" (בר' ו ט). היו שסברו, כי בעלי הטעמים פירושו: נוח, האיש הצדיק, תמים היה; או: נוח הוא איש צדיק ותמים היה. המחבר מראה, כי פירושים כגון אלה מצריכים טעמים אחרים. על-פי הטעמים שלפנינו יש לנתח: נח — — איש צדיק — תמים היה, ועוד. סימני הטעמים תורה הם ולימוד טעונים. לימוד זה הלא הורנו המחבר בספרו.

המשימה שנטל המחבר על עצמו אינה קלה כל עיקר. הוא השתדל להסביר היטב, הרבה בשרטוטים להמחשת העניין ולא חסך בדוגמות. אלא שכאן יש עוד מקום לשיפור. כדאי היה, למשל, להקל מעל הקורא ולהכתיר את סעיפי הפרקים בכותרות, כדי שיוכלו ענייני הפרק. הפרק האחרון כתוב כולו בהמשך אחד, ואפילו רווח מה בין עניין לעניין אין. המבוא בספר כולל סיכום של כללי כל הספר. הסיכום כשלעצמו נאה הוא, אך הקורא, שאין לו מושג בכללים אלה, יקשה עליו להבינו. מקומו של סיכום כזה בסוף הספר; לאחר שקרא הקורא הכול, ישמח לחזור ולקרוא את תמצית הדברים. בשעת כתיבת המבוא יראה נא המחבר לנגד עיניו קוראים, שאינם יודעים מאומה על הטעמים. אין צורך לומר כי "בעיות דידקטיות ומיתודיות" אלה (אם ננקוט לשונו של המחבר) אין בהן כדי להאפיל אף במשהו על ערכו הרב של הספר.

לימוד טעמי המקרא זנח מאוד בימינו. מעטים יודעים טיבם של הטעמים, ומעטים יודעים צירופיהם רבים מלומדי המקרא נותנים דעתם לכל הצעת תיקון וסירוס, שחוקר כלשהו הציע, וסימני טעמי המקרא אינם מנסים לבדוק. אפשר נתמעטה ידיעת הטעמים משום שאין ספר לימוד מתאים או אפשר משום שנהגו לראותם סימני גניחה בלבד, וכמה נזקקים היום לניגון? ספרו של ברויאר עשוי לתקן זאת; לוואי ישיג תכליתו: הפצת ידיעת הטעמים.

א ט י מ ל ו ג י ה ו ס י מ נ ט י ק ה

פינתם וולף (רב בביהכ"נ "מקור חיים" בפתח תקוה), נברשת הילנה, ירושלים תשי"ח. 51 עמ'.

שלושה חלקים בספר; שניים מהם עשויים לעניין את הבלשן.

חלק א': "מלים שבגנך, שיש להן קרובים בלשון ערבי". בו מפרש המחבר מלים שונות על פי הערבית, ואין הוא נרתע אף מפירושים השונים מאוד מן המקובל. הקורא ימצא כאן הברקות מפתיעות בהשוואות אחדות. אך קשה לומר שהן תעמודנה במבחן המדע. והרי דוגמות מספר מפירושו: "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך" (בר' מח, כב) — "שכם" פי מתנה, על פי הערבית *شك* (9); "ותדבר מרים ואהרן במשה על אודות האשה הכשית אשר לקח כי אשה כשית לקח" (במד' יב, א) — המלה "לקח" נאמרה בלשון סגי נהור ומשמעותה כאן: גירש, "כושית" משמעותה: נבונה, גאונית, בהקבלה למלה *كيس* (שבערבית (11); "שד מלכים תינקי" (ישע' ט, טז) — אין "שד" אלא מלכות, ממשלה, כבערבית *سود* (13). לעתים קרוב הפירוש ל"רש מלפשוט: "תדעל מלך גויים" (בר' יד, א) — "תדעל בל' ערבי דעל = מרמה ובל' רומי כמו ערמה. והוא פוליטיקון diplomat ועיי' תחבולות נמלך מלך על גויים רבים והוא אופיו של רומי וכל עמי אדום" (8). על "דמשק אליעזר" (בר' טו, ב) הוא כותב: "אנו יודעים שאליעזר איש נימוסים היה... על כן יש להניח שהוא יצא ממשפחה חשובה... על כן אולי דמשק אליעזר הוא תואר של נשיא בל' ערבי דמסתק ובל' רבים נופלת ת', ול' יחיד (צ"ל: רבים. — י"מ) הוא דמאסק כמו שהוא בפסקונו ד מ ש ק, והוא תואר של נשיא ב Hellespont ואע"ג שהוא עצמו

נשיא היה, קורא את עצמו ברוב עניונו עבד אברהם...". לאמיתו של דבר המלה *دستار* (שבערבית) (וברבית) (دستار) לקחה מן הלטינית *domestic* (כך מעיר למשל האוהר¹ במילונו). אלא שאם כך הוא, אומר אני, אם רשאים אנו לגזור את "דמשק" מן המלה הלטינית *domestic*, על שום מה לא נפרשנה על פי משמעותה שבאנגלית: *domestic* = משרת (בבית), עבד? ואז לא יהא "דמשק אליעזר" אלא "העבד אליעזר"!

חלק ג' מוקדש לשיטת רש"י על החומש. במאמר א' עוסק הוא ב"מקרא מסורס", ומראה כי כשרש"י אומר על הכתוב שהוא מסורס או "סרסו ודרשוהו" או מסדר את חלקי הפסוק לפי הפירוש המכוון, יש סמיני הטעמים מורים שאותו כתוב הוא מאמר מוסגר (דוגמות: בר' ב יט, לז יז, ויק' כב יט ועוד), ויש שצורת הפעלים וזמנם מורים על מאמר מוסגר (כגון: בר' ח יא, ט כג ועוד). במאמר ב' דן המחבר בכלל "אין מוקדם ומאוחר בתורה" וגם זאת על פי צורת הפועל. כמה מן ההערות כאן ראויים בלא ספק לתשומת לב.

אמנות ההבעה

שלמה דב גויטיין, עיונים במקרא, הוצאת יבנה, תל-אביב תשי"ח. 331 עמ'.

בספר זה מכונסים דברי עיון ומחקר², שהצד השווה שבהם: "תשומת הלב לצורה – למבנה, לסדר ולסיגנון של הדברים – ולמסיבות המיוחדות שבהן נאמרו תחילה... התנ"ך נחקר כאן מן הבחינה הספרותית מזה והחברתית מזה" (3). תכלית הספר אינה אפוא הלשון, אך מפיץ הוא אור על הרבה ענייני לשון.

הדברים אמורים לא על הפרק האחרון בלבד, שכל כולו פילולוגיה. בפרק זה חוקר המחבר את מוצאו ומשמעותו של שם ה' בן ארבע אותיות. לדעתו נגזר השם מן השורש "הוה" במשמעות "קנא". מכאן "ה' קנא שמו" (שמות לד יד). הביטוי "אהיה אשר אהיה" (שם ג יד) פירושו: אקנא למי שאקנא; הוא מקביל אל "וקראתי בשם ה' לפניך וחננתי את אשר אחון ורחמתי את אשר ארחם" (שם לג יט). השם הקצר "יה" קדום הוא מהשם המלא, והוא אינו אלא צעקת-בראשית מתוך החוויה של מראות אלהים, אפשר שלא הכול יקבלו הסבר נוצע זה, אך מכל ההצעות שהוצעו עד כה³, אין עדיין הסבר המניח את הדעת לחלוטין.

הארות לשון פזורות בכל פרקי הספר; עיקרן: הסגנון ואמנות ההבעה. כשהוא מנתח, למשל, את נחמיה, נותן הוא דעתו ללשונו ומצביע על הציוריות שבה, על הריחמוס, על ההקבלה וכד' (46). בס' שמואל מראה הוא את הקדמוניות בלשון מכאן ואת הפשטות ואת הבהירות מכאן (99). או התבונן עמו בלשונו של ישעיה ותראה מה רבה השפעת רשמי הטבע בה (108 ואילך). או כלך לך ליצירה ה"נשיית", הטה אוזנך לאישה התקועית, לאישה מאבל בית מעכה, לאביגיל הכרמלית, ותחוש בסגנון המיוחד שלהן, הן בצורה והן במבחר המלים והדימויים (259–260).

גם לצדדים החיצוניים של הסגנון מסב המחבר את תשומת לבנו, כגון: הצלצול. הנה, למשל, בפסוק "שאלו שלום ירושלים ישליו אוהבין" (תהלים ככ ו) חוזר בו שש פעמים הצירוף "ש-ל", שהוא אופייני לצלצול השם ירושלים (191). בייחוד מרחיב הוא את הדיבור על הצלצול בלשונו של ישעיה. הוא מביא ממנו דוגמות רבות לחזרה על אותו הגה בהתחלת המלים הבאות בו אחר זו, בסופן ואף בתוכן (113–118).

J. G. Hava, Arabic-English Dictionary 1

2. פרקי הספר הם: (א) אומנות הסיפור במקרא: אופייה הכללי של אומנות הסיפור במקרא; נחמיה; רות; אסתר; העקידה; יונה; שמואל. (ב) עיונים בנבואה: שמחת חיים ותורת חיים בתוכחתו של ישעיה; ירמיה; כו; ירמיה וממלכת בבל. (ג) מן הספרות המזמורית: החומש האחרון של ספר תהלים; המלחמה בשירתנו העתיקה. (ד) נשים כיוצרות סוגי ספרות במקרא: ספרות נשיית במקרא; אופי הספרותי ומשמעותו הסמלי של ס' שיר השירים. (ה) משמעותו ומוצאו של שם ה'.
3. ראה, למשל, האנציקלופדיה המקראית, ערך אלהים.

תכונה אחרת, שהוא עומד עליה במיוחד, היא השרשור, קשירת משפט במשפט בחזרה על אותה מלה. כגון בתהלים קכא: "אשא עיני אל ההרים, מאין יבוא עזרי. עזרי מעם ה' עושה טמים וארץ. אל יתן למוט רגלך, אל יבום שומרך. הנה לא יבום ולא יישן שומר ישראל. ה' שומרך ה' צלך על יד ימינך" (187). תכונה זו מצויה בכל מזמורי "שיר המעלות" (תהלים קכ – קלד) חוץ ממזמור קלב. מכאן מסיק המחבר שהביטוי "שיר המעלות" מכונה לצד טכני זה, לשרשור. אין "שיר המעלות" אלא שיר הבנוי מדרגות מדרגות, כל פסוק בנוי על קודמו במלה חוזרת, כביכול מדרגות, שלבים העולים זה על גבי זה (214). תבלין ספרותי זה מצוי הרבה גם בנבואות הושע (כגון ד, ד–ז ועוד). הושע מיישראל היה, ושירי המעלות אף הם כנראה איש ישראל חיברם (214); מכאן, משער המחבר, ש"השרשור היה הצורה הפיוטית היסודית המצויה בישראל" (189).

המחבר נותן דעתו גם לצורות האחרות: לדימויים, להשאלות, למשלים וכד'; כגון אצל ישעיה (115–118) ואחרים. לעתים אף מבחיר הוא את צד הדימוי, כגון: "אני הבצלת השרון, שושנת העמקים" (שיר השירים ב, א) – ודרכם של הפרחים שאדם קוטפם ומביאם אל ביתו או עוקרם ושותלם בגינתו, והנמשל מובן (290). "דומה דודי לצבי או לעופר האילים" (שם ב, ט) – צד הדימוי כאן אינו המהירות, אלא החן ונועם ההליכות (290–291). "לסוסי ברכבי פרעה דמיתך רעיתי" (שם א ח) – הדימוי הוא ביופי (294), ועוד.

ביאורי ביטויים שונים פזורים בכל הספר. כגון: "אם בישראל" (שופ' ה, ז) – אישה שכל העם מקשיבים לקולה, כשם שבנים שומעים למוטר אמם (259); "כי עלתה רעתם לפני" (יונה א, ב) – כי עלה במחשבה לפני לעשות להם רעה; וכן "בסוד ישרים ועדה", תהלים קיא, א (166); "שבת אחים גם יחד", שם קלג, א (211); "גנד אלהים אומרך", שם קלה, א (220); "ירגנו על משכבותם", שם קטט, ה (235), ועוד. לפסוק הראשון בשיר השירים מקבל הוא את הצעת החיקון "שיר השירים א שיר לשלמה"; העלמה השרה אותו אומרת (306).

ענייני הלשון והסגנון הם צד אחד בלבד של הצורה, שעליה עומד המחבר. הצורה אצלו כוללת יותר מכן, היא כוללת גם את צד הפנים: ההשאה, הרוחניות, המגמה. ותשומת לבו מוסבת, כאמור, גם למסיבות המיוחדות שבהן נאמרו הדברים: "הרקע החברתי הכללי, המוסדות והמושגים המיוחדים, שהם הגושא והמצע של כל פרשה" (5). מאלפים בעניין זה דבריו על שיר השירים, על "היצירה הנשיית", על ספר יונה, על מגילות רות, על אסתר, ועוד ועוד. בלא להזכירם עשוי הסוקר לסלף דמות הספר בעיני הקוראים, אולם סקירה זו מוקדשת ללשון בלבד, ועניינים אלה חורגים מתחומה.

פרשנות

משלי, מפורש על ידי אשר ויזר, תל אביב, הוצאת "יהודה", תשי"ח.

בפירושו זה לספר משלי הולך ווייזר בשיטה שנקט בפירושו לספרי המקרא שהוציא עד כה¹. אף כאן מחולק הפירוש לשניים: "ביאורי המלים" ו"התוכן". ב"ביאורי המלים" ההדגשה היא בבלשנות, ומבחינה זו חשוב הוא לעוסקים בלשון. וב"תוכן" מובאים חלוקת הפרק לסעיפיו ותוכנם של הפסוקים הקשים, שלעתים קשה להבינם אף לאחר ידיעת פירושה של כל מלה ומלה. בכל פירושו מתאמץ הוא לבאר את המלה כמות שהיא מסורה לנו, ואין הוא בוחר בדרך הנוחה והפשוטה "לחקן" את המלה הקשה ו"להתאימה" לדעתו.

אחת הדרכים שווייזר אוהב לילך בה היא: להשוות את המלה, הטעונה פירוש, למלה אחרת הדומה לה במקרא או בלשון חכמים, ולהסבירה על פיה. אמנם הוא מדגיש בכל פעם, שמלים דומות אלה, אע"פ שמשמעות יסודית אחת להן, גוון מיוחד לכל אחת מהן. לדוגמה, חילופי עיצורים בני אותו מוצא: "התרפס", היה לרפש, למרמס מלוכלך: רפס – רפש – רמס (ו א); "מרבדים", אולי מין שטיח למרבץ: רבד – רבץ (ז טז)²; "צרבת",

1. עד כה יצאו פירושו על ישעיה, על ירמיה, על יחזקאל, על תרי עשר ועל איוב.

2. וכן "הפוצה את דוד עבדו" (תהלים קמד י) – הפודה.

שרפה: צרב – צרף – שרף (טז כז); "תבוס" – תבוז, כמו: עלו – עלס (כו ז); וכן שואה וסיעה (א כז) ועוד. או חילוף ע' בצ' ¹, כגון: קרץ – קרע (ו יג), פרע – פרץ (ד טו). או חילופי אותיות הדומות בכתב: נרגן – נרגז (טז כח). ווייזר מביא גם חילופי אותיות הסמוכות בסדר האלפבית המקובל, כגון חילוף ג' בס': "עכס – מין שרשרת, לפי העניין... אולי בדמות נחש, עכס – עכן, עכנאי בלשון חז"ל, בחילוף אותיות שכנות" (ז כב); וכגון חילוף ע' בפ': "מפנק – מענג בגון חזק. חילוף ע' בפ' כאותיות שכנות, כמו: שסע – שספ (ש"א טו לג), ג' בק' בנות מוצא אחד, כמו פוג – פוק, גדע – קטע" (כט כא). אולם טעם זה של חילופי "אותיות שכנות" אינו נראה: עיצורים הדומים בצלולם עשויים להתחלף במבטא, אותיות הדומות בצורתן עשויות להתחלף בכתב, אולם אותיות שאינן אלא סמוכות זו לזו בסדר האלף-בית, היאך עשויות הן להתחלף?

מלים בנות אותן האותיות אך באותו סדר, עשויות להיות אף הן בעלות אותה משמעות יסודית בגון שונה במקצת, כגון: "ילבט", יתגיע: לבט – בטל (י ח); "כמתלהמים", כפורצים במהלומות: להם – הלם (יח ח). אך יש שמלים כאלה עשויות להביע משמעויות נוגדות, כגון "פלס", שקול בפלס שיהיה ישר, ההיפך מזה: סלף (ד כו); "העתיקו", העבירו מן המקום שהיו תקועים בו, "עתק" הוא ההיפך מן "תקע" (כה א). דוגמות נוספות: עמד – מעד, חמס – חסס, תקן – נתק (עמ' כב).

המחבר משלב בכמה מקומות אף הערות על גזרות המלים. כגון: "מזמה – זמה, מחשבה, להיוב ולשילה... כנראה שמעיקרו מחשבה סגורה, שהאדם זחיר מלגלותה; זמם – סגר את הפה... " (א ד). גם "זנם" נגזרה לדעתו מן "זומם" (יא כב). ר"תככים" – "מזימות ומרמה... אולי על שגשגים בתוך האדם, מעין מזימה" (כט יג). המלה "בליעל" משער הוא שנגזרה מן "בלע", שיחת (ו יב), ועוד.

אף את הטיהיה מן המקובל מנסה הוא להסביר, כגון בניקוד: תִּאָּהֲבוּ (א כב), לְמַעַנְהוּ (טז ד) וכיו"ב. לדעתו שינויים אלה לשם הדגשה הם. אמנם אפשר, שכך הוא בכמה מקומות, אך נראה שהמחבר מפריו להשתמש בנימוק זה. הוא רואה למשל הדגשה וחזיון בחילופי ריבוי ביחיד: ותומכיה מאושר (ג יח), כי חיים הם ל מ ו צ א י ה ם ולכל ב ש ר ו מרפא (ד כב); ובחילוף יחיד בריבוי: אף כי מרעהו רחק ממנו (ט ז), שבט תוכחת יתן חכמה (כט טו), ועוד. קשה להבין מה הדגשה יש בשינויים כגון אלה.

המחבר אינו מסתפק בהסברת המלה הבודדת: הוא חותר להבנת המשל כולו. אף בין השיטין מעמיק הוא לקרוא ואכן מגלה הוא כי משלים הרבה משנה הוראה להם, משמעות אחת גלויה ומשמעות אחת כמוסה. יש שהמשל לא יובן בלא ליתן את הדעת לשתי משמעויותיה של המלה, כגון: "חכם ירא וסר מרע, ובטיל מתעבר ובוטח" (יד, טז) – "מתעבר: מתמלא עברה וכעס על שמוהירים אותו מפני הרע ועובר עליו כי הוא בוטח בעצמו. כלומר, בהוראת מתמלא עברה, כעס, ובהוראת עובר כניגוד ל'סר מרע'". ויש שמבנהו של המשפט רומז להוראה נוספת, כגון: "כעבור סופה ואין רשע, וצדיק יסוד עולם" (י, כד) – "הרשע המסער את העולם כסופה יעבור מהר כסופה עם הסופה שתעבור עליו, והצדיק, שהוא יסוד לעולם – מחזיק במעשיו את העולם, הוא יסוד עולם – מחזיק קיום לעולם ואינו נעקר". וכן מראה הוא משנה הוראה במשחקי מלים, בצירוף קרי וכתוב וכד'. כארבעים משנה הוראה מצא ווייזר בספר משלי ואף כינסם במאמר מיוחד שפירסם בספר ד' נייגר, הוצאת החברה לחקר המקרא בישראל, ירושלים תשי"ט, עמ' 140 – 147.

בבעית החזרות בספר דן המחבר בפרק מיוחד במבוא הספר; הלוח הסינופטי, ששילב בו, עזר רב הוא למעיון. אך תמוה שהמחבר ייחס בדיון זה חשיבות כלשהי לחלוקה לפרקים המקובלת בימינו. בעמ' י"ח-י"ט מדגיש המחבר שיש בספר חזרות לא רק באותו קובץ, אלא אף באותו פרק (עמ' יח-יט); והרי אין צורך להזכיר כי החלוקה לפרקים מאוחרת היא. כוונת המחבר בוודאי לחזרות על אותו משל במקומות סמוכים, אך אם כך היה מנסח דבריו, היה מוצא כי יש משלים הנמצאים בפרקים שונים אך סמוכים הם זה לזה יותר ממשלים הנמצאים במקרה באותו פרק. למשל בין המשלים החוזרים באותו

פרק מזכיר המחבר את פסוק כ ח לעומת כ כו, אף על פי ש ב ע ה ע ש ר פסוקים חוצצים ביניהם, אך לא הביא את יב יד לעומת יג ב, שביניהם ח מ ש ה ע ש ר פסוקים בלבד. על אחת כמה וכמה ראוי היה להביא את ד כ לעומת א, שביניהם רק מרחק של ש ב ע ה פסוקים בלבד. הימצאות המשלים באותו פרק אינה אומרת ולא כלום.

המבוא של הספר קובע ברכה לעצמו. מלבד הפרק על החזרות מצויים בו פרקים על המשל בישראל, על ההווי שבספר משלי, על זמן חיבור הספר ועל היחס בינו ובין ספרי חכמה אחרים. ביחוד ראויים לתשומת לב מחקר המשלים שבקובצי הספר השונים והעניינים המיוחדים שבלשון הספר. כשאר ספריו של ווייזר אף ספר זה הכול בקיצור נכתב: מעט המהזיק את המרובה.

2. לשון חכמים

קונקורדנציות

חיים יהושע קאסאווסקי, אוצר לשון התלמוד, ספר המתאימות (קונקורדנציה) לתלמוד בבלי, בהוצאת משרד החינוך והתרבות של ממשלת ישראל ובית המדרש לרבנים באמריקה, ירושלים תשי"ח. כרך ג': אות א' (אכ – אמ).

קונקורדנציה זו כוללת את כל המלים שבש"ס, חוץ מן השמות הפרטיים (אלה יובאו בכרך מיוחד) וחוץ מפסוקי התנ"ך (אף לאלה ייוחד כרך) ומהמשניות ומפסקי המשנה שבתלמוד. הכול ערוך נאה כקונקורדנציות האחרות של המחבר. על עניין אחד בלבד יש להצטרף, על שהמקור הוא הש"ס שבכרך אחד אף על פי שאין הוא מצטיין בדיוק יתר. אך בוודאי נימוקים חשובים אחרים, מהבחינה הסכנית, הכריעו.

חשיבותה של הקונקורדנציה למחקר הלשון רבה לאין ערוך, ואין כל צורך לפרטה. בכרך זה ימצא המעיין את המלות אל, אלא, אלה, אלו, אם, ועוד, ויוכל לבדוק שימושיהן וצירופיהן בדוגמות רבות. כן ימצא כאן בין השאר את השרשים הגדולים "אכל" ו"אמר".

קוסובסקי הפך לשם דבר. כבר זיכנו בקונקורדנציות למשנה, לתוספתא ולתרגום אונקלוס. קונקורדנציה זו, לתלמוד, עבודת ענק היא. לוואי יזכה ויזכנו בהשלמתה עד תום.

אטימולוגיה וסימנטיקה

אהרן סלימאן אליהו מני, העברית לאור הערבית בתלמוד, ירושלים תשי"ח. חלק שני ס-ת. 241 עמ'.

בשנת תשי"ז הוציא המחבר לאור את הספרים "העברית לאור הערבית במקרא" (424 עמ') ו"העברית לאור הערבית בתלמוד" חלק א' (446 עמ'), ובשנת תשי"ח גשלם חלק ב'. המחבר מספר בהקדמתו, כי נוכח לדעת, שמלים עבריות רבות, הן במקרא והן בתלמוד, לא פירשום המפרשים על פי קבלה ומסורת כלשהן, אלא בהשערה בלבד. מחשבה זו הביאתהו לגסות ולפרש את המלים העבריות ע"פ השפה הערבית. "המובנים והפירושים הערביים אינם, לאחר הכול, ילידי ההשערה והסברא, אלא מכוח קבלה ומסורת קבלה מפה לפה מאז ומעולם". בשלושת הספרים האלה הובאו כל המלים העבריות שמצא להן המחבר מקבילות בלשון הערבית.

בעבודתו זו לא השתמש המחבר – כך מודיענו הוא עצמו – בשום מילון ערבי, כי לא חפץ "להיות מושפע משום צד מלבד מהשפה הערבית". באופן זה לעתים אין אנו יודעים, מניין נלקחו המלים במשמעות שהובאו כאן, אם מאחד הדיאלקטים, ומאיזה דיאלקט. מן המילונים העבריים לא השתמש אלא באוצר השרשים של בן-זאב למקרא ובערוך השלם של קאהוט לתלמוד, ולשם סידור הערכים בלבד השתמש בהם, "אף על פי שבן-זאב, במחילה מכבודו, לא כיוון לקבוע את הערכים לפי שורשיהן המקוריים והנכונים", וקאהוט – "הפסולת בו עולה על הבר".

עבודה רבה הושקעה בשלושת הכרכים, אך חבל שגיבוב רב בהם וחוסר הבחנה בין עיקר לטפל; בצורתם זו תועלתם לאיש מדע מפוקפקת ביותר. המעיין, למשל, בערכים הראשונים שבכרך זה ייווכח בכך על נקלה:

סא. השיאו לדבר אחר (ע"ז 29) אומרים: סהא ענה, להגיד שכחו ועבר לדבר אחר. ומזה, שכבר השיאה מלבו (ערובין 86).

סא. המוציא משאוי למעלה מעשרה טפחים (שבת 92), המוציא משורש נצא בערבית הרים, והמשאוי, מלשון נץ בצד"י דגושה שפירושו נתן החפצים זה על גב זה, והמשאוי אפוא פירושו חבילה של חפצים הנתונים אחד על השני.

סאה. סאה ירושלמית (ערובין 83) אל-צאע, כלי מדה.

סיאה. סיאה אזור (שבת 128) אומרים סעפה שאויה, להגיד סעיף עץ יבש.

סאב. בידיים מטואבות (חלה פ"ב מ"ב) אל-שאיבה, הלכלוף והטנוף.

סאב. ירעה עד שיסתאב (פסחים 96). הערבים בתקופת הבערות היו נוהגים, שבשוב אדם מנסיעתו, או בקומו מחולי, או שהנאקה (נקבת הגמל) שרכב עליה הצילתהו מאיזה אסון, היה מכריז ואומר: הנאקה שלי סאיבה, כלומר אסורה בהנאה לא לרכב עליה ולא להשיא עליה שום משא ולא להפריעה מלרעות ולשתות מכל מקום; בדומה לזה היו נוהגים שבהגיע הנאקה לילד היו מכריזים עליה שהיא סאיבה; וירעה עד שיסתאב כאן, פירושו עד שיחדל ליהנות ממנו.

הבודק את ההקבלות רואה, שבחלק מהן אין כנראה כל קרבה בין השרשים, כי המחבר לא הקפיד, שכל העיצורים ידמו זה לזה; די היה לעתים ברמז כלשהו. ובמלים שיש להניח ששורש אחד להן, אין כל הכרה, שאותה משמעות תהיה לשתיהן, ועל אחת כמה וכמה שלאותה מלה ערבית יש עפ"י משמעויות שונות, ולא קל להתחילט, איזו משמעות יש להקביל לעברית. המחבר מעיד על עצמו, שאינו בלשן ואינו חוקר חקרי מקרא ותלמוד. היטיב לעשות, אילו מסר את כל הערכים לידי בלשן לבדיקה ולעריכה לפני ההדפסה.

אף על פי כן אין לזלזל בשפע החומר המוגש לנו, ואפילו לא מבורר הוא ולא מעובד. ב-1114 העמודים בשלושת הספרים כוללים בלא ספק למעלה מעשרת אלפים ערכים, ורב הוא הבר שיישאר אחר הניפוי.

ספר זה, כמות שהוא לפנינו, עשוי רק להסב את תשומת לבו של המעיין לאפשרויות של שוויון הגיון ואף לדמיון המשמעות, אך על המעיין לחזור ולבדוק את הדברים. אפשר יימצא בלשן, הבקי בשתי השפות, שייטול על עצמו את התפקיד: לצלול בים חומר זה ולבדק; מובטח הוא שידלה פנינים יקרות השקופות והכמוסות בו. יהיה מספרן אשר יהיה, של מני הן, ועליהן יבורך.

פרשנות

בראשית רבה, מפורש פירוש מדעי חדש בצירוף "עין הדרש", מראה מקומות לכל מאמרי המדרש, מאת משה אריה מירקין. הוצאת יבנה, תל-אביב תשי"ח. חלק ג', 262 עמ'.

החידושים במהדורה זו הם הניקוד והפירוש. הפירוש רחב ומבאר הכול. המפרש נותן דעתו גם ללשון וגם לתוכן. הקטעים הארמיים מובאים בפירוש בתרגום עברי מלא. הניקוד נעשה בידי יצחק שבטיאל. לתוהה על ניקודן של כמה מלים הובטח, בהקדמה לחלק א', כי המנקד "יבחר עם סיום כל העבודה במאמר מיוחד את שיטת הניקוד שנקט בה."

בסקסט עצמו אין חידוש מיוחד. הוא כולל, לפי דברי המפרש, "את כל מדרש בראשית רבה לפי הוצאת ווילנא-ראם ומוגה לפי כל הפירושים הרבים שעל אותו מדרש. כן מובאים בו כל המאמרים הנוספים שבמהדורת טהעדארד-אלבע; ובמקום שבאותו מאמר יש שינוי נוסחאות... מובאת הנוסחה המסתברת בעצם

טופס המדרש, והנוסחא האחרת בפירוש". יש כאן אפוא הכרעה לנוסחה מסוימת, אך לא תוספת נוסחה מכתב יד לא ידוע. אף "עין הדרש" – מסורת הדרש – "רובו המכריע לפי מראה מקומות שבהדורות שהעאדאר-אלבעק". מהדורה זו, המנוקדת והמפורשת, אפשר תצליח להחדיר את המדרש לחוגים רבים שנתקשו לקרוא במהדורות המצויות.

3. לשון ימי הביניים

משלים ופתגמים

ישראל דוידזון, אוצר המשלים והפתגמים מספרות ימי הביניים, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים. 248 עמ'.

ישראל דוידזון, שהקים לתפארת את "אוצר השירה והפיוט", אמר לעשות "אוצר" אף לפתגם העברי. עוד כשלושים שנה לפני פטירתו החל לכנס פתגמים וכחמישה עשר אלף אסף. כבר ח"נ ביאליק ביקש בשעתו להוציא לאור את המשלים והפתגמים שכינס דוידזון, אך לא נתמלל המזל, והספר לא נשלם בחייו המחבר. ספר זה שלפנינו הוכן בידי שמואל אשכנזי ואברהם דרום על פי הכרססת שבעיונון המחבר. ויש להודות כי עריכה נאה ערכוהו.

דוידזון אסף חומר מכל התקופות, למן המקרא ועד לספרות החדשה. הכהדרים, כיוון שתחמו תחומו של הספר לימי הביניים, לא הכניסו את הפתגמים שכינס מן המקרא, מן התלמוד ומן המדרשים, ואף לא את הפתגמים שלאחר המאה ה'י"ח. הוא צומצם אפוא לימי הביניים בלבד.

הפתגמים מייגו לי"ח מדורים על פי ענייניהם, כגון: אבות ובנים, אהבה ואיבה, גוף ונפש, עושר ועוני וכד'. במדור עצמו הובאו הפתגמים בסדר אלף-בית. רק הפתגמים המביעים אותו רעיון הוסמכו ונרשמו תחת מספר אחד. כגון ליד הפתגם "הנמהר ייכשל במהירותו, והנזהר יימלט בזוירותו" נרשמו הפתגמים הבאים: יש ממתין ומגיע לחפצו, וממהר ונכשל; פעמים הממהר מתאחר; מי שירץ ייכשל, מי שימהר יילבט, כל המרבה לחשוב ימלט; אפשר שיהיה המתנינות הפסד, ואפשר שיהיה ההפסד מתנינות. (עמ' 148).

לכל פתגם מראה מקום וכן השוואות למקורות אחרים, כפי שהכין דוידזון. ליתר דיוק חזרו המהדרים ועיינו במקורות שעלה בידם להשיגם. הפתגם הועתק כמות שהוא בלא לתקן אף שיבושי הלשון שבו; השאירו המהדרים צורות כגון: "נשים בטבעם הם נוטות אל הכליות" (34) וכד'. ויפה עשו, שהרי אוצר מדעי לפנינו. אולם עורכים של קובצי פתגמים שיכניסום לקובציהם העממיים, כדאי שיתקנו את ליקויי הדקדוק הבלטיים, שאף האומרים לראשונה אילו נתן דעתו לכך, אפשר היה מתקנם אף הוא.

בסוף הספר: רשימה של "פתגמים נבחרים", כי בספר עצמו, מרוב פתגמים עשויים, לעתים, חשובים שבהם להיבלע; וכן הובאו בסופו "מפתח הערכים" ו"רשימת המקורות".

חידושו של אוסף זה של דוידזון הוא בתחומו. ספרות ימי הביניים לא נחקרה אלא במעט. מעט שבמעט מפתגי ספרות זו מובאים באוספים המצויים בימינו. ספר זה מעשיר בבת אחת את לשונונו באלפי פתגמים. חלק ניכר מהם ראויים שיוזכרו, שייאמרו, ושייהפכו למטבעות לשון שימושיות.

ד. ספרי לימוד

לימוד הניקוד

יצחק צדקה, תורת הניקוד, שיטה חדשה בהוראת הדקדוק למורים, לתלמידי בתי-ספר גבוהים ולמשתלמים, ערוך בידי אברהם רחן, הוצאת יבנה, תל-אביב תשי"ח. 168 עמ'.

תורת הניקוד בעיה חמורה היא בבתי ספרנו: אין היא ידועה לרוב התלמידים ואין היא מובנת להם. אינה ידועה – משום שהגייתנו היום אינה תואמת את הניקוד הטברני; ואינה מובנת – משום שכלליה אינם כללים, וחרגייה רבים.

אחד הקשיים העיקריים בלימוד הניקוד גובע בלא ספק מן החלוקה לתנועות גדולות וקטנות, שהן כביכול ארוכות וקצרות. כבר בשנת תרצ"ז כתב חנוך ילון בהקדמה לקונטרסו "תורת הניקוד": "חלוקת התנועות לגדולות (=ארוכות) ולקטנות (=קצרות), שהכניסה ערבוביא בתורת הדקדוק, נמישנה וכבר נראים בה פרצים כאן וכאן גם בספרי לימוד שלנו, ועדיין לא נתבטלה. ואיני יודע, אם מי שהוא מסבירה לתלמידיו בדברי טעם שהם מתקבלים על לבם, וסוף סוף אינה אלא גזרה ודברי אמונה". באותו קונטרס הלך ילון בשיטה חדשה. הוא כינה בשם תנועות גדולות את התנועות הבאות בהברה פתוחה ובהברה סתומה מוטעמת (והן: קמץ גדול, צירי, חולם, שורוק וחיריק מלא), ובשם תנועות קטנות כינה את הבאות בסתומה שאינה מוטעמת (קמץ קטן וקיבוץ). פתח, סגול וחיריק חסר, כיוון שהן באות בכל ההברות, כונו "כפולות" – כשהן באות בהברה פתוחה או בסתומה מוטעמת הן גדולות, כשהן באות בסתומה שאינה מוטעמת הן קטנות. נמצא כי הכלל היחיד הברור ובלא חריגים הוא: בהברה סתומה שאינה מוטעמת באה תנועה קטנה בלבד. למרבה התימה, על אף פשטותם ובחירתם של כללים אלה, הוסיפו רבים ללמד על פי השיטות הישנות והרבו ערוביות.

עיקר חשיבות ספרו של צדקה, שהעז לחרוג מן המקובל ולהגדיר הגדרה חדשה את התנועות הגדולות והקטנות. בעיקרה הריהי הגדרתו של ילון, אלא שהוא ניסחה ניסוח שלו, הרחיבה והוסיף עליה כללים¹. הוא אינו מסתפק בכלל האחד על ההברה הסתומה שאינה מוטעמת. הוא עוזר לתלמיד לנקד גם בהברה פתוחה ובהברה סתומה מוטעמת. באלה עשויים לבוא, למשל, גם פתח וגם קמץ, גם צירי וגם סגול, והשומע בהן a או e מה ינקד? לכך הוא בונה שני שלבים: בשלב א' הוא מלמד כי בהברה פתוחה ובהברה סגורה מוטעמת באה תנועה גדולה, ובהברה סגורה לא מוטעמת באה תנועה קטנה; בשלב ב' הוא מלמד כי בהברה פתוחה ובהברה סגורה מוטעמת באות גם תנועות קטנות. על פיהם קובע הוא כללים, כגון: התנועה a בהברה סגורה מוטעמת מנוקדת בפועל על פי שלב ב', כלומר בפתח, ובשם – על פי שלב א', כלומר בקמץ; לדוגמה: עֶמֶל לעומת עָמַל (59), ועוד. "אין השלב הראשון 'כללי' והשלב השני יוצא מן הכלל, או להיפך, שניהם 'כללים' בתורת הניקוד"³.

צדקה אינו מסתפק בקביעת כללים סתם כגזירה מגבוה, אלא משתדל להסבירם, הן על פי יסודות הפוניטיקה והן על פי התפתחותן. מיסודות הפונולוגיה הכניס את חלוקת העיצורים על פי מוצאם, על פי אופן חיתוכם ועל פי איכות חיתוכם (פרק א'); את חלוקת התנועות לפי גובה השלשן (28–29) ועוד. הכול מומחש בטבלות ובציורים. ויפה עשה, כי לא תיתכן הוראת הניקוד בלעדיהם. אף אולי כדאי היה להוסיף עליהם². כן הכניס הוא לספרו את התיאוריות הרווחות על מקור השוא הנע, על השתלשלות התנועות העבריות משלוש תנועות היסוד שבערבית הספרותית, ועוד. אף כאן היטיב לעשות: בלא ספק חשוב מאוד להטעים את התלמידים קצת מזה וקצת מזה. אך יש להצטער שהמחבר לא הפריד הפרדה גמורה בין שני סוגי הדיונים הללו ולא ייחד לכל אחד מהם פרק בפני עצמו. כי רק כך ילמד הקורא להבחין הבחנה ברורה בין הדיון הסינכרוני לבין הדיון הדיאכרוני. חלוקת התנועות לקדמיות ולאחוריות, אם בימי הנקדנים ואם בימינו – לחוד; והתיאוריה על השתלשלותן משלוש תנועות יסוד ובתוך כך הערות על הכתיב וכד' – לחוד. וכן בשאר הסעיפים.

1. הוא לא הכניס את המונח "כפולות"; אפשר שהיה זה מבהיר ומפשט.
2. חבל, למשל כי בעניין שני שוראים שבסוף המלה קבע סתם (עמ' 19): "שני שוראים נחים באים רק בסוף המלים, המסתיימות באחת מהאותיות קט'פ'ד'ת, כגון: קֶשֶׁן, וְיִשְׁרָאֵל." (אגב, השמיט את כ': וְיִשְׁרָאֵל), ולא הסבירם על פי צליליות העיצורים, כפי שמסביר זאת, למשל, מ"צ סגל ביסודי הפוניטיקה העברית, עמ' 52 ואילך, או ח' רזון בספרו העברית שלנו. (בסוף הפרק על החספים – עמ' 139 – מייחד המחבר סעיף "לעצמת קולם של ההגיים", אך כללית בלבד) הסברת תופעה זו עשויה לעניין את התלמידים.

הכללים בספר מפורטים, אך לפעמים יתר על המידה. יש ליתן את הדעת להקל מעל הלומד ככל שאפשר ולרכוז הכול במינימום של כללים. הנה לדוגמה כללי השווא, מתי הוא נע ומתי הוא נח (18–21). י"א כללים הוא מביא ובהם ערבוב תחומים וחזרות בלא צורך. ניטול למשל כלל ט' (עמ' 20): "שווא בודד בתוך המלה יכול להיות נח או נע". כלל זה מפורט כך:

"השווא הוא נע:

1. אחרי תנועה גדולה בלתי מוטעמת... .
2. באות הראשונה משתי אותיות דומות... .
3. לפני כינוי הקניין הנוכח: ךָּ—ךְ—ךְ... .
4. בצורות הנסתר, הנסתרם והנסתרות בבניין קל: ךָּ—ךְ—ךְ... .³
5. במלים: ץ—ץפת, ץ—סנת, ץ—שמת.

לאמיתו של דבר, טו הוא חזרה על כלל ז' ("שווא אחר תנועה גדולה בלתי מוטעמת הוא שו א נע"); טז נאמר בכלל ה' ("השווא הבא באות הראשונה של שתי אותיות דומות הוא שווא נע"). לא תיתכן חפיפה של כלל אחד על משנהו או על חלק ממנו אם שניהם באותה דרגה ולעניין אחד הם שייכים. אך המוזרים ביותר הם טז–טו. בכל אלה בא השווא אחרי תנועה גדולה לא מוטעמת, והרי כלל ז' קבע, ששווא זה נע הוא, וכלל טו שנה זאת! לא חזרה בלבד יש כאן, ערבוב תחומים יש כאן: 1–2 הם כללים על פי הפונולוגיה, 3–5 – על פי המורפולוגיה, ולא ייתכן הדבר בסעיף אחד.⁴

ליקויים אלה אינם אלא ליקויים שבמתודה, ובוודאי יתוקנו במהדורות הבאות. בעיקרו של דבר יישר כוחו של המחבר על נסותו לקרב ללכם ולשכלם של הלומדים עניין שכרגיל אינו ברור ואינו אהוד בבתי הספר.

אולם נדמה שתורת הניקוד תישאר סתומה וחתומה לרבים, ויהיו גיסווי כלליה א שר יהיו, אם לא יוכנסו תחילה התיקונים ההכרחיים בכתב ובמבטא. בכתב – לא ייתכן להמשיך ולציין באותו סימן שני עניינים שונים; כגון: דגש קל ודגש חזק, שווא נע ושווא נח, קמץ גדול וקמץ קטן. אין אלה תיקונים מרחיקי לכת; האקדמיה ללשון העברית יכולה ואף חייבת לעשותם. ובמבטא – יש להקפיד על הגיית העיצורים הגרוניים, הדגש החזק והשווא הנע. כל עוד לא יתוקנו תיקוני-מינימום אלה בכתב ובמבטא לא תהא תקנה לתורת הניקוד; היא תישאר נחלת יחידי סגולה בלבד.

ראשית לימוד העברית למבוגרים

י' בן-שפר/א' רוזן, חמש מאות מלים, ראשית ידיעת הלשון למבוגרים, הוצאת ספרים אחיאסף בע"מ, ירושלים תשי"ח. 140 עמ'.

"חמש מאות מלים" הוא מהדורה מיוחדת של הספר "אלף מלים", חלק א', שנערכה והותקנה בידי יוסף שקד, מטעם המחלקה לחינוך ולתרבות בגולה של ההסתדרות הציונית. העולמית לצורכי מפעל הנחלת הלשון בתפוצה.

לספר "אלף מלים" מעלות רבות, ולא כאן המקום למנותן. אולם הספר חובר מלכתחילה לציבור מסוים במקום מסוים: לעולים שעלו ארצה ולומדים אותו בארץ. ספק אם הוא עשוי לשמש באותה הצלחה ציבור שונה במקום שונה. הישג נאה הוא ליושב בארץ לדעת בחמש מאות מלים לקנות בחנות, לחזמין ארוחה במסעדה, לשלוח מכתב או מברק בדואר, לבקש כרטיס בקופה, לתת בגדים למכבטה, להתגלח במספרה, לבקש תיקון

3. בספר נדפס בטעות: ךָּ—ךְ—ךְ—י"מ

4. בלא ספק הפשוטים והנוחים לזכירה הם חמשת כללי השווא הנע של ר' אליהו בחור, שסימנם: א' ב' ג' ד' ה' א' היא אות ראשונה, כלומר: שווא שבראש המלה, ב'—שניים, כלומר השני של שני שוואים רצופים, ג' ר"ת גדולה, אחרי תנועה גדולה וכו'.

כלי חשמל, ועוד ועוד; אולם יושבי חוץ לארץ מה יעשו בכל אלה? איני מתכוון למתעדים לעלות ארצה; לאלה ספר זה הוא הכנה מצוינת. אולם יהודי הגולה, שאין בדעתם לעלות בעתיד הקרוב, ובייחוד אלה המסתפקים בחמש מאות מלים בלבד ואינם ממשיכים להשתלם בעברית – ורבים כאלה – מה שימוש ישמשו הם בכל מה שילמדו כאן? ספר מיוחד לו חיברו להם, ובו משהו על חגי ישראל (הגומר את "חמש מאות מלים" יודע על חג אחד בלבד: י"א באדר, יום העלייה לתל-חי), ובו פסוקים מן המקרא ומן האגדה, ובו קטעים מן ההגדה של פסח (וקטעים קלים אפשר ואפשר למצוא) וכד', היה או ההישג רב יותר. כל מי שנתנסה בהוראת העברית בגולה יודע כי לא הרי הלומד בחו"ל כהרי הלומד בארץ. ולא ייתכן לשלוח ללומד בחו"ל אותה הוברת בשינוי הכותרת.

צלה דנית, שפה לנו, ספר-לימוד לבוגר ולנער העולה, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשי"ח. 116 עמ'.

על "חמש מאות מלים" הוער לעיל, כי מחבריו הרבו בו בלימוד עניינים שימושיים והמעטו בו בהקניית ערכים. על הספר "שפה לנו" אפשר לטעון ההפך. "המגמה המדריכה (בספר): להקנות את השלשון לבוגר ולנער העולה, תוך כדי פתיחת שער לאוצר הערכים של האדם העובד בארץ... יאה הלימוד צמוד לשורשי חיינו. אל יבוזבוז המאמץ שברכישת לשון על שינון מלים ועל קטעי קריאה שימושיים בלבד. יבוא הלומד מיד בסוד יצירת העם והאדם העובד..." (מדברי ההוצאה בהקדמת הספר). יפה הדבר, אך יש להישמר מהפרזה, בייחוד בשיעורים הראשונים. בשיעורים אלה עלינו לדובב את התלמיד; לשם כך יש להקנות לו את המלים בסדר שכיחותן בשיחותינו הראשונות. מה טעם אפוא ללמד את המלים "אדם" ו"אדמה" בראש הספר, ואת המלים "ספר", מחברת, לוח, גיר, וכד' בעמוד 22 בלבד?

בפרקים הבאים היטיבה המחברת לבחור קטעי ספרות בנושאים שונים: העליה, ההתיישבות, החגים, ועוד. אף תרגילים יש, העשויים לעזור למורה בשיעוריו. אולם בסקירה זו ייחוד הדיבור על כמה עניינים לשון בלבד.

על ניסוח מדויק יש להקפיד אף בשאלות שבתרגילים. בעמ' 29, למשל, נשאל הלומד: "כמה רגעים בשעה?". הנכון: "כמה דקות".

רשימת ראשי התיבות שבעמ' 51 מיושנת במקצת. אף כאן, כבאוצר המלים, יש לברור את השכיחים ביותר בימינו. ת"ז (=תפוז זהב) – על שום מה? הרי נתקבל היום "תפוז". עבה"ז (=עבר הירדן) אינה קיימת זה כמה; "ירדן" כותבים אנו במקומה היום. אם ע"ה (=עליו השלום) מובא, מדוע לא יובא ז"ל, שהוא שימושי יותר? במקום ראשי התיבות הנדירים, מוטב להכניס את ת"א (=תל אביב), את ת"ד (=תיבת דואר), וכי"ב. הכתיב מוקנה כאן על פי כללים. רצונך לדעת מתי לכתוב א' ומתי ע'? אם כן, למד כללים אלה: "אם בא – תנאי, עם בע' – יחד. א' בא' – לא; ע' בע' – למעלה. לַ – כתוב בע'; לעבוד, לעזור לעשות. לְ – כתוב בא' – לאכול, לאסוף, לאפות" (50). או שמא רוצה אתה לדעת להבדיל בין ח' ובין כ'? שכן אפוא זאת: ח' – כתוב בכ'; הכרית, הֶכְבִּיד; הָא – כתוב בח'; החליט, החזיק. וכן נֶכְּךְ, נכנס, נכתב; נָח: נחמד, נחלק" (76).

כללים אלה היו יפים. אילו באמת הדוברים, ולפחות המרצים והנאומים, שצריכים לשמש דוגמה טובה, היו חוגים כהלכה. אולם מה יעשה אותו לומד מסכן, שילך להאזין להרצאה וישמע את המרצה פותח את דבריו במלים "קהל נֶכְבֵּד" – היורשה לו להשתמש בכלל שלמד ולכתוב "קהל נחבד" או אם ישמע רבים אומרים "עבודה מפְּכַח", "הֶכְבִּיד" וכד', היכתוב "עבודה מפרחת", "החכיד"?

לבעיית כתיב א'–ע, ח–כ, יש פתרון אחד ויחיד: ללמוד להבדיל במבטא בין א' לע' ובין ח' לכ'. אמת, לימוד זה אינו קל, אך המאמץ שיושקע בו כדאי, ובסופו של דבר יהא קל פי כמה מזכירת כללים וכללי כללים, שאי אפשר להשתמש בהם. לא קל להחיות לשון עתיקה; אעפ"כ לא נרעננו מקשיים, ומאמצינו הצליחו. על שום מה ניעצר באמצע, ולא נשלים את המלאכה עד תומה, ולא נשגיר בס'נו לשון בטוהר?

ה. מילונים

יחזקאל קרן, מילון רוסי-עברי, בעריכת אברהם אבן שושן, הוצאת קרית ספר בע"מ, ירושלים תשי"ח. כרך א' H-A, 284 עמ'.

כותב שורות אלה אינו רשאי לבקר את המילון, משום שאינו יודע רוסית. יודעי לשון זו בוודאי עוד יעמדו על טיבו של המילון. אך כדי שלקורא יהא מושג מה כלול בו ולמי הוא מיועד, הובאו להלן קטעים מתוך ההקדמה:

"מילון זה נועד קודם כול ליודעי רוסית הלומדים עברית בבואם להתבטא בע"פ ובכתב בלשון החדשה. .. עם זה ישמש המילון גם את צרכיהם של תושבי ישראל (ויודעי עברית בכלל) הנזקקים לידיעתה של השפה הרוסית וספרותה. ..

היקפו של המילון, גם בהיותו מסיפוס בינוני, רחב למדי. נכללו בו 35000 בקירוב, מלים וניבים מאוצר המלים הרוסי השימושי בלשון הדיבור ובספרות הקלאסית ובת"ז-מננו בגושים הלקחים מחיי המעשה, מן התחום הציבורי-המדיני ומעולם המדע והאמנות. .. ציורים ניתנו במידת האפשר ליד ערכים מתחום עולם החי ועולם הצומח, מכשירים וכלים או עצמים ותופעות נדירים. .."

מרים שיר (וולמן-שירטשק) ודוד שיר, מילון עברי-פולני, הוצאת דביר, תל-אביב תשי"ח. כרך א': א-ג, כרך ב': ס-ת. 877 עמ'.

אף כאן רק יובאו קטעים מתוך ההקדמה:

"המילון העברי-פולני השלם, פרי עמל שנים, נועד לשמש כלי-עזר להנחלת הלשון העברית ולהשתלמות בה, לשארית הפליטה של יהדות פולין. .. לשרידי יהדות גדולה ומפוארת זו המתכנסים והולכים בימינו אלה בישראל, יסייע המילון הזה לקליטתם הרוחנית והחומרית במולדת. אולם ספרנו זה מיועד גם לוותיקים מקרב עולי פולין, המבקשים להשתלם בידיעת הלשון העברית, וכן לבני העם הפולני הרוצים ללמוד עברית באוניברסיטאות, במדרשות וכיו"ב. ..

כמילון שלם, המקיף את כל אוצר הלשון, מצאנו לנכון להכניס בו את הניבים הארמיים הרבים שהתאזרחו בלשוננו במרוצת הדורות וכן את הניבים הקדומים בספרותנו, אף כי הם כיום נחלת ההיסטוריה בלבד. .. למלים הלועזיות, אשר השתרשו בלשוננו, ניתן לא רק תרגום, כי אם גם פירוש קצר ומדויק. .."

נספח. בקבצים ובאנציקלופדיות

אנציקלופדיות

אנציקלופדיה מקראית, אוצר הידיעות על המקרא ותקופתו, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים תשי"ח. כרך ג' (חבב-יתת). 963 עמ'.

כרך ג' של האנציקלופדיה המקראית ערוך באותה שיטה של הכרכים הקודמים. על חשיבותה של אנציקלופדיה זו ללשון, אין צורך להרבות מלים. כל ערך נחקר כאן גם מצד הלשון, הן אטימולוגית והן סימנטית. אף ערכים העוסקים במיוחד בלשון ובמסורה יש בכרך זה, כגון הערך "טעמים", שכתב מאיר מדן, הערך על לשון כתובות יב, מאת ז' בן-חיים, ועוד.

האנציקלופדיה העברית - כללית, יהודית וארצישראלית, חברה להוצאת אנציק-לופדיות בע"מ. ירושלים-תל אביב תשי"ח. כרך תשיעי (במדבר-בת שבע). 1000 עמ'.

בתחום הלשון ימצא המעיין בכרך זה ערכים על בן אשר מאת ז' בן-חיים, על בן-נפתלי מאת ח' רבין, על בן ס"רא מאת מ"צ סגל, ועוד.

קבצים

רש"י – תורתו ואישיותו. קובץ לרגל מלאות שמונה מאות וחמישים שנה לפטירתו, בעריכת הרב ד"ר שמעון פדרבוש, יוצא לאור ע"י מחלקת התרבות של הקונגרס היהודי העולמי והמחלקה לחינוך ותרבות תורניים של הסוכנות היהודית. ניו-יורק תשי"ח. בחלק העברי 261 עמ', ובחלק האנגלי 155 עמ'.

בקובץ – "מחלקה עברית" ו"מחלקה אנגלית". המאמרים ר' בחלקה העברית, שעיקר דיוגם הלשון, הם: י' אבינרי, סגנונו של רש"י; מ"מ בריאר, כללים והגדרות בפירוש רש"י; ח"ד שוועל, יחס הרמב"ן לפירוש רש"י על התורה; ש' קליימאן, המשל והפתגם ביצירות רש"י; מ' חזקוני, השפעת רש"י על התפתחותה של אידיש.

ספר זיכרון לכבוד פרופ' יצחק יהודה גולדציהר ז"ל, חלק ב', ערוך ע"י ד"ש לוינר, א' שייבר, י' שומוגי. הוצאת ראובן מס, ירושלים תשי"ח, בחלק העברי 129 עמ', בחלק הלועזי 222 עמ'.

מן המאמרים שבתחום הלשון: ג' אלוני, כתאב אלסבעין לפט"ה לרב סעדיה גאון; א' שייבר, שני פיוט ם לסוכות מגנזי קויפמן; א' יונג, יש אם למקרא; ד"צ בנעט, לנוסח הערבי של הכוזרי; י' בלאו, משפט הזיקה בלהג הערבי של איכרי ביר-זית.

אף בכחבי עת שונים, בלשוננו, בלשוננו לעם, בתרביץ, בידיעות המכון לחקר השירה העברית, ועוד, נתפרסמו בשנת תשי"ח מאמרים רבים בענייני לשון הראויים להיזכר. אך אלה חורגים מתחום סקירה זו; זו נתייחדה לספרים בלבד.